

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ДЕМОГРАФІЇ ТА СОЦІАЛЬНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ
імені М. В. ПТУХИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ЗВОНАР ВІКТОР ПАВЛОВИЧ

УДК 330.342.146:[316.334.2:005.35](477)(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ
СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ**

08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика

Подається на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

(підпис, ініціали та прізвище здобувача)

Науковий консультант Лібанова Елла Марленівна, академік НАН України,
доктор економічних наук, професор

Київ – 2018

АНОТАЦІЯ

Звонар В. П. Формування та реалізація соціальної відповідальності в Україні. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора економічних наук за спеціальністю 08.00.07 – демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика. Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України. Київ, 2018.

Дисертацію присвячено створенню теоретичних і практичних засад формування та реалізації соціальної відповідальності як багатосуб'єктного соціоекономічного феномену в Україні. Актуальність проведеного дослідження зумовлена потребою в активізації наукового пошуку щодо економічного змісту, передумов і шляхів конструктивного використання цього феномену для забезпечення соціально-економічного розвитку країни за глибинних трансформацій в економіці та суспільстві.

У роботі сформульовано комплексний підхід до теоретико-економічного дослідження соціальної відповідальності, який консолідує поширені напрями дослідження її суті за одночасної диференціації індивідуальних і суспільних її аспектів та з урахуванням специфіки історичної еволюції її змісту. У межах цього підходу соціальна відповідальність обґрунтовується як двоїстий феномен, складовими якого є, по-перше, соціально економічна відповідальна поведінка, і по-друге, особлива система соціально-економічних відносин, де ця поведінка проявляється. Встановлено, що співвідношення між двома зазначеними частинами феномену соціальної відповідальності є складним: поведінка постає одночасно фактором і результатом формування (системної організації) та функціонування відповідальних відносин.

Досліджено історичний процес формування і концептуалізації економічних уявлень про соціальну відповідальність. Сформульовано критерії періодизації розвитку цих уявлень. Виявлено, що саме на сучасному історичному етапі актуалізуються ознаки цього феномену як соціоекономічного. Обґрунтовано економічну суб'єктність соціальної відповідальності, яка сьогодні

розподіляється між індивідами та соціально-економічними інститутами (громадянським суспільством, бізнесом і публічною владою). Визначено специфіку сучасних норм-регуляторів соціально відповідальної взаємодії. Розкрито особливості фасилітативних (сприяльних) таких норм – на противагу регуляторам, заснованим переважно на примусові.

Виявлено закономірності і сформульовано принципи формування соціоекономічного феномену соціальної відповідальності. Упорядковано й описано цілісну методологічну основу для їх структуризації і теоретичного аналізу. Виокремлено дві групи зазначених закономірностей і принципів. Мова йде, по-перше, про закономірності та принципи, які стосуються соціально відповідальної економічної поведінки, а, по-друге, про закономірності та принципи формування відповідальних соціально-економічних відносин.

З використанням положень теорії ігор сформульовано інституціональну модель реалізації соціальної відповідальності через економічну поведінку. Обґрунтовано основні властивості функції корисності економічного суб'єкта як соціально відповідального. Конкретизовано особливості взаємозв'язку соціально відповідальної економічної поведінки, економічних трансакцій і контрактів. Обґрунтовано структуру соціально відповідальної економічної поведінки, що включає як взаємопов'язані компоненти деонтологічну поведінку (виконання зобов'язань) і поведінку доброї волі (перевершення зобов'язань).

Доведено, що основою для реалізації соціально відповідальних економічних відносин є специфічні економічні функції кожного суб'єкта. Розроблено дворівневу аналітичну структуру дослідження функціональної специфіки суб'єктів, яка має на меті виявлення цієї специфіки щодо системи відповідальних відносин загалом, і щодо кожного суб'єкта окремо. З'ясовано особливості взаємної диспозиції суб'єктів у цій системі під впливом їх функціональної диференціації.

Встановлено співвідношення поведінкових і суспільних проявів соціальної відповідальності, з одного боку, та соціального капіталу – з іншого. Конкретизовано переваги постійності соціально відповідальної поведінки

суб'єктів економіки для зміцнення соціального капіталу у системі відповідальних відносин і для стабільного функціонування останньої.

Розроблено теоретичну основу механізму реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену. Загальний дизайн указанного механізму представлено як поєднання двох основних субмеханізмів (ментального і комунітарного), які націлено на окремі аспекти реалізації соціальної відповідальності в економіці.

Визначено концептуальні засади комплексної та придатної для міжнародних зіставлень і порівнянь у часі аналітичної схеми оцінювання формування соціальної відповідальності як полісуб'єктного феномену. Розроблено систему відповідних індикаторів із виокремленням груп показників для аналізу поведінково-індивідуальних проявів соціальної відповідальності і для аналізу її суспільних проявів. У першій групі оцінюються індивідуальні поведінкові настанови (наприклад, порядність, лояльність тощо). Друга група індикаторів відображає певний аспект взаємин економічних суб'єктів (свободи, довіри та солідарності у їх відносинах) за трьома типами показників: гуманітарним, економіко-ресурсним, соціоуправлінським. У такій конфігурації система показників покликана оцінити як внутрішні характеристики економічних суб'єктів з позиції соціальної відповідальності, так і якість їх участі у функціонуванні системи відповідальних соціально-економічних відносин. Запропоновано перелік конкретних показників із використанням загальнодоступних міжнародних соціологічних і статистичних даних, а також із залученням розробок міжнародних аналітичних агенцій.

На основі розробленої автором системи оцінки досліджено риси основних економічних суб'єктів в Україні у світлі формування соціальної відповідальності. Серед цих суб'єктів встановлено найбільшою і найменшою мірою схильних проявляти соціально відповідальну економічну поведінку та брати участь у відповідальних соціально-економічних відносинах.

Сформульовано основи стратегії реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену в Україні з орієнтацією на розвиток настанов

соціально відповідальної поведінки громадян і на налагодження співпраці соціально-економічних інститутів. Обґрунтовано, що ключовим суб'єктом у межах цієї стратегії мають стати громадські інститути, які залучають до цієї справи публічно-владні та комерційні інститути. Виявлено, що необхідні для стратегії громадські зусилля слід розглядати крізь призму їх загального соціоекономічного впливу в країні. Удосконалено методичні підходи, які використовуються сьогодні в Україні для аналізу такого впливу. На цій основі з'ясовано, що позиції громадянського суспільства як суб'єкта соціально-економічного розвитку в Україні в останні роки посилюються, що відкриває нові перспективи розвитку соціоекономічного феномену соціальної відповідальності.

Визначено необхідний стратегічний інструментарій реалізації соціальної відповідальності, який містить засоби освітнього, трудового та комунікаційного змісту. Обґрунтовано, що при цьому особливе значення має загальна (шкільна) освіта. У світлі цього запропоновано способи використання соціально-економічного потенціалу громадсько активних шкіл – інноваційних навчальних закладів, що функціонують як загальноосвітні, ресурсно-мобілізаційні, культурні осередки життєдіяльності місцевої громади.

Окреслено можливості використання соціального підприємництва в контексті реалізації соціальної відповідальності, що ґрунтуються на інтеграції цього виду підприємницької діяльності у соціоекономічний контекст сфери праці в Україні. У цьому зв'язку зосереджено увагу на розвитку самозайнятості та необхідній професіоналізації волонтерської діяльності.

Крізь призму стратегічної реалізації соціальної відповідальності досліджено практику функціонування «розумної громади» (smart-громади) як моделі комунікації і конструктивного співробітництва суб'єктів суспільного розвитку у світі та в Україні. Виокремлено і систематизовано різні бачення реалізації зазначеної моделі. Запропоновано критерії для відособлення й увиразнення власне соціально-економічних характеристик (соціально-економічного профілю) «розумної громади». Обґрунтовано перспективність ініціювання, здійснення та координації заходів соціальної політики за

посередництва цієї моделі, яка залучає до управління соціальною і гуманітарною сферою широкий спектр зацікавлених суб'єктів. Сформульовано алгоритм реалізації соціально-економічної ролі цієї моделі з урахуванням актуалізації проблематики соціальної відповідальності в економіці. Доведено, що невід'ємною частиною цього алгоритму є самоорганізація місцевого населення.

Розроблено комплекс імплементаційних заходів для стратегії реалізації соціальної відповідальності, що передбачає її організаційний, інфраструктурний, управлінський і фінансовий супровід. Цей комплекс необхідним чином пов'язано з ініційованими в країні реформою децентралізації і освітньою реформою. У цьому контексті обґрунтовано необхідність модернізації публічно-приватного партнерства в Україні за рахунок посилення соціальної інноваційності його проектів та активного залучення громадських інститутів.

На основі узагальнення вітчизняної та закордонної практики обґрунтовано можливість і доцільність організації мережі спеціалізованих агенцій – соціальних хабів – для інфраструктурного забезпечення стратегії у регіонах країни. Розкрито специфіку використання ділового саморегулювання для розвитку соціальної відповідальності в Україні. Наведено аргументи щодо застосування новітніх прийомів ігровізації (гейміфікації) для цих цілей.

Запропоновано перспективні шляхи фінансової підтримки реалізації соціальної відповідальності. При цьому визначено напрями здійснення соціального інвестування вітчизняного бізнесу, окреслено необхідні зміни в податковій системі, виявлено потенціал новітніх громадських фінансових джерел, таких як краудфандинг. Акцентовано переважну орієнтацію на внутрішні – національні – фінансові ресурси.

Ключові слова: соціальна відповідальність, соціальна економіка, соціально відповідальна поведінка, система відносин соціальної відповідальності, соціальний капітал, стратегія реалізації соціальної відповідальності.

SUMMARY

Zvonar V. P. Social Responsibility Formation and Implementation in Ukraine. – Manuscript.

The thesis for obtaining Doctor of Sciences Degree in economics, specialty 08.00.07 – demography, labor economics, social economy and policy. Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine. Kyiv, 2018.

The thesis contributes to the academic tradition of expanding the scope of economics to embrace some of the peculiar and conspicuous sociophilosophical concepts, social responsibility be such a concept. The study addresses the specific problem of a lack of the discourse on social responsibility as an economic notion, the ontology of which ought not to be reduced to corporate (business) issues.

The author presents the structure of theoretic analysis of social responsibility in terms of economics. The structure combines the conceptual essence (the ontological framework) and the economic essence (the historically variable ontological core) of the phenomenon. The thesis gives the detailed analysis of the conceptual ontological framework of social responsibility. This analysis is deemed crucial to the subsequent formulation of the economic essence of social responsibility. The ontological framework of social responsibility is shaped both by a specific individual characteristic and by a specific mode of social relationships. Social responsibility as an individual characteristic refers to a special behavior pattern of individuals (incl. economic agents). The pattern has the following attributes: practical, reflexive, participatory, creative.

Social responsibility as a mode of economic relationship is referred to as a specific system, consisting of social agents (incl. economic agents), agents of authority, social norms and the purpose of socially responsible behavior. The thesis decomposes a social norm regulating social responsibility and specifies the relations between economic agents and agents of authority.

The paper examines the process of historical development and conceptualization of the economic idea of social responsibility. The criteria for periodization of the development of social responsibility economic paradigm are formulated. The historical

connection of the paradigm to the modern concepts of social and economic interaction (incl. multi-stakeholder partnerships, wikinomics, communitarism) is studied. It is argued that the present day social responsibility must be perceived as a multi-stakeholder phenomenon exercising the most complex socioeconomic influence. That phenomenon involves the broad spectrum of the economic entities, viz. individuals and institutional entities: private companies (for-profits), civil society institutions (non-profits) and public authorities (national and local governments).

The regularities and principles of the formation of social responsibility as a socioeconomic phenomenon are structured and analyzed. Furthermore, the coherent methodological framework for such structuring and further theoretical analysis is offered and described. Consequently, the regularities and principles under consideration are arranged in two groups. The first group means the regularities / principles of the formation of socially responsible economic behavior. The second one stands for the regularities / principles of the formation of responsible socioeconomic relations.

The theoretical economic model of socially responsible economic behavior, based on game theory payoff matrix, is presented. The parameters of the utility function of a socially responsible economic agent are introduced. The economically significant relationship of socially responsible economic behavior to an economic transaction, a contract and social capital is specified. The paper decomposes socially responsible behavior into deontological behavior (mutual commitment of agents to ex-ante and ex-post contractual obligations) and good will behavior (mutual and reasoned excelling of contractual obligations). The economic explanation of socially responsible behavior (its deontological and good-will constituents) with regard to commercial, management and rationing transactions is offered. The economic specifics of this behavior in cooperative and competitive relations is revealed.

The relation between behavioral and relational manifestations of social responsibility, on the one hand, and social capital on the other, is analyzed. The advantages of the constancy of socially responsible behavior of economic entities for the strengthening of social capital in the system of responsible relations and for the stable functioning of the latter are specified.

The paper presents a theoretical model of the mechanism for realization of social responsibility as a common commitment and common benefit valued by all economic entities. The general design of the mechanism under consideration schematically reproduces the famous «Mobius band» with two areas. These areas are specified as two equally important, interdependent and mutually operated sub-mechanisms (mental and communitarian) that target distinct aspects of social responsibility realization in socioeconomic environment. The mental sub-mechanism means a set of given instruments to nurture and regulate socially responsible economic behavior manifested by economic entities. Those instruments are education / self-education, communication (in terms of exchanging of information) and labor activities (including volunteering). Considered instruments inherently appeal to will and consciousness of an individual entity but also require respective facilitating (non-directive) policies of institutional entities (civil society organizations, government agencies etc.). The communitarian sub-mechanism stands for maintenance of the responsible socioeconomic relations that are valuable on their own account, but also serve as a background and a prerequisite for the behavior molding and regulation. The core of the communitarian sub-mechanism is a multi-stakeholder social partnership as a continuous cooperation among government, civil society organizations and private for-profits. The thesis argues that socially responsible economic behavior resting and depending on such partnership is simultaneously a precondition and a vital support for the partnering activities. Therein lies and manifests itself the «Mobius band» effect.

The system of appropriate indicators to assess the socioeconomic prerequisites to social responsibility in Ukraine is put forward. The indicators for the analysis of social responsibility of the main economic entities (business, civil society and public authorities) in Ukraine are presented as well, the scope for chronological and international comparisons being taken into account.

The thesis deals with the problem of the evaluation of the socioeconomic impact of civil society organizations as the leading driver of social responsibility in Ukraine. The issue of the revealing of the directions of this impact is considered as well. The author offers the methodological improvements as to analytical approaches and

methods exploited nowadays in Ukraine to study the functioning of the organized civil society in terms of social economy and human development. The quantitative, macro-economic (cost-related) and predictive analysis parameters are suggested. Using the method of the case studies (the case method), the author also has formulated the main directions in which civil society in Ukraine manifests its socioeconomic importance and responds appropriately to the present challenges. The thesis puts forward the market approach to the evaluation of the functioning of civil society organizations in the country. The approach suggests that civil society is able to undertake three main socioeconomic functions in Ukraine. It must be considered as an innovative creator of the demand for the various socioeconomic benefits, as an effective supplier of such benefits, and as a controller and a regulator of the participation of other economic actors (business entities, government institutions, households) in the consumption and the production of the socioeconomic benefits. The thesis has specified the given socioeconomic goals and the relevant instruments for civil society within each function defined. On the basis of the analysis carried out, there has been concluded that the position of civil society as an actor of socioeconomic development in Ukraine has intensified substantially in the recent years.

The author dwells on the strategy of the realization of social responsibility in Ukraine taking into consideration the wide range of socioeconomic development challenges. The author specified two interdependent areas of social responsibility realization in the socioeconomic environment of Ukraine. The first area means the nurturing of the socially responsible economic behavior (the behavior of fair reciprocity) manifested by economic entities. The second area stands for the maintenance of the responsible socioeconomic relations that implies multi-stakeholder partnerships, involving the efforts of for-profits, non-profits and government authorities. The necessary toolkit thereto is designed as a complex of the educational (community schools), the operative (social enterprises) and the communicational (smart cities / smart communities) instruments.

The thesis explores the practice of functioning of a smart-community as a model of communication and constructive cooperation of socially responsible economic

agents in Ukraine. The specific visions of the implementation of the given model and systematized. The criteria that reveal the actual socioeconomic characteristics (socioeconomic profile) of a smart community are proposed. The study argues that from a socioeconomic point of view, it is inappropriate to limit the scope of this model to urban communities only (smart-cities), although this is often the case in practice. The author reasons the issue of initiating, implementing and coordinating of social policy measures through this model, which involves a wide range of stakeholders (not only the government and local authorities) in management of the social and humanitarian domain. The directions of innovative activity of social policy agents in a smart community are determined. An algorithm for implementing of the socioeconomic role of this model is formulated. The self-organization of local population is viewed as an integral part of this algorithm. The thesis concludes that practice of the functioning of smart communities in Ukraine does not yet sufficiently take into account their socioeconomic potential and is to be further improved.

The complex of the organizational, infrastructural, managerial and financial measures necessary for the practical implementation of the strategy of the realization of social responsibility is put forward. In this regard, the paper reveals the vistas of the modernization of the public-private partnership into the public-private-people partnership in Ukraine. The modernized partnership is to serve as an organizational platform for the maintenance of the strategy of multi-stakeholder social responsibility. The author also gives the reasons for the wider use of crowdfunding, social bonds and some other innovative financial tools in Ukraine to finance the implementation of the strategy.

Key words: social responsibility, social economy, socially responsible behavior, socially responsible relations system, social capital, social responsibility realization strategy.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Звонар В. П. Соціальна відповідальність як соціоекономічний феномен: теорія та українські реалії / Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 288 с.
2. Людський розвиток в Україні: інституційне підґрунтя соціальної відповідальності: кол. монографія / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2017. [*Особистий внесок здобувача: розділ 1, с. 10–64; підрозділ 4.5, с. 286–297; підрозділ 4.6, с. 298–310*].
3. Трансформація сільського розселення в Україні: кол. монографія / ред. Т. А. Заяць; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2017. [*Особистий внесок здобувача: підрозділ 3.3, с. 201–221*].
4. Звонар В. П., Цимбал О. І., Якимова Н. С. Соціальні ризики і загрози розвитку інноваційної зайнятості // Людський розвиток в Україні. Інноваційні види зайнятості та перспективи їх розвитку: кол. монографія / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2016. Підрозділ 3.2. С. 219–256. [*Особистий внесок здобувача: проблему послаблення соціальної згуртованості, інтенсифікації асиметрії в соціально-економічних відносинах досліджено в контексті соціальних ризиків інноваційної зайнятості*].
5. Звонарь В. П. Имитация социальной ответственности: проблема бизнеса и общества в Украине // Соціальна відповідальність влади, бізнесу, громадян: монографія: у 2 т. / ред. Г. Г. Півняк; Нац. гірничий ун-т. Дніпропетровськ, 2014. Т. 1. С. 355–361
6. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки: кол. монографія / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2012. [*Особистий внесок здобувача: розділи 2, 3, с. 69–149*].

7. Інноваційні фінансові механізми запровадження стандартів соціальної відповідальності бізнесу / В. П. Звонар, Л. С. Лісогор, І. М. Новак, Л. Г. Ткаченко // Фінансова система національної економіки: проблеми розвитку та управління змінами: у 3 т. / ред. Т. І. Єфименко; ДННУ «Акад. фін. управління». Київ, 2012. Т. 3. Розділ 18.6. С. 523–659. [*Особистий внесок здобувача: узагальнено міжнародний досвід із кодифікації та стандартизації соціальної відповідальності бізнесу з визначенням саморегулювних, громадських та окремих фіскальних інструментів втілення цього досвіду в Україні*].
8. Звонар В. П., Новак І. М. Розвиток громадянського суспільства та соціальний діалог // Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2012. Підрозділ 6.4. С. 330–351. [*Особистий внесок здобувача: досліджено перспективу подолання нерівності в Україні з огляду на соціально-економічний потенціал інститутів громадянського суспільства*].
9. Соціальна відповідальність бізнесу в контексті раціоналізації державних соціальних видатків в Україні / Ю. М. Галусян, В. П. Звонар, Л. С. Лісогор, С. В. Ничипоренко, І. М. Новак, Л. Г. Ткаченко // Державний бюджет і бюджетна стратегія в умовах економічних реформ: у 4 т. Державні соціальні видатки: напрями раціоналізації та підвищення ефективності / ДННУ «Акад. фін. управління». Київ, 2011. Т. 4. Розділ 6. С. 494–571. [*Особистий внесок здобувача: висвітлено основні підходи до розуміння соціальної відповідальності бізнесу, проаналізовано окремі напрями соціальної активності роботодавців в Україні (підвищення кваліфікації, добровільне страхування, вихідна допомога при звільненні працівників)*].
10. Напрями реформувань у сфері зайнятості та оплати праці / В. П. Звонар, Л. С. Лісогор, Л. Г. Ткаченко, Г. Ю. Швидка // Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації: кол. монографія / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2010. Підрозділ 6.3. С. 224–238. [*Особистий внесок здобувача: напрацьовано пропозиції щодо активізації соціальної відповідальності в Україні в контексті конкурентних важелів реформування оплати праці*].

11. Звонар В. П. Smart-громада як соціально-економічний феномен // Демографія та соціальна економіка. 2017. № 3. С. 76–88 (Ulrich's Periodicals Directory; Index Copernicus та ін.).
12. Звонар В. П. Громадянське суспільство як агент соціально-економічного впливу в Україні // Демографія та соціальна економіка. 2017. № 2. С. 138–151 (Ulrich's Periodicals Directory; Index Copernicus та ін.).
13. Звонар В. П. Стратегія реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену в Україні // Причорноморські економічні студії. 2017. Вип. 18. С. 129–134 (Index Copernicus).
14. Звонар В. П. Комплексне оцінювання реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену // Економіка України. 2017. № 3. С. 68–83 (Index Copernicus; Open Academic Journals Index та ін.).
15. Звонар В. П. Економічна поведінка в структурі феномена соціальної відповідальності // Актуальні проблеми економіки. 2016. № 8. С. 383–391 (Scopus; EBSCOhost та ін.).
16. Звонар В. П. Економічна система соціальної відповідальності: функціонально-територіальні особливості // Демографія і соціальна економіка. 2016. № 1. С. 19–30 (Ulrich's Periodicals Directory; Index Copernicus та ін.).
17. Звонар В. П. Закономірності формування соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену // Ефективна економіка. 2016. № 4. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4911> (дата звернення: 17.12.2016) (Index Copernicus; Scientific Indexing Services та ін.).
18. Звонар В. П. Принципи реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену: теоретичний аспект аналізу // Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. 2016. № 3. С. 63–70 (Index Copernicus; WorldCat та ін.).
19. Звонар В. П., Рингач Н. О. Трансформація соціального капіталу в українському суспільстві під впливом анексії Криму та подій на Донбасі // Глобальні та національні проблеми економіки. 2016. Вип. 13. URL: <http://global-national.in.ua/archive/13-2016/93.pdf> (дата звернення: 20.03.2017). (Index

Copernicus). [*Особистий внесок здобувача: здійснено оцінку соціальних змін в Україні з огляду на гуманітарний аспект подій на Донбасі*].

20. Звонар В. П. Сільська громада в Україні як суб'єкт соціально-економічного розвитку: активізація через самоорганізацію та партнерство // *Економіка та держава*. 2016. № 11. С. 44–48 (Scientific Indexing Services та ін.).

21. Звонар В. П. Теоретичний дизайн механізму реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену // *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Серія: Економіка. 2016. № 3 (31). С. 4–9 (EBSCOhost та ін.).

22. Звонар В. П. Логіка дослідження соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену // *Економіка України*. 2015. № 5. С. 4–16 (Index Copernicus; Open Academic Journals Index та ін.).

23. Звонар В. П. Формування онтологічної основи економічного дослідження феномена соціальної відповідальності // *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 8. URL: <http://global-national.in.ua/archive/8-2015/03.pdf> (дата звернення: 19.03.2016) (Index Copernicus).

24. Звонар В. П. Параметри соціально відповідальної особистості економічного суб'єкта // *Економічна теорія*. 2014. № 3. С. 72–81 (РИНЦ; Google Scholar).

25. Zvonar V. Regularities and principles of social responsibility formation in labor relations // *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 2. С. 155–163 (Ulrich's Periodicals Directory; Index Copernicus та ін.).

26. Звонар В. П. Публічно-приватне партнерство в Україні в контексті соціальної інноваційності розвитку // *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Економіка. 2014. Т. 19, Вип. 3 / 3. С. 149–155 (Google Scholar).

27. Звонар В. П. Соціальна свобода як передумова соціальної відповідальності економічних суб'єктів в Україні // *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2014. Вип. 1 (10). URL: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2014/14zvpsvu.pdf> (дата звернення: 17.03.2017) (Index Copernicus; EBSCOhost та ін.).

28. Звонар В. П. Імітація корпоративної соціальної відповідальності в Україні: аналіз проблеми та стратегія подолання // Економічний аналіз. 2014. № 1. С. 76–85 (Index Copernicus; Open Academic Journals Index та ін.).
29. Звонар В. П. Економічна парадигма соціальної відповідальності: розвиток та сучасність // Соціально-трудові відносини: теорія та практика. 2013. № 2 (6). С. 77–83 (Google Scholar).
30. Звонар В. П. Прозорість суспільних фінансів в Україні як фокус діяльності громадянського суспільства і держави // Прометей. 2013. Вип. 3 (42). С. 244–249 (Index Copernicus; РИНЦ).
31. Zvonar V. Curb on corruption in Ukraine: civil society's competence and agenda // Демографія та соціальна економіка. 2013. № 2 (20). С. 93–101 (Ulrich's Periodicals Directory; Index Copernicus та ін.).
32. Звонар В. П. Економічна феноменологія соціальної відповідальності у сфері праці // Демографія та соціальна економіка. 2012. № 1 (17). С. 60–69 (Google Scholar).
33. Звонар В. П. Соціальна відповідальність: еволюція системної парадигми // Формування ринкової економіки: спец. вип.: у 2 т. 2012. Т. 1. С. 461–470.
34. Звонар В. П. Соціальний захист працівників в Україні у пріоритетах корпоративної соціальної відповідальності // Демографія та соціальна економіка. 2010. № 2 (14). С. 113–122 (Google Scholar).
35. Звонар В. П. Теорія та практика ефективного регулювання мінімальної заробітної плати в Україні // Україна: аспекти праці. 2010. № 3. С. 21–26 (Google Scholar).
36. Звонар В. П. Узагальнення теоретичних підходів до визначення категорії фонду оплати праці // Науковий вісник Полтавського ун-ту споживчої кооперації України. Серія: Економічні науки. 2010. № 4, Ч. 3. С. 158–162.
37. Звонар В. П. Оплата праці як елемент соціальної відповідальності роботодавців в Україні: інституціональний аспект аналізу // Формування ринкової економіки: спец. вип.: у 3 т. 2010. Т. 1. С. 297–306.

38. Zvonar V. Social entrepreneurship as a tool to respond to challenges of long-term unemployment in Ukraine // PROSOPON. Europejskie Studia Społeczno-Humanistyczne. 2017. № 20 (3). P. 73–78.
39. Звонар В. П. Якість життя як соціально-економічна система // Zeszyty naukowe uczelni Warszawskiej im. Marii Skłodowskiej-Curie. 2015. № 3. P. 87–99.
40. Звонар В. П. Громадянське суспільство як суб'єкт політики людського розвитку в Україні // Społeczno-kulturowe problemy rozwoju społeczeństw Polski i Ukrainy. Warszawa: Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie, 2013. P. 25–34.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

41. Звонар В. П. Громадсько активна школа кризь призму потреб соціально-економічного розвитку України // Innovative Potential of Socio-economic Systems: the Challenges of the Global World: proceedings of the International Scientific Conference (December 22, 2017, Lisbon, Portugal). Lisbon: Nova University, 2017. Part II. P. 72–75.
42. Звонар В. П. Соціальне підприємництво у контексті функціонування сфери праці // Economy and Management: Modern Transformation in the Age of Globalization: proceedings of the International scientific conference (March 24, 2017, Klaipeda, Lithuania). Klaipeda: Baltija Publishing, 2017. Part II. P. 67–69.
43. Звонар В. П. Соціальне підприємництво в контексті викликів довготривалого безробіття в Україні // Ukraine – EU. Modern Technology, Business and Law: proceedings of the International scientific conference (April 3–8, 2017, Slovakia – Austria – Hungary). Chernigiv, 2017. Part I. P. 167–170.
44. Звонар В. П. Публічно-приватне партнерство в Україні як феномен і ресурс економіки соціальних інновацій // Соціально-економічна інтеграція України у глобальну інноваційну економіку: досвід підприємств і регіонів: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (26–27 вересня 2014 р., Черкаси). Черкаси, 2014. С. 154–157.
45. Звонар В. П. Соціальна відповідальність як універсальний суспільний економічний орієнтир // Політика корпоративної соціальної відповідальності в контексті сталого соціально-економічного розвитку: матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. (5–6 грудня 2013 р., Донецьк). Донецьк, 2013. С. 79–81.

46. Звонар В. П. Партнерство та патерналізм у соціально-відповідальних трансакціях найму // Економічна стратегія розвитку України у XXI столітті: теоретичні та практичні аспекти досліджень: тези VIII міжнар. наук.-практ. конф. (2–3 грудня 2011 р., Київ). Київ, 2011. С. 23–25.
47. Звонар В. П. Європейський досвід адаптації політики зайнятості до змін, пов'язаних зі старінням населення // Социальная политика : принципы и методы реализации в контексте мирового опыта: материалы международной научно-практической конференции (27 мая 2011 г., Симферополь). Симферополь, 2011. С.45–47.
48. Звонар В. П. Соціальна відповідальність бізнесу як інструмент управління якістю трудового життя // Сучасні проблеми управління виробництвом: тези доп. V міжнар. наук.-практ. конф. (14–15 жовтня 2010 р., Донецьк). Донецьк, 2010. С. 105–107.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

49. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році» / ред. кол.: В. П. Горбулін та ін. Київ: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2016. Підрозділ 13.2 у співавторстві. С. 324–334. [*Особистий внесок здобувача: практику соціальної відповідальності окреслено як складову політики, що дасть змогу зламати тенденцію падіння рівня життя населення*].
50. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі: нац. доповідь / [Лібанова Е. М., Горбулін В. П., Пирожков С. І. та ін.]; ред. Е. М. Лібанова; НАН України. Київ, 2015. Підрозділ 4.8 у співавторстві. С. 244–250. [*Особистий внесок здобувача: окреслено та структуровано якісні зміни соціального капіталу в українському суспільстві після ескалації конфлікту на Донбасі й анексії Криму*].
51. Звонар В. П. Громадянське суспільство та соціальна відповідальність як чинники успіху політики сталого людського розвитку в Україні // Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: нац. доповідь / кер. авт.

колективу Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Умань, 2012. Розділ 8. С. 348–372.

52. Звонар В. П., Рингач Н. О. Негативні і позитивні соціальні наслідки дестабілізації суспільно-політичної системи в Україні // Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки. 2016. Вип. 3–4 (11–12). С. 56–68. [*Особистий внесок здобувача: досліджено сутність позитивних трансформацій в українському суспільстві під впливом воєнних подій на сході країни*].

53. Звонар В. П. Как создать зажиточное и солидарное общество в Украине // Новое время. Общественно-политический еженедельник. 2015. 14 сентября. URL: <https://nv.ua/opinion/zvonar/kak-sozdat-zazhitochnoe-i-solidarnoe-obshchestvo-v-ukraine-68620.html> (дата звернення: 22.05.2017).

54. Звонар В. П., Ткаченко Л. Г. Регулювання у сфері оплати праці // Праця і зарплата. 2011. № 7, лютий. С. 4–5. [*Особистий внесок здобувача: досліджено закордонну практику використання механізму диференційованих розмірів заробітної плати з метою детінізації відносин у сфері праці*].

55. Звонар В. П. Заробітна плата і соціальна відповідальність роботодавців в Україні // Праця і зарплата. 2011. № 20, травень. С. 4–5.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ	22
ВСТУП	24
РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЕКОНОМІЦІ	36
1.1. Сутність і структура феномену соціальної відповідальності	36
1.2. Трансформація уявлень про економічний зміст соціальної відповідальності	48
1.3. Закономірності формування соціоекономічного феномену соціальної відповідальності	68
1.4. Принципи формування соціальної відповідальності у соціоекономічному контексті	81
Висновки до розділу 1	95
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК СОЦІОЕКОНОМІЧНОГО ФЕНОМЕНУ	99
2.1. Реалізація соціальної відповідальності через економічну поведінку	99
2.2. Соціальна відповідальність у системі відносин суб'єктів економічної діяльності	113
2.3. Соціальний капітал як результат і чинник реалізації соціальної відповідальності	122
2.4. Теоретичний дизайн механізму реалізації соціальної відповідальності	133
Висновки до розділу 2	147
РОЗДІЛ 3. УТІЛЕННЯ ПРИНЦИПІВ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ	151
3.1. Методика оцінювання формування соціальної відповідальності у вітчизняних соціально-економічних умовах	151
3.2. Актуалізація індивідуальної інтенціональності та соціальної свободи як принципів формування соціальної відповідальності	160

3.3. Принципи індивідуальної порядності та соціальної довіри у практичному контексті становлення соціальної відповідальності	174
3.4. Оцінювання соціальної відповідальності з позиції принципів індивідуальної лояльності та соціальної солідарності	191
Висновки до розділу 3	205

РОЗДІЛ 4. СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

209

4.1. Соціоекономічний потенціал громадянського суспільства як ключового учасника стратегії реалізації соціальної відповідальності	211
4.2. Співробітництво громадянського суспільства та публічної влади в контексті стратегічних цілей розвитку соціальної відповідальності	224
4.3. Залучення громадянським суспільством бізнесу до реалізації соціальної відповідальності	236
4.4. Багатостороння співпраця за участю громадянського суспільства для розвитку соціальної відповідальності	249
Висновки до розділу 4	266

РОЗДІЛ 5. ІМПЛЕМЕНТАЦІЙНА ПІДТРИМКА СТРАТЕГІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

270

5.1. Організаційна платформа реалізації соціальної відповідальності	270
5.2. Інфраструктурно-мережеве забезпечення соціоекономічного втілення соціальної відповідальності	281
5.3. Адміністративна підтримка реалізації соціальної відповідальності	293
5.4. Фінансові аспекти стратегічного розвитку соціальної відповідальності	304
Висновки до розділу 5	318

ВИСНОВКИ

322

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

337

ДОДАТКИ

371

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ, СКОРОЧЕНЬ І ТЕРМІНІВ

СВ – соціальна відповідальність;

КСВ – корпоративна соціальна відповідальність;

КІЗ – конкретно-історичний зміст;

КІЕЗ – конкретно-історичний економічний зміст;

РЕММ – теоретична модель індивідуального суб'єкта економічної діяльності (resourceful, evaluative, maximizing man);

МІС – міжінституційна співпраця;

ЄСД – Європейське соціальне дослідження;

FIW – індекс свободи зі звітів дослідження Freedom in the World;

pr – аспект «політичні права» показника *FIW*;

cl – аспект «громадянські права» показника *FIW*;

IEF – Індекс економічної свободи;

gs – складова «масштаб урядової експансії» Індексу економічної свободи *IEF*;

re – складова «регуляторна свобода» Індексу економічної свободи *IEF*;

om – складова «відкритість ринків» Індексу економічної свободи *IEF*;

HDI – Індекс людського розвитку;

DI – індикатор порядності в індивідуальній поведінці;

bank – складова *DI*, яка діагностує характер поведінки з позиковими коштами;

cor – складова *DI*, яка описує ступінь залучення громадян до корупційних діянь;

I_{gt} – індекс генералізованої довіри;

hf – індикатор «Еміграція та втеча інтелекту» як складова *I_{gt}*;

trust – соціологічний індикатор довіри як складова *I_{gt}*;

I_{cd} – індекс ділової довіри;

ct – бальна оцінка за річною кредитною ставкою для комерційного сектору як складова *I_{cd}*;

dp – бальна оцінка за річною ставкою за депозитами як складова *I_{cd}*;

PTI – соціоуправлінський індекс соціальної довіри;

bq – індикатор якості бюрократії як складова *PTI*;

norm – індикатор верховенства закону як складова *PTI*;
WGI – Світовий індекс благодійності;
help – показник допомоги нужденним незнайомим особам у складі *WGI*;
money – показник здійснення грошових пожертв у складі *WGI*;
time – показник волонтерської участі у складі *WGI*;
I_s – індекс синергійності;
ad – індикатор результативності громадського представництва як складова *I_s*;
srv – індикатор ефективності соціальних послуг як складова *I_s*;
SoI – індекс солідарності;
CS_{env} – субіндекс якості середовища розвитку громадянського суспільства як складова *SoI*;
CS_{int} – субіндекс внутрішнього розвитку громадянського суспільства як складова *SoI*;
I_{es} – індекс економічної солідарності;
B_{out} – зовнішній щодо бізнесу маркер солідарності як складова *I_{es}*;
B_{in} – маркер внутрішньої солідарності бізнесу як складова *I_{es}*;
I_{cs} – соціоуправлінський показник конфронтаційної солідарності;
AU_{in} – субіндекс внутрішньої солідарності публічної влади як складова *I_{cs}*;
pub – індикатор якості послуг публічно-владного сектору як складова *I_{cs}*;
ВВП – валовий внутрішній продукт;
ЄС – Європейський Союз;
США – Сполучені Штати Америки;
МОП – Міжнародна організація праці;
ЄДРПОУ – Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України;
ОСББ – об'єднання співвласників багатоквартирного будинку;
ППП – публічно-приватне партнерство;
ППГП – публічно-приватно-громадське партнерство.

ВСТУП

Актуальність теми. Попри активізацію державотворчих процесів, позитивні зміни у суспільній свідомості щодо питання національної / політичної ідентичності та соціальної згуртованості Україна вкрай повільно наближається до бажаного образу сучасної держави, де пріоритетом є людський розвиток, гідна якість життя громадян, примноження людського та соціального капіталу. Результати соціально-економічного поступу за більшістю напрямів демонструють розбіжність із декларованими цілями та суспільними очікуваннями. Важливою та досі нереалізованою умовою успіху започаткованих трансформацій і вирішення актуальних соціоекономічних суперечностей є соціальна відповідальність (СВ) усіх учасників суспільних відносин.

Як суспільний феномен СВ досить довго залишалась об'єктом переважно соціофілософського академічного дискурсу. Традицію економічного аналізу цього феномену започатковано зарубіжними класиками – дослідниками корпоративної соціальної відповідальності (КСВ), зокрема Г. Боуеном і А. Керролом. Серед сучасних авторів вагомим доробком відомі П. Друкер, Ф. Котлер, М. Крамер, М. Портер тощо. В Україні системний інтерес до КСВ виявляють Д. Баюра, Л. Грицина, П. Калита, О. Лазоренко і т. д.

Нині формується наукове підґрунтя для розвитку соціальної відповідальності як багатогранного економічного явища, не обмеженого мікроекономічними аспектами та колом корпоративних суб'єктів. При цьому в закордонних економічних джерелах продовжує домінувати традиційна бізнес-проблематика – проблематика КСВ. Як наслідок, зберігається тенденція до певного звуження або навіть фрагментації економічного сприйняття феномену СВ.

В Україні необхідні економічні дослідження соціальної відповідальності з позиції багатосуб'єктності та комплексності ініційовано вченими А. Колотом із Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана та О. Грішновою із Київського національного університету імені Тараса Шевченка. За належної уваги до СВ бізнесу вони чи не вперше сформулювали економічну суть

соціальної відповідальності державних інститутів, громадянина (працівника), громади, університетів тощо. Їх доробок створює методологічні підстави для аналізу консолідованої, комунітарної СВ в економіці.

СВ як соціоекономічне явище і передумову сталого людського розвитку та справедливої соціальної політики в Україні одними з перших окреслили науковці Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи Національної академії наук України під науковим керівництвом Е. Лібанової, а також фахівці Інституту економіки промисловості Національної академії наук України за творчої й організаційної ініціативи О. Амоші й О. Новікової. Колективами цих установ за провідною участю О. Гладуна, Ю. Залознової, Т. Заяць, І. Курило, Н. Левчук, Л. Лісогор, О. Макарової, В. Новікова, Н. Рингач, В. Саріогло, О. Цимбала та ін. підготовлено низку фундаментальних праць щодо балансу розподілу СВ у суспільстві, соціально відповідальної модернізації національної економіки, моніторингу проявів СВ у контексті дослідження якості життя тощо.

Соціоекономічний напрям дослідження соціальної відповідальності креативно й успішно розвивають дослідники інших наукових центрів і шкіл, відкриваючи нові грані феномену. Розмаїття соціально-трудова аспектів його формування та реалізації, у т. ч. за участю держави, досліджують Д. Мельничук, І. Петрова, Л. Шаульська тощо. Інституціональні проблеми відповідальної економічної взаємодії акцентуються такими вченими як В. Геєць, А. Гриценко, О. Длугопольський та ін. У доробку М. Дейч, О. Лиски цей феномен розглядається та обґрунтовується в управлінському контексті, зокрема для посилення конкурентоспроможності національної економіки, демократизації суспільних відносин. Участь інститутів громадянського суспільства у багатосторонній СВ – об'єкт уваги У. Волинець та І. Сторонянської. Своєю чергою, Т. Костишина та Л. Рудич досліджують соціальну відповідальність інститутів споживчої кооперації як чинник розвитку людського потенціалу. Організаційні та фінансові проблеми реалізації СВ у контексті партнерської економічної взаємодії становлять науковий інтерес для Т. Єфименко, І. Запатріної, М. Карліна та ін.

Доробок цих та інших дослідників слугує методологічною основою

наукового пошуку дисертанта. На часі вирішення трьох взаємопов'язаних проблем сучасного дискурсу довкола СВ. *Перша проблема* пов'язана з тим, що наразі несформованими є теоретичні засади самостійного економічного феномену соціальної відповідальності. Дається взнаки тривала монополія філософської дослідницької традиції, яка розглядає соціальні процеси здебільшого з етичної, культурологічної, світоглядної, моральної позицій, а не з позиції власне економічних мотивів і господарської дійсності. Важливість філософської (моральної, етичної) категорії СВ безумовна та не втрачає своєї актуальності. Водночас існуюча фрагментарність суто економічного бачення соціальної відповідальності не сприяє повноцінному її розумінню як явища соціальної економіки. Кризові соціально-економічні явища, які продовжує переживати Україна, великою мірою спровоковані саме браком такого розуміння. Позбавлена послідовного економічного / раціонального обґрунтування СВ для суб'єктів економіки з часом перетворюється на чергове ідейне гасло та знецінюється.

Друга проблема – методико-аналітична, в її основі – недостатність наявних методичних розробок для різнобічного та сфокусованого емпіричного аналізу соціоекономічних передумов і проявів СВ в Україні. Зокрема, це стосується обмежень щодо порівняння результатів аналізу у часі, здійснення міжкраїнових зіставлень, продуктивної інтеграції даних тощо.

Третя проблема – емпірична – полягає в тому, що попри напрацювання великої кількості конструктивних пропозицій щодо реалізації СВ в економіці у фаховій літературі бракує, з одного боку, висвітлення вихідних позицій процесу такої реалізації, а з іншого – перспективної спрямованості висловлених рекомендацій. Адже традиційно дослідники фокусуються на ситуативних, поточних проблемах розвитку соціальної відповідальності у різних сферах. Питання же найперших важелів впливу, початкової точки прикладення зусиль залишається не до кінця з'ясованим. Власне тому будь-які прогресивні кроки з розвитку цього феномену для покращення соціально-економічного становища країни можуть виявитися неефективними чи навіть нездійсненими. Слабко вивченими є й майбутні способи практичного позиціонування соціальної

відповідальності в економіці України, немає ясного розуміння її співвідношення і можливостей взаємодії з такими сучасними економічними явищами, як соціальне підприємництво, краудфандинг, «розумне місто» тощо.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація тісно пов'язана з низкою наукових тем і проектів Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Серед них: 1) «Фінансово-правові механізми запровадження стандартів соціальної відповідальності бізнесу» (номер державної реєстрації 0111U006610), де дисертант дослідив сучасні тенденції розвитку та проблеми реалізації соціальної відповідальності бізнесу в Україні, здійснив аналіз міжнародного досвіду запровадження стандартів соціальної відповідальності бізнесу та можливостей його застосування в Україні; 2) «Конфігурація політичних, соціальних і демографічних чинників у процесі модернізації національної економіки» (номер державної реєстрації 0111U006607), де дисертантом висвітлено теоретичні, методичні та прикладні складові соціальної відповідальності; 3) «Соціальні аспекти політики сталого людського розвитку в Україні» (номер державної реєстрації 0112U004351), де дисертантом обґрунтовано функції та розроблено систему інструментів громадянського суспільства як ключового суб'єкта соціальної відповідальності та політики сталого людського розвитку; 4) «Модель соціально-демографічних трансформацій в Україні в XXI столітті» (номер державної реєстрації 0112U004350), де автором сформульовано пропозиції щодо забезпечення формування і безперервного розвитку соціального капіталу в Україні; 5) «Модернізація освітніх функцій держави в контексті формування та реалізації економічної та соціальної активності населення» (номер державної реєстрації 0113U004515), де здобувачем здійснено теоретичне обґрунтування необхідності та можливостей модернізації освітньої функції держави через розподіл обов'язків і відповідальності між державою, бізнесом, громадою та індивідом; 6) «Модернізація соціально-трудова відносин» (номер державної реєстрації 0111U002896), де дисертантом досліджено специфіку формування, реалізації та оцінки соціального капіталу у соціально-трудова сфері, з'ясовано сутність та особливості реалізації деструктивного соціального капіталу,

сформульовано пропозиції щодо інституціонального забезпечення соціальної відповідальності суб'єктів соціально-трудоких відносин; 7) «Трансформація сільського розселення в Україні» (номер державної реєстрації 0113U007494), де автором визначено стратегічні напрями зміцнення суб'єктності сільської громади в Україні у питанні забезпечення власного соціально-економічного добробуту з використанням можливостей самоорганізації та з акцентом на співробітництво основних соціально-економічних суб'єктів на місцях – громадського активу, підприємницького авангарду, органів місцевого самоврядування; 8) «Інституційне підґрунтя формування соціальної відповідальності в суспільстві» (номер державної реєстрації 0117U001475), де автором сформульовано комплексний підхід до теоретико-економічного аналізу соціальної відповідальності, розроблено модель соціальної комунікації для досягнення балансу розподілу СВ у суспільстві.

Метою роботи є створення теоретичного базису формування та реалізації СВ як комплексного соціоекономічного феномену з обґрунтуванням пріоритетних напрямів і способів забезпечення його практичного використання для сьогоденних і перспективних потреб соціально-економічного розвитку України.

Для досягнення цієї мети в роботі поставлено **такі завдання**:

- визначити та впорядкувати методологічні можливості для комплексного теоретико-економічного дослідження полісуб'єктної СВ;
- систематизувати еволюцію економічних уявлень про СВ;
- сформулювати сутнісні та структурні особливості соціоекономічного феномену СВ;
- структурувати закономірності та принципи формування соціоекономічного змісту соціальної відповідальності;
- визначити методологічну основу економічного дослідження індивідуальних (поведінкових) проявів СВ;
- сформулювати економічну специфіку суспільних (взаємних) проявів соціальної відповідальності;
- конкретизувати особливості співвідношення соціального капіталу і СВ;

- теоретично обґрунтувати механізм реалізації СВ з урахуванням соціальних імперативів функціонування ринкової економіки;
- запропонувати нові можливості оцінювання формування СВ в економіці України із залученням широкого кола індикаторів;
- встановити конкретні форми прояву СВ основними суб'єктами економіки України в контексті міжнародних порівнянь;
- визначити пріоритетні напрями та рушійні сили реалізації СВ в Україні з огляду на специфіку соціально-економічного розвитку країни;
- виявити перспективні способи організації співробітництва суб'єктів економіки в Україні з метою реалізації СВ;
- обґрунтувати комплекс супутніх організаційних, інфраструктурних, управлінських і фінансових заходів, необхідних для реалізації СВ.

Об'єктом дослідження є СВ як об'єктивно необхідний елемент і чинник розвитку соціально-економічних відносин в Україні.

Предметом дослідження визначено сукупність теоретико-методологічних і прикладних проблем формування та реалізації соціальної відповідальності у вітчизняних умовах функціонування економіки.

Методи дослідження. Теоретико-методологічну основу дисертації становить критичний аналіз класичних теорій і новітніх поглядів щодо процесів соціалізації економічних відносин, а також щодо економічного значення феномену СВ. У роботі використано низку загальнонаукових і специфічних методів дослідження. Основними стали діалектичний метод, системний підхід, прийоми абстрагування й узагальнення, метод побудови логічних моделей, порівняльний підхід. Міждисциплінарний теоретико-проблемний підхід застосовано в ході онтологічного аналізу СВ. Пояснення економічної суті СВ ґрунтується на інституціональному підході до пізнання економічних явищ. Історико-логічний метод використано для дослідження еволюції суб'єктності СВ та відповідальних відносин в економіці; класифікаційно-аналітичний метод та методологія теорії контрактів – при структуруванні закономірностей і принципів формування СВ;

методологію теорії ігор та економіко-математичне моделювання – при обґрунтуванні теоретичних засад реалізації соціально відповідальної економічної поведінки; структурно-функціональний метод – при теоретичному аналізі особливостей взаємодії соціально відповідальних суб'єктів економіки; метод середніх величин, індексний метод – для оцінювання соціально-економічних передумов реалізації СВ в Україні та проявів СВ основними суб'єктами економіки. Під час визначення стратегічних напрямів реалізації СВ в Україні здійснено макроекономічні (вартісні) оцінки функціонування інститутів громадянського суспільства, застосовано метод аналізу конкретних прикладів (кейс-метод). Інформаційною базою дослідження слугували зарубіжні та вітчизняні законодавчі акти, аналітичні звіти міжнародних дослідницьких організацій, матеріали державної та відомчої статистики, дані національних соціологічних опитувань, оперативна інформація владних інститутів, підприємств і громадських організацій.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у такому:

вперше:

– розроблено комплексний підхід до визначення та структуризації соціальної відповідальності як економічного феномену, що формується і впроваджується індивідуальними та колективними (інституційними) суб'єктами економіки; цей підхід передбачає дослідження у системному взаємозв'язку поведінкових, суспільних та історичних аспектів СВ з огляду на специфіку еволюції економічної суб'єктності як такої, чим створює методологічний базис для теоретичного і практичного освоєння СВ у межах дослідницької парадигми соціальної економіки;

– виявлено і структуровано закономірності, сформульовано й обґрунтовано принципи формування соціальної відповідальності, які утверджують СВ саме як соціоекономічний феномен; обґрунтовано диференціацію закономірностей і похідних від них принципів окремо щодо формування соціально відповідальної економічної поведінки як індивідуального аспекту та формування системи відповідальних відносин в економіці як суспільного аспекту СВ;

– з використанням положень інституціональної економіки розроблено теоретико-економічні засади реалізації досліджуваного феномену, які визначають

цю реалізацію як економічний процес і розкривають специфіку позиціонування в останньому функції корисності економічного суб'єкта, враховують різноманіття економічних трансакцій і стадійність контрактації, а також особливості функціонально-ресурсної взаємодії суб'єктів економіки;

– теоретично обґрунтовано цілісний механізм реалізації соціальної відповідальності в економіці, складові якого, по-перше, націлені на втілення освітніх, трудових і комунікаційних поведінкових настанов економічних суб'єктів і, по-друге, реалізують співробітництво суб'єктів економіки на засадах СВ, забезпечуючи функціонально-ресурсний обмін між ними, сприяючи їх взаємно конструктивній поведінці; на цій основі виявлено можливості консолідації індивідуального і суспільного виміру СВ у межах дослідницької парадигми соціальної економіки;

удосконалено:

– понятійно-термінологічну систему економіки праці шляхом упровадження в науковий обіг нової термінологічної одиниці, важливої для процесів формування СВ у сфері праці, – «нелінійний (гібридний) патерналізм» як об'єктивність взаємовпливу і взаємозалежності учасників соціально-трудова відносин з різними економічними можливостями та функціями;

– методологічні підходи до оцінювання формування соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену в Україні, які, на відміну від попередніх розробок, передбачають тісне поєднання теоретичних та емпіричних аспектів аналізу, забезпечують міжкраїнові порівняння у динаміці, уможливають регулярний моніторинг поведінкових і суспільних передумов СВ в Україні із залученням як суб'єктивних, так і статистичних індикаторів;

– підходи до стратегування реалізації СВ в економіці України, що спираються на провідну роль громадянського суспільства та враховують потенціал співробітництва його інститутів із вітчизняним бізнесом і публічною владою насамперед в освітній сфері й у сфері праці; при цьому визначено першочергові об'єкти та необхідний інструментарій відповідного управлінського впливу;

– організаційно-економічну модель функціонування «розумної громади» (smart-громади), для якої сформульовано соціально-економічні характеристики (на

додаток до традиційних техніко-інженерних та управлінських), що враховують потреби вітчизняної соціальної політики; запропоновано шляхи використання цієї моделі як інструменту комунікації та співробітництва суб'єктів економіки, залучених до реалізації соціальної відповідальності в Україні;

набули подальшого розвитку:

– концепція соціального капіталу, для якої запропоновано гравітаційну модель; у межах останньої тривалість проявів соціально відповідальної економічної поведінки суб'єктів економіки розуміється як фактор їх тяжіння до суспільного простору відповідальних соціально-економічних відносин;

– науково-методичні положення щодо оцінювання свободи, солідарності та довіри як базових передумов соціальної відповідальності в економіці з обґрунтуванням аналізу цих передумов на основі виокремлення гуманітарних, ресурсних та управлінських аспектів оцінювання;

– технологія оцінювання діяльності вітчизняного громадянського суспільства як економічного суб'єкта, визначальної для реалізації соціальної відповідальності; при цьому уточнено макроекономічні (вартісні) параметри аналізу, на основі ринкового підходу досліджено важелі позитивного впливу громадських інститутів на соціальний розвиток в Україні;

– організаційні підходи щодо пристосування соціального підприємництва до потреб сфери праці з метою реалізації СВ: крім традиційного завдання трудової інтеграції соціально відторгнутих осіб, окреслено також можливості найму соціальними підприємствами конкурентоспроможних працівників чи їх самозайнятості, як і залучення професіоналів на волонтерських засадах;

– способи організаційної підтримки реалізації соціальної відповідальності, які систематизовано з акцентом на інфраструктурних, адміністративних і фінансових питаннях та з увагою до соціальних наслідків децентралізації владних повноважень у країні; при цьому залучено потенціал новітніх інструментів соціально-економічного розвитку – соціальних хабів як центрів зосередження інтелектуальних та інформаційних ресурсів, краудфандингу як способу мобілізації фінансових ресурсів тощо.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що основні положення, викладені у дисертації, використано під час підготовки робочих матеріалів для потреб зацікавлених установ та організацій соціального профілю різного рівня, зокрема: 1) науково-аналітичні матеріали щодо стратегічних орієнтирів реалізації соціальної відповідальності в контексті соціально-економічної безпеки України (Апарат Ради національної безпеки і оборони України, лист № 287 / 14-04 / 2-18 від 22.02.2018); 2) пропозиції щодо активізації інноваційних інструментів соціально-економічного та демократичного розвитку сільських територій в Україні (Громадська організація «Єдність громади – заможне село», лист № 7 від 29.01.2018); 3) інформаційно-аналітичні матеріали щодо участі інститутів громадянського суспільства в Національній стратегії сприяння соціальному діалогові в Україні на 2017–2020 роки для Національної тристоронньої соціально-економічної ради (Бюро соціальних та політичних розробок, лист № 32 від 01.03.2016); 4) інформаційно-аналітичні матеріали щодо вдосконалення механізмів наповнюваності й забезпечення самодостатності місцевих бюджетів в Україні (Комітет з питань аграрної політики та земельних відносин Верховної Ради України, лист № 48 / 15 від 07.07.2015); 5) пропозиції до проекту Державного стандарту України «Система управління соціальною відповідальністю» (Інститут підвищення кваліфікації фахівців у галузі технічного регулювання та споживчої політики, лист № 9 / 01 від 21.01.2014; Інститут демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України, довідка № 181-10 / 119 від 25.03.2014); 6) пропозиції щодо можливостей та доцільності здійснення громадського контролю за діяльністю органу господарського розвитку й управління вільної економічної зони Криму після завершення режиму тимчасової окупації території АР Крим та м. Севастополь (Комітет Верховної ради України з питань податкової та митної політики, лист № 421 / 043 від 03.11.2014); 7) аналітичні матеріали щодо актуалізації соціальної відповідальності членів територіальних громад та їх представників (Координаційна рада з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України, лист № 5 / 10-13 від 11.10.2013); 8) інформаційно-аналітичні матеріали та пропозиції для підготовки «Стратегічних напрямів економічного і

соціального розвитку Волинської області на 2012 – 2015 роки з урахуванням завдань Програми економічних реформ на 2010 – 2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» (Волинська облдержадміністрація, лист № 3729 / 37 / 2-12 від 02.07.2012). Результати дисертації впроваджено у процес підготовки аспірантів першого року навчання Інституту демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України за програмою дисципліни «Розвиток соціального капіталу» (лист № 181-10 / 314 від 30.11.2017).

Особистий внесок здобувача. У дисертації відображено авторське бачення суті, значення і напрямів реалізації СВ як ключового чинника та результату соціалізації економічного розвитку в Україні. Положення наукової новизни та висновки сформульовано автором самостійно. Із праць, опублікованих у співавторстві, використано лише ідеї та результати, отримані здобувачем особисто.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертації апробовано на понад 20 семінарах, форумах, тренінгах, круглих столах, науково-практичних конференціях різного рівня. Серед них найвагоміші: Міжнародна наукова конференція «Інноваційний потенціал соціально-економічних систем: виклики глобального світу», м. Лісабон (Португалія), 22 грудня 2017 року; Міжнародна наукова конференція «Економіка і менеджмент: сучасні трансформації в епоху глобалізації», м. Клайпеда (Литва), 24 березня 2017 року; III Міжнародна науково-практична конференція «Україна – ЄС. Сучасні технології, економіка та право», Словаччина – Австрія – Угорщина, 3–8 квітня 2017 року; Міжнародна науково-практична конференція «Ризики зайнятості вразливих груп населення», м. Київ, 22 червня 2016 року; Міжнародна науково-практична конференція «Територіальні соціально-демографічні особливості України», м. Київ, 17 листопада 2015 року; Круглий стіл «Соціальна відповідальність влади, бізнесу, громадян» за участю представників науки, органів місцевого самоврядування, підприємств і громадських організацій, м. Дніпро, 12 листопада 2014 року; Міжнародна науково-практична конференція «Політика корпоративної соціальної відповідальності в контексті сталого соціально-економічного розвитку», м. Донецьк, 5–6 грудня 2013 року; Міжнародний семінар молодих учених із

проблем соціально-економічного розвитку у сучасному світі, м. Пекін (Китай), 20 серпня – 18 вересня 2012 року; Міжнародна конференція «Праця в ХХІ столітті: новітні тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток», м. Київ, 3–5 жовтня 2012 року; Міжнародна науково-практична конференція «Соціальна політика: принципи та методи реалізації в контексті світового досвіду», м. Судак, 27 травня 2011 року; Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-трудова відносина: теорія та практика», м. Київ, 22–24 вересня 2010 року.

Публікації. За результатами дослідження опубліковано 55 наукових праць загальним обсягом 57,3 друк. арк., серед них – одна авторська монографія (13,2 друк. арк.), 9 публікацій у колективних монографіях, 30 статей в наукових фахових виданнях (29 одноосібні, 24 – у виданнях України, які включені до міжнародних наукометричних баз, 3 – у зарубіжних виданнях).

Структура та обсяг дисертації. Робота складається зі вступу, п'яти розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Основний зміст охоплює 310 сторінок друкованого тексту. Дисертація містить в основному тексті 27 таблиць (із них 3 повністю займають площу сторінки), 25 рисунків. Список використаних джерел, що нараховує 397 найменувань, викладено на 34 сторінках. На 23 сторінках розміщено чотири додатки.

РОЗДІЛ 1. МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ФОРМУВАННЯ ФЕНОМЕНУ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В ЕКОНОМІЦІ

1.1. Сутність і структура феномену соціальної відповідальності

Послідовність відображення й аргументації економічної специфіки СВ вимагає спочатку теоретичного аналізу суті і структури феномену соціальної відповідальності як такого. Дослідження цього феномену відбувалося, здебільшого, в межах філософської методології та має довгу історію, сягаючи часів древньокитайських, древньогрецьких та інших мислителів, праці яких є фундаментом для більшості галузей сучасної науки. Протягом кількатисячолітнього розвитку напрацьовано різноманіття варіантів трактування змісту категорії СВ. Її часто вживали в контексті таких категорій, як моральний обов'язок (совість) [1], юридичний обов'язок (право) [2], суспільний осуд, примус, покарання [3], ставлення особи до влади [4], до суспільних норм (у їх теж неоднозначному тлумаченні), екологічно свідомо поведінка [5] тощо. Спроби численних науковців упорядкувати зміст СВ пов'язані з виокремленням із масштабного дослідницького матеріалу й обґрунтуванням рівнів СВ (індивідуальна, суспільна), її видів (ретроспективна і перспективна), форм (юридична, моральна, політична, професійна, екологічна СВ тощо) і цивілізаційних особливостей (західноєвропейська, східноазійська тощо). Незважаючи на величезну наукову цінність таких спроб, пропонувані донині підходи, на думку автора, великою мірою фрагментують сприйняття СВ, руйнуючи цілісне уявлення про неї. Сутність феномену СВ, умовно кажучи, розмивається, часто губиться у внутрішніх суперечностях чи алогізмах. Так, юридична СВ нерідко контрастує з моральною. Ретроспективна СВ, деонтологія якої майже завжди звужує свободу, перечить перспективній СВ, яка повністю залежить від вольових настанов. Християнська традиція СВ може протиставлятися мусульманській тощо. Ця проблема інколи вирішується шляхом підпорядкування одному виду, формі, цивілізаційній традиції

тлумачення СВ інших її видів, форм і т. д. (наприклад, підпорядкування моральної СВ юридичній чи навпаки). Тоді природно виникає питання про доцільність конструювання складного багаторівневого комплексу, значення більшості елементів якого кінець кінцем нівелюється.

Для впорядкування змісту СВ, за авторським висновком, особливе значення має диференціація *антропологічної* [6] і *суспільної* [7] концепцій СВ. Вони пропонують два методологічно самостійні та дещо відмежовані один від одного погляди на СВ, перший з яких обґрунтовує її особливостями людської природи, другий – особливостями організації суспільства.

У контексті систематизації наукових знань про СВ автор вважає важливими також спроби пояснення різного тлумачення її змісту різницею в конкретно-історичних обставинах розвитку людського суспільства. Ці спроби лежать в основі *суспільно-історичної* концепції СВ, яка розглядає еволюцію змісту соціальної відповідальності за періодами становлення суспільства (СВ епохи Середньовіччя, епохи Відродження, ери науково-технічного прогресу тощо).

Спираючись на вказані наукові здобутки, автор доповнює концептуальні напрацювання підходом, націленим на *синтезування онтології СВ*. Згідно з цим підходом, пропонується розглядати у єдиному комплексі *онтологічні рамки* й *онтологічне ядро СВ*, об'єднуючи антропологічну й суспільну концепцію СВ та диференціюючи стани онтологічного ядра з огляду на еволюцію суспільства. Запропонований термін «онтологічні рамки СВ» означає об'єктивні та сталі концептуальні границі, всередині яких визначається сутність СВ. Авторський термін «онтологічне ядро СВ» відображає власне її зміст, який змінювався у ході суспільно-історичного розвитку. Суспільна еволюція впливала на онтологічне ядро СВ, але її онтологічні рамки залишалися інтактними, відмежовуючи феномен СВ від інших феноменів, які виникали та зникали в процесі розвитку суспільства [8]. На рис. 1.1 темно-сірий сегмент відображає онтологічні рамки, а світло-сірий – онтологічне ядро феномену СВ.

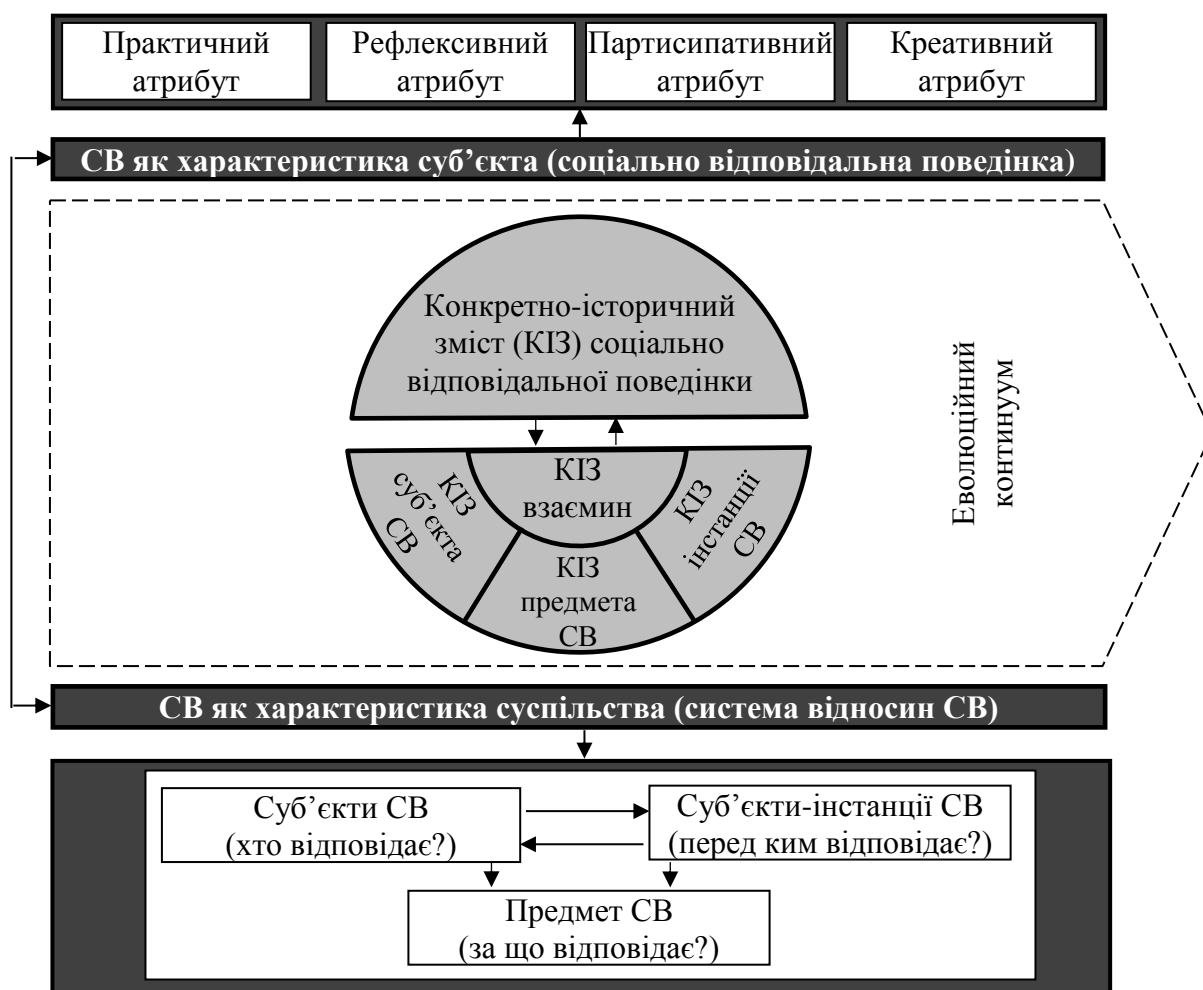

Рис. 1.1. Синтез онтології феномену СВ

Джерело: розроблено автором.

За авторським баченням, онтологічні рамки СВ визначаються двома згаданими вище науковими концепціями – антропологічною і суспільною. Згідно з трактуванням першої, СВ – це певна характеристика соціального суб'єкта (індивіда чи групи), пов'язана з його ставленням до суспільної дійсності та до інших суб'єктів [9]. У ході історичного розвитку зміст цієї характеристики був різним – від абсолютного підпорядкування суб'єкта суспільній дійсності (або вищим за ієрархією суб'єктам) до його цілеспрямованого наміру конструювати цю дійсність самостійно чи разом з іншими такими суб'єктами.

Узагальнюючи теоретичний матеріал, автор дійшов висновку, що СВ як характеристику соціального суб'єкта – безвідносно до її конкретно-історичного змісту – виявляють за такими атрибутами: 1) практичний (діяльнісний); 2) рефлексивний (осмислювальний); 3) партисипативний (співучасний); 4) креативний (творчий). Практичний атрибут утілений у тому, що СВ нерозривно

пов'язана з діяльністю суб'єкта. Рефлексивний проявляється у внутрішній обумовленості СВ, яка неможлива без психологічної готовності суб'єкта до певних дій. Партиципативний передбачає пов'язаність дій суб'єкта з діями інших суб'єктів. Креативний відображає творчу природу дій суб'єкта щодо соціальної дійсності. Із викладеного випливає, що практичний атрибут є визначальним: СВ стосується лише суб'єкта дії, втілюється у певному способі його діяльності. Тому автор, розглядаючи СВ як властивість суб'єкта, має на увазі саме соціально відповідальну дію (поведінку). Решта атрибутів стосуються СВ саме як особливої поведінки суб'єкта.

Відповідно до суспільної концепції, СВ – це певна характеристика (стан) суспільства, заснована на специфічному устрої суспільного життя [10]. Зміст цієї характеристики на різних історичних етапах також змінювався – від самоцінного і статичного суспільного порядку як даності для суб'єктів до стану динамічної рівноваги, що формується і підтримується ними самими.

СВ як характеристика суспільства – незалежно від конкретно-історичного контексту – завжди передбачає особливі суспільні відносини, які спрямовані на предмет СВ й охоплюють її суб'єктів та інстанцію. Суб'єкти соціальної відповідальності – це соціальні суб'єкти, які власне відповідають, а інстанція забезпечує оцінку і регуляцію їх діяльності. Предмет СВ – це зосередження їх діяльнісного впливу (за що вони відповідають перед інстанцією).

Цей суспільний комплекс разом із характерними внутрішніми взаємозв'язками у науковій літературі отримав назву системи відносин СВ (як варіанти – система або структура соціальної відповідальності). Треба уточнити, що ця система є певним зрізом соціальної системи, а не існує сама по собі, тому її можна розглядати як стан суспільства, за якого існують вказані елементи (суб'єкт, інстанція та предмет СВ) і коли взаємозв'язки між цими елементами організовані у відповідний спосіб.

Розвиваючи системне дослідження СВ, автор пропонує як критерій, що за ним система відносин СВ структурується як суспільний комплекс у складі суб'єкта, інстанції та предмета СВ, розглядати діяльнісний вплив елементів цієї системи. Цей критерій вказує на активні (власне суб'єкт СВ і суб'єкт-інстанція СВ) та пасивні

(предмет СВ) системні елементи. Саме існування та взаємини суб'єктів роблять систему живою і динамічною – соціальною. Звідси впливає важливий методологічний висновок про фундаментальне значення суб'єктності СВ.

Отже, у розумінні автора відмінність між СВ як характеристикою соціального суб'єкта та як характеристикою (станом) суспільства означає відмінність між *соціально відповідальною дією* (поведінкою) та *системою відносин СВ*. У такому тлумаченні СВ перестає бути персоніфікованою характеристикою як відповідальність когось перед кимось за щось. Персоніфікованою є соціально відповідальна поведінка, відносини же такими бути не можуть. Автор розглядає і тлумачить СВ як цілісний і комплексний соціальний феномен, рівнозначними проявами якого є соціально відповідальна поведінка та відносини СВ.

У межах сталих *онтологічних рамок* феномену СВ на різних історичних етапах змінювався конкретно-історичний зміст як безпосередньо поведінки, так і характеру взаємин активних елементів системи. Саме цим змінним змістом наповнюється *онтологічне ядро* феномену СВ. Його хронологічні стани є об'єктом конкретно-історичного дослідження СВ.

Еволюція взаємин власне суб'єктів та інстанцій СВ супроводжувалася їх історичною трансформацією, а також трансформацією предмета СВ. При цьому будемо розмежовувати змінний КІЗ суб'єктів / інстанцій / предмета СВ та їх концептуальну даність як елементів системи відносин СВ. Властивий кожному етапові розвитку суспільства КІЗ цих елементів автором віднесено до онтологічного ядра СВ, а їх концептуальну даність – до онтологічних рамок.

Окреслення позаісторичних онтологічних рамок СВ та аналіз хронологічних станів її онтологічного ядра, що змінювалося у ході суспільно-історичної еволюції, формують логічні передумови *консолідації антропологічної, суспільної і суспільно-історичної концепцій СВ*. Тим самим досягається синтез онтології СВ [11]. У такий спосіб автор пом'якшує проблему термінологічної нечіткості та поліваріантності тлумачень сутності СВ, що характерне для наукового дискурсу і гальмує повну інтеграцію СВ до економічної наукової традиції, для якої категоріальна чіткість має фундаментальне значення.

Обґрунтований вище перехід від абстрактної властивості соціального суб'єкта до соціально відповідальної поведінки забезпечує взаємну інтеграцію антропологічної і суспільної концепції СВ. У результаті соціально відповідальна поведінка зберігає свою онтологічну окремішність і самостійне значення, але розглядається у контексті системи відносин СВ. Система постає одночасно і результатом, і фактором соціально відповідальної поведінки. При цьому не варто допускати однобоке тлумачення системи відносин СВ як інструменту (механізму) забезпечення СВ одиничного суб'єкта. Пропонується зберегти автономність обох концепцій, одночасно дослідивши складний двосторонній взаємозв'язок між поведінкою та системою відносин СВ, що, ймовірно, забезпечить глибокий і комплексний теоретичний аналіз цього феномену.

Як видається, окреме важливе значення соціально відповідальної поведінки зумовлене тим, що саме вона перетворює будь-якого соціального суб'єкта на власне суб'єкта СВ. Цю поведінку можна сприймати як імператив суб'єктності СВ: суб'єкт СВ є таким, оскільки характеризується соціально відповідальною поведінкою. Крім того, вона визначає взаємне розташування елементів у системі відносин СВ. Адже суб'єкт СВ – це ніщо інше, як суб'єкт саме соціально відповідальної поведінки щодо інших суб'єктів, у т. ч. щодо інстанції. А суб'єкт-інстанція – це і суб'єкт такої поведінки, і її оцінювач. Характерні взаємини між суб'єктами спрямовані на предмет СВ, а поведінка підтримує або змінює ці взаємини. Водночас поведінка – це лише діяльнісна проекція суб'єкта як одного з елементів системи відносин СВ, а не автономний системний елемент. З огляду на такі міркування поведінка потребує окремого методологічного наголосу, однак має розглядатися у загальному контексті функціонування системи.

Суб'єкти СВ є функціонально диференційованими на власне суб'єктів СВ та суб'єктів-інстанцій СВ, при чому імператив соціально відповідальної поведінки стосується обох цих типів суб'єктів. У ході історичної еволюції феномену СВ інстанції сприймали цей імператив неоднаково. У певні періоди вони були схильні до цього більшою мірою, в інші – меншою, наполягаючи виключно на соціально відповідальній поведінці суб'єкта. Такий стан речей

часто був зумовлений укоріненим суспільним уявленням про те, що дії інстанції СВ є соціально відповідальними апріорно і не потребують суспільної легітимізації. Водночас в історичному матеріалі маємо достатньо свідчень якщо не хибності, то очевидного перебільшення істинності цього уявлення.

Застосування вимоги соціально відповідальної поведінки лише до самих суб'єктів СВ, за авторським баченням, є алогічним. Адже, по-перше, суб'єкт СВ, щодо якого указаний імператив не застосовується, має позбавлятися суб'єктності СВ як такої і вилучатися із системи відносин СВ. По-друге, аргументація незастосування цього імперативу функціональною роллю суб'єкта як інстанції є суперечливою, оскільки тоді необхідно звільнити від вимоги соціально відповідальної поведінки і суб'єкта, який виконує приписи інстанції, лише тому, що він функціональний виконавець. По-третє, система, у якій контролюючий елемент може бути позбавлений ознак, за якими контролює інші елементи, втрачає соціальний зміст. Такий контролюючий елемент має бути позбавлений усіх інших ознак, які б хоча б натякали на його як соціально відповідальну, так і безвідповідальну поведінку, тобто він повинен сакралізуватися. Сакралізація інстанції СВ можлива у трансцендентальних системах із керуючим началом, яке перебуває поза дихотомією відповідальності та безвідповідальності (божеством). В умовах соціальної системи це недосяжно. Виходячи з цих логічних міркувань, соціально відповідальна поведінка має стосуватись усіх суб'єктів СВ, у т. ч. інстанції.

Зазначене, на переконання автора, не заперечує специфічності функцій суб'єкта-інстанції СВ, основними з яких є: 1) регулятивна; 2) оцінювальна; 3) інтеграційна. Перші дві проявляються і щодо самої інстанції, і щодо інших суб'єктів СВ. Особливий випадок регуляції й оцінювання інстанцією власної діяльності перетворює її на автоінстанцію. Вочевидь, такою автоінстанцією потенційно є кожен суб'єкт СВ.

Якщо інстанція діє тільки стосовно інших суб'єктів СВ, до регулятивної й оцінювальної функцій додається інтеграційна. Її призначення – вивчення й узагальнення сформованих різнорідних цілей суб'єктів СВ та формулювання на цій основі певної центральної цілі, яку суб'єкти усвідомлено приймають до

реалізації. Така ціль у системі відносин СВ виступає предметом СВ і втілюється у різноманітті конкретних результатів людської діяльності.

Окремі дослідники вважають інтеграційну функцію інстанції СВ основною, оскільки вона інкорпорує інші можливі функції [10, с. 71–72.]. Але описана вище автором диференціація об'єктів впливу інстанції СВ (суб'єкт СВ та сама інстанція) свідчить про доцільність поглиблення диференціації її функцій.

За авторським тлумаченням, специфічні функції інстанції СВ пов'язані з іншою, притаманною лише їй ознакою, а саме *нормотворенням*. Як характерна діяльність інстанції воно передбачає розроблення нових і систематизацію чинних правил соціально відповідальної поведінки (норм СВ), а також їх застосування до інших суб'єктів СВ. Очевидно, якщо *поведінку* тлумачити як діяльнісну проекцію *суб'єкта СВ*, то *норми* – це діяльнісна проекція *інстанції СВ*.

Норми СВ є специфічними для системи відносин СВ соціальними нормами. Суть останніх у наукових джерелах тлумачиться доволі вільно. У загальному розумінні такі норми – це правила, яким підпорядковані автономні або спільні дії соціальних суб'єктів. Науково обґрунтована типологія норм [12] презентує їх і як ідеали (еталони) поведінки, і як звички або традиції (моральні норми), і як стандарти (технічні норми), і як статистичні норми, і як правові норми. Усі вказані варіанти тлумачення соціальної норми тією чи іншою мірою мають значення для організації системи відносин СВ, а їх різноманіття автор пропонує розглядати в контексті історичної еволюції онтологічного ядра СВ.

Як і соціально відповідальна поведінка, норми СВ не вписуються до системи як окремий елемент. Але вони є значущими для системи, оскільки безпосередньо стосуються всіх її елементів, а саме: а) сигналізують суб'єктам СВ про бажану поведінку; б) інформують їх про спосіб впливу на предмет СВ; в) є орієнтирами для реалізації регулятивної й оцінювальної функцій інстанції СВ. Тому, на переконання автора, КІЗ норм треба аналізувати поряд із особливостями історичної трансформації поведінки, системи відносин СВ, а також змісту самих елементів системи.

Доцільно виокремити *базову онтологічну ознаку*, спільну для будь-яких конкретно-історичних форм соціальної норми. Такою ознакою, як видається, є

інструктивна символічність норми (норма як настановчий знак). На символічну природу (знаковість) норми одними з перших звернули увагу вчені-економісти [13]. Своєю чергою, автор акцентує на її рівноцінно важливій інструктивності (настановчості). Інструктивна символічність проявляється у тому, що: 1) норма – це символічна конструкція (сукупність позначень), бо правило дії не є власне дією, а лише описує її; 2) норма – це інструкція, яка не лише описує дію, а й регламентує її.

Інструктивна символічність визначає структуру норми. У складі норми можна виокремити позначення (символ): 1) ситуації застосування норми; 2) моделі затребуваної поведінки або вказівки на необхідні дії, а також виконавця дії; 3) суб'єкта-гаранта норми; 4) санкцій норми – актів впливу на виконавця з огляду на порушення чи дотримання ним зазначеної вказівки.

На цій основі автор пропонує *структуру норми СВ*, яка включає: 1) позначення ситуації актуалізації норми СВ, тобто взаємини суб'єктів з індивідуальними та спільними цілями (сюди треба віднести й позначення предмета СВ, оскільки взаємини формуються довкола нього); 2) позначення суб'єкта та його соціально відповідальної поведінки; 3) позначення суб'єкта-інстанції – власне суб'єкт СВ як автоінстанція або сторонній суб'єкт-інстанція (індивід, колектив); 4) позначення ймовірних санкцій – множина варіантів реакції інстанції (рис. 1.2).

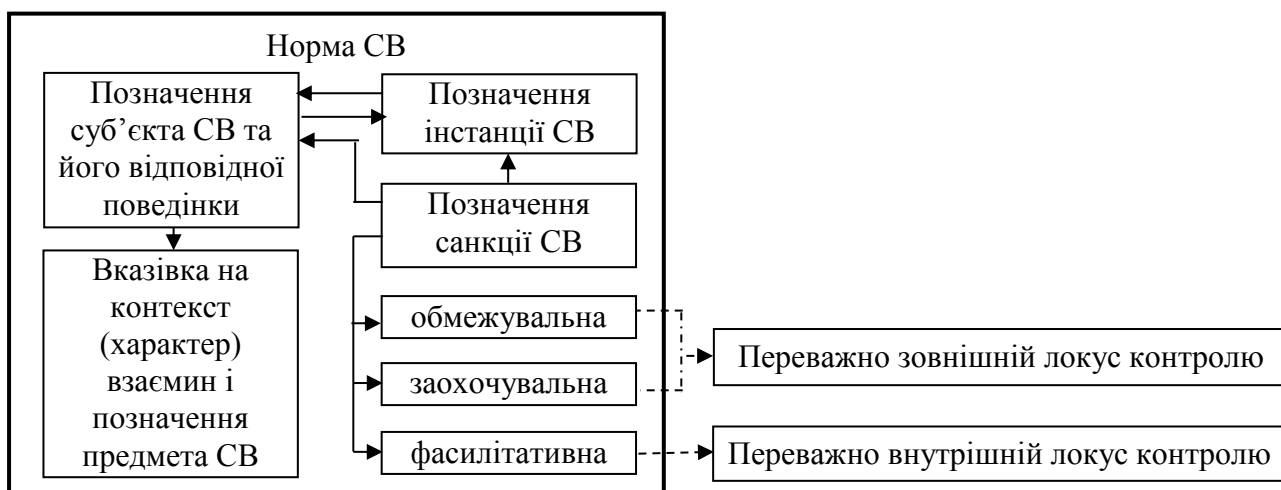

Рис. 1.2. Норма СВ як символічно-інструктивна конструкція

Джерело: розроблено автором.

За задумом автора, елементи-символи у структурі норми, за винятком позначення санкцій, відображають конкретно-історичний зміст відповідно

соціально відповідальної поведінки, суб'єкта, інстанції і предмета СВ. Цей зміст визначає конкретно-історичний зміст самої норми. Позначення санкцій – це та складова структури норми, що забезпечує зворотний вплив норми на елементи системи. Санкції – основа змістової автономності норм.

Традиційно санкції норми поділяють на обмежувальні та заохочувальні. Саме на цьому ґрунтується виокремлення відповідно ретроспективної та перспективної СВ, побіжно згадане вище в описі дослідницьких спроб упорядкувати зміст СВ. Обмежувальні санкції застосовуються як реакція на невиконання, неретельне дотримання чи пряме порушення певної вказівки. Заохочувальні санкції стимулюють соціально відповідальну поведінку через похвалу чи винагороду. Інтенсивність покарання і заохочення залежить від ступеня жорсткості / слабкості інстанції СВ. Позиція, згідно з якою застосування норми СВ здебільшого засноване саме на примусі чи стимулюванні суб'єктів до її виконання є поширеною у фаховій літературі. А сама норма розглядається як зовнішня щодо суб'єкта (зовнішній локус контролю). Автор зауважує, що в такий спосіб перебільшується значення ретроспективної СВ та применшується значущість внутрішнього локусу СВ, коли суб'єкт є автоінстанцією. Крім того, не приділяється належна увага тим санкціям, які, крім осуду / схвалення, передбачають сприяння у самостійному пристосуванні суб'єкта до вимог норми (фасилітацію діям суб'єкта). Розуміння того, що соціальні норми за своєю природою є не тільки обмеженнями чи стимулами, а й засобом розширення можливостей суб'єкта, сформульоване у соціофілософських працях, однак слабо інтегроване в контекст проблематики СВ [14]. Саме на цьому теоретичному матеріалі ґрунтується припущення автора про доцільність *фасилітативних санкцій* поряд з обмежувальними та стимулювальними. Перебільшувати значення зовнішніх стимулів чи обмежень недоцільно, оскільки не всі норми вимагають таких санкцій. До виконання норми може спонукати усвідомлене цілковите сприйняття суб'єктом ситуації застосування норми. Санкція у такому разі є автоматичною, норма – незалежною, а зусилля інстанції зводяться саме до фасилітації.

У системі відносин СВ має місце диференціація норм на загальні (вищого

порядку) та локальні. Перші стосуються масштабних за розмірами соціальних утворень (світового співтовариства, країни тощо), другі регулюють відносини у менших групах (регіоні, колективі тощо). Важливою є різниця між формальними (записаними) і неформальними нормами. Як правило, норми СВ вищого порядку є формальними.

Отже, за авторським тлумаченням, система відносин СВ заснована на взаєминах суб'єктів СВ як носіїв соціально відповідальної поведінки, серед яких виокремлюється інстанція СВ через її особливий функціональний статус, пов'язаний із існуванням норм СВ. Взаємини суб'єктів обумовлені характерною поведінкою та специфічними нормами і чітко спрямовані на предмет СВ. Тобто досягнення предмета можна вважати підставою для таких взаємин (рис. 1.3).

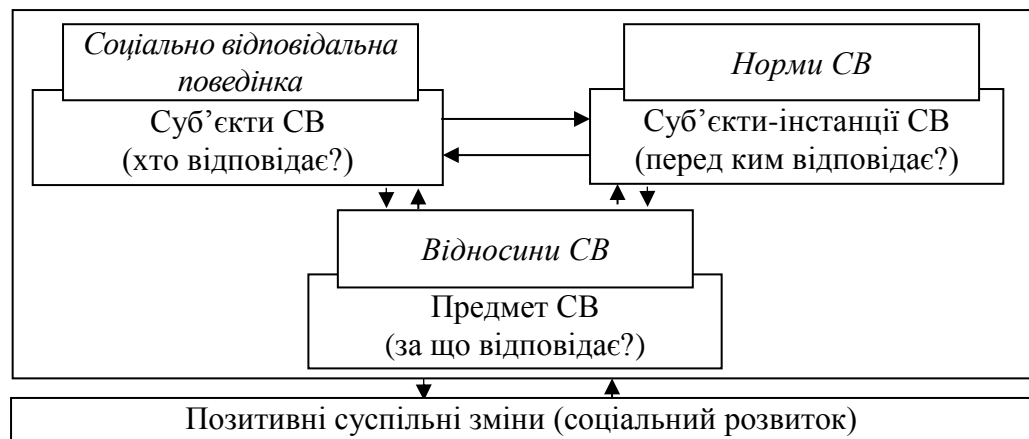

Рис. 1.3. Інтеграція антропологічної та суспільної концепцій СВ у системі відносин СВ

Джерело: розроблено автором.

У цьому зв'язку автор звертає увагу на необхідність розмежування предмета СВ і генеральної цілі системи відносин СВ. *Предмет СВ* – це ситуативна спільна мета суб'єктів, безпосередня сфера прикладення їх спільних або автономних (але узгоджених) зусиль. *Генеральна ціль системи* – центральне завдання, зумовлене природною дискретністю соціально відповідальної поведінки та відповідних відносин. Ця дискретність виявляється в тому, що суб'єкт не здатен постійно та з однаковою силою проявляти належну поведінку, а взаємини між суб'єктами не можуть бути незмінно позитивними чи сфокусованими на досягнення предмета СВ. Для опису дискретності соціально відповідальної поведінки у науковій літературі вживається поняття «мерехтлива

СВ» (спорадична СВ). Недостатність СВ у кожній конкретній ситуації трактується як умовне затухання відповідальності [15].

Розвиваючи системне бачення СВ, автор пропонує визначити *генеральну ціль системи відносин СВ як досягнення якомога менш дискретної СВ, зменшення тривалості періодів її затухання*. Така ціль не тотожна досягненню малоїмовірної стабільності системи, адже розвиток суспільних відносин повністю заперечує незмінність досягнутого стану (суспільство є динамічним і самоактивним). Уникнення затухання СВ не суперечить природній динаміці взаємодії суб'єктів СВ, не виключає різноманіття її предметів. Стабільність системи вимушено є динамічною. Менш дискретна СВ скеровує суспільну динаміку в конструктивне русло соціального розвитку як сталих позитивних суспільних змін. Така СВ постає і запорукою, і наслідком цих змін.

Не буде зайвим зауважити, що конкретно-історичний зміст предмета СВ (не сам предмет як елемент системи) є змінним і стосується онтологічного ядра СВ. Системна же ціль – постійна, її сутність єдина і неподільна та стосується онтологічних рамок досліджуваного феномену.

Взаємини у системі відносин СВ можливі між соціальними суб'єктами як одного кількісного порядку (індивід – індивід, колектив – колектив), так і різного (індивід – колектив, індивід – соціум). При цьому такі взаємини, за задумом автора, необов'язково є ієрархічними. Ієрархія суб'єктів СВ не є системною необхідністю. Проте будь-яка складно організована система відзначається внутрішньою ієрархічністю (це одна з системних ознак). Очевидно, система відносин СВ не є винятком. *Ієрархія у ній проявляється у первинності генеральної системної цілі щодо цілей суб'єктів*. Якщо ж суб'єкт-інстанція СВ ситуативно вважається у системі апіорним абсолютним авторитетом, то він буде домінувати, отже, ієрархія вибудовується і серед суб'єктів. Як свідчить історичний досвід, це найбільше стосується колективних суб'єктів-інстанцій СВ. Але з погляду онтологічних рамок феномену СВ кількість учасників взаємодії – єдиний критерій, що відрізняє колективних суб'єктів СВ від індивідуальних.

Ієрархічність як системна ознака проявляється також і через

підпорядкування локальних норм СВ загальним. Так само можуть співвідноситися формальні та неформальні норми СВ. Ієрархія норм стоїть поряд з ієрархічним рядом «предмет СВ – генеральна ціль системи відносин СВ». Очевидно, ієрархізовані норми СВ самі собою теж не будують ієрархію суб'єктів СВ.

Досягнення генеральної цілі системи (зменшення дискретності СВ), за авторським припущенням, супроводжується зростанням кількості незалежних норм СВ, тобто норм, які потребують лише фасилітативних санкцій з боку інстанції. Постійність прояву соціально відповідальної поведінки та неперервність відносин СВ є фактично недосяжною без суб'єктивного сприйняття учасниками соціальної взаємодії такої поведінки і таких відносин як самодостатніх.

Отже, обґрунтування теоретико-економічної специфіки СВ якнайперше вимагає теоретичного аналізу суті та структури феномену соціальної відповідальності як такого. З метою впорядкування змісту СВ автором сформовано нову методологічну схему її теоретичного дослідження, що відтворює синтез онтології цього феномену. Запропонована схема структурує його як комплексне еволюційно зумовлене явище у складі, по-перше, соціально відповідальної поведінки окремих соціальних суб'єктів і, по-друге, системи специфічних суспільних відносин, що об'єднує самих суб'єктів, інстанцію (як і забезпечені нею необхідні соціальні норми) та предмет СВ. Авторська методологія формує наукову основу для інтеграції соціофілософського за природою феномену СВ в економічну дослідницьку парадигму та подальшого формування і вивчення об'ємного й цілісного соціоекономічного феномену соціальної відповідальності.

1.2. Трансформація уявлень про економічний зміст соціальної відповідальності

Залишаючись у межах сталих концептуальних онтологічних рамок феномену СВ, його змінне онтологічне ядро (змістове наповнення) еволюціонувало в часі. Найбільш послідовно історичний розвиток феномену СВ відображено соціофілософською науковою школою [10, с. 11–86]. В основу періодизації цього

розвитку тут покладено зміну характеру взаємодії соціального цілого (соціуму) та його елементів (індивідів), що зумовило виокремлення таких періодів: 1) підпорядкування (соціальним цілим своїх елементів); 2) пізнання (елементами соціального цілого); 3) творіння (елементами соціального цілого) [16, с. 21–31]. Визначеному характеру взаємодії соціального цілого і його елементів поставлено у відповідність конкретну форму філософського осмислення СВ як: 1) покарання; 2) підзвітності; 3) надійності. На думку вчених-філософів, ці форми уособлюють шаблі історичного розвитку соціальних відносин.

Визнаючи загалом конструктивність цього підходу, автор вважає за необхідне вказати на його окремі методологічні неточності. По-перше, він обмежує сферу СВ лише взаємодією колективних та індивідуальних суб'єктів (соціуму й індивіда). По-друге, вживана в його межах категорія «філософське осмислення СВ» означає, очевидно, більшою мірою суб'єкта, ніж рівень розвитку соціальних відносин. Так, підзвітність і надійність – це ознаки передусім суб'єкта, а вже через нього, тобто опосередковано, вони характеризують соціальні відносини. А покарання не може означати ні суб'єкта, ні відносини, бо стосується лише способів впливу на суб'єкта (нехай і в рамках конкретних відносин). Для ознаки суб'єкта тут більш доречним видається вживання терміна «послух». По-третє, вказаний підхід не конкретизує історичну суть соціально відповідальної поведінки. По-четверте, він лише частково враховує складність системи відносин СВ, адже у ньому не відображається еволюційна трансформація змісту ні предмета СВ, ні її норм. По-п'яте, він не описує сучасні особливості розвитку феномену СВ.

Беручи за основу соціофілософські наукові напрацювання, автор пропонує спосіб удосконалення схеми еволюції історичних форм СВ [16, с. 31–42; 17; 18] для адаптації її до економічних дослідницьких потреб. По-перше, необхідно комплексно оцінити історичний розвиток феномену СВ, пов'язуючи його зі зміною історичного змісту як самих елементів, так і змісту соціально відповідальної поведінки та характеру взаємодії елементів системи відносин СВ з огляду на взаємозв'язок трансформації останніх у межах еволюції онтологічного ядра досліджуваного феномену. Ця трансформація супроводжувалася історичною зміною суб'єктів,

інстанцій, предмета і норм СВ. При цьому масштаб суб'єктності (колектив чи індивід) автор вважає історично ситуативним, тому у поданій схемі еволюції він є другорядним. По-друге, треба виявити найбільш визначальні змістові особливості усіх складових феномену СВ на сучасному історичному етапі (початок XXI ст.). По-третє, трансформацію змісту соціально відповідальної поведінки доцільно пов'язувати зі зміною її мотивів для суб'єкта. По-четверте, автор підкреслює, що у конкретний історичний період певна конфігурація феномену СВ домінувала над іншими, але не була єдиною. Немає підстав заперечувати можливість розвитку СВ різного змісту на одному й тому самому етапі. Однак визначальною рисою кожного періоду є чітке превалювання однієї змістової форми феномену СВ над іншими.

Історично змінне онтологічне ядро феномену СВ містить у собі та здатне виразити специфіку розвитку змісту СВ щодо різних видів людської діяльності (в т. ч. економіки). Для виявлення цієї специфіки необхідно помістити онтологічне ядро в конкретний галузевий (зокрема, економічний) історичний контекст і простежити формування та видозміну *економічного змісту* СВ. За авторським баченням, *економічний феномен СВ* формується як єдність сталих онтологічних рамок, що утворюють його двоїстість, та історично змінного економічного змісту СВ (рис. 1.4).

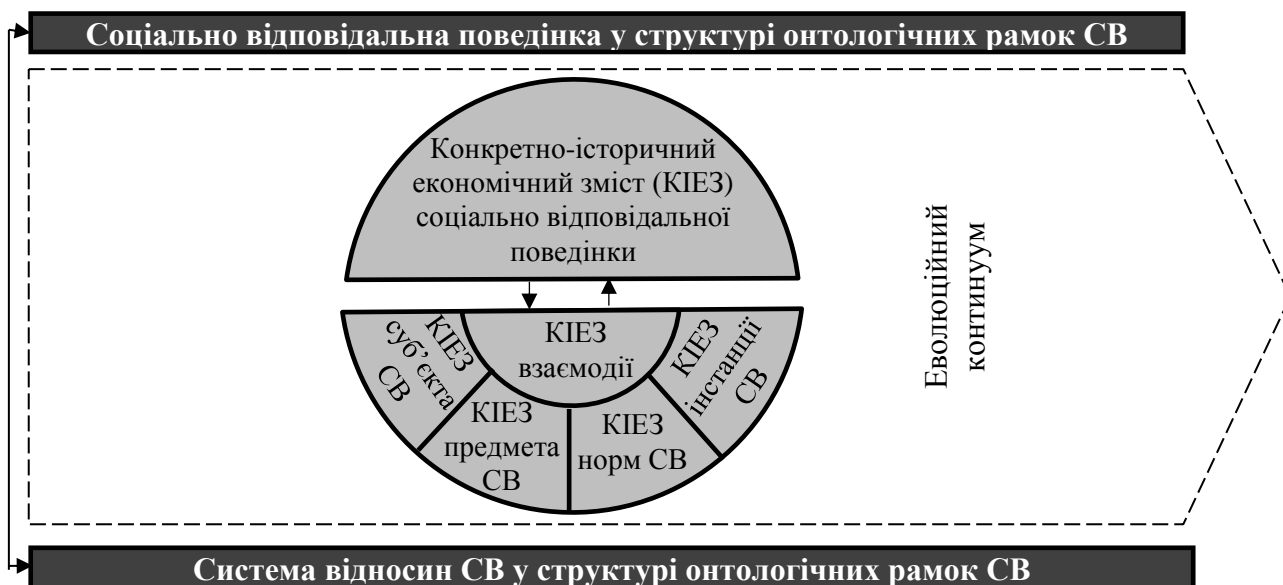

Рис. 1.4. Економічний феномен СВ

Джерело: розроблено автором.

У ході історичної трансформації цей зміст поступово набув чіткої соціоекономічної специфіки. Стверджуючи це, автор виходить із загального

розуміння *соціоекономіки* (соціальної економіки) як сучасної економічної парадигми, в основі якої – особлива увага науковців та економістів-практиків до соціальних чинників, обмежень і наслідків *економічної діяльності* як комплексу усвідомлених перетворювальних людських зусиль для задоволення індивідуальних і суспільних потреб в умовах обмеженості ресурсів. Підкреслена увага до соціального контексту і соціальних наслідків економічної діяльності у парадигмі соціальної економіки відображає об'єктивні процеси *соціалізації* економіки.

Спираючись на вищевикладене, автор пропонує схему трансформації економічного змісту СВ (у т. ч. під впливом парадигми соціальної економіки). Основні елементи цієї схеми відображено у табл. 1.1.

Таблиця 1.1

Трансформація економічного змісту феномену СВ

ІСТОРИЧНІ ЕТАПИ Об'єкти трансформації	ДОРАЦІОНАЛЬНИЙ (первіснообщинна епоха, античність, Середньовіччя)	ПОЛІТ-ЕКОНОМІЧНИЙ (Новий час)	УТИЛІТАРНИЙ (Новітній час)	СОЦІО-ЕКОНОМІЧНИЙ (сучасність)
Соціально відповідальна економічна поведінка	Пристосування, аскетичність	Ощадливість	Прагматичність	Економічна взаємність
Характер взаємодії суб'єктів	Підпорядкування	Пізнання	Творіння	Еквівалентність
Економічна суб'єктність	Економічні протосуб'єкти	Homo economicus	Homo faber	Homo institutus, соціоекономічні інститути
Поведінкові мотиви	Афект, традиція	Ціннісна раціональність	Ціле-раціональність	Норм-раціональність
Інстанція СВ	Рід, поліс, церква	Ринок, держава	Множина homo faber	homo institutus, соціоекономічні інститути
Предмет СВ	Потреби роду, гармонія полісу, трансцендентні ідеали	Збагачення, справедливий розподіл багатства	Можливості споживання, сталий розвиток	Соціальний капітал
Норми СВ	родові табу, правила полісу, релігійні догми	Економічні закони, формалізовані державою	Стандарти / економічні рутини	Контракти

Джерело: розроблено автором.

Методологічно ця схема ґрунтується на таких міркуваннях. По-перше, розвиток економічного змісту СВ неминуче пов'язаний зі зміною історичних уявлень про економічну діяльність як таку, що формує особливу форму буття суб'єкта СВ – *економічну суб'єктність*. Тому за головний *критерій* історичних змін економічного змісту СВ визначено розвиток суб'єкта СВ як суб'єкта економічної діяльності.

По-друге, автором виокремлено такі етапи історичного розвитку економічного змісту СВ: 1) дораціональний (доекономічний); 2) політекономічний; 3) утилітарний; 4) соціоекономічний. На кожному з цих етапів домінувала конкретно-історична форма економічної суб'єктності: 1) економічні протосуб'єкти – індивідуальні й колективні; 2) знеособлений *homo economicus* і колективна інстанція; 3) персоніфікований *homo economicus* як *homo faber*; 4) інституціоналізований *homo economicus* як *homo institutus* і соціально-економічні інститути. Указаним етапам відповідають такі послідовні історичні епохи, як первіснообщинний лад, античність, Середньовіччя; Новий час; Новітній час; сучасність (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). Необхідно підкреслити, що саме останній історичний етап ознаменований найбільш очевидним проявом СВ власне як явища соціальної економіки. Саме тоді загальне визнання отримала необхідність посилення дослідницької уваги до соціальних передумов і результатів економічної діяльності. На попередніх етапах або заперечувалась можлива економічність феномену СВ (оскільки не визначеною була економічна суб'єктність як така), або ігнорувалась соціальність економіки, що унеможливлювало соціоекономічне осмислення СВ.

По-третє, різна економічна суб'єктність наповнювала історично різним економічним змістом існування інстанції, предмета і норм СВ, а також соціально відповідальну поведінку. Автор виокремлює такі моделі соціально відповідальної *економічної* поведінки: 1) пристосування й аскетичність; 2) ощадливість; 3) прагматичність (практичність); 4) економічна взаємність, яка власне є відображенням соціоекономічної суті СВ. Зміну цих моделей супроводжувала трансформація основного поведінкового мотиву. Встановлюючи його для кожної моделі, автор спирається на класичний методологічний підхід [19], що передбачає такі мотиви соціальної дії: 1) ірраціональні афект і традицію: дія обумовлена

емоціями індивіда або заснована на тривалій і неусвідомленій звичці; 2) ціннісну раціональність: діяння засноване на вірі в безумовну цінність – естетичну, моральну тощо; 3) цілераціональність: в основі діяння лежить незалежна раціонально поставлена ціль і прагнення використати зовнішні обставини для її досягнення. Найбільш сучасному – соціоекономічному – етапові автор ставить у відповідність сформульований ним у цьому дослідженні мотив – *норм-раціональність*, за якого вибір цілі раціонально зумовлений у рамках деякої системи норм, а останні є результатом раціонального вибору суб'єктів СВ. Норма мислиться цінною не априорі, а внаслідок вдумливого порівняння альтернатив.

По-четверте, відповідно до етапів еволюції соціально відповідальної економічної поведінки, характер міжсуб'єктної взаємодії набував такого змісту: 1) підпорядкування (суб'єктів інстанціям); 2) пізнання (суб'єктами інших суб'єктів, у т. ч. інстанцій); 3) творіння (суб'єктами себе та середовища їх взаємодії); 4) еквівалентності у міжсуб'єктних відносинах, яка становить елемент соціоекономічної суті СВ.

Отже, у ході *дораціонального* історичного етапу (первіснообщинна епоха, античність, Середньовіччя) суб'єкт економічної діяльності не виокремлювався із маси людей, оскільки ця діяльність не мала самостійного значення. Власне економічна суб'єктність тоді розчинялась у ширшому контексті буття. Натомість існував *економічний протосуб'єкт* – неіндивідуалізована особа, підпорядкована груповій свідомості, з обмеженими чи неусвідомленими економічними потребами та несформованим особистим ставленням до дійсності. Соціально відповідальна економічна поведінка передбачала *аскезу* такого протосуб'єкта і його повну *адаптацію* до вимог середовища життя. Беззахисний перед стихіями та життєвими обставинами, цей суб'єкт розраховував виключно на заступництво ієрархічно більш значущого *колективного суб'єкта* (рід, поліс, церква), який виконував функції інстанції. У суспільстві вибудовувалися відносини *підпорядкування* протосуб'єктів інстанціям-колективам, які також не мали жодної економічної специфіки. Суб'єктність інстанції визначалася кровною (рід), політичною (поліс), духовною (церква) спільністю, а не господарською діяльністю. Її основним способом впливу на

поведінку особи було покарання. Реакція інстанції полягала у ретроспективному (з огляду за минулі вчинки) і негативному (як покарання за скоєне) впливі на протосуб'єкта. Покарання та його невідворотність зумовлювали низку емоційних переживань (страх перед імовірними стражданнями, сором за вчинене злодіяння, суспільна нетерпимість до злочинця тощо). Це означало домінування *афекту* як поведінкового мотиву, підкріпленого з часом *традиціями*. Ні предмет СВ, ні норми СВ *не мали економічного змісту* або він не був визначальним.

У первіснообщинну добу господарювання (збиральництво, мисливство, рибальство, а згодом землеробство і скотарство) носило виражений натуральний характер (користування природними ресурсами задля забезпечення необхідних життєвих благ). Необхідність пристосування людини до умов природного середовища була імперативною [20]. Людська діяльність підпорядковувалася загальним потребам фізичного існування людських спільнот, освоєння природи, сумісного протистояння природним стихіям (потребам роду). Норми СВ як *родові табу*, орієнтовані на страх, також слугували цим потребам [10, с. 17]. Особливістю періоду є зародження перетворювальної здатності людини – здатності до праці. Вона полегшувала існування первісних людей, але не змінювала (або мало змінювала) середовище проживання.

Розуміння СВ поглибилося в ході становлення й розвитку полісного ладу. Родову громаду як інстанцію й осередок суспільних відносин замінив *поліс*, який так само *підпорядкував* собі *неіндивідуалізовану особу*. Проте така особа вже наділялася певним політичним статусом – громадянин, воїн тощо. З розвитком писемності відносини між суб'єктом та інстанцією набули більшої регламентованості. Не втрачаючи своєї підвищеної актуальності як поведінковий мотив, афект у полісі поєднувався зі звичаєвістю. Формувалися *традиції* соціальної дії (політичні звичаї, форми та способи організації різних сфер суспільного життя). Значна увага приділялася питанням процедури (засідання сенату, ведення дискусії тощо). Предмет СВ окреслився як *гармонія у полісі*. Норми СВ отримали більш довершену, ніж у родовій общині форму *полісних законів* [10, с. 22], але не втратили свого спрямування на загальні потреби – потреби полісу (демосу). Беззаперечність норм інстанції-полісу підкріплювалася уявленням про її божественне походження.

Поліс – це земне втілення єдиного і довершеного Космосу, створеного й упорядкованого досконалими істотами, тобто богами.

У полісний період почала увиразнюватися економічна діяльність. Господарська діяльність людини стала диференціюватися на господарювання задля досягнення насущних цілей (економіка) і на діяльність, націлену на нагромадження ресурсів, розкіш, домінування одних суб'єктів над іншими (хремастика). Економіка була санкціонована морально, тоді як хремастика засуджувалася [21].

В епоху Середньовіччя становлення СВ продовжилося. Середньовічні мислителі розвинули ідеї античності щодо божественного походження інстанції, при цьому інстанція-поліс (як втілення довершеного Космосу) поступилася *інстанції-церкві* – земному уособленню трансцендентної *Бого-інстанції*. Середньовічна особа (неіндивідуалізована, як і раніше) повинна була служити вищому суццю шляхом *підпорядкування* [10, с. 27] такій інстанції. Людині, яка дотримувалася християнських чеснот, було обіцяне блаженне життя в потойбічному світі. Тому предмет СВ перейшов зі сфери земного (гармонія у полісі) у сферу позаземного (*благоденство у Царстві Небесному*). Звернутими до трансцендентного були й норми СВ – *релігійні догми*, що наповнювали містичним змістом афект як поведінковий мотив (особливо страх і сором), а також традиції. Останні перестали бути відображенням повсякденного людського буття, актуалізуючи божественне існування, Божий намір та їх безальтернативну першість (*церковні таїнства* тощо). У цілому доба Середньовіччя, оспівуючи мінімалізм земного життя, кардинально заперечувала значущість економічної діяльності, адже поширені віровчення, в т. ч. православ'я, переважно не сприймали ідею земного добробуту. Поодинокі спроби сформулювати правила відповідального господарювання цього періоду містяться в окремих стародавніх рукописах, де звеличувалися такі чесноти господарників, як чесність, законслухняність і особливо помірність у потребах [22].

Розвитку економічної суб'єктності великою мірою посприяла ідеологія Реформації та поширення протестантизму, який дещо змінив розуміння соціально відповідальної економічної поведінки. Протестантська етика

основною чеснотою проголошувала підприємницький успіх через продуктивну, чесну, майстерну і дисципліновану працю. Але соціально відповідальний ідеал економічної поведінки все ще залишався орієнтованим на обмеження. З одного боку, економічний успіх людини став усвідомленою цінністю. З іншого – людський побут мав бути аскетичним [23]. Витрати часу й інших ресурсів, не обумовлені трудовою діяльністю, засуджувалися. Догматичний вплив інстанції тривав: успіх тлумачився не стільки як вибір людини, скільки як ознака її божественної обраності, визнання інстанцією (церквою, Бого-інстанцією) правильності дій економічного протосуб'єкта.

На цьому ґрунті, але з новим змістом, формувалася економічна суб'єктність у Новий час (*політекономічний етап*), коли прогресивні міркування про необхідність пізнання людиною світу спричинили появу і розвиток капіталістичного (політекономічного) вчення. Зародження політекономії знаменувало появу суб'єкта саме економічної діяльності – раціонального *homo economicus*. Такий суб'єкт отримав важливе право і навіть обов'язок самостійно усвідомлювати та досліджувати дійсність. На його становлення у цей період великою мірою вплинув культ науки й освіченості. Уявлення про характер взаємин суб'єкта й інстанції як про підпорядкування людини роду, полісу і церкві поступилося місцем розумінню міжсуб'єктної взаємодії як *пізнання* [10, с. 32]. На відміну від попереднього етапу, воно передбачало дослідження особою продиктованих інстанцією вимог і лише потім – підпорядкування їм. Значення афекту як мотиву поведінки було мінімізоване. Традиції трансформувалися в усвідомлені та прийняті до використання *цінності* – духовні орієнтири на кшталт знання, обов'язку, праці тощо.

Мислення епохи виправдовувало раніше недооцінене прагнення людини до збагачення. Розпочався етап, у якому соціально відповідальна економічна поведінка пов'язувалася з *ощадливістю*, оскільки саме вона веде до багатства. Ощадливість – це не аскеза сама по собі, а аскеза як запорука багатства. На цьому етапі *homo economicus* виокремився із людської маси, проте залишався шаблонно безликим. Його потреби і прагнення багатства усвідомлювались окремо від інстанції, але визначалися і диктувалися нею як загальний пріоритет. *Homo economicus* – це

знеособлений і залежний від навколишнього світу стереотип людського існування.

Відбулася економізація й одночасно дуалізація економічної інстанції СВ. З одного боку, суб'єкт економічної діяльності підкорявся *інстанції-ринку* як втіленню досконалого економічного порядку. З іншого боку, колективна *громадянська держава* як вагомійша інстанція інкорпорувала ринок, перетворивши його на частину свого економіко-політичного порядку. Держава була для особи і ринку провідником глобальної ідеї необхідного обмеження особистих пристрастей, відмови від певних свобод задля усвідомлено потрібного і самоцінного загального блага [24]. Логічно обґрунтована й емпірично досяжна, ця ідея протиставляла світську державу церкві-інстанції, а також контрастувала з ідеєю містичного Божественного провидіння. Проте вона теж перебувала поза волею особи.

Норми СВ на цьому етапі втілювались у *громадянських законах*, спрямованих на забезпечення загального блага, що проголошувалося інстанцією першочерговою умовою особистого щастя [25]. Але поряд із громадянськими законами суб'єкт змушений був досліджувати *економічні закони* та підпорядковуватися їм. Серед цих законів – «залізний закон заробітної праці», закон «невидимої руки ринку», закони ціноутворення та формування монополії тощо. Держава формалізувала окремі економічні закони, надавши їм юридичного статусу. Це особливо стосується сфери оподаткування, внутрішньої та міжнародної торгівлі.

Предмет СВ отримав економічне забарвлення та втілювався у пошуку й поясненні *джерел і способів збагачення*, а згодом – *справедливого розподілу багатства*, у пристосуванні до вимог ідеального економіко-політичного порядку: спочатку капіталістичного (*laissez faire*), а пізніше – соціалістичного (державоцентричного).

Абсолютизація соціально відповідальної економічної поведінки ощадливості, зорієнтованої на збагачення, загострила дискусію щодо економічного значення моралі. З одного боку, класики політекономії надавали першочергової ваги моральним аспектам економічної діяльності. Мораль означала певну сакралізацію та виправдання ринку як досконалого способу економічної організації суспільства. Водночас у працях багатьох політекономів (наприклад, творців трудової теорії вартості) мораль заперечувалася. Зокрема,

вважалося, що виплата робітникові заробітної плати понад необхідний для його існування мінімум призводить до зменшення продуктивності його праці та до втрати суспільного продукту [26] (загрожує багатству). Заробітна плата на рівні необхідного мінімуму, попри несправедливість, тлумачилась як вагомий засіб бажаного обмеження приросту населення [27], а тому – як запорука недопущення зростання бідності (антиподу багатства).

Жорсткість політекономів та економічної дійсності того часу у питанні моралі викликала природне невдоволення як у середовищі мислителів, так і в суспільстві. Предмет СВ, фокусуючись на багатстві, упродовж політекономічного етапу помітніше і глибше змістився у бік проблематики *справедливого розподілу багатства*. Якщо багатство існувало одночасно і для підтримання ринкового порядку як абсолюту, і для задоволення потреб суб'єктів, то питання про розподіл цього багатства між людьми ставало все нагальнішим, провокуючи сумніви щодо повноцінності ринку. Актуалізувалася необхідність несуперечливого морально-етичного обґрунтування економічної діяльності. Практичною відповіддю на ці виклики можна вважати рух за права робітників на початку XIX ст. та поширення соціал-утопічних ідей [28; 29]. Критикуючи капіталістичний лад, послідовники соціал-утопізму вказували на можливість його заміни новим, більш досконалим економічним ладом, де багатство одних не є причиною страждання інших. Ця заміна повинна відбуватися через зусилля і трансформацію, найперше, інстанції (самого ринку, держави). Попри риторику, опозиційну політекономічній думці, маніфести соціал-утопістів єднали останніх з іншими представниками політекономічної епохи. Адже і соціал-утопісти, і класики наголошували на необхідності певного природного й об'єктивного ідеалу економічного порядку, що знаходився поза волею суб'єкта СВ.

Сприймавши ідеї соціал-утопізму, велика кількість дослідників і господарників згуртувалися довкола марксистського вчення, що не тільки продовжувало обстоювати неминучість загибелі капіталізму під тиском його внутрішніх суперечностей, але й закликала до організованих революційних виступів проти нього. Марксизм заперечив очікування змін у природі ринку і його пасивне пізнання суб'єктом. Водночас ці ідеї – у традиціях соціал-утопізму – вкладалися в

повністю детерміновану стадійність упорядкованого розвитку економічної дійсності (капіталізм – соціалізм – комунізм). Суб'єкт економічної діяльності міг змінювати цю дійсність, але, як і раніше, залежав від економічних законів та інстанцій.

У кінці XIX – на початку XX ст. в економічній думці завершилося формування методологічного індивідуалізму – підходу до дослідження економічних явищ, згідно з яким поведінка та буття людини є первинними щодо суспільних спільнот [30]. Розпочався *утилітарний етап* розвитку економічної парадигми СВ, рисою якого стала повна індивідуалізація економічної суб'єктності. Абстрактний і керований ззовні *homo economicus* поступився місцем персоніфікованому *homo faber* – суб'єктові-творцю (людині, що виробляє знаряддя праці, власнику, управлінцеві тощо) [31; 32]. *Homo faber* усвідомив первинність та унікальність своїх потреб, перестав бути залежним від «невидимої руки ринку» чи від колективних потреб. Він сам виявився здатним організовувати економічну діяльність, надаючи їй різноманітних форм. Особа стала позиціонуватися активним, свідомим *індивідом-творцем* [10, с. 48], проголосила себе продуктом власних думок і досвіду, а не зовнішнього керування [33]. Зусилля індивіда фокусувалися вже не довкола потреб інстанції, а довкола його власних потреб – особистих, спільних з іншими індивідами. Такі потреби вимагали від індивідів постановки, вибору, взаємоузгодження та реалізації цілей. Отже, ціннісно-раціональні мотиви соціальної дії замінила *цілераціональність*. Колишні цінності атрофувалися до універсальної настанови вільної індивідуальної самореалізації.

Для *homo faber* центральною проблемою став вибір інструментів свого творчого впливу. Капіталізм чи соціалізм протиставлялись у той час не як альтернативні економічні порядки, а саме як альтернативні набори інструментів реалізації потреб суб'єктів. Засобами, поставленими на службу *homo faber*, стали *держава* та *ринок* і їх численні *організаційні форми* (уряди, корпорації, профспілки), які раніше були частиною змісту інстанції СВ. Ствердилося уявлення, згідно з яким держава чи будь-яка інша інстанція є такою лише через вибір і задум самих суб'єктів. Постає питання про соціально відповідальну поведінку самої інстанції, про санкціонування її статусу з боку суб'єктів. Саме суб'єкти – і ніхто інший –

проголошувалися відповідальними і за вади інстанції.

Зростаюча активність суб'єктів-індивідів змінила вектор відносин між ними та інстанцією. Інстанція сама стала об'єктом впливу *творіння* з боку суб'єктів. Тобто кожен окремий суб'єкт став першоінстанцією. Більше того, було озвучено радикальні сумніви про подальшу доцільність існування ієрархічно вищого колективного суб'єкта не тільки як інстанції, а й навіть як суб'єкта дії. Констатувалася умовна смерть суспільного, адже колектив як маса не може мати ні самопрезентації, ні свідомості, ні волі. Ця маса – проста симуляція [34].

Різноманіття форм економічної діяльності й інструментів в утилітарний період абсолютизувало можливості споживання. Це, своєю чергою, зумовило ідеалізацію *прагматичної* економічної поведінки як соціально відповідальної. До концепту утилітаризму, сформульованого значно раніше (у XVIII ст.) [35], у XX ст. було додано індивідуалізований прагматизм. Цей концепт було позбавлено абстрактності та наївного романтизму [36], характерних для попередніх епох. Економічна діяльність суб'єктів, раніше зорієнтована на багатство загалом, стала націлена на практичну корисність і споживчу цінність благ, здатних задовольняти зростаючу масу індивідуальних потреб. Такий утилітаризм межував з егоїстичним евдемонізмом.

Водночас протягом XX ст. дедалі очевиднішими ставали часові межі споживання. Ресурси, придатні для цього, ставали все більш рідкісними, а невизначеність взаємодії маси суб'єктів з конкуруючими потребами – дедалі більш загрозовою. За цих умов прагматизм як соціально відповідальна економічна поведінка мав гарантувати споживання на якомога довший період. Економічний предмет СВ втілювався у *сталості розвитку за гарантуванні майбутніх можливостей споживання*. Поширилась ідеологія екологізації економічної діяльності. Концепція сталого розвитку, яка виникла й отримала глобальну значущість [37], як запоруку подальшого споживання розглядала врахування ризиків, пов'язаних з невідповідністю економічного зростання можливостям природного середовища.

За таких обставин виникла потреба у нових нормах. Ними стали *стандарти*: технологічні, соціальні, політичні тощо. На кінець XIX – початок XX ст. припадає

активне формування системи стандартизації [38]. Процес стандартизації, що зародився у сфері фізичної метрології, до кінця ХХ ст. охопив велику кількість галузей діяльності, гарантуючи не лише єдність еталонів і мір, а і прогнозованість впливу тих чи інших рішень на суспільних розвиток. Стандартизувалися соціальні та економічні практики. Зросла роль універсальних економічних рутин – певних передбачуваних зразків економічної діяльності, що дозволяли знижувати невизначеність у взаємодії [39]. При цьому вони могли бути як високо формалізованими так і зовсім не формалізуватися. Спільною для них усіх була здатність знижувати для суб'єктів витрати на прийняття економічних рішень.

Нові норми СВ не передбачали скасування норм попереднього (політекономічного) етапу – економічних законів, формалізованих у громадянських законах, вони надали змістові цих законів приземленості, господарсько-практичної ваги. Новими законами ставали перевірені часом і формалізовані алгоритми та практики. А чинні закони, практичне застосування яких підтвердило їх суперечливість, втрачали своє значення (наприклад ті, що обстоювали міжкласове протистояння, чи ті, які абсолютизували економічне значення матеріального виробництва).

У ХХ ст. розвиток більшості розвинених країн поступово заперечував тезу марксизму щодо неминучості протистояння у капіталістичних відносинах. Так само не справдилися пророцтва щодо демонтажу капіталістичного ладу. Натомість поглибилися позбавлені радикалізму наукові вчення, що досліджували необхідність трансформації капіталістичного устрою на засадах поступової соціалізації.

У тих суспільствах, де перемогла орієнтація розвитку на соціалістичний спосіб задоволення потреб, протягом ХХ ст. сформувалася цілісна парадигма соціал-демократії, зміст якої полягає в ефективному комбінуванні елементів ринку і суспільного регулювання [40; 41]. Під впливом цієї ідеології утвердилася концепція соціальної держави як реакція на масштабний і суперечливий експеримент радянської сходу Європи. Її відправним моментом стало збереження ринкового типу господарювання з одночасним пом'якшенням соціальної нерівності шляхом значного перерозподілу державою результатів суспільного

виробництва [42]. Незважаючи на те, що зазначена концепція вважається нині однією з перших вагомих спроб соціалізації економічної діяльності й економічної суб'єктності, соціальна держава, або держава загального добробуту лише посіла окреме місце в наборі інструментів утилітарного *homo faber*.

А в суспільствах, де було взято курс на подальшу лібералізацію економіки, інструментарій *homo faber* поповнився концепцією капіталістичної благодійності та суспільного служіння, яка актуалізувала специфічну потребу суб'єктів мати усвідомлену морально-етичну основу своєї економічної діяльності [43]. Через розвиток капіталістичної благодійності закріпилося домінування індивідуального суб'єкта СВ в економічній сфері як ефективного й діяльного одинака, рішення якого суттєво впливають на всіх довкола. Відображенням цієї тенденції стала поява у 50-х рр. XX ст. у США першого наукового дослідження економічної проблематики СВ [44]. З початку академічного аналізу феномену СВ в економічних термінах все більшого розповсюдження набула категорія «корпоративна соціальна відповідальність» (КСВ), що відображала зростаючу роль і поширення корпорацій як інструменту економічної діяльності власників і менеджменту [45].

У суспільствах, які стали жертвою експерименту радянзації, згодом було задекларовано намір розбудувати соціальну державу. Але необхідні для цього управлінські можливості та ресурси виявилися недостатніми. Такі суспільства теж частково перейняли господарські правила капіталістичної благодійності. Проте під впливом відродженої релігійної культури (особливо православної) етика такої благодійності базувалася на імперативі каяття (на відміну від імперативу служіння). Суб'єкти, зорієнтовані на підприємницький успіх, через благодійність схильні були виправдовуватися за високі рівень і якість свого споживання.

У кінці XX – на початку XXI ст. інструментально озброєний і гедоністично налаштований *homo faber* прийшов до розуміння ілюзорності своєї незалежності та безмежності свого контролю над економічною дійсністю. Розмаїття видів діяльності, множина товарів і послуг, користування якими покликане розширити життєві можливості, насправді зумовили патологічну несвободу суб'єкта СВ. Індивідуальність, яку він намагався щосили сформувати і підкреслити, загубилася у

вирі масового споживання. Протиставляючи себе безликому homo economicus і заперечуючи свою причетність до традиційних гомогенних суспільних спільнот, homo faber парадоксальним чином перетворився на одиницю такої самої безликої маси нігілістичних суб'єктів. Саме ця маса трансливала безліч споживчих ідей і потреб, які суб'єкт помилково сприймав як власні. Став очевидним вакуум смислу економіки, підпорядкованої винятково чи переважно споживанню.

Поряд із безліччю конкуруючих споживчих потреб у homo faber з'явилася екзистенціальна потреба в реалізації багатомірності людської природи. Економіка отримала ідеологію для подальшої істинної емансипації homo faber, утілену у сформульованій наприкінці ХХ ст. концепції людського розвитку. Вона інтегрувала економічні процеси в єдиний процес людського прогресу, сенс якого – забезпечення широких можливостей (не лише споживчих) для кожної людини прожити довге, здорове та творче життя [46]. В економічній дискусії рівень життя (доходів) як домінантний показник економічного успіху та можливостей споживання поступився місцем комплексному показникові – якості життя, що відображає різні характеристики людського буття і діяльності [47; 48]. У розвиток зазначених ідей з'явилася концепція пірінгу – ключова для новітнього напрямку економічної думки «вікіноміка», за якого конкуренція потреб і суб'єктів розуміється другорядним чинником економічного розвитку, поступаючись масштабному партнерству рівних⁴⁹. Економічний дискурс поступово замінюється соціоекономічним, у рамках якого людство ставить питання про необхідність здійснювати та досліджувати економічні процеси у комплексному взаємозв'язку з соціальною реальністю. Гостро криза смислу економіки і необхідність її соціалізації проявилась у ході світової фінансово-економічної кризи 2008–2012 рр. [50].

У межах цих та інших світоглядних систем звільнення homo faber від необхідності блукати у лабіринті потреб відбувається через узгодження потреб суб'єкта та соціального середовища. Розпочався і триває наступний етап розвитку економічного осмислення СВ – соціоекономічний, де суб'єкт економічної діяльності змушений визнавати вплив і значущість цього середовища та взаємодіяти з ним. Воно більше не сприймається виключно як об'єкт впливу чи інструмент homo faber.

Підпорядкування (використання) суб'єктом середовища поступово трансформується у їх взаємоприспосування. Крім того, нині все більшої ваги набуває найвужча дефініція соціального середовища економічної діяльності суб'єкта – громада (поселенська, професійна тощо) [51], але вона не регресує до родової общини чи полісу, де особа не мала індивідуального значення.

На соціоекономічному етапі поряд із парадигмою соціальної економіки в економічному дискурсі актуалізується інституціональний напрям, переосмислений у працях неоінституціоналістів на початку XXI ст. Класичний інституціоналізм виник значно раніше і проголосив абсолютний вплив на суб'єкта з боку соціального середовища, організованого як сукупність інститутів [52]. Це зближувало інституціональну теорію з традиційною соціологією, тому тривалий час інституціоналізм перебував поза економічним мейнстрімом. Натомість неоінституціоналісти кінця XX – початку XXI ст., обстоюючи значущість соціального середовища, вказали на взаємний вплив суб'єкта й інститутів: останні накладають певні обмеження на діяльність суб'єкта, який, водночас, здатен модифікувати інститути на свій лад [53]. Така позиція узгодила дослідницькі платформи економічного мейнстріму, де вплив інститутів не визнавався, та інституціоналізму, де цей вплив абсолютизувався. Суспільні інститути, яких суб'єкти в попередню епоху сприймали утилітарно (ринок, держава тощо), тепер постають з волі суб'єктів-індивідів як окремі суб'єкти-інститути. Після періоду їх абсолютного панування як всевладних інстанцій та подальшої інструменталізації для потреб індивіда їх значення знову реанімується. Вони стають в один ряд з індивідами як суб'єкти економічної діяльності.

Із різноманітності суб'єктів-інститутів нині чітко виокремлюються три функціонально комплементарні інституційні спільноти: 1) публічна влада (вужче – держава); 2) ринок (вужче – фірма); 3) громадянське суспільство (вужче – домогосподарство). Цей триелементний інституційний кластер прийнятий і використовується як у соціофілософській, так і в економічній теоретичних традиціях. Соціофілософська традиція розглядає дихотомію сфер політичного (державного) впливу та громадянського суспільства. Останнє як осередок свободи

(від втручання держави) у цьому протиставленні включає сферу прояву господарської ініціативи, націленої на індивідуальне збагачення. Економічна традиція запроваджує поділ на інститути суспільних (державу) та приватних (ринок) економічних інтересів. Суперпозиція вказаних двох підходів і виявляє трикомпонентну соціоекономічну конструкцію: держава в особі публічної влади забезпечує суспільний інтерес, громадянське суспільство – суспільний інтерес поза впливом владних інституцій і приватний інтерес без фокусу на збагаченні, а бізнес – приватний інтерес для індивідуального збагачення.

Усвідомлюючи значущість соціального (інституційного) середовища, індивідуальний суб'єкт еволюціонує у *homo institutus* – такого ж творчого і діяльного, як *homo faber*, проте з розумінням соціальних детермінант економічного розвитку. Він продовжує бути визначальним як творець інститутів, але й визнає за ними автономію та творчий вплив на економічну дійсність. Утверджується соціоекономічний симбіоз: індивід реалізується через інститути, водночас інститути функціонують через індивідів [53, с. 87–90].

Соціально відповідальна економічна поведінка на цьому етапі відображає обоюсторонню спрямованість соціоекономічного впливу суб'єктів СВ (індивідуальних і колективних) [54]. Цю поведінку треба розуміти як *економічну взаємність*. Для її пояснення автор пропонує використати поведінковий стереотип реципрокності. Донині сформувалася дві наукові традиції його розуміння. Перша розглядає реципрокність як обмін дарами на неринковій та позаекономічній основі між тісно знайомими особами з мінімальними статусними (владними, майновими) відмінностями. Ця наукова традиція явно протиставляє даровий обмін економічному (товарному), хоча її послідовники визнають умовність безоплатності дару, тим самим іманентно допускаючи зближення суті товарного і реципрокного обміну [55]. Друга традиція відмовляється від цього протиставлення і стверджує, що реципрокність тією самою мірою може проявлятися і в ринковій економіці через об'єктивну вкоріненість економічної діяльності в структурі соціальних відносин. Така вкоріненість означає, що економіка обов'язково має соціальні передумови та наслідки, а її суб'єкти пов'язані певною соціальною мережею [56], хоча не завжди

тісно знайомі [57]. Ринкове тлумачення реципрокної поведінки, як і дарове, ґрунтується на аналізі здебільшого однорідних за статусом спільнот. Проте окремі праці описують можливість такої поведінки і в межах статусно неоднорідних (вертикально організованих) структур, зокрема у взаєминах громадськості та влади [58]. Беручи за основу ринкове розуміння реципрокності, автор визначає економічну взаємність як соціально відповідальну економічну поведінку, що відображає взаємну модальність (взаємовплив, взаємозалежність) суб'єктів СВ та означає взаємовигідний обмін (обмін вигодами) між ними.

На соціоекономічному етапі *homo institutus* між собою й у відносинах з інститутами постійно озвучують і узгоджують взаємні очікування, формулюють взаємні зобов'язання. Обмін цими очікуваннями та зобов'язаннями опосередкований *контрактами*, які виконують роль економічних норм СВ. Як і норми утилітарного періоду – економічні рутини і стандарти, ці контракти покликані підвищити передбачуваність і знизити витрати економічної діяльності. Проте їх важливою відмінністю є обов'язкова *конвенціональність* – спільне узгодження суб'єктами будь-яких контрактних умов у кожному конкретному випадку. Консенсус – сучасний засіб збалансування індивідуальних і суспільних інтересів [59].

Серед поведінкових мотивів виокремлюється *норм-раціональність* – трансформована цілераціональність. При цьому дія зостається цілераціональною, але орієнтується як на цілі окремого суб'єкта, так і на цілі, які дають змогу досягти та зберегти бажаний баланс. Індивіди виконують норми, бо останні уможливають ефективну взаємодію. Об'єктивним фактом і наслідком природно недосконалої людської природи усвідомлюється умовне мерехтіння СВ – за загальної орієнтації на зменшення тривалості періодів її затухання. Припиняється безрезультатний пошук ідеалу – духовного, суспільного, політичного тощо.

Зважаючи на роль публічно-владних інститутів у забезпеченні суспільного інтересу, на нинішньому етапі функції інстанції за згодою інших суб'єктів виконує саме публічна влада (оцінка, регуляція, інтеграція суспільних цілей здійснюється задля суспільного інтересу). Консенсус і відкритість вибору інстанції на цьому етапі має принципове значення [60] і приводить до: 1) сильного впливу суб'єктів на

інстанцію: за недостатності (недосконалості) зусиль публічної влади функцію інстанції частково беруть на себе – або спонукають інстанцію до вдосконалення – суб'єкти СВ, також допускається існування кількох взаємокоординованих інстанцій з визначеними ареалами впливу, тобто інстанція стає розсіяною; 2) виникнення «парадокса підлеглого» [61]: кожна інстанція, управляючи системою відносин СВ, отримує також статус підлеглого щодо суб'єктів СВ.

Формується новий характер взаємодії між суб'єктом та інстанцією – *еквівалентність*, коли диктат будь-якої інстанції і применшення ролі будь-якого суб'єкта неприпустимі. СВ стає визначальним чинником утвердження демократичних засад в суспільстві [62]. На цьому етапі інстанція залишається об'єктом творчості суб'єктів, а якість інстанції – їх колективною турботою. Проте поряд із зовнішньою інстанцією, обраною суб'єктами, значно більше значення, ніж будь-коли, надається самоконтролю. Автомоніторинг актуалізується і для суб'єктів, і для інстанції, за якою визнається природне право на помилку.

Взаємність економічних дій суб'єктів СВ, а також еквівалентні (мережеві, відкриті) відносини між ними модифікують економічний предмет СВ, який тепер охоплює весь континуум соціального буття, а не лише майбутнє. Цей предмет утілюється в соціальному капіталі, що відображає економічну значущість минулих, теперішніх і перспективних соціальних зв'язків (контактів) між рівнозначними, взаємно доброзичливими і взаємно корисними суб'єктами. Соціальний капітал, сформований і накопичений ними спільно, водночас підтримує на належному рівні їх інтерес до взаємності у поточному моменті та в майбутньому. У ході свого розвитку він також усе міцніше залучає й утверджує еквівалентність у міжсуб'єктних відносинах, одночасно все більше потребує її для свого існування.

Отже, еволюція економічного змісту феномену СВ визначається специфікою процесів трансформації економічної суб'єктності. Протягом низки еволюційних етапів цей зміст продемонстрував історичні відмінності соціально відповідальної економічної поведінки, економічної інстанції, економічного предмета та економічних норм СВ. На сучасному етапі економічний феномен СВ отримав виражені соціоекономічні ознаки, серед яких найважливішими є трансформація

суб'єкта економічної діяльності у *homo institutus*, становлення моделі поведінки економічної взаємності та формування специфічного соціоекономічного режиму функціонування системи відносин СВ, а саме, режиму еквівалентності.

1.3. Закономірності формування соціоекономічного феномену соціальної відповідальності

Становлення соціоекономічного феномену СВ відбувається відповідно до певних закономірностей, з'ясування яких складає окрему важливу частину соціоекономічного дослідження СВ [16, с. 42–54]. Ці закономірності додатково розкривають соціально-економічну сутність СВ. Обґрунтована вище двоїстість СВ (поведінка та відносини) зобов'язує розглянути, по-перше, *закономірності формування поведінки економічної взаємності*, а по-друге, – *закономірності формування відносин еквівалентності*. За авторським баченням, ці дві групи закономірностей мають спільні методологічні підвалини для теоретичного аналізу, водночас кожна з указаних груп структурується на власній специфічній методологічній основі [63]. З урахуванням цього система закономірностей формування соціоекономічного феномену СВ має конфігурацію, подану на рис. 1.5. Формування загальних методологічних підвалин ґрунтується на синтезі основних підходів до розуміння економічної діяльності. За авторським узагальненням, найбільш виразно себе проявляють *техногенний* і *соціогенний* підходи. Техногенний підхід є традиційним і домінантним упродовж політекономічного й утилітарного етапів становлення феномену СВ, описаних у попередньому параграфі. Згідно з цим підходом, економічна діяльність розглядається як виробництво і післявиробнича активність (розподіл, обмін і споживання) з огляду на технологічну детермінованість економіки та з применшенням значення її соціальної природи. Смыслоутворювальна категорія в межах цього підходу – *вартість* (кількість суспільно необхідної праці). Суб'єкт економічної діяльності тут визначається через своє відношення до процесу і результатів виробництва: виробник, власник засобів виробництва, управлінець, споживач тощо.

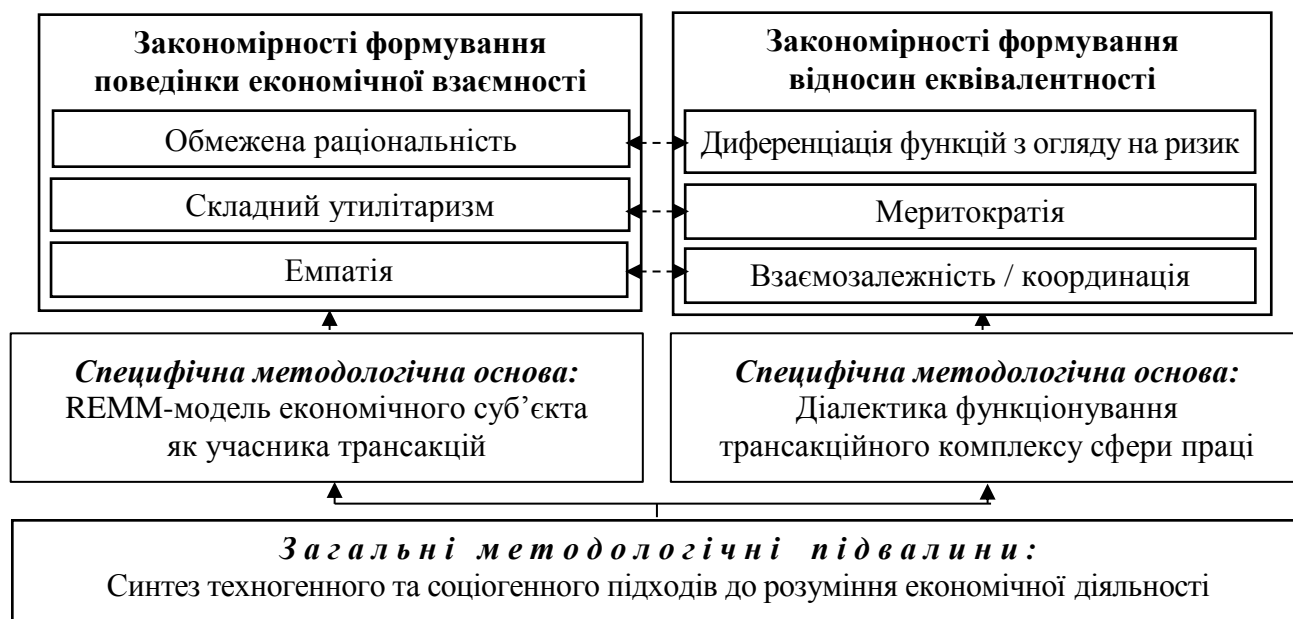

Рис. 1.5. Система закономірностей формування соціоекономічного феномену СВ

Джерело: розроблено автором.

Соціогенний підхід тлумачить економічну діяльність як обмін правами власності, який отримав назву *трансакції* та протиставляється фізичному обміну благами. Смыслоутворювальна категорія цього підходу – *власність* [64]. Указаний підхід підкреслює соціальність економічної діяльності, оскільки власність має сенс лише з огляду на її соціальну легітимізацію. Власність утворює так званий пучок прав, який реалізується у соціальних відносинах і включає низку елементів, серед яких: право володіння; право користування; право розпорядження (відчуження, марнування, знищення тощо) [65]. Суб'єкт економічної діяльності за соціогенного підходу є насамперед власником: він визначається через стосунок до інших власників. Виробництво економічних благ тут розглядається як складова процесу обміну між власниками, а технологічному аспектові надається другорядне значення.

Соціогенний підхід формує трансакційну архітектоніку економічної дійсності, де всю сукупність трансакцій диференційовано за певними критеріями. Базовим таким критерієм традиційно вважають *симетричність правовідносин*, оскільки він поділяє трансакції за обсягом права власності їх учасників (однаковості обсягу пучка власності кожного учасника обміну, рівноцінності обмінюваних благ як об'єктів власності). Згідно з цим поділом, існують *симетричні*

(торгові) та *асиметричні* (трансакції управління та трансакції раціонування). У симетричній (торговій) трансакції кожен учасник володіє однаковим набором із пучка власності й об'єкти власності є рівноцінними. Метою такої трансакції є обмін сам по собі. Управлінська трансакція припускає асиметричний характер правовідносин: хтось із учасників володіє більшою кількістю прав із пучка власності або ціннішим об'єктом власності. Такий учасник виступає у відносинах принципалом. Тоді як інший – з меншим пучком власності або менш цінним її об'єктом – агентом. Обмін правами власності відбувається через підпорядкування дій одного економічного суб'єкта діям іншого. У трансакції раціонування теж має місце асиметрія правового статусу, але – на відміну від управлінської трансакції – суб'єктом з більшим пучком або ціннішим об'єктом власності тут є колективний орган із функцією специфікації прав. Інакше кажучи, управлінська трансакція і трансакція раціонування є різновидами принципал-агентських відносин. Мета таких трансакцій – створення, отримання або споживання певного блага.

Важливим видається і класичний поділ трансакцій за критерієм відношення до правил економічної взаємодії на *ті, що здійснюються в рамках існуючої системи правил*, і *ті, що спрямовані на зміну цієї системи* (інституційні трансакції) [66]. Інколи виокремлюють ще *неявні інституційні трансакції* – трансакції вибору системи правил або окремого правила із можливої множини, відповідно до якого здійснюватиметься подальша економічна взаємодія між учасниками обміну [67]. Такі трансакції передують виконанню вимог існуючої системи правил і водночас не спрямовані на її зміну.

Автор зауважує, що за варіативності асиметричних трансакцій (їх поділу на трансакції раціонування й управління) прийнята класифікація несправедливо нівелює різноманіття симетричних. *Торгові* трансакції, як симетричні, класично уособлюють суть ринкового обміну. Тим часом такими самими симетричними видаються і відносини кооперації, коли обмін правами власності відбувається, але метою трансакції (як і у випадку асиметричних трансакцій) не є обмін сам по собі, а колективне створення, отримання або споживання певного блага. Це дає підстави поряд із торговими трансакціями виокремити симетричні *кооперативні*

транзакції. Причому останні охоплюють ширший спектр відносин, ніж кооперація в її традиційному мікроекономічному розумінні як форми організації спільної праці (як підприємства). Кооперативні транзакції не обов'язково обмежені рамками будь-якої організаційної одиниці.

Симетричними щодо права власності автор вважає і відносини конкуренції, традиційно вилучені з транзакційного аналізу. Фундаментальною характеристикою конкуренції є суперництво (контр-дія), а транзакція тою чи іншою мірою все ж зобов'язує до взаємодії. Водночас у суперництві конкуренти змушені вступати у соціальні зв'язки, якими оформлено правила такого суперництва в організаційному полі ринку, передбачено взаємне спостереження за діями конкурента та допускаються координація конкурентних дій і навіть взаємний обмін (наприклад, діловою інформацією). Власне існування суперництва визначене цими соціальними зв'язками [68]. Тому конкуренція не заперечує взаємодії. Обмін правами власності тут здійснюється, насамперед, у рамках явної або неявної інституційної транзакції як спільної дії конкурентів з приводу вибору правил конкуренції або їх зміни. Це споріднює конкуренцію з торговими і кооперативними транзакціями, що теж можуть передбачати такі спільні дії. Взаємне спостереження не вимагає обміну. Координація конкурентних дій і взаємний обмін можуть бути не постійними, а радше суб'єктивно зумовленими. За їх появи взаємні дії конкурентів, вочевидь не відрізнятимуться за суттю від торгової чи кооперативної транзакції. Отже, особливість конкурентних відносин (коли взаємодія існує, але обмін правами власності здійснюється або ситуативно, або лише в інституційному аспекті) дозволяє відокремити їх від інших симетричних транзакцій, проте не дає підстав класифікувати в окремий тип. У транзакційному аналізі такі відносини можуть тлумачитись як *конкурентні квазітранзакції*.

Техногенний і соціогенний підходи, попри очевидну різницю у тлумаченні економічної діяльності, не варто протиставляти як альтернативні. Навпаки, продуктивним видається їх поєднання. За авторським баченням, потенціал такого поєднання концентровано проявляється у *сфері праці*.

Загальновідомо, що сфера праці – це економічний комплекс, який включає

власне трудовий процес (працю), а також взаємини між суб'єктами цього процесу (трудові відносини). Праця як отримання або створення економічних благ втілює зміст економічної діяльності згідно з техногенним підходом. Водночас соціогенний підхід, не заперечуючи економіко-виробничий зміст праці, підкреслює її соціоекономічну вагомість. У процесі праці не лише виробляються блага, а й відбувається становлення особистості й економічна соціалізація суб'єкта, формуються соціальні групи, реалізуються (взаємоузгоджуються) індивідуальні та колективні інтереси [69, с. 10–26]. Трудові відносини відповідно до техногенного підходу – це безпосередні відносини суб'єктів у сфері виробництва довкола і задля виробничого процесу. Соціогенний підхід фокусує увагу на залученні суб'єктів трудового процесу до соціальної взаємодії і на соціальному утвердженні трудового результату. Трудові відносини тут – це завжди соціально-трудові відносини.

Синтез техногенного та соціогенного підходів виявляє унікальність сфери праці з огляду на трансакційну архітектуру економічної дійсності. За авторським аналізом, у сфері праці проявляється весь можливий спектр трансакцій. *Торгові трансакції* спостерігаються під час обміну прав із пучка власності між суб'єктами трудового процесу. Об'єктом такого обміну є право користування послугами праці. У результаті, трудова діяльність продавця цього права – найманого працівника – добровільно підпорядковується умовам діяльності працедавця, який спрямовує спільні зусилля на створення блага. Таке підпорядкування визначає відносини працедавців і найманих працівників як асиметричні *управлінські трансакції*, де працедавець виступає принципалом, а найманий працівник – агентом. Загально визнано, що наймані працівники і працедавці вступають у взаємовідносини безпосередньо (як первинні суб'єкти) або делегують свої права на забезпечення власних інтересів у здійсненні трансакцій представницьким суб'єктам. Взаємовідносини первинних і представницьких суб'єктів також передбачають асиметричні *управлінські трансакції*, де первинний суб'єкт є принципалом, а суб'єкт-представник – агентом. З іншого боку, представницькі суб'єкти як колективні органи здійснюють фахове управління сферою праці, в т. ч. скеровують діяльність і працівників, і працедавців. Тому відносини первинних і

представницьких суб'єктів можуть набувати також змісту *трансакції раціонування*.

Соціально-трудові відносини – це не тільки взаємини між найманими працівниками і працедавцями або між представницькими та первинними суб'єктами. Це і відносини між собою найманих працівників (або їх представників), рівно як і відносини працедавців (або їх представників) [70]. Крізь призму трансакційної економіки відносини цього типу є симетричними щодо права власності. Вони можуть розвиватися не лише як торгіві, а й як *кооперативні* та *конкурентні* (кооперація між найманими працівниками у боротьбі за кращі умови праці, конкуренція між працедавцями за послуги праці кваліфікованих працівників тощо). Крім того, наймані працівники (або їх представники) між собою, працедавці (або їх представники) між собою, так само як і наймані працівники й працедавці між собою, а також первинні та представницькі суб'єкти між собою *неминуче домовляються про правила взаємодії*. У такий спосіб, за авторським баченням, відтворюється суть *неявної інституційної трансакції*.

Багатоманітність статусів і функцій (працедавця, законодавця, гаранта прав) у сфері праці виявляє держава. Взаємовідносини держави-працедавця і найманих працівників бюджетної сфери – класичний випадок асиметричної *управлінської трансакції* з відомими ролями принципала й агента. Крім необхідних благ, створення яких супроводжується залученням найманої праці, держава як колективний суб'єкт генерує універсальні формальні (законодавчі) норми, відповідно до яких здійснюються трансакції. До того ж вона має унікальне право застосовувати примус для дотримання цих норм. Тому асиметрія її повноважень виявляється не лише стосовно найманих працівників, але й щодо інших працедавців, що характеризує відносини обох цих груп з державою як *трансакції раціонування*. Створювані державою законодавчі норми та судочинство обмінюються на податки, сплачені учасниками соціально-трудових відносин. Звернення цих учасників до державних установ з різних питань функціонування сфери праці може спричинювати діалог між ними та державою з приводу заміни (корекції) системи чинних законодавчих норм чи практики їх застосування. Тоді матиме місце класична *інституційна трансакція*.

Запропоноване у цій роботі поєднання соціогенного і техногенного підходів на сучасному етапі становлення феномену СВ підтверджується зміною уявлень про границі сфери праці та масштаб значення її трансакційного комплексу. Нині послаблюється жорстке відмежування цієї сфери від умовно нетрудових сфер: навчання, дозвілля тощо [71]. До неї включаються всі форми діяльності, спрямовані на створення економічних благ: домашня робота, волонтерство та ін. Границі сфери праці розширено до меж власне економіки. Модифікуються традиційні уявлення про робоче місце, винагороду за працю, трудовий результат тощо [69, с. 72–121]. На цій основі автор вважає, що глобальне соціоекономічне значення сфери праці робить її трансакційний комплекс універсальним для потреб теоретичного аналізу в економіці. Суб'єкт економічної діяльності – це завжди працівник, наділений правами власності та залучений у багатосторонній трансакційний процес.

Отже, за авторським баченням, *трансакційна архітектоніка економічної дійсності*, де діяльність з обміну правами власності інкорпорує економіко-виробничу діяльність, окреслює сутнісний рельєф феномену СВ на сучасному – соціоекономічному – етапі його розвитку. Об'єктивні закономірності формування поведінки економічної взаємності та відносин еквівалентності слід розуміти як соціально детерміновані й економічно специфічні характеристики цього рельєфу.

Закономірності формування взаємної поведінки виражають взаємозв'язок характерних ознак суб'єкта економічної діяльності та власне цієї поведінки. Для дослідження характеристик суб'єкта загальноприйнятою є модель REMM (resourceful, evaluative, maximizing man), опрацьована економістами методологічного напрямку, відомого нині як економічний імперіалізм, що доводить і використовує можливість дослідження широкого кола суспільних феноменів із позиції економічної науки. Суть моделі полягає в тому, що суб'єктові притаманні: 1) раціональність і прагнення до максимізації результату своєї діяльності; 2) винахідливість; 3) здатність оцінювати обставини економічної діяльності [72]. За авторським баченням, *РЕММ-модель* становить специфічну *методологічну основу* для групи закономірностей формування поведінки економічної взаємності.

Як фундаментальна риса суб'єкта у межах класичної REMM-моделі

розглядається максимізаційна раціональність. Її значущість додатково підсилено неінституціональними аргументами, які обстоюють доцільність заміни всеосяжної раціональності обмеженою [73]. За авторським узагальненням, сутність такої раціональності складають три взаємозалежні аспекти: 1) обмеженість знань, якими володіє індивід (інформаційна обмеженість) – суб'єкти змушені задовольнятися не найефективнішими рішеннями, а оптимальними за даної повноти інформації; 2) фізіологічно зумовлена нездатність людини постійно та з однаковою продуктивністю зосереджувати свою увагу й використовувати власний розум (когнітивна обмеженість); 3) фізично зумовлена часова (темпоральна) обмеженість, що накладає об'єктивні рамки на процеси засвоєння, зберігання та застосування інформації і прийняття рішень. Обмежена раціональність заперечує абсолютну максимізацію результатів економічної діяльності. Суб'єкт економічної діяльності залишається вродженим максимізатором, але лише до певної міри, актуальної для нього за заданого обсягу когнітивних, інформаційних та інших ресурсів. На цьому ґрунті *обмежену раціональність* автор визначає *першою закономірністю* формування взаємної поведінки: вибір на користь цієї поведінки для будь-якого суб'єкта економічної діяльності завжди раціонально зумовлений, але лімітований інформаційними, когнітивними, часовими чинниками.

Винахідливість у межах REMM-моделі виявляє прагнення суб'єкта до пошуку й експерименту, до унікальності результату своєї діяльності. На думку автора, у контексті СВ винахідливість трансформується у *складний утилітаризм*, що підкреслює вагомість зв'язку між результатом і змістом дій суб'єкта щодо інших суб'єктів. Із неінституціонального дискурсу відомо, що складний утилітаризм як поведінкова настанова допускає отримання і максимізацію результату лише за рахунок продуктивних дій учасника трансакцій без шкоди для інших учасників [74]. На противагу складному утилітаризму, простий перетворює отримання результату в пошук ренти (непродуктивні та /або шкідливі для контрагентів зусилля суб'єкта). Автор наголошує, що для суб'єкта СВ складний утилітаризм – це більш ніж засвоєна настанова, це – його риса, що вимагає від суб'єкта досягати та максимізувати результат за рахунок *створення* благ (на

відміну від пошуку ренти). У такому тлумаченні складний утилітаризм уособлює *другу закономірність* формування економічної взаємності.

Пошуки й експерименти суб'єкта як обмежено раціонального складного утилітариста супроводжуються постійним оцінюванням зовнішніх обставин із порівнянням і ранжуванням навколишніх предметів і їх станів. Серед обставин, що оцінюються, суб'єкт СВ як учасник трансакцій найбільшого значення надає обставинам взаємодії із собі подібними. Тому, на думку автора, оцінювання для нього має сенс передусім як *емпатія* – осмислене прагнення і вміння стати на позицію візаві та зрозуміти його інтереси / наміри. Як правило, емпатію тлумачать як раціонально зважену, без надмірного емоційного забарвлення реакцію суб'єкта, протиставляючи цю реакцію симпатії – прагненню досягнути почуття візаві на основі чуттєвої прихильності [75]. Треба погодитись, що для учасника трансакційного процесу симпатія дійсно недоречна, бо часто обмежує соціальні зв'язки вузьким колом знайомих суб'єктів. Проте автор наполягає, що раціональність емпатії не повинна однозначно протиставлятися емоціям. Емоції, інтегровані з раціональним освоєнням дійсності, – чуттєве тло, на якому проявляється (складається, реалізується) господарський досвід. Необхідним є осмислення емоції суб'єктом, раціональне оцінювання ним ситуації прояву цієї емоції. За задумом автора, у такій інтерпретації *емпатія* постає *третьою закономірністю* формування взаємної поведінки.

Продовжуючи аналіз, *специфічною методологічною основою* для формулювання *закономірностей формування відносин еквівалентності* автор визначає *діалектику функціонування трансакційного комплексу сфери праці*. Такий методологічний прийом є доречним з огляду на обґрунтовану вище універсальність цього комплексу. Причому, за задумом автора, кожна із закономірностей формування відносин еквівалентності належним чином співвідноситься з однією з трьох закономірностей формування взаємної поведінки.

Першою закономірністю формування еквівалентних відносин автор пропонує вважати необхідну *диференціацію функцій суб'єктів СВ через різне сприйняття і різноманіття ризиків*. Ризики завжди означають невизначеність в економічній взаємодії. Правильність економіко-виробничих рішень в умовах

невизначеності стає надважливою і вимагає спеціалізації учасників трансакцій. Унаслідок такої диференціації власне і виникає система управлінських трансакцій, зокрема трансакції найму. Наймана праця характеризує суб'єкта, який надає перевагу діяльності з малим ризиком. В обмін на можливість неризикової трудової діяльності він надає суб'єктові з більшою схильністю до ризику свої ресурси праці у строкове користування. А суб'єкт, готовий до ризику, отримує додаткові ресурси й обіцяє їх власникові умови для неризикового збагачення [76, с. 258–259]. Відносини еквівалентності в умовах невизначеності засвідчують: як ризикофіли, так і ризикофоби – однаково значущі та невід'ємні елементи єдиного благогенеруючого процесу з відомими для кожного функціями. Автор зауважує, що функціональна диференціація з поправкою на ризик важлива не лише для асиметричних трансакцій, де сторони різняться за схильністю до ризику. У симетричних трансакціях з учасниками, однаково схильними чи несхильними до ризику, вагомою стає відмінність самих ризиків – за суттю, силою чи напрямом впливу. Необхідність функціональної диференціації суб'єктів тут також імперативна. Треба враховувати і взаємозв'язок такої диференціації та обмеженої раціональності суб'єкта. Невизначеність, що спричинює диференціацію, посилюється неповнотою його знань і можливостей.

Ігнорування необхідності диференціації функцій, зумовленої різноманіттям ризиків і їх різним сприйняттям, призвело до появи у теорії деструктивної ідеології соціального антагонізму (класового протистояння), де існування найманої праці пов'язано з відсутністю у працівників засобів виробництва, що змушує їх продавати робочу силу капіталові. У цій теоретичній моделі соціально відповідальну поведінку штучно обмежено границями класів, а міжкласова конфронтація вважається необхідною і неминучою. Проте основна вада зазначеної ідеології полягає не в запереченні класового миру, а в тому, що вона не враховує причинно-наслідкового зв'язку між збагаченням (володінням засобами виробництва) і продуктивними діями суб'єкта. Саме цей зв'язок, на думку автора, засвідчує *другу закономірність формування еквівалентних відносин, а саме, меритократичну обумовленість статусів і функціональних ролей учасників трансакцій.* Термін «меритократія»

з'явився та тривалий час використовувався для позначення недієздатної соціальної системи (антиутопії), де соціальний статус визначається винятково інтелектом і здібностями, а також існує ймовірність узурпації влади морально небездоганною інтелектуальною елітою [77]. Згодом у ширшому науковому обігу цьому термінові було надано позитивної конотації [78; 79]. Меритократія утвердилася як засадничий орієнтир в управлінні суспільними процесами, що підкреслює значення освіченості й індивідуальних продуктивних зусиль [80]. На переконання автора, меритократія справджується не лише для управлінських (асиметричних) відносин. У торгових трансакціях вона впливає на ціну як орієнтир для обміну (на цінність блага як об'єкта обміну прав власності). У кооперативних відносинах меритократія визначає справедливість розподілу результату спільного господарювання, а в конкурентних – легітимізує перевагу того чи іншого учасника конкурентної боротьби. Очевидно, що вона пов'язана зі складним утилітаризмом суб'єкта, тобто його налаштованістю досягати успіху лише за рахунок власних продуктивних зусиль.

За авторським баченням, виявлення *третьої закономірності* формування відносин еквівалентності має ґрунтуватися на дослідженні діалектичного взаємозв'язку соціального партнерства і патерналізму. Традиційно економічна наука протиставляє ці способи організації соціально-трудової взаємодії як альтернативні. За спостереженням автора, критерій симетричності правовідносин проявляється і щодо них. Так, соціальне партнерство пом'якшує асиметрію у принципал-агентській взаємодії, патерналізм же абсолютизує цю асиметрію на користь принципала, санкціонуючи існування в соціоекономічних відносинах домінантного суб'єкта (патрона), що скеровує вибір інших суб'єктів (клієнтів). У взаємодії працедавця та найманого працівника ролі принципала і патрона, з одного боку, та агента і клієнта, з іншого, збігаються. Найманий працівник як агент разом із правом користування своїми ресурсами праці добровільно делегує принципалові право контролю над своїми діями (обирає роль клієнта). Працедавець же підпорядковує дії працівника своїм інтересам і в ході трансакції найму зобов'язаний урахувати його інтереси, призначаючи йому винагороду. Інакшими видаються принципал-агентські відносини між первинними і представницькими

соціально-трудовими суб'єктами. Ролі принципала й патрона, з одного боку, та агента і клієнта, з іншого, тут розходяться. Працівник або працедавець як принципали скеровують дії представницьких суб'єктів загалом, але постають при цьому клієнтами. Відповідно, профспілка або об'єднання працедавців є патронами, які приймають вагомі для економіки в цілому рішення, але одночасно виявляються агентами, що діють від імені та для первинних суб'єктів [81].

Неоднозначність щодо ролей патрона й принципала притаманна і державі (публічній владі). Держава-працедавець демонструє збіг цих ролей. Для держави як законодавця, арбітра та гаранта вони різні, як це має місце у взаємодії первинних і представницьких соціально-трудових суб'єктів. Громадяни (наймані працівники та працедавці) доручають державі виконання певних функцій (зокрема, захист прав власності) і виступають принципалами. Відповідно, держава як законодавець, арбітр і гарант – це агент. Разом з тим, громадяни змушені коритися державі, що зумовлено їх згодою як клієнтів на домінування держави як патрона.

Незважаючи на багатогранність стосунків патрона і клієнта, домінування одних суб'єктів над іншими у патерналістській взаємодії у загальноживаному сенсі завжди є підставою для протиставлення патерналізму і партнерства. За авторським баченням, у контексті соціоекономічної проблематики СВ їх співвідношення може бути іншим [82]. По-перше, якщо піддати сумніву постулат рівності у партнерстві, то суть партнерства і патерналізму зближується. Автор вважає такий сумнів доречним хоча б тому, що соціальне партнерство за визначенням об'єднує суб'єктів (найманих працівників і працедавців) із різним статусом щодо права власності. Крім того, безумовна рівність партнерів у сучасній науковій думці постулюється як наукова абстракція чи навіть міфологема [83]. Проте асиметрія як у партнерстві, так і в патерналістських відносинах обмежується сферою функціональних ролей працедавця та найманого працівника. Вони природно нерівні як учасники процесу створення блага, оскільки внесок кожного з них може бути різним. Разом з тим вони рівні як суб'єкти економічної діяльності, наділені правами власності за природою.

По-друге, патерналізм так само, як і партнерство, внутрішньо суперечливий. З одного боку, патрон обмежує вибір клієнтів. З іншого, керуючи одноосібно від їх

імені, патрон робить це задля забезпечення їх же добробуту. Ця суперечливість долається в теорії лібертаріанського патерналізму, де патрон залишається за суттю домінантним, але не позбавляє вибору клієнтів. Його дії спрямовано на забезпечення добробуту останніх (як і у традиційному патерналізмі), проте він уникає примусу через такі альтернативи, як «підштовхування», «архітектура вибору», аргументоване переконання [84]. Як ознаки патерналізму вони, на думку автора, зближують його суть із партнерством, виявляючи комунікацію і взаємну згоду суб'єктів. За такою згодою домінує той суб'єкт, який готовий і здатен формулювати кращі рішення.

Розвиваючи думку про певну спорідненість партнерства і патерналізму в контексті соціоекономічної проблематики СВ, необхідно звернути увагу на те, що безпомилковість рішень домінантного суб'єкта нічим не гарантована [85]. Відносини еквівалентності вимагають від такого суб'єкта визнати межі своєї компетентності та використовувати знання й інформацію, що можуть бути доступні підлеглим суб'єктам. І саме емпатія з боку останніх дає йому можливість розраховувати на їх сприяння.

Автор стверджує, що в такий спосіб відбувається гібридизація патерналізму за рахунок партнерства, яка проявляється через рівність правовласницьких статусів суб'єктів і взаємність впливу патрона і клієнта. У цьому полягає *третьою закономірністю* формування відносин еквівалентності – *взаємозалежність будь-яких економічних суб'єктів і необхідність координації*. Гібридний (нелінійний) патерналізм актуалізує еквівалентність передусім для принципал-агентських трансакцій. Для симетричних трансакцій взаємозалежність учасників і необхідність хоча б мінімальної координації витікає із самої природи таких відносин (із однакового залучення до обміну й однакового обсягу ринкової влади суб'єктів).

Отже, соціоекономічний феномен СВ формується відповідно до певних закономірностей. Розроблена автором система з огляду на двоїсту сутність досліджуваного феномену охоплює закономірності формування поведінки економічної взаємності та закономірності формування відносин еквівалентності. Загальною методологічною площиною для їх аналізу є трансакційна архітектоніка економічної дійсності, що консолідує виробничу і трансакційну економіку.

Специфічною методологічною основою для теоретичного аналізу закономірностей формування економічної взаємності визначено неокласичну REMM-модель суб'єкта економічної діяльності, а для закономірностей формування відносин еквівалентності – діалектику функціонування транзакційного комплексу сфери праці.

1.4. Принципи формування соціальної відповідальності у соціоекономічному контексті

Теоретичний аналіз принципів формування феномену СВ, які визначають потреби і вимоги процесу його становлення, є методологічно необхідним для соціоекономічного дослідження. За авторським баченням, принципи формування СВ зв'язано в єдиний комплекс логікою закономірностей її формування. Закономірності та принципи співвідносяться у такий спосіб. *Закономірності* виявляють *буття і статичку* феномену СВ. *Принципи* же, через які втілюються в життя відповідні закономірності, стосуються *динаміки* цього феномену. Закономірності формування СВ – це базові засади існування СВ, відображені в її суті. Принципи формування феномену СВ – це передумови його фактичної появи в соціоекономічній дійсності [86]. На цьому методологічному зауваженні ґрунтується формулювання і впорядкування автором цих принципів.

Із попередніх параграфів відомо, що феномен СВ уособлює єдність соціально відповідальної економічної поведінки (взаємності) та відносин еквівалентності. На цій двоїстості засновано логіку дослідження закономірностей формування СВ. Тому зрозумілою і необхідною видається також відповідна диференціація принципів формування СВ (рис. 1.6).

Обґрунтована вище (параграф 1.3) структуризація закономірностей формування економічної взаємності необхідним чином ураховує характеристики суб'єкта як носія такої поведінки. Доцільно продовжити цю логіку і покласти відповідні суб'єктні характеристики також в основу системи принципів формування зазначеної поведінки.

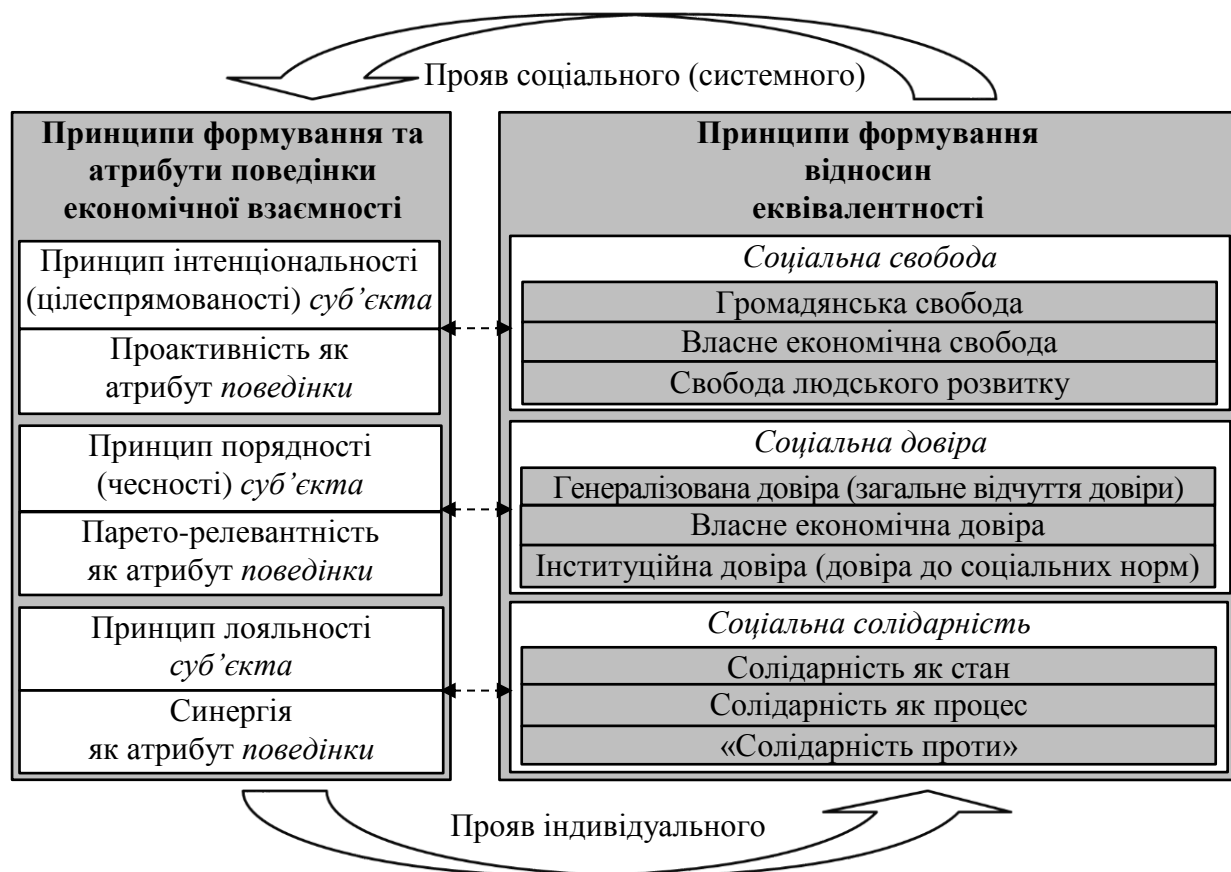

Рис. 1.6. Взаємна відповідність принципів формування поведінки економічної взаємності та відносин еквівалентності

Джерело: розроблено автором.

За авторським баченням, закономірності та принципи формування економічної взаємності разом надають соціоекономічній специфіці первинним (онтологічним) атрибутам цієї поведінки. Такими атрибутами у параграфі 1.1 визначено рефлексивний (осмислений), партисипативний (співучасний) і креативний (творчо-діяльнісний). Тому у структурі принципів формування економічної взаємності пропонується виявити та проаналізувати ці трансформовані атрибути, з'ясувавши їх співвідношення з характеристиками суб'єкта СВ.

Отже, на думку автора, *першим принципом* формування взаємної поведінки є *інтенціональність (цілеспрямованість)*, що органічно доповнює обмежену раціональність як закономірність формування цього типу поведінки. Знаково, що ні у соціофілософському, ні в економічному науковому дискурсі немає однозначного розуміння інтенціональності як категорії. Окремі економічні джерела звертаються до інтенціональності для пояснення інституційних змін, проте не пропонують чіткого визначення та роз'яснення її змісту [87]. Узагальнено

і дещо спрощено інтенціональність можна представити як цільову спрямованість свідомості суб'єкта – спрямованість внутрішнього світу суб'єкта на об'єкти зовнішнього світу (поза ментальністю суб'єкта). Аналіз фахових джерел засвідчив: як економічні, так і предметно ширші дослідження виявляють взаємопов'язаність інтенціональності (цілеспрямованості) та раціональності [88]. Цей зв'язок видається продуктивним і в контексті взаємної поведінки (рис. 1.7).

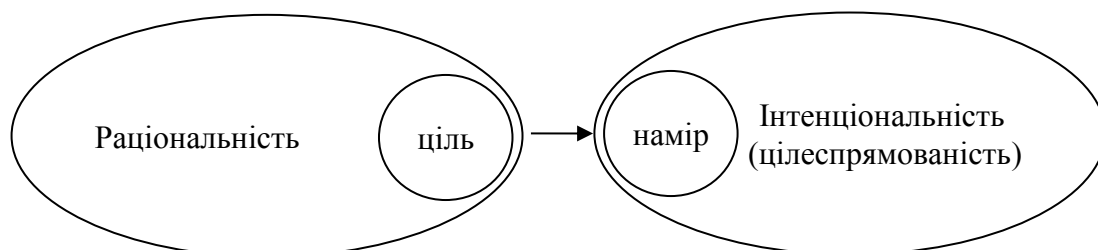

Рис. 1.7. Іntenціональність як характеристика раціонального суб'єкта

Джерело: авторська розробка.

Автор наголошує, що раціональність означає усвідомлення суб'єктом СВ свого економічного інтересу й обумовленої цим інтересом цілі, тоді як інтенціональність узгоджує інтерес і цілі із предметністю соціоекономічного середовища, переводить інтерес і цілі зі сфери загального осмислення у сферу ситуативних оцінок і пошуку соціально відповідального способу їхньої матеріалізації. Іntenціональність трансформує цілі у намір. Іntenціональний суб'єкт має суб'єктивний намір (інтенцію) діяти в конкретних умовах у соціально відповідальний спосіб, тобто має осмислену причину й усвідомлює наслідки такої поведінки в просторі економічних трансакцій.

Як видається, обмежена раціональність та інтенціональність суб'єкта трансформують рефлексивний атрибут соціально відповідальної поведінки в *атрибут проактивності*. Традиційно проактивність у поведінці протиставляється реактивності. За авторськими узагальненням, це протиставлення можна описати так. Реактивна поведінка визначає жорстку детермінованість дій суб'єкта зовнішніми обставинами, коли для суб'єкта актуалізуються *цінності-стимули* і *цінності-дестимули*. Реактивність не вимагає ні власного економічного інтересу суб'єкта, ні свідомого сприйняття суб'єктом соціоекономічної дійсності. Проактивна же поведінка виходить із того, що дії суб'єкта детерміновані ним самим. Вона не

заперечує і не применшує зовнішній вплив на суб'єкта, але цей вплив опосередковано ментальним зусиллям суб'єкта – свідомим та обґрунтованим вибором способу і сили реакції на стимули. Суб'єкт проявляє власне ставлення до дійсності, має та розуміє свій інтерес і послідовно його забезпечує, у т. ч. реагуючи на стимули. Така поведінка актуалізує *цінності-переконання*, самостійно обрані та раціоналізовані суб'єктом. Автор зауважує, що обмеженість раціональності природно звужує можливості коректного вибору, який передує реакції суб'єкта. Цей вибір може бути неповним / неправильним. Важливо, що він залишається результатом власного свідомого і зваженого рішення суб'єкта.

Отже, формування економічної взаємності ґрунтується на сприйнятті такої поведінки самим суб'єктом як найбільш доцільного (справедливого, вигідного, несуперечливого тощо) способу досягнення економічних цілей (забезпечення інтересу) із множини таких способів. Тому автор стверджує, що між економічною взаємністю та суб'єктивною очікуваною корисністю існує функціональний зв'язок: імовірність і стабільність прояву взаємної поведінки обумовлена отримуваною в результаті такої поведінки корисністю для суб'єкта:

$$U_i = f(RC_i), \quad (1.1)$$

де U_i – очікувана корисність для i -го суб'єкта, RC_i – прояв його економічної взаємності.

Наступний принцип формування взаємної поведінки – це *порядність* суб'єкта. Цей принцип впливає з другої закономірності формування економічної взаємності (тобто складного утилітаризму як прагнення здобувати і максимізувати результат лише конструктивними діями). Найчастіше академічні міркування про порядність зближують її за змістом із чесністю. В економічних дослідженнях чесності, започаткованих ще на початку ХХ ст., ця риса тлумачилася багатоаспектно – і як виконання обіцянок, і як повага до чужих прав, і як дотримання чинних формальних і неформальних норм [89]. У сучасному ж економічному дискурсі сформувалася традиція дослідження антиподу чесності – опортунізму, що трактується як намагання суб'єкта максимізувати свій вигравш

шляхом підступних дій, які безпосередньо суперечать інтересам візаві. Опортунізм проявляється або як приховування учасниками трансакції необхідної для візаві інформації (зловживання інформаційною асиметрією), або як пряме порушення узгоджених умов здійснення трансакції, або як використання власних ексклюзивних ресурсів (специфічних активів) проти візаві [90].

За спостереженням автора, сучасні дослідники зовсім вилучають вроджену чесність із образу суб'єкта економічної діяльності. Як правило, суб'єкт апріорно позиціонується як безумовний корисливий опортуніст. Занепокоєність економістів щодо небезпеки опортунізму як вкрай деструктивної властивості суб'єкта спричинена тим, що за достатньої поширеності ця властивість ставить під загрозу існування економіки взагалі, обумовлюючи умовне згортання ринку [91].

Проте навіть масштаб небезпеки, яку становить опортунізм, не є підставою для заперечення або применшення потенціалу чесності суб'єкта. Уявлення про нього як про безумовного опортуніста – однобоке, воно штучно звужує можливості впливу на поведінку суб'єкта зовнішніми обмеженнями, демотиваторами, близькими за змістом до примусу або ідентичними йому. Суб'єкт як учасник трансакцій може однаково виявляти схильність і до чесності, і до опортунізму. Ця авторська позиція актуалізує широкі можливості впливу на поведінку, включаючи самодетермінований вплив.

Опортунізм ґрунтується на прямому запереченні інтересів візаві та несумісний з економічною взаємністю, тому соціально відповідальний суб'єкт проявляє чесність і відмовляється від опортунізму. Водночас для потреб формулювання чергового принципу формування економічної взаємності чесність є категорією частковою, адже вона орієнтує суб'єкта на виконання зобов'язань відповідно до певних актуальних норм і не враховує етап проектування цих зобов'язань і норм чи етап після виконання (коли зобов'язання втрачають або послаблюють свою чинність). Тому для позначення *другого принципу* формування економічної взаємності, співвідносного зі складним утилітаризмом, автор вважає за доцільне звернутися до іншої риси суб'єкта – *порядності*. Вона вимагає чесності, проте не обмежується нею, виявляючи ширший масштаб прояву економічної

взаємності. Під впливом порядності складний утилітаризм суб'єкта СВ проектується в усіх вчинках, не лише в ситуаціях, що зумовлюють зобов'язання. Тому соціально відповідальний суб'єкт завжди є не лише чесним, а й порядним.

За авторськими баченням, складний утилітаризм і порядність обумовлюють трансформацію партисипативного (співучасного) атрибуту соціально відповідальної поведінки в атрибут *Парето-релевантності*. Порядний суб'єкт завжди націлений на досягнення Парето-покращення – ситуації, за якої виконується Парето-критерій, тобто існує спосіб поліпшити добробут якогось із суб'єктів без погіршення добробуту жодного іншого.

Парето-релевантність здебільшого розглядається в контексті ринкових екстерналій [92]. Останні виникають тоді, коли вибір способу дії одного суб'єкта зачіпає інтереси іншого без його відома чи дозволу на те або без компенсації імовірних збитків (за негативних екстерналій). Особливість Парето-релевантних екстерналій полягає в тому, що їх усунення обумовлює Парето-покращення.

Якщо застосувати Парето-релевантність до аналізу економічної взаємності, то Парето-критерій актуалізується також у процесі її формування. Взаємність як Парето-релевантна поведінка забезпечує інтереси суб'єкта цієї поведінки, не усуваючи і не звужуючи можливості для забезпечення інтересів інших суб'єктів. На рис. 1.8, де на осях відображено обсяги добробуту W_1 і W_2 суб'єктів, взаємна поведінка останніх – це умовно рух від точки D у будь-яку точку всередині фігури ACD , наприклад, у точку E , а з точки E – у точку F . Точки A , E , C , F – виявляють Парето-покращення щодо точки D , а точка F – також щодо точки E . Точки A і C відповідають слабкому критерію Парето: покращується добробут одного суб'єкта при незмінному обсязі добробуту іншого. Точки E і F вказують на сильний критерій Парето: зростає добробут обох суб'єктів. При цьому економічна взаємність не допускає рух із точки E в точку A або C , оскільки такий рух означає погіршення добробуту одного з суб'єктів, порівняно з ситуацією в точці E . Так само неприйнятним є рух удовж кривої U_1U_2 , оскільки точки A , F , C , як і будь-які точки на кривій, засвідчують Парето-оптимум: зростання добробуту суб'єкта відбувається за рахунок зменшення добробуту його візаві.

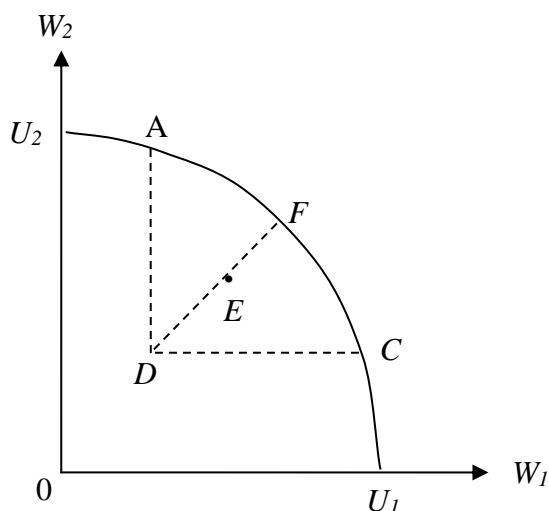

Рис. 1.8. Економічна взаємність як Парето-релевантна поведінка

Джерело: розроблено автором.

Третім принципом формування економічної взаємності, який співвідноситься із третьою закономірністю, емпатією, автор визначає *лояльність* суб'єкта. Лояльність в економічних дослідженнях зазвичай використовується як маркетинговий термін та означає прихильність (приятність) споживачів до конкретного бренду, продукції, продавця тощо [93]. Вона тісно пов'язана з попереднім досвідом, звичками, смаковими уподобаннями споживача і спонукає його надавати перевагу тому чи іншому чиннику обміну. Часто цим терміном послуговуються у дослідженнях з економіки праці, окреслюючи прихильність працівників до організації-працедавця (організаційна лояльність). Хоча в такому випадку більш точними (зважаючи на асиметричність відносин) видаються терміни «організаційна відданість» або «організаційне зобов'язання», які також нерідко використовуються у спеціальній літературі [94].

Вочевидь, традиційне економічне розуміння лояльності фіксує лише прихильність одного суб'єкта до іншого (у вузькому тлумаченні – вірність споживача брендові, працівника – працедавцеві тощо). У контексті формування поведінки взаємності автор пропонує дещо відмінне економічне тлумачення лояльності, де остання позиціонується як універсальна властивість будь-якого суб'єкта та стосується однаково і поціновувачів бренду, і його розробників, а також суб'єктів по обидва боки асиметрії трудових відносин.

Не менш важливо усвідомлювати, що лояльність залучає емпатію суб'єкта

у міжсуб'єктну взаємодію, втілює її власне у готовність діяти взаємно щодо візаві. Тоді як емпатія закріплює здатність суб'єкта оцінювати візаві в економічних обставинах. За авторським баченням, емпатія та лояльність суб'єкта трансформують креативний атрибут соціально відповідальної поведінки в атрибут *синергійності*. Цей атрибут позиціонує поведінку як джерело синергії. Якщо проактивна поведінка націлена на забезпечення автономного економічного інтересу суб'єкта під впливом соціоекономічного середовища, а Парето-релевантна поведінка – на досягнення Парето-покращення, то синергійна поведінка очікувано результує в синергії. У загальнонауковому значенні синергія – це узгоджена, взаємно підсилена дія двох або декількох факторів, яка створює ефект, більший за просту суму розрізнених впливів цих факторів. Економічні дослідження часто і для різних цілей звертаються до синергії як явища чи ситуації. У мікроекономіці, стратегічному, фінансовому менеджменті її розглядають як запоруку оптимального використання ресурсів підприємства, коли доходи від спільного використання ресурсів перевищують суму доходів від використання тих же ресурсів порізно [95]. У сфері праці синергія означає продуктивну взаємодію керованої та тої, що керує, підсистем трудової організації [96]. Поширене економічне використання феномену синергізму свідчить, що синергія – це універсальна необхідна характеристика соціоекономічних ситуацій.

На думку автора, синергійність як атрибут економічної взаємності означає включення функції корисності кожного суб'єкта СВ у спільну функцію:

$$U_{1,2}(RC_1, RC_2) = U_1(RC_1) + U_2(RC_2) + \Delta U, \quad (1.2)$$

де ΔU – додаткова корисність як прояв синергетичного ефекту у взаємодії суб'єктів. За таких умов добробут кожного суб'єкта не тільки не заперечує добробут інших учасників соціально-економічної взаємодії, а й виявляється його запорукою.

Отже, принципами формування економічної взаємності є інтенціональність, порядність і лояльність, обумовлені відповідними закономірностями формування взаємної поведінки й інтегровані *внутрішньою логікою цих закономірностей*.

Перейдемо до формулювання і впорядкування *принципів формування відносин еквівалентності*, узгоджених із логікою закономірностей формування цих відносин і співвіднесених із принципами формування економічної взаємності.

За авторським баченням, принципи формування відносин еквівалентності, що відображають *характеристики системи відносин СВ* і становлять елементи системного фону для формування взаємної поведінки, є категоріями більш ємними, ніж принципи формування економічної взаємності. Будь-який принцип формування відносин еквівалентності без деталізації компонентної структури буде надмірною теоретичною абстракцією, а судження про сформованість цих відносин – неповноцінними з наукової позиції. Тому дослідження вказаних принципів автор супроводжує обґрунтованою *смісловою декомпозицією* кожного з них.

Отже, *першим принципом* формування еквівалентних відносин можна вважати *соціальну свободу*. Він впливає із першої закономірності формування цих відносин (тобто функціональної спеціалізації суб'єктів СВ з огляду на ризик). Адже спеціалізація спонукає до вільного вибору суб'єктом своєї функціональної ролі та ставлення до ризику (ризикофоб чи ризикофіл). Соціальна свобода втілює також один із елементів системного фону для прояву інтенціональності суб'єктів. При цьому мається на увазі соціальна свобода. Аналіз фахових джерел підтверджує, що така свобода традиційно відмежована від індивідуальної свободи [97]. На думку автора, різниця між ними полягає у такому. Індивідуальна свобода – це природна свобода суб'єкта, умовно уражена обмеженою раціональністю, тобто така, що передбачає вузький спектр індивідуальних намірів і дій, певною мірою протистоїть СВ і становить небезпеку для її формування через загальну недалекоглядність. Соціальна же свобода – це свобода суб'єкта з огляду на множину соціоекономічних ролей та узгодження функцій різних суб'єктів. Така свобода доповнює раціональні очікування і знання індивідуального суб'єкта можливостями соціоекономічного середовища. Вона долає природні обмеження раціональності суб'єкта (обмеження індивідуальної свободи) та розширює спектр індивідуальних намірів і дій. У такому тлумаченні соціальна свобода допускає вільний вибір кожним суб'єктом функціональної ролі та самостійне визначення ним доцільного способу своєї участі

в трансакціях, але вимагає визнання ним своєї соціальної причетності.

Соціальна свобода активізує атрибут проактивності взаємної поведінки, бо протиставлена примусу у взаємодії (відсутності вибору варіантів поведінки). Адже засновані на диктаті (тобто невольні) відносини характеризують взаємодію між суб'єктами з реактивною поведінкою. Автор переконаний, що навіть необхідні обмеження, диктовані ззовні, мають ґрунтуватися на усвідомленій підтримці з боку економічних суб'єктів, інакше ці обмеження можуть стати перешкодами для взаємодії, саботуватимуться як сумнівні, а економічний інтерес залишиться нереалізованим або реалізовуватиметься всупереч їм.

Соціальну свободу як принцип формування відносин еквівалентності автором пропонується розглядати з огляду на таку компонентну структуру: 1) громадянська свобода; 2) власне економічна свобода; 3) свобода людського розвитку. Громадянська свобода втілює свободу суб'єкта як члена соціуму від обмежень і насильства з боку інших таких членів, у т. ч. від свавілля інстанцій. Така свобода передбачає можливості зворотного впливу суб'єкта СВ на інстанцію, вимагає від інстанції відкритості, публічності, чітких і досяжних нормативних вимог. Без громадянської свободи економічна свобода втілюється непрозоро та може стати нелегітимною в очах представників соціуму і через те – нетривалою.

Власне економічна свобода відображає право суб'єкта розпоряджатися своєю працею та майном, вільно обирати форми і сфери застосування своїх ресурсів, методи розподілу доходу, споживання благ. Із наукових джерел відомо, що економічна свобода є безпосереднім чинником обміну в межах торгових трансакцій, трансакцій найму [98], в конкурентних відносинах [76, с. 111] і відносинах економічних суб'єктів з державою [99]. Автор уточнює, що економічну свободу слід розуміти широко – як *свободу економічного різноманіття* (суб'єктів, інтересів, способів дії тощо), а не лише як свободу обміну.

В економічно вільних соціальних системах економічну свободу підтримує інстанція-державна, яка не втручається в економічну сферу надмірно. Разом з тим і безконтрольне втручання держави, і необмежена свобода ринкових відносин загрожує системі узурпацією і монополізацією можливостей розвитку. З цих

міркувань до компонентної структури соціальної свободи автор включає свободу людського розвитку. Нерівність або взагалі відсутність можливостей цього розвитку зумовлює соціальне відторгнення, під яким традиційно розуміють вилучення індивідів і соціальних груп із соціальної структури й суспільних процесів. Вочевидь, соціальне відторгнення блокує забезпечення економічних інтересів і заперечує природну спеціалізацію суб'єктів як вагому закономірність формування СВ.

Другим принципом формування відносин еквівалентності, який впливає із другої закономірності їх формування (тобто меритократії), за авторським баченням, є *довіра*. Вона також є системним фоном для реалізації принципу порядності суб'єктів СВ. Відносини довіри означають, що в ході чи в результаті взаємодії суб'єкти за жодних обставин не зашкоджують один одному. Аналіз фахових джерел вказує на об'єктивний зв'язок довіри і порядності, адже недовіра є першопричиною асиметричності інформації у міжсуб'єктних відносинах [100]. Автор наголошує, що довіра і порядність забезпечують у системі відносин СВ підстави для глобального (поза досвідом конкретного суб'єкта) очікування і гарантії того, що переваги меритократії як лідерства освічених та ефективних суб'єктів не будуть монополізовані жодним суб'єктом.

Парето-релевантність як атрибут взаємної поведінки, активізований довірою, унеможливорює деструктивний вплив соціальних конфліктів та конфліктності економічних інтересів. Значущість цієї конфліктності гіперболізована в економічному мейнстрімі [101]. Традиційно вважається, що конфлікт базується на протистоянні суб'єктів-опонентів, а його наслідком, як правило, є виграш одного за одночасного програшу іншого суб'єкта. Але автор звертає увагу на те, що конфлікт може передувати узгодженню інтересів суб'єктів. Тому ознакою відносин еквівалентності є не відсутність конфлікту, а взаємовигідність для учасників результатів його розв'язання. Неприйнятним у системі відносин СВ треба вважати не конфлікт, а *конфронтацію* як вирішення конфлікту у деструктивний спосіб. Страйки, звільнення, локаути є наслідками саме конфронтації. За авторським баченням, у системі відносин СВ конфлікт розв'язується з вдалим і вигідним для всіх учасників результатом. Оскільки суб'єкти СВ взаємодіють добровільно, вони мають

дійти згоди щодо поділу отриманих унаслідок трансакції вигод.

У сучасному науковому дискурсі актуалізується необхідність аналізу компонентів соціальної довіри [102]. На думку автора, декомпозиція останньої як принципу формування еквівалентних відносин виявляє таку її внутрішню структуру: 1) генералізована довіра; 2) власне економічна довіра; 3) інституційна довіра (довіра до соціальних норм). Перший компонент існує як загальне відчуття довіри у системі відносин СВ та є узагальнюючим індикатором її готовності до користування соціальними практиками довіри (довірчий потенціал системи). Економічну довіру можна визначити як ступінь засвоєння і продуктивного використання генералізованої довіри, як міжсуб'єктну довіру. Така довіра однаковою мірою поширюється на індивідуальних і колективних суб'єктів, є персоніфікованою (щодо конкретного суб'єкта-візаві, наприклад щодо певного працедавця) або агрегованою (щодо цілої категорії суб'єктів, наприклад працедавців чи бізнесу загалом).

Довіра до норм засвідчує наявність у міжсуб'єктних відносинах обґрунтованого очікування ефективної здатності контрактів організовувати та забезпечувати взаємодію. При цьому така довіра актуалізується для кожного виду норм в їх ієрархії: і для загальних – вищого рівня (наприклад, законів), і для локальних – нижчого рівня (наприклад, трудової угоди). Довіра також однаково важлива для формальних і неформальних норм. Крім того, між загальними і локальними, а також між формальними й неформальними нормами не повинно бути взаємної суперечності, яка не сприяє утвердженню довіри до норм загалом.

Довіра до норм критично важлива, бо за її відсутності винятково примус спонукатиме суб'єктів до виконання контракту, якому вони не довіряють. Але і сам примус має консенсусну (договірну) природу у системі відносин СВ. Відповідно, відтворюватиметься ситуація, коли контракт нижчого порядку забезпечується за допомогою такого самого контракту, але вищого порядку [103, с. 119]. Проте виконання другого буде таким же сумнівним, як і першого, якщо у системі недостатня довіра до норм.

Довіра до загальних і до формальних норм має пріоритетне значення порівняно з довірою до локальних і неформальних норм. Загальні норми як

контракти вищого рівня втілюють всеохоплюючий консенсус, який уможливорює і скеровує різноманітність контрактів нижчого рівня (локальних). Останні, своєю чергою, лише деталізують загальні норми, наближаючи їх до умов конкретної трансакції. До того ж ефективні неформальні норми, довіра до яких поступово зростає, з часом формалізуються (зокрема входять в інші формальні норми).

Третім принципом формування відносин еквівалентності автором визначено *солідарність*, що випливає із взаємозалежності як третьої закономірності формування таких відносин. Солідарність також є елементом системного фону для лояльності як принципу формування взаємної поведінки. Лояльність суб'єкта уособлює його готовність до взаємодії з іншими суб'єктами, солідарність же означає саму взаємодію зацікавлених один в одному суб'єктів. З одного боку, лояльність обумовлює солідарність у системі відносин СВ. З іншого, солідарність уможливорює прояв лояльності суб'єктом СВ. Об'єктивно взаємозалежні суб'єкти сприймають взаємодію доцільною: солідарність взаємоузгоджує їх економічні інтереси, пропонуючи конструктивне використання стану взаємозалежності, яка з потенційної проблеми (обмеження) перетворюється на ресурс (можливість). Тому солідарність втілює для залучених суб'єктів певний *спільний економічний інтерес*, який координує *розрізнені суб'єктні інтереси*. Іntenціональний і порядний суб'єкт відчуває сенс прояву лояльності в умовах взаємозалежності. Нескоординоване же забезпечення економічних інтересів може стати конфронтаційним і загалом деструктивним.

Вочевидь, взаємодія суб'єктів як спільний економічний інтерес активізує атрибут синергійності взаємної поведінки. Узгодження інтересів потенційно дає результат, не тотожний підсумку механічного обміну (звичайного трансферу прав власності). У солідарних відносинах суб'єкти зацікавлені в довгостроковому існуванні та постійному відтворенні самого обміну. Механічний результат обміну (точкова вигода кожного суб'єкта) доповнюється позитивною екстерналією у вигляді нового колективного блага – загальної постійної вигоди від взаємодії.

Смисловою декомпозицією солідарності як принципу формування відносин еквівалентності автор обґрунтовує диференціацією розуміння солідарності за

трьома соціологічними (і такою самою мірою соціоекономічними) концепціями: традиційною, інтеракційною і конфліктологічною. Перша тлумачить солідарність як соціальний стан, який фіксує органічну єдність об'єктивно відмінних між собою суб'єктів [104]. Друга підкреслює вагомість процесності (комунікативності) солідарності [105]. Третя постулює солідарність як результат соціального протистояння – «солідарність проти» [106]. З огляду на вказану диференціацію, автор окреслює такі аспекти теоретичного аналізу солідарності в контексті СВ: 1) солідарність як соціальний стан – характеристика соціальних зв'язків, яка відображає єдність суб'єктного і системного; 2) солідарність як процес досягнення цього стану через міжсуб'єктну взаємодію (комунікацію); 3) солідарність як єднання за ознакою протиставлення. Перший аспект відображає актуальність для суб'єктів спільного економічного інтересу. Солідарність як процесне явище виявляє тенденції конструювання чи, навпаки, ерозії цього інтересу. Конфронтаційна солідарність – дещо суперечливий аспект з погляду онтології СВ. Класично він передбачає згуртування однієї категорії суб'єктів проти іншої (наприклад, класова солідарність). За авторським баченням, у системі відносин СВ конфронтаційна солідарність може набувати нового змісту як об'єднання суб'єктів за ознакою нетолерантності до системних вад (корупції, неефективних норм, проявів дискримінації тощо).

Отже, соціоекономічне дослідження СВ потребує впорядкування принципів її формування як передумов появи соціальної відповідальності в соціальній економіці. Як і закономірності формування СВ, указані принципи стосуються окремо взаємної поведінки та відносин еквівалентності. Продовжуючи логіку закономірностей формування економічної взаємності, відповідні принципи втілюють конструктивні індивідуальні та поведінкові характеристики суб'єкта СВ. Із ними логічно корелюють принципи формування відносин еквівалентності, сукупність яких втілює системний фон для формування взаємної поведінки.

Висновки до розділу 1

У розділі досліджено загальні риси (базові сутнісні аспекти) феномену СВ і на цій основі сформульовано економічну специфіку його формування. Запропонований автором комплексний підхід до теоретичного аналізу СВ передбачає синтез напрямів дослідження її суті з диференціацією індивідуальних і суспільних аспектів соціальної відповідальності й урахуванням особливостей історичної трансформації її змісту. Згідно з цим підходом автор розглядає соціальну відповідальність як двоїстий феномен у складі, по-перше, соціально відповідальної поведінки, і по-друге, особливої системи суспільних відносин, де ця поведінка проявляється (системи відповідальних відносин). Елементами цієї системи є соціальні суб'єкти, предмет СВ, який зосереджує їх діяльнісний вплив, а також інстанції, що скеровують цей вплив належним чином, застосовуючи специфічні соціальні норми. Суб'єкти як частина системи характеризуються соціально відповідальною поведінкою. Саме через них поведінка актуалізується у системі, але зберігає свою сутнісну окремішність і самостійне значення. Окреслюючи чітку різницю між поведінковими (індивідуальними) та суспільними (взаємними) проявами соціальної відповідальності, автор розглядає їх у взаємному зв'язку: поведінка є одночасно фактором і результатом формування та функціонування системи відносин СВ.

Обидві складові феномену СВ (соціально відповідальна поведінка та елементи системи) є різними за змістом на кожному з послідовних історичних етапів розвитку суспільства. Історична специфіка змісту структурних складових феномену СВ доповнюється його видовими особливостями (правовими, екологічними, політичними, економічними тощо). У розділі запропоновано схему історичної трансформації *економічного* феномену СВ. За авторським баченням, його еволюційні зміни відбувалися під визначальним впливом історичного розвитку економічної суб'єктності – трансформації *homo economicus* як носія соціально відповідальної *економічної* поведінки й учасника системи *економічно* специфічних відповідальних відносин.

Автор узагальнює, що саме на сучасному історичному етапі комплексний *економічний* феномен СВ трансформується у *соціоекономічний*. Основними складовими такого феномену у розділі визначено, по-перше, поведінку взаємності суб'єктів, по-друге, – взаємини еквівалентності між ними як соціоекономічну основу сучасної системи відповідальних відносин. Взаємність обґрунтовано як пошук суб'єктами можливостей взаємовигідного обміну (обміну вигодами) для задоволення різноманітних потреб в умовах обмеженості ресурсів. Своєю чергою, еквівалентність у міжсуб'єктних відносинах означає, що превалювання інтересу будь-якого суб'єкта (чи групи суб'єктів) над інтересами інших суб'єктів, а також безумовний диктат будь-якої інстанції й одночасне применшення ролі будь-якого іншого суб'єкта – неприпустимі. Ці відносини дають змогу суб'єктам розраховувати на взаємно й однаково конструктивні дії один щодо одного.

Виявлено, що економічними суб'єктами як носіями поведінки взаємності та учасниками відносин еквівалентності поряд із раціональними та соціально свідомими індивідами є суб'єкти-інститути. Серед останніх із соціоекономічного погляду доцільно виокремити публічну владу (державу), бізнес і громадянське суспільство. З міркувань функціональної доцільності саме публічну владу треба вважати соціоекономічною інстанцією СВ, яка, своєю чергою, забезпечує існування ієрархії соціальних норм, необхідних для функціонування системи відповідальних відносин. У розділі сформульовано розуміння цих норм (загальних і локальних, формальних і неформальних) як впорядкованої сукупності різноманітних контрактів (домовленостей) між суб'єктами. Також встановлено взаємозв'язок СВ та соціального капіталу, визначено її соціоекономічним предметом. Накопичений спільно соціально відповідальними індивідами та інститутами, соціальний капітал виникає та розвивається як наслідок усвідомлення першими і другими своєї взаємозалежності та об'єктивної єдності соціально-економічного простору.

У розділі викладено систему закономірностей формування соціоекономічного змісту соціальної відповідальності. Обґрунтовано доцільність виокремлення двох груп таких закономірностей: формування

поведінки економічної взаємності та формування еквівалентних соціально-економічних відносин. Закономірностями першої групи визначено обмежену раціональність, складний утилітаризм, емпатію. Вони відображають взаємозв'язок соціально відповідальної поведінки і характеристик економічного суб'єкта за неокласичною REMM-моделлю. Кожна з цих закономірностей узгоджується з певною закономірністю другої групи, серед яких, відповідно, диференціація функцій суб'єктів з огляду на ризик, меритократія, та об'єктивна взаємозалежність суб'єктів. Сформульовано методологічну основу для аналізу цих двох груп закономірностей, якою виступає синтез основних підходів до розуміння економічної діяльності – економіко-виробничого та трансакційного.

Виявлення і структуризація закономірностей формування системи відносин еквівалентності дало змогу авторів збагатити термінологічний апарат економіки праці шляхом запровадження у науковий обіг поняття «нелінійний (гібридний) патерналізм». Його суть полягає в тому, що навіть за умови, коли соціально-трудова відносина об'єктивно набувають окремих ознак патерналістської взаємодії (наприклад, між державою – як арбітром, гарантом прав – та іншими суб'єктами) в сучасних умовах демократизації сфери праці завжди залишаються вагомими підстави для партнерських очікувань і дій суб'єктів щодо один одного. Для обґрунтування цього терміна автор використовує положення інституціональної теорії принципал-агента і теорії лібертаріанського патерналізму.

У розділі впорядковано теоретико-економічні принципи формування СВ як передумови її появи в соціоекономічній дійсності. Указані принципи об'єднано в єдиний комплекс методологічною схемою дослідження закономірностей формування СВ. На цій підставі виокремлено дві групи принципів – щодо формування взаємної поведінки та щодо еквівалентних соціально-економічних відносин. Обґрунтовано, що принципи першої групи – це продуктивні риси суб'єкта економічної діяльності (інтенціональність, порядність і лояльність) у взаємозв'язку з атрибутами самої поведінки економічної взаємності (проактивність, Парето-релевантність, синергійність).

Оперування категоріями, віднесеними до принципів і закономірностей

формування поведінки взаємності дало змогу сформувати нове для наукової дискусії бачення, яким пояснюється економічна природа цієї поведінки. Відповідно до нього існує об'єктивний функціональний зв'язок між очікуваною корисністю економічного суб'єкта та формуванням поведінкових проявів СВ: імовірність і стабільність останніх обумовлена отримуваною в їх результаті корисністю для суб'єкта. Це означає, що поведінка взаємності є результатом раціонального вибору суб'єкта, а будь-які (навіть етико-моральні) вимоги до останнього щодо його СВ мають розглядатися з позиції суб'єктивної корисності та доцільності.

Принципи другої групи (щодо формування відносин еквівалентності) – це свобода, соціальна довіра та солідарність, які є суспільними чинниками прояву продуктивних рис економічного суб'єкта та походять від відповідних закономірностей (спеціалізації з огляду на ризик, меритократії, взаємозалежності у відносинах суб'єктів). У розділі відображено багатоаспектну сутність кожного з принципів цієї групи. Зокрема, щодо принципу свободи пропонується розглядати такі аспекти як громадянська та економічна свобода, а також свобода людського розвитку. Подібним чином аналізуються інші принципи формування відносин СВ. У такий спосіб автор поглиблює та конкретизує розуміння співвідношення категорій свободи, довіри та солідарності з одного боку та соціальної відповідальності – з іншого.

Основні результати дослідження, викладені у розділі 1, опубліковані в роботах: [8; 11; 16–18; 26; 47; 60; 63; 81–82; 85–86; 103, с. 69–132; 107, с. 11–75].

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ ЯК СОЦІОЕКОНОМІЧНОГО ФЕНОМЕНУ

2.1. Реалізація соціальної відповідальності через економічну поведінку

Соціальна економіка як орієнтована на практику наукова галузь не може задовольнятися лише виявленням і описом сутнісних (онтологічних) ознак будь-якого досліджуваного явища, в т. ч. СВ. Крім онтологічного аналізу, викладеного у попередньому розділі, соціоекономічний дискурс довкола СВ має містити також аналіз *реалізації* соціоекономічної сутності СВ, який передбачає виявлення тонкощів *внутрішньої організації СВ* як соціоекономічного феномену, а також особливостей його *раціонального практичного впливу* на соціоекономічні процеси.

Згідно з методологічною схемою, обґрунтованою у параграфі 1.2, сутність СВ є двоїстою. У структурі цього феномену виокремлено економічну взаємність як характерну поведінку суб'єктів економічної діяльності та систему відносин еквівалентності як основу взаємодії цих суб'єктів. Зважаючи на таку послідовність, доречно розпочати аналіз із процесу реалізації економічної взаємності, що розглядається у контексті відносин еквівалентності та перебуває під впливом суб'єктів, інстанції та предмета СВ. У цьому зв'язку особливо примітним видається ефект від діяльності інстанції СВ, зокрема від легітимізованих нею *економічних норм СВ – контрактів*.

З огляду на розглянуте автором у параграфі 1.2 ринкове (недарове) тлумачення реципрокності та наведену у параграфі 1.3. наукову аргументацію щодо трансакційної архітекτονіки економічної дійсності, економічна взаємність – це взаємний обмін вигодами суб'єктів СВ не просто як учасників соціально-економічних відносин, а як учасників трансакцій. Тобто це – *взаємність у трансакційному процесі*.

Невід'ємною частиною трансакційного процесу є контрактація: будь-які трансакції організовано через контракти. Тому теоретичний аналіз реалізації економічної взаємності, на переконання автора, має охоплювати безпосередній і

детальний розгляд ефекту економічних норм СВ. Контракти й економічна взаємність становлять єдиний смисловий блок аналізу.

Вочевидь, у ході та в результаті здійснення будь-яких економічних трансакцій (обмінів) реалізується функція суб'єктивної очікуваної корисності кожного учасника. Для суб'єктів СВ, які характеризуються взаємною поведінкою, цю функцію спрощено можна описати формулою (1.1) та враховувати її у подальшому аналізі. При цьому автор, спираючись на загальноприйнятну економічну парадигму біхевіоріальних досліджень [108], вважає, що для соціально відповідального суб'єкта економічної діяльності функція корисності завжди зберігає свій економічний мотиваційний профіль. Тобто i -й суб'єкт постійно прагне, щоб $U_i \rightarrow \max$, а його вибір на користь економічної взаємності завжди є раціонально зумовленим. Водночас, для такого суб'єкта процес тлумачення / сприйняття корисності є неоднозначним, а вибір лімітовано інформаційними, когнітивними, часовими чинниками (природно обмеженою раціональністю). Суб'єкт також мусить зважати на широкий спектр факторів, які визначають окремі властивості U_i і впливають на максимізацію функції корисності в трансакційному процесі.

Для конкретизації цих властивостей автор пропонує *економіко-математичну модель* соціально відповідальної економічної поведінки (взаємності), розроблену з використанням класичних положень теорії ігор [109]. В основу моделі покладено платіжну матрицю (рис. 2.1), що виявляє наслідки вибору суб'єктами 1 і 2 відповідної поведінкової стратегії [110].

	Невзаємність суб'єкта 2	Взаємність суб'єкта 2	Індиферентність суб'єкта 2
Невзаємність суб'єкта 1	$l_1, l_2 (L_1, L_2)$	$G_1, l_2 (g_1, l_2);$ $L_1, 0$	0, 0
Взаємність суб'єкта 1	$l_1, G_2 (l_1, g_2)$ $0, L_2$	$G_1, G_2 (g_1, g_2)$	0, 0
Індиферентність суб'єкта 1	0, 0	0, 0	0, 0

Рис. 2.1. Раціональний вибір суб'єктами СВ поведінкової стратегії

Джерело: розроблено автором.

На рис. 2.1. G_i й g_i означає ймовірну вигоду, а L_i й l_i – збиток суб'єктів, причому

виконується нерівність $G_i > g_i > 0 > l_i > L_i$. Доцільно уточнити особливості масштабу таких вигід і збитків з огляду на класичну диференціацію трансакцій за критерієм симетричності правовідносин. У симетричних трансакціях, де суб'єкти володіють однаковим за обсягом пучком власності та рівноцінними благами, абсолютні значення G_1 і G_2 є тотожними або близькими. В асиметричних вони різняться: $G_1 > G_2$ або навпаки. Те саме стосується інших однопорядкових змінних (g_i, l_i, L_i). На цій підставі автор формулює першу (загальну) із властивостей функції корисності $U_i = f(RC_i)$: вона реалізується і результує як адитивна величина:

$$U_i(RC_i) = G_i + g_i + l_i + L_i. \quad (2.1)$$

Відповідно до заданих матрицею альтернатив, суб'єкти апіорі надають перевагу поведінковим стратегіям взаємодії – взаємності/невзаємності (які допускають отримання певної вигоди) і менше цінують стратегію індивідуальності, що гарантує лише нульовий результат. Учасники трансакції отримують найбільшу взаємну вигоду при дотриманні ними обома взаємної стратегії (G_1, G_2). Такий підсумок взаємодії уособлює Парето-ефективну рівновагу Неша. Натомість невзаємна поведінка суб'єктів призводить до збитку кожного з них (l_1, l_2). Очікується, що суб'єкти СВ свідомо уникатимуть цієї у крайній несприятливої ситуації, наслідки якої для них обох можуть бути гіршими, ніж вибір стратегії індивідуальності.

Вигоди і збитки G_i, g_i, l_i, L_i калькулюються і встановлюються кожним суб'єктом *самостійно* та з більшим або меншим урахуванням *зовнішнього впливу* ринкового середовища. Цей вплив справляє, найперше, інстанція СВ, а за умови її відсутності або слабкості зовнішній вплив для суб'єкта реалізується винятково або здебільшого через його візаві. Відповідно, $U_i = f(RC_i)$ – це мультифакторна функція: структуровані згідно з визначеними принципами формування СВ ментальні риси (PER_i) суб'єкта СВ як *ендогенна* детермінанта його економічної взаємності доповнюються *екзогенними* чинниками: суб'єкт ураховує присутність інстанції та варіанти її реакції (INS), а також різноманіття ймовірних варіантів поведінки візаві ($ACT_{counterpart}$). Проте слід мати на увазі, що параметри $INS, ACT_{counterpart}$ залучені у трансакцію через рамки і можливості, задані

нормами-контрактами ($N_{contract}$). Автор зауважує, що факт існування інстанції та множини суб'єктів – недостатня умова для взаємної поведінки окремо взятого суб'єкта. У системі відносин СВ необхідним є діяльнісний вплив суб'єктів, обумовлений контрактами. На цій основі, автор формулює другу властивість функції корисності: *вона реалізується і результує як залежність:*

$$U_i(RC_i) = f(PER_i, N_{contract}, INS, ACT_{counterpart}). \quad (2.2)$$

Навіть беручи до уваги опосередкованість зовнішнього впливу для суб'єкта контрактами, звести цю залежність до вигляду $U_i(RC_i) = f(PER_i, N_{contract})$ не видається можливим через іманентну недосконалість усякого контракту, зумовлену об'єктивно обмеженою раціональністю та великим різноманіттям імовірних ринкових ситуацій. Контракти передбачають різну деталізацію умов здійснення трансакцій, різний ступінь та умови зовнішнього впливу, різне співвідношення самих контрактів у їх ієрархії за необхідного управління контрактним процесом з боку суб'єктів та інстанцій.

Незалежно від свого походження (з боку інстанції чи з боку візаві) зовнішній вплив, опосередкований контрактом, означає для суб'єкта СВ *обмежувальні, заохочувальні або фасилітативні санкції*. На думку автора, контракт як норма СВ може містити різну частку вказаних санкцій, а також допускати домінування одного їх виду над іншими. Самостійна оцінка суб'єктом переваг економічної взаємності зумовлює *внутрішню мотивацію* суб'єкта до такої поведінки. Через обмежену раціональність для отримання коректної оцінки суб'єкт може потребувати фасилітації (допомоги) з боку інстанції або візаві. За авторським баченням, фасилітація становить комплекс організаційних зусиль зі: 1) створення регуляторних підстав для безперешкодної реалізації вигод від економічної взаємності суб'єкта СВ; 2) інформування суб'єкта СВ про ці вигоди. Обмежувальні або заохочувальні реакції інстанції, що уособлюють *зовнішню стимуляцію* суб'єкта до взаємності, актуалізуються за умови, коли оцінювальні зусилля суб'єкта СВ (з фасилітативним впливом або без нього) недостатні для створення і закріплення внутрішньої мотивації до такої поведінки.

Заохочувальна реакція може додатково збільшити очевидність вигоди від взаємної поведінки у разі, коли ця вигода лише жевріє на рівні g_i і відображена в результуючій парі (g_1, g_2) . Така реакція пропонує певний бонус до величини g_i , трансформуючи її у G_i і повертаючи взаємодію до результуючої пари (G_1, G_2) . Обмеження, навпаки, призводить до нарощування збитків для кожного суб'єкта від невзаємної поведінки: отриманий збиток l_i під впливом втручання інстанції зростає до L_i . Збиткова ситуація (l_1, l_2) перетворюється у ситуацію значного збитку (L_1, L_2) для обох суб'єктів. Такий самий результат є ймовірним, якщо суб'єкти мають достатні можливості, визначені контрактом, відреагувати відповідним чином на невзаємність візаві (умовно кажучи – помститися).

За висновком автора, у разі, коли один із суб'єктів обирає стратегію взаємної поведінки, а його візаві – невзаємної, стане реальністю результуюча пара $(l_1, G_2) : (G_1, l_2)$, її різновид $(l_1, g_2) : (g_1, l_2)$, а також пара $(0, L_2) : (L_1, 0)$ як варіанти подальшого розвитку ситуації. У першому випадку за відсутності реакції інстанції або візаві соціально відповідальний суб'єкт, розраховуючи на взаємність, отримує щонайменше збиток (l_i) , адже він попередньо пов'язував свою ймовірну вигоду власне зі здійсненням трансакції. Нульовий (беззбитковий) результат для нього малоймовірний навіть за умови, якщо безвідповідальні дії візаві безпосередньо не зменшили обсяг його власних ресурсів, залучених у трансакцію. Переорієнтування (вилучення) ресурсів із трансакції, що не відбулася або не завершилася, об'єктивно небезкоштовне. Безвідповідальний суб'єкт за цієї ситуації, попередньо вступаючи у відносини з умислом отримати вигоду саме через порушення інтересів візаві, отримує очікуваний виграш G_i або g_i . Вигода g_i замість G_i настає у разі застосування визначених контрактом обмежувальних санкцій з боку інстанції (чи помсти скривдженого візаві). Очевидно, фасилітативні та заохочувальні реакції на явне і свідоме порушення контракту втрачають значущість, цілком поступаючись обмеженню (покаранню). Водночас контракт може допускати різну силу обмеження: радикальна реакція інстанції або відчутна помста візаві може трансформувати всяку вигоду безвідповідального суб'єкта у максимальний збиток L_i , а збиток l_i відповідального суб'єкта за умовами

контракту може бути компенсовано принаймні до нуля.

Автор зауважує: використання хоча б одним суб'єктом невзаємної стратегії, навіть за умови отримання від цього найменшої вигоди (g_i), збільшує ймовірність подальшого переходу до індивідуальності як до найбільш бажаної стратегії (на рис. 2.1 на такий розвиток ситуації для кожного суб'єкта вказують стрілки), адже відповідальний суб'єкт уникатиме взаємодії з безвідповідальним. Можливий вибір першим невзаємної стратегії у майбутньому з надією на отримання виграшу G_i призведе до збитків для обох суб'єктів і в перспективі – до утвердження загальної індивідуальності. Через відсутність підстав для повторення трансакції у такому складі обмін між цими суб'єктами більше не відбуватиметься, економічна взаємодія втратить для них доцільність. За авторським баченням, між ними сформується так звана економіка нульового результату, у чому жоден із суб'єктів апріорно незацікавлений. Можна констатувати, що цей підсумок взаємодії зумовлює Парето-неефективну рівновагу Неша.

Вочевидь, за відсутності реакції інстанції безвідповідальний суб'єкт, реалізуючи відповідний умисел, для кожного наступного обміну обиратиме собі нового візаві. Йому конче необхідно, щоб візаві належав до великої множини суб'єктів N ($N \rightarrow \infty$), які не мають можливість помститись або запобігти шкідливим діям (наприклад, обмінюватися інформацією між собою). Але у випадку дієвого втручання інстанції або достатніх можливостей для реакції візаві збиток від невзаємної поведінки (L_i як максимальний) актуалізуватиметься для кожного обміну, а множина N стане скінченною. Будь-яка трансакція буде пов'язана з ризиками, асоційованими із невзаємністю. Проте різноманіття ринкових ситуацій, властива суб'єктам (у т. ч. інстанціям) обмежена раціональність та іманентна недосконалість контрактів об'єктивно ускладнюватимуть реалізацію наміру уникнення чи покарання невзаємності. За очевидної значної вигоди від невзаємної поведінки даремним виявиться також ефект від санкцій, що заохочують до взаємності. Як наслідок, деструктивний вплив невзаємності доповниться нарощуванням трансакційних витрат, пов'язаних із забезпеченням реалізації контрактів, що додатково

обтяжуватимуть функціонування системи відносин СВ. Тому автор стверджує, що для реалізації економічної взаємності у багаторазових транзакціях із різними учасниками (у послідовності з k транзакцій) очевидним для суб'єктів має бути більший виграш від взаємності, ніж від невзаємності:

$$\frac{\sum_{k=1}^n G_k(RC_i)}{\sum_{k=1}^n G_k(-RC_i)} > 1, \quad (2.3)$$

де $G_k(RC_i)$ – виграш від взаємності, $G_k(-RC_i)$ – виграш від невзаємності в k -й транзакції для i -го суб'єкта. З огляду на це можна припустити, що за ймовірності отримання значної вигоди (G_i) як від взаємної, так і від невзаємної поведінки функція корисності $U_i = f(RC_i)$ визначається як різниця:

$$U_i(RC_i) = G_k(RC_i) - G_k(-RC_i). \quad (2.4)$$

На переконання автора, масштаб цієї різниці втілює соціальний капітал (SC) як предмет СВ у системі відносин еквівалентності. Для суб'єкта виграш від взаємної поведінки завжди перевершує ймовірний виграш від невзаємної за рахунок додаткового і важливого конкретно для нього специфічного блага у вигляді SC . Невзаємність, яка може упускатися іншими елементами системи відносин СВ (у т. ч. неухважними інстанціями з недосконалими контрактами), або блокує утворення SC , або його руйнує. Тому така поведінка природно тлумачиться суб'єктами як недоцільна. У цьому випадку – за недосяжності ефекту і від обмежувальних, і від заохочувальних санкцій – зовнішній вплив для суб'єкта реалізується переважно через фасилітативні санкції, які формують або полегшують сприйняття можливих переваг соціального капіталу. Фасилітація покладається більшою мірою на внутрішню мотивацію, ніж на зовнішній стимул, тобто суб'єкт схильний прикладати власні зусилля до її реалізації. У такий спосіб у системі зменшуються транзакційні витрати, пов'язані з забезпеченням поведінкового стереотипу економічної взаємності. Отже, третя властивість функції корисності *реалізується і результує через таке позиціонування соціального капіталу:*

$$U_i(RC_i) = f(PER_i, N_{contract}, INS, ACT_{counterpat}) \rightarrow SC. \quad (2.5)$$

Тому соціальний капітал фігурує у будь-якому контракті як нормі СВ, доповнюючи його не завжди явною, але зрозумілою суб'єктам можливістю отримання додаткових переваг від стабільності взаємної поведінки, а отже – зміцнюючи норму перспективами автоматичного виконання.

Для суб'єкта СВ контракт – це комплекс прийнятих зобов'язань. На цій підставі функцію корисності автор розглядає окремо щодо таких проявів економічної взаємності, як *деонтологічна поведінка* та *поведінка доброї волі* (рис. 2.2).

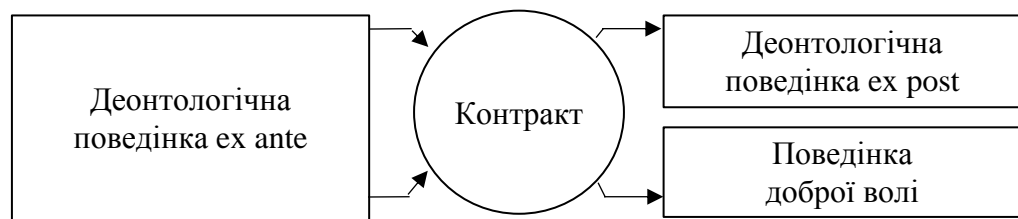

Рис. 2.2. Декомпозиція економічної взаємності з погляду контрактного процесу
Джерело: авторська розробка.

Деонтологічну поведінку суб'єкта автором визначено як виконання перед- і постконтрактних зобов'язань. Функція корисності тут реалізується окремо до і під час укладення контракту (згідно з термінологією теорії контрактів – на етапі *ex ante*), а також після досягнення домовленостей контрактантів (на етапі *ex post*). Найчастіше суть деонтологічної поведінки тлумачиться з огляду на традиційні засади деонтології як вчення про моральний обов'язок. Відповідно, така поведінка передбачає виконання обов'язку у всьому різноманітті наукових підходів до інтерпретації й академічного використання категорії «мораль». Натомість автор уточнює, що суб'єкт СВ має зважати не стільки на мораль, скільки на обов'язок як такий, зафіксований у нормі (не обов'язково моральній). Деонтологічна поведінка орієнтує суб'єкта на реалізацію зобов'язань, установлених контрактом (явно або неявно), при цьому питання про моральність/аморальність цих зобов'язань і власне суб'єкта є другорядним. Цю поведінку треба протиставляти діям суб'єкта, коли той уникає зобов'язання *ex ante* і прямо порушує зобов'язання *ex post* (так само, як протиставлено порядність (чесність) і опортунізм у характері суб'єкта СВ). У сучасному економічному аналізі, де превалює проблематика опортунізму, деонтологічна поведінка може розглядатись як поведінка без проявів

опортунізму на різних етапах контрактації, адже він є основною перешкодою для економічної взаємодії та реалізації контрактів [111].

Поведінка доброї волі передбачає, за авторським задумом, доцільне перевершення контрактних зобов'язань. Функція корисності тут засвідчує для суб'єкта вигоду та обсяг цього перевершення. Найчастіше в економічній літературі багатозначне поняття «добра воля» вживається як вузькоспеціалізований бухгалтерський термін (гудвіл) для позначення різниці між ціною підприємства (у т. ч. умовною вартістю ділових зв'язків) і реальною вартістю його основного капіталу. Це звужене тлумачення терміна придатне лише для фінансово-облікових цілей і досліджень. У ширшому економічному контексті поведінкою доброї волі іноді йменують взаємини контрактантів у неформальному (незаписаному) контракті [112]. Тут добра воля означає взаємне дотримання всеохоплюючих особистих неформальних зобов'язань у дружній атмосфері, яку формує готовність повністю виконувати зобов'язання без зовнішнього примусу. Проте автор зауважує, що добра воля як втілення свідомої та вільної поведінки без примусу має загальний сенс. Будь-яке контрактне зобов'язання пов'язується з доброю волею його виконувати. Зобов'язання неформального контракту у цьому випадку нічим не відрізняються від зобов'язань за іншими контрактами, якщо не виникає потреби у примусі до їх виконання.

На переконання автора, у межах соціоекономічного дослідження СВ термін «добра воля» доцільно зовсім вивести за межі контрактних зобов'язань. У такому розумінні вона протиставляється контрактним зобов'язанням, втілює поведінку, що орієнтується на контракт, але перевершує його приписи. Автор стверджує, що у такий спосіб виникає і реалізується метаконтракт (грецький префікс *μετά-* вжито у значенні «після-», «понад-»). Найближче за змістом таку поведінку втілено у відомому економічному тлумаченні поняття «любов», яке вживається в сучасному академічному і практичному менеджменті. Згідно з цим тлумаченням, любов в економічних відносинах – це акт розумного і розсудливого обміну знаннями, соціальними зв'язками і почуттям людяності [113]. На думку автора, такий обмін відбувається над вимогами контрактів (в т. ч. неформальних). Перевершення

контрактних зобов'язань як суть реалізації поведінки доброї волі вказує на те, що вона завжди проявляється і має значення на етапі *ex post*.

З огляду на описаний у параграфі 1.3 базовий поділ трансакцій на симетричні та асиметричні, автор вважає за необхідне визначити особливості реалізації економічної взаємності (і деонтологічної поведінки, і поведінки доброї волі) для кожного з цих видів. При цьому береться до уваги, що здійснення будь-якої трансакції супроводжується (обслуговується) відповідного типу контрактом. Авторське бачення декомпозиції взаємної деонтологічної поведінки з огляду на різні типи контрактів подано на рис. 2.3.

Рис. 2.3. Трансакційна декомпозиція взаємної деонтологічної поведінки
Джерело: розроблено автором.

У разових торгових трансакціях / контрактах деонтологічна поведінка має значення здебільшого на етапі *ex ante* й означає надання в ході погодження умов обміну *необхідної для візаві* (але не завжди очевидної для нього) *інформації*, наприклад про характеристики об'єкта цього обміну. На основі цієї інформації

обмін або здійснюється, або ні. Етап *ex post* не є суттєвим, бо збігається у часі із завершенням обміну і, отже, з вичерпанням контрактних зобов'язань. Якщо торгова трансакція є багаторазовою або тривалою, то на етапі *ex post* деонтологічна поведінка проявляється в *дотриманні* всього спектра умов контракту (обсягів і якості обмінюваного блага, строків його передання, строків оплати тощо), а також в *уникненні використання* можливих так званих *контрактних дірок* (недостатньо чітко окреслених умов контракту) на шкоду контрагентові.

У кооперативних трансакціях / контрактах деонтологічна поведінка на етапі *ex ante* означає *надання необхідної для візаві інформації* в ході спільної діяльності. На етапі *ex post* вона має значення як *уникнення практики фрірайдерства* (коли суб'єкти, користуючись певними благами, ухиляються від участі в колективних діях, необхідних для створення чи отримання цих благ). Щодо конкурентних відносин і відповідних контрактів, то деонтологічна поведінка на етапі *ex ante* проявляється як *уникнення практики фрірайдерства* в ході інституційної трансакції (у процесі вибору чи вироблення правил конкуренції), а на етапі *ex post* – у *дотриманні правил конкуренції*.

На думку автора, в асиметричних трансакціях / контрактах деонтологічна поведінка має розглядатись окремо в розрізі дій принципала й агента. Тим часом у загальноприйнятій теоретичній концепції опортунізму перебільшено значення можливого шахрайства агента та недооцінено можливості опортунізму принципала, опортунізм несправедливо розглядається переважно як вада агента. За авторським аналізом, на етапі *ex ante* і з боку принципала, і з боку агента деонтологічна поведінка зводиться до *уникнення у ході вироблення контрактних рамок зловживань інформаційною асиметрією* на шкоду візаві (зловмисне приховування, викривлення інформації, обман). На етапі *ex post* з боку принципала – це *уникнення використання монополії ринкової влади* (використання більшого обсягу прав із пучка власності, використання цінніших благ) і *уникнення використання можливих контрактних дірок* на шкоду агентові. З боку агента на цьому етапі деонтологічна поведінка – це *уникнення зловживань інформаційною асиметрією* у ході виконання доручень принципала та *відмова від використання*

можливих *контрактних дірок* на шкоду йому.

Продовжуючи аналіз, пропонуємо таку схему декомпозиції взаємної поведінки доброї волі з огляду на різні типи контрактів (рис. 2.4).

Рис. 2.4. Трансакційна декомпозиція взаємної поведінки доброї волі

Джерело: розроблено автором.

Така поведінка у разовій торговій трансакції (контракті) означає дії, які формують розумні підстави для її повторення – *взаємне заохочення* до повторної зустрічі й нового обміну між суб'єктами. Тобто поведінка доброї волі трансформує разові контакти суб'єктів СВ у регулярні. У багаторазовій або тривалій торговій трансакції вона націлює суб'єктів на доцільне взаємне заохочення продовжувати відносини, безпосередньо не обумовлене вимогами укладеного раніше контракту. При цьому таке заохочення не використовує загальний асортимент додаткових послуг чи опцій, які посилюють мотивацію контрактанта-візаві до співробітництва. Натомість ці додаткові послуги чи опції є персоніфікованими, націленими на конкретного візаві й важливими конкретно для нього. Їх прикладами можна вважати задоволення продавцем прохання клієнта про обслуговування в неробочий час, організація фірмою навчання чи відпочинку для співробітників ділового партнера тощо [114].

За авторським баченням, у кооперативних трансакціях / контрактах поведінка доброї волі проявляється як *взаємодопомога* учасників. Її суть – це взаємна підтримка, товарицькість, взаємний захист, розумна самопожертва заради спільного блага. Із аналізу наукових джерел випливає, що дослідження

економічного значення взаємодопомоги має давню традицію і невиправдано применшене в сучасному економічному дискурсі. Ще на початку ХХ ст. на багатому емпіричному матеріалі було виявлено, що взаємодопомога у суспільстві може більшою мірою сприяти нарощуванню достатку, ніж індивідуалістична егоїстична поведінка, за аналогією із тваринним світом, де взаємодопомога постає вагомим фактором еволюції, ніж автономна боротьба за виживання [115]. Подібні міркування додатково було висловлено в рамках дискусії про соціальний інстинкт [116]. Зі свого боку, автор уточнює, що взаємодопомога має мислитись як дещо більше, ніж доцільне об'єднання ресурсів заради досягнення спільної цілі (контрактна кооперація), вона доповнює кооперативні настанови в межах будь-якої контрактної домовленості. Така поведінка не пов'язана з обов'язком допомогти у відповідь (очікуванням на таку допомогу в майбутньому) або з іншими обов'язками, не мотивована міркуваннями корисності особистої участі у колективній діяльності, а породжена певним общинним духом, який є благом сам по собі, оскільки задовольняє природну людську потребу в соціальній причетності.

У конкурентних квазітранзакціях та контрактах, що їх обслуговують, поведінка доброї волі зобов'язує повністю переглянути доцільність суперництва. Автор стверджує, що поза вимогами контрактів конкуренція або перетворюється у суперництво без правил і стає загрозою для економічних відносин, або розчиняється у торгових і кооперативних транзакціях, або набирає певної нової якості, не пов'язаної безпосередньо з ринковим протистоянням. У першому випадку суперництво взагалі втрачає сенс у контексті СВ. У другому повністю нівелюється його специфіка в транзакційній архітектоніці економічної дійсності. Третій випадок актуалізує результати дослідницького пошуку, започаткованого в рамках новітньої управлінської концепції *конкуренції блакитного океану* [117]. Її логіку побудовано на протиставленні конкурентній боротьбі в ринковому просторі існуючих видів економічної діяльності (так званому червоному океані) створення нової або розширення наявної ринкової ніші (так званого блакитного океану), де попит формується, а не є об'єктом суперництва. Стратегія поведінки у червоному океані передбачає класичне суперництво, а у блакитному – ставить за мету

формування інновації корисності, яка поєднує освоєння технологічної або іншої інновації з вимогами практичності, доступної ціни для споживача і невисоких затрат для виробника. Конкурентна стратегія блакитного океану у такий спосіб передбачає безболісний і навіть бажаний вихід із конкурентної боротьби.

На думку автора, в широкому соціоекономічному контексті, не обмеженому рамками строго управлінських і маркетингових технологій, конкуренція блакитного океану націлює кожного конкуруючого суб'єкта СВ на пошук і реалізацію певної інноваційної ідеї, яка б модифікувала об'єкт суперництва, виводячи його зі сфери можливого перетину дій суб'єкта з контрдіями конкурентів. У світлі цього відбувається трансформація суперництва (не тільки за споживача): за ресурси – у пошук альтернативних ресурсних джерел і нових ресурсів; за робоче місце – у створення унікальної вартості людського капіталу; за робочу силу – у формування унікальних характеристик робочого місця та трудових відносин на підприємстві тощо. Ця настанова потребує постійної інноваційної (творчої) активності, оскільки блакитний океан безперервно таким залишатися не може.

Автор стверджує, що специфіка поведінки доброї волі в асиметричних трансакціях / контрактах (управління та раціонування) визначається диференціацією суб'єктів-агентів, з одного боку, і суб'єктів-принципалів, з іншого, за функціональною ознакою. Підпорядкування в ході трансакції дій одного суб'єкта діям іншого закріплює функцію прийняття рішень за принципалом, а функцію виконавця – за агентом. Поведінка доброї волі в асиметричних трансакціях набуває форми *взаємного сприяння виконанню визначених функцій* і принципалом, і агентом на основі визнання і розпізнавання ними меж своєї компетентності. Ця поведінка не є тотожною наданню суб'єктом інформації, необхідної для візаві, в ході трансакції, оскільки строго не впливає з формулювань функціональних обов'язків, закріплених у контракті. Вона відрізняється і від незловживань інформаційною асиметрією та наявністю контрактних дірок, бо націлена не на самообмеження щодо дій зі злим умислом, а на взаємну корекцію випадкових ненавмисних помилок.

Отже, реалізація економічної взаємності означає втілення у життя властивостей функції корисності суб'єкта СВ як учасника трансакційного процесу.

Ці властивості виявляє платіжна матриця теорії ігор. Вони вказують на те, що функція корисності суб'єкта СВ є комплексною та втілюється, передусім, як сума виграшів і програшів у трансакційному процесі. Комплексність функції корисності опосередкована контрактами. Прояви економічної взаємності суб'єктів СВ є різними для різних типів контрактів і для різних етапів процесу контрактації.

2.2. Соціальна відповідальність у системі відносин суб'єктів економічної діяльності

Згідно з авторською позицією, описаною у параграфі 1.2, у взаєминах суб'єктів економічної діяльності СВ означає систему відносин еквівалентності між ними. Необхідно уточнити, що ці характерні відносини реалізуються в економіці з огляду на *специфічні економічні функції* кожного суб'єкта за обов'язкової рівнозначності цих функцій. При цьому закріплення за кожним окремим суб'єктом специфічної функції лежить в основі реалізації *конкретно його суб'єктності* у відносинах еквівалентності (як індивіда чи інституту, як звичайного суб'єкта чи суб'єкта-інстанції тощо). Поведінка ж економічної взаємності, детально розглянута у параграфі 2.1, означає та реалізує в економіці *суб'єктність СВ загалом* (безвідносно до функціональної ролі суб'єкта).

За авторським баченням, система відносин еквівалентності охоплює стосунки між власне суб'єктами СВ та стосунки кожного з них із самою системою. Тому функціональна специфіка всякого окремого суб'єкта СВ проявляється щодо системи загалом та щодо кожного з решти суб'єктів. Функціонально специфічний вплив суб'єктів один щодо одного є похідним від функціональної специфіки суб'єктів щодо системи загалом. Орієнтація на систему задає загальний вектор для спеціалізації суб'єктів, згідно з яким взаємно визначаються і реалізуються їх функції один щодо одного.

Доцільно виокремити такі аналітичні рівні дослідження функціональної диференціації суб'єктів СВ [118]. Перший – фундаментальний – рівень узгоджений із хрестоматійним двоїстим розумінням економічної суб'єктності,

описаним автором у попередніх параграфах. Функціональна специфіка тут розглядається у розрізі «суб'єкт-індивід / суб'єкт-інститут». На другому рівні необхідно деталізувати особливості функціональної диференціації власне інститутів. На цьому ж шаблі актуалізується функціональне співвідношення між суб'єктами та інстанцією СВ (табл. 2.1).

Таблиця 2.1

Функціональна диференціація суб'єктів СВ в системі відносин СВ

Функції / Суб'єкт СВ	Індивідуальний суб'єкт	Суб'єкти-інститути		
		Бізнес	Публічна влада	Громадянське суспільство
Щодо системи відносин СВ	Формулює економічні рішення	Економізує систему і забезпечує її поступальний розвиток	Діє як інстанція	1) Сигналізує про необхідність змін і реалізує ці зміни за потреби; 2) зберігає і поширює в системі поведінковий стереотип взаємності
Щодо інших суб'єктів	1) Діє як агент і представник інститутів; 2) діє як користувач інститутів	Створює переважно чисті приватні блага	Створює переважно чисті суспільні блага (у т. ч. регламентує спосіб використання вільних благ (ресурсів))	Створює переважно колективні (товариські) блага (в т. ч. через трансформацію чистих приватних / чистих суспільних благ)

Джерело: розроблено автором.

Можна стверджувати, що функція суб'єкта-індивіда *щодо системи відносин СВ* реалізується через формулювання економічних рішень. Індивід – єдиний суб'єкт СВ, органічно, як людина, наділений інтелектом. Тому тільки цей суб'єкт здатний формулювати економічні інтенції і поширювати їх усередині системи. Функціональна специфіка індивідуального суб'єкта *щодо суб'єктів-інститутів* полягає в тому, що він одноосібно або спільно з такими самими індивідами формулює рішення (інтенції) від імені інститутів, тобто діє як їх *агент і представник*. Крім того, кожен індивід функціонально є *користувачем інститутів*. Він сприймає та інтерпретує їх вплив.

Як видається, функціональна диференціація суб'єктів-інститутів є

результатом їх співвідношення у трисекторному інституційному кластері «публічна влада – бізнес – громадянське суспільство», який широко використовується як предмет дослідження різними суспільними науками (зокрема, економічною). Автор також послуговувався ним у попередніх працях (дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата наук), розробляючи регіональний механізм здійснення соціальної політики в Україні [119].

Найбільш яскравим свідченнями *економічного* використання цього кластеру є сучасна класифікація інституційних секторів економіки системи національних рахунків, де за функціональною ознакою виокремлено домогосподарства, фінансові та нефінансові корпорації, інститути державного управління та некомерційні організації, що обслуговують домогосподарства [120]. Такий поділ видається макроекономічною презентацією й одночасно деталізацією внутрішньої структури класичної тріади економічної суб'єктності в мікроекономіці: «домогосподарство – фірма – уряд».

Необхідно уточнити деякі методологічні положення класифікації інституційних секторів економіки як базові для функціонального аналізу системи відносин СВ. Це, зокрема, стосується тези, що індивід, який займається економічною діяльністю одноосібно, діє від імені домогосподарства (не самотійно). Описаний вище перший рівень аналізу функціональної диференціації суб'єктів свідчить, що індивід функціонально може бути агентом будь-яких інститутів (не тільки домогосподарств). Логіка підходу, який спирається на ідею поглинання індивідуальних суб'єктів винятково домогосподарствами, штучним чином вилучає інтелект зі структури інших інституційних одиниць. З іншого боку, тлумачення одноосібно діяльного індивіда як виду домогосподарства зумовлює необхідність виокремлення і серед інших інститутів їх індивідуалізованих форм (наприклад, індивідуальних корпорацій, некомерційних організацій тощо). Це, своєю чергою, зводить нанівець значущість правового статусу юридичної особи для усіх цих інститутів, прийнятого системою національних рахунків для інституційної ідентифікації. З огляду на вказані суперечності в системі відносин СВ домогосподарства доцільно відмежовувати від індивідуальних суб'єктів.

У контексті реалізації СВ очевидною видається *функціональна частковість* домогосподарства як інституту. Економічна діяльність провадиться його членами одноосібно в рамках сектору домогосподарств, а поза ними – для інших інститутів. У першому випадку доводиться говорити радше про діяльність незалежних суб'єктів-індивідів, ніж про діяльність домогосподарства. У другому – про діяльність інститутів державного управління, корпорацій чи некомерційних організацій, для яких індивід формулює економічні рішення. Домогосподарство же як інституційна одиниця виконує здебільшого функцію споживання. Проте саме воно, споживаючи товари та послуги, забезпечує соціальне і господарсько-побутове середовище, сприятливе для формування функціональної самодостатності суб'єктів-індивідів. Тому ігнорувати його інституційний статус не можна. Зважаючи на це, автор пропонує визначити його як протоінститут. Протоінститути первинні щодо інших інституційних одиниць і секторів, але їх вплив на функціонування системи відносин СВ є опосередкованим. Сектор домогосподарств уособлює клієнтське поле для індивідуальних і колективних суб'єктів СВ, функціонуючи поза інституційним кластером.

Щодо елементів самого інституційного кластеру, зокрема корпорацій, автор зауважує, що в межах соціоекономічного дослідження СВ увага до відмінностей у фінансовій / нефінансовій спеціалізації економічних інститутів не є визначальною. Тому доцільним видається методологічний прийом зворотного укрупнення фінансових і нефінансових корпорацій у бізнес-сектор загалом (від дихотомії фінансових / нефінансових інститутів назад до уніфікованої категорії «фірма»). У системі відносин СВ фінансові та нефінансові корпорації однаково проявляють себе щодо системи й інших суб'єктів.

Також варто врахувати поширену в науковому дискурсі тезу про неповноцінність узагальнювального терміна «державне управління» [121] (отже, і терміна «державні інститути»), оскільки держава не є виключним суб'єктом надання суспільних послуг чи регулятивного впливу в економіці. Державне управління натомість є частиною широкого комплексу публічного менеджменту. Тому для ідентифікації інститутів, що спеціалізуються у цих питаннях,

припустимим є використання дефініції «публічна влада».

Загалом суперечливим виглядає визначення некомерційних організацій як таких, що обслуговують домогосподарства. Адже власне у системі національних рахунків прямо вказується на вагомість послуг некомерційних організацій і для домогосподарств, і для суспільства в цілому [122]. З практики також відомо, що такі організації обслуговують потреби окремих категорій (цільових груп) населення [123]. Тлумачення останніх як сукупності домогосподарств не завжди методологічно коректне. Крім того, корпорації чи органи публічної влади можуть користуватися послугами некомерційних організацій. Тому наголос на послугах з боку некомерційних організацій лише для домогосподарств у системі відносин СВ буде недоречним. Для коректнішого відображення інституційного статусу цих організацій можна звернутися до визначення «організація громадянського суспільства» [124] чи подібних до нього. У попередніх працях автора використано термін «громадська організація» [119], що теж може бути прийнятним у контексті відносин СВ. Саме громадськість (громадянське суспільство) у сучасному науковому дискурсі протиставлена корпораціям і публічно-владним інститутам.

Отже, у системі відносин СВ у цій роботі виділено три інституційні сектори: бізнес, публічну владу, громадянське суспільство. Функції кожного з них *щодо системи* полягають у такому. Бізнес як інституційний сектор функціонально особливий тим, що *формує економічний профіль* соціальної за суттю системи відносин СВ. Ключова риса соціальної системи – комплексність соціальних зв'язків і взаємовпливів її елементів. З позиції же економіки ключова риса цієї системи – взаємозв'язки її елементів конкретно через відносини *власності* та залучення їх до процесу *створення вартості*. Корпорації як сектор із характерною технічною й алокативною ефективністю встановлюють для системи відносин СВ такий режим функціонування, за якого реалізація права власності здійснюється *шляхом* створення вартості. Прийнятий іншими суб'єктами, цей режим забезпечує необхідний *поступальний розвиток* системи. Альтернативні режими функціонування системи, які можуть встановлюватися двома іншими інститутами (публічною владою та громадянським суспільством), не завжди сприяють розвитку системи. Так, режим,

пропонований публічною владою, може зумовлювати застій у системі відносин СВ, оскільки часто експлуатує право власності без створення необхідного об'єму вартості. У такий спосіб зберігається непродуктивний статус кво для отримання публічною владою адміністративної ренти [125]. А режим, упроваджуваний громадянським суспільством, орієнтується на створення вартості без можливого врахування усталених правовласницьких статусів, що може спричинити колапс системи через традиційну з боку громадянського суспільства опозицію до публічної влади та його вибухову революційність. Автор зауважує, що з огляду на значущість гарантій недоторканості права власності та широких творчих можливостей функціональність бізнесу найбільше залежить від *економічної свободи* як принципу формування відносин у системі, детально розглянутого у параграфі 1.4.

Справедливо припустити, що інституційний сектор *публічної влади* функціонально *щодо системи* проявляється як *системний управлінський* елемент. За авторським спостереженням, хрестоматійний поділ публічної влади на виконавчу, судову і законодавчу гілки [126] корелює із соціофілософською функціональною тріадою інстанції, описаною в попередньому розділі цієї роботи (регулятивна, оціночна, інтеграційна функції). Так, у системі відносин СВ виконавча влада забезпечує регулятивну функцію публічного сектору, судова – реалізує оціночну, а законодавча – презентує інтеграційну. Виконавча влада організовує і здійснює загальне управління й регулювання. Судова влада, гарантуючи захист прав власності, оцінює відповідність процесу функціонування системи чинним нормам-контрактам. Законодавча влада через законотворчість узагальнює й консолідує цілі суб'єктів СВ, формулює контракти найвищого нормативного рівня (закони) і визначає спосіб специфікації прав власності у контрактах нижчого рівня (власне у міжсуб'єктних економічних угодах).

На переконання автора, публічно-владний сектор як інстанція застосовує у системі відносин СВ *контрактну стратегію* управління. Виокремлення такої стратегії разом із *експлуаторською стратегією* та *політикою «осілого бандита»* як стратегіями участі держави в економічних трансакціях є традиційним в інституціональній економіці [127; 128; 129]. *Контрактна*

стратегія передбачає чітку специфікацію повноважень носія влади, делегованих йому іншими суб'єктами, а також специфікацію правил, на основі яких функціонує бюрократичний апарат. Ця стратегія орієнтована на максимізацію сукупного доходу суспільства (системи відносин СВ) на основі передавання прав власності до суб'єктів, здатних розпорядитися власністю найбільш оптимально. *Експлуататорська стратегія* націлена на максимізацію доходу бюрократичного апарату (адміністративної ренти). Таке управління не обмежує втручання бюрократичного апарату в економіку рамками, визначеними контрактами. За умови передбачуваності цього втручання й поступового пристосування економіки до непродуктивних дій інстанції експлуататорська стратегія трансформується в *політику «осілого бандита»*. За цієї політики бюрократичний апарат знає міру щодо стягнення адміністративної ренти і захищає контрольований ним ареал від «бандитів-гастролерів», байдужих до цієї міри. Автор підкреслює, що в системі відносин СВ ні відверто експлуататорська стратегія, ні політика «осілого бандита» неприйнятні для публічної влади як інстанції СВ. З огляду на це для її функціональності особливо актуалізується *довіра* як принцип формування відносин із суб'єктами СВ.

На думку автора, функціональна роль *громадянського суспільства щодо системи відносин СВ* полягає в *інформуванні* цієї системи *про необхідність змін та в їх реалізації за потреби*. Воно стимулює появу нових інституційно-організаційних ідей, які збуджують системні хвилювання для розвитку суспільства. Такі зміни можуть стосуватися корекції (модернізації) поширених цінностей, а також зрушень у межах ієрархії норм-контрактів, трансформації змісту самих контрактів. Мета цих змін – уможливлення чи полегшення реалізації соціально відповідальної економічної поведінки (взаємності) всередині системи відносин СВ. Сигналізуючи про необхідність змін, громадянське суспільство *зберігає і поширює в системі інформацію про суть, необхідність і значущість такої поведінки*. Тому громадянське суспільство найбільше розраховує на *солідарність* як принцип формування відносин еквівалентності.

Система національних рахунків відносить ті чи інші інститути до

конкретного сектору відповідно до характеру їх економічної діяльності: *виробничого, споживчого* чи *нагромаджувального (капіталізаційного)*. У системі відносин СВ діяльнісний вплив суб'єкта СВ *щодо інших суб'єктів* найбільше розкривається через його причетність саме до створення (*виробництва*) економічних благ. У статусі виробників усі суб'єкти залишаються *споживачами* взаємних послуг і благ, а також *спільно нагромаджують* соціальний капітал як предмет СВ. Характер створюваних кожним сектором економічних благ треба вважати підставою для диференціації їх функцій *щодо один одного* (та щодо індивідів) у системі відносин СВ. У науковій літературі досліджується, зокрема різниця між благами, що створюються громадянським суспільством, з одного боку, а з іншого – бізнесом і державою [124]. У попередніх працях автор поверхово описав особливості економічних благ, що пропонуються всіма трьома суб'єктами-інститутами [119, с. 19]. Так, бізнес – це суб'єкти господарювання, які виробляють товари і надають послуги (в т. ч. фінансові) за орієнтованими на прибуток цінами, тобто створюють для інших суб'єктів СВ *чисті приватні блага* (виключні та конкурентні у споживанні). Водночас публічна влада виконує функцію виробництва *чистих суспільних благ*. Інтегруючи попередні напрацювання у контекст проблематики СВ, дисертант зауважує, що регулювання й оцінювання діяльності суб'єктів та інтеграція їх цілей (чим особлива роль публічної влади як інстанції у системі відносин СВ), мають ознаки саме таких – чистих суспільних – благ: вони невиключні та неконкурентні у споживанні. Результати діяльності владних інститутів доступні кожному із суб'єктів і споживаються спільно. Більшість послуг з боку публічно-владного сектору (навіть якщо вони мають ознаки приватних благ) надаються в процесі та для досягнення мети або регулятивних, або оцінювальних, або інтеграційних заходів (або всіх їх разом). Треба мати на увазі, що такі заходи визначають використання також *вільних благ* як спільних ресурсів, якими традиційно називають невиключні, але конкурентні блага (наприклад, природні ресурси).

У цьому зв'язку потребує критичного переосмислення поширена у науковому дискурсі позиція щодо зосередження функцій публічної влади

переважно довкола заходів соціальної політики і соціального захисту [130]. Така позиція видається спадком радянської адміністративно-командної системи перерозподілу, адже масштаб і глибина прямого залучення держави до соціальної політики різні у різних країнах світу навіть у межах уніфікованої моделі соціальної держави. Єдиним для всіх цих моделей і основним завданням публічної влади, на переконання автора, є якісний менеджмент шляхом реалізації функцій інстанції. Якість заходів державної соціальної політики у всіх їх різноманітті також визначена повноцінністю публічно-владного менеджменту.

Незалежні від ринку та публічної влади громадські організації у системі відносин СВ слід вважати виробниками *колективних (товариських) благ* – виключних і неконкурентних у споживанні. Громадський сектор також перетворює у них чисті суспільні та приватні блага [119, с. 19]. Таке перетворення актуалізується за умови незадовільної якості чи недоступності суспільних і приватних благ для їх споживачів. Функціонування громадського сектору орієнтується здебільшого на конкретну цільову групу (переселенці, молодь тощо). Саме всередині цієї групи або для неї сектор пропонує блага, визначені як колективні (товариські). Доречно зауважити, що можливе і припустиме піклування про такі цільові групи з боку публічно-владного сектору передбачає забезпечення *загальносуспільних*, а не спільних колективних (товариських) інтересів. На думку автора, як колективний інтерес виникає й опрацьовується громадським сектором також потреба змін у межах системи відносин СВ. Зміни спочатку постають як колективне (товариське) благо для найбільш зацікавлених у такому розвитку подій цільових груп, а вже потім отримують / не отримують загальносистемний резонанс.

Отже, відносини суб'єктів СВ реалізуються з огляду на їх специфічні економічні функції, які слід розглядати у двох аспектах: по-перше, щодо системи відносин СВ як цілісної структури, а по-друге, щодо інших суб'єктів СВ як активних елементів цієї структури. Щодо системи знаковою є функціональна роль громадянського суспільства, яке поширює поведінковий стереотип взаємності. Щодо один одного усі суб'єкти соціальної відповідальності діють переважно як виробники певних економічних благ.

2.3. Соціальний капітал як результат і чинник реалізації соціальної відповідальності

Послідовність аналізу реалізації СВ як соціоекономічного феномену зобов'язує розвинути висловлені раніше міркування щодо співвідношення основних складових цього феномену (поведінки економічної взаємності та відносин еквівалентності), з одного боку, і соціального капіталу – з іншого. При цьому автор спирається на два поширені наукові підходи до втілення соціального капіталу у соціоекономічній дійсності. Згідно з першим – *класичним*, або ресурсним – підходом, цей капітал реалізується як специфічний ресурс, який виникає в ході взаємного визнання і як наслідок зростання добровільної взаємозалежності суб'єктів [131; 132]. Такий ресурс має значення, передусім, як *груповий* актив. За авторським узагальненням, це – загальне почуття спільності суб'єктів та їх очікування взаємної корисності, яке є безвідносним щодо часу і фізичного простору. Своїми просоціальними діями кожен окремий суб'єкт ніби підключається до цього активу і споживає його. Безперервно споживаючи, суб'єкти багаторазово нарощують цей ресурс: що більше суб'єкти проявляють зацікавленість у ньому, то більше зростає його потенціал. У свою чергу, стало нарощуваний ресурс на кожного окремого учасника спрямовує потік персональних вигод, які можуть втілюватися у найрізноманітніших благах.

У такому тлумаченні соціальний капітал співвідноситься із взаємною поведінкою. Кожним своїм окремим актом вона вибудовує цей капітал як груповий ресурс спільності та взаємної корисності, проте і сама під його дією зазнає конструктивної трансформації. За авторським баченням, залучена у сферу взаємного визнання та взаємозалежності суб'єктів, соціально відповідальна економічна поведінка перетворюється із потенційного або спорадичного їх вольового напруження у стійкий і самопідтримувальний поведінковий стереотип, стає *тривалою*, малозалежною від випадкових подій чи ситуативних оцінок. Як наслідок, пересічний суб'єкт економічної діяльності більш послідовно проявляє риси саме суб'єкта СВ. Утверджується довгострокова корисність від такої

поведінки для нього навіть за умови послаблення управлінського впливу інстанції та неефективності і/або суперечності окремих норм. Перспектива тривалого отримання корисності через експлуатацію соціальних контактів сама собою викликає у суб'єкта внутрішньо-мотиваційне напруження – не спорадичне, а стабільне самопідкріплення його готовності до відповідальних дій. Тривала економічна взаємність природно інтенсифікує взаємодію суб'єктів економічної діяльності й визначає силу їх тяжіння щодо системи відносин СВ (рис. 2.5).

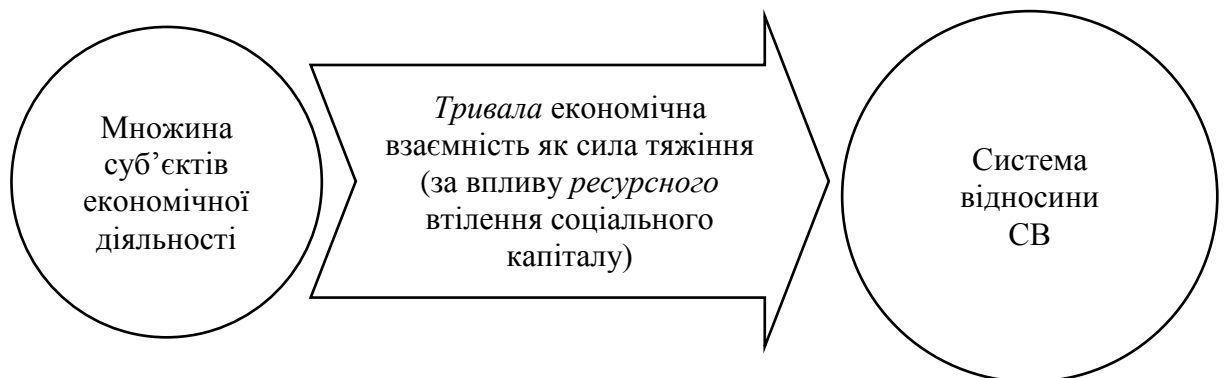

Рис. 2.5. Економічна взаємність у контексті соціального капіталу
Джерело: розроблено автором.

У такий спосіб ресурсне втілення соціального капіталу спричинює автоматичні прояви і самовідтворення соціально відповідальної поведінки та частково знімає навантаження із системи відносин СВ у ключовому питанні самозабезпечення нею своєї цілісності. Іншими словами, ресурсне втілення соціального капіталу прямо пропорційне загальній тривалості проявів взаємної поведінки суб'єктів економічної діяльності й обернено пропорційне їх умовній віддаленості від системи відносин СВ. Звісно, ця віддаленість означає не просторовий параметр, а ступінь актуальності СВ для суб'єкта. Зазначене співвідношення, за аналогією з фізичною формулою гравітаційного впливу, математично можна зобразити так:

$$SC = k \cdot TIME_{RC} / D^2, \quad (2.6)$$

де SC – соціальний капітал; $TIME_{RC}$ – загальна тривалість проявів економічної взаємності; D – віддаленість суб'єктів від контексту системи відносин СВ; k – константа, яка переводить SC у безрозмірний вигляд.

Із формули (2.6) випливає, що інтеграція суб'єкта у систему відносин СВ прискорюється у міру його зближення із системою під впливом соціального

капіталу. І навпаки, з його віддаленням дезінтеграція його і системи відбувається з усе більшими темпами.

Другий поширений підхід до втілення соціального капіталу у соціоекономічній дійсності визначено як *мобілізаційний*. Він тлумачить соціальний капітал не як окремий специфічний ресурс, а як засіб мобілізації (отримання, розміщення й узгодження) широкого спектра інших відомих ресурсів – у т. ч. інших видів капіталу [133]. Логіка цього підходу вказує на те, що відносини суб'єктів економічної діяльності об'єктивно утворюють ресурсні потоки. При цьому соціальний капітал, виявляючи свою здатність полегшувати і координувати такі потоки, сам досить умовно може вважатися безпосередньо ресурсом.

Мобілізаційний і класичний підходи не можна сприймати як альтернативні – вони не замінюють, а взаємно збагачують один одного. Так, мобілізаційний підхід конкретизує для суб'єктів персональні вигоди функціонування соціального капіталу за класичним (ресурсним) підходом. Цими вигодами є нові (отримані у власність або користування) конкретні ресурси (капітали) чи їх комбінації. А отже, мобілізаційний підхід більшою мірою, ніж класичний, акцентує на *персональній* значущості соціального капіталу.

На думку автора, у такому тлумаченні соціальний капітал співвідноситься власне з відносинами суб'єктів СВ. Із попереднього параграфа відомо, що ці відносини реалізуються з огляду на функціональну диференціацію самих суб'єктів, у т. ч. на їх спеціалізацію на виробництві різних видів економічних благ. Очевидно, здійснення кожним суб'єктом його спеціальної функції пов'язано з виключною чи переважною належністю йому специфічних активів. Ці активи у системі відносин СВ сприймаються і використовуються як ресурси для формулювання економічних рішень, а також для спеціалізованого виробництва тих чи інших економічних благ. Водночас кожний окремий суб'єкт має різні потреби у доступі до виняткових чи домінантних активів інших учасників функціонального поділу. Ці потреби, а також вплив поведінкового стереотипу економічної взаємності спонукають суб'єктів доповнювати виробничі можливості один одного. У такий спосіб у системі

відносин СВ виникає специфічна *функціональна мережа* різних, взаємозалежних і водночас взаємно приязних суб'єктів. Власне ця мережа й уособлює соціальний капітал у тлумаченні мобілізаційного підходу. Для кожного суб'єкта як виробника економічних благ вона надає доступ до ресурсів (у т. ч. інших капіталів), необхідних йому, але недосяжних (чи дефіцитних) для нього за її межами у системі відносин СВ (табл. 2.2).

Таблиця 2.2

Ресурсний обмін між суб'єктами СВ під впливом соціального капіталу

Напрямок обміну	Суб'єкт	Суб'єкти-інститути		
	Індивідуальний суб'єкт	Бізнес	Публічна влада	Громадянське суспільство
Пропонує	Людський капітал (сформовані працею знання, навички, мотивації)	Фінансовий капітал	Адміністративний капітал (у т. ч. доступ до природних ресурсів як неопосередкованих працею матеріальних об'єктів живої природи (речовин, сировини тощо))	Ресурс вігросності
	Природні задатки індивіда (неопосередковані працею здібності, запас здоров'я)			
Отримує	Фінансовий капітал	Людський капітал, природні задатки індивіда	Фінансовий капітал	Людський капітал, природні задатки індивіда
	Ресурс вігросності			
	Адміністративний капітал	Ресурс вігросності	Ресурс вігросності	Адміністративний капітал

Джерело: розроблено автором.

Взаємозв'язок ресурсомобілізаційної здатності соціального капіталу з одного боку, а з іншого – організованої належним чином взаємодії громадянського суспільства, бізнесу і держави виявлено у попередніх працях автора [119, с. 33–34]. У розвиток минулих напрацювань нижче конкретизовано ресурси та капітали,

якими обмінюються зазначені суб'єкти між собою та з індивідами, а власне цей обмін розглядається у контексті функціонування системи відносин СВ.

Отже, визначальним ресурсом індивідуальних суб'єктів, доступним через функціональну мережу для інших суб'єктів СВ, є *людський капітал*, який за визначенням охоплює сукупність індивідуальних знань, навичок і мотивацій. Інколи до структури людського капіталу зараховують також закладені природою здібності людини [134], а також запас індивідуального фізичного і психічного здоров'я. Проте автор відстоює позицію, відповідно до якої капіталом (у т. ч. людським) можуть вважатися тільки ті ресурси, які накопичені працею суб'єкта, тобто є результатом його цілеспрямованих перетворювальних зусиль. Природні таланти, як і запас здоров'я стають капіталом лише тоді, коли суб'єкт, усвідомлюючи подальшу доцільність їх використання та накопичення, трансформує (розвиває) ці ресурси відповідно до свого раціонального задуму. Не опосередковані працею, вони беруть участь у процесі створення вартості не як капітал, а як зовсім інший фактор виробництва – природа. Пропонуючи людський капітал і свої задатки *ad natura* суб'єктам-інститутам, індивід отримує від них інші ресурси (капітали), які він може використовувати, зокрема і для трансформації (капіталізації) своїх природних якостей.

Найбільш вагомим ресурсом бізнесу можна вважати *фінансовий капітал*. Корпорація – єдиний інститут в інституційному кластері, створений винятково задля отримання прибутку як основного джерела цього капіталу, що використовується бізнесом та іншими суб'єктами для формування нової вартості, в т. ч. нового прибутку. Автор зауважує, що інші (небізнесові) інститути так само здатні генерувати прибуток (тобто створювати фінансовий капітал). Але через організаційні особливості та нормативні обмеження вони не можуть розраховувати на масштабність цього процесу і не позиціонують отриманий прибуток як основну ціль. Прибутковість як основна риса бізнес-сектору зумовлена його спеціалізацією на виробництві чистих приватних благ (і їх збуті за економічно значущими цінами). Ні суспільні, ні колективні (товариські) блага не гарантують прибутковості їх виробникам.

Треба визнати очевидний факт: фінансовий капітал, як і соціальний, має здатність сполучати інші ресурси, зокрема елементи людського капіталу. Гроші об'єктивно необхідні для включення цих та інших виробничих елементів у процес створення вартості, проте цим включенням вплив фінансового капіталу обмежується. Своєю чергою, функціональна мережа соціального капіталу уможливорює та пришвидшує сполучення фінансового капіталу й інших ресурсів, завдяки чому пришвиджується й забезпечується поява грошей там, де вони функціонально стають необхідними. Соціальний капітал часто навіть зменшує залежність суб'єктів економічної діяльності від грошей як посередника між ресурсними потоками у міжсуб'єктних відносинах.

За авторським баченням, специфічним ресурсом публічної влади у функціональній мережі в системі відносин СВ є *адміністративний капітал*, що виникає в ході управлінської діяльності бюрократичного апарату (його регулювальних, оцінювальних і консолідаційних зусиль). Цей капітальний актив у науковій літературі часто розглядають як здатність чиновників завдяки повноваженням інстанції регулювати доступ суб'єктів економічної діяльності до вільних благ (спільних ресурсів) [135], серед яких, зокрема, неперетворені працею матеріальні об'єкти живої природи (речовини, сировина тощо).

У контексті системи відносин СВ, за авторським баченням, недоцільно обмежувати тлумачення адміністративного капіталу лише сферою санкціонування доступу до природних об'єктів. Натомість адміністративний капітал треба розуміти ширше, а саме, як *ресурс публічного управління*. При цьому автор враховує функціональну спеціалізацію публічної влади на виробництві *широкого* спектра чистих суспільних благ, описану у попередньому параграфі. Регламентування доступу до природних багатств, здійснюване з метою забезпечення соціального розвитку, є всього лише одним із подібних благ нарівні з судочинством, національною обороною тощо.

Використання адміністративного капіталу як ресурсу публічного управління виправдане з огляду на здатність фахових і доречних управлінських дій зменшувати невизначеність у міжсуб'єктних відносинах, тобто мінімізувати

окремі види трансакційних витрат (зокрема, витрат координації та метрологічних витрат). Нефахові та суспільно необґрунтовані управлінські заходи, навпаки, обумовлюють трансакційні бар'єри, нерідко приносять безпідставну вигоду своїм ініціаторам (бюрократам) і стають контрпродуктивними для інших учасників економіки. Таким заходам, на думку автора, не має місця в системі відносин СВ і вони не можуть сприйматися в термінах капіталу. Протиставляючи їх адміністративному капіталові, у науковому дискурсі подібні заходи асоціюють із пошуком адміністративної чи політичної ренти [124].

Чимало вчених нині розглядають матеріальні об'єкти, створені природою, як окремий вид капітальної цінності. Тим самими вони, як і прибічники надто осяжних теорій людського капіталу, дещо розмивають поняття «капітал» та невиправдано перетворюють капітал чи в не єдиний фактор виробництва, применшуючи, наприклад, значення абсолютизованого вченими-фізіократами фактора природи. Зауважимо, що матеріальні об'єкти живої природи нарівні з природними задатками індивіда не належать до капітальних активів, оскільки не опосередковані доцільними перетворювальними зусиллями суб'єктів, а існують у накопиченому чи не накопиченому вигляді як даність, незалежно від волі та зусиль суб'єктів.

Продовжуючи аналіз, автор стверджує, що громадянське суспільство як суб'єкт СВ пропонує і через функціональну мережу розподіляє особливий ресурс, основа якого – соціальна активність, громадянська ініціативність, ентузіазм (часто ідейний). Цей ресурс має стосунок до пасіонарності. З аналізу фахових джерел випливає, що концепція пасіонарності активно розробляється у соціофілософських і психологічних дослідженнях. Традиційно пасіонарність тлумачиться як характеристика індивіда з високою психологічною і фізичною здатністю та потребою активно діяти для досягнення змін у різних сферах життя (індивідуальна енергетична надлишковість) [136]. При чому визнається, що ця надлишковість може проявлятися і як конструктивна сила, і як деструктивна. Зазначену концепцію фахівцями нині вдосконалено та доповнено ідеєю про *вігоросність*, яка є конструктивним втіленням пасіонарності (остання може бути руйнівною, вігоросність же більш творча). Саме в такому вигляді цю

ідею іноді залучають в економічний дискурс [137].

З огляду на це автор пропонує визначити *вігросність як особливий ресурс*, що генерується громадянським суспільством у системі відносин СВ. З практики відомо, що громадські інститути функціонують як асоціації вігросних (конструктивно пасіонарних) осіб, здатних до спонтанної самоорганізації та ініціювання змін (у т. ч. соціоекономічних). Створюючи ресурс вігросності, громадянське суспільство надає конструктивності, наряду й організованості проявам індивідуальної пасіонарності – часто безладним і безоглядно бурхливим.

Треба визнати, що ентузіазм та ініціативність мають проявлятися і в бізнесі, і у владі. Але саме громадянське суспільство використовує цей ентузіазм як певний ресурс (ресурс свого функціонування і впливу на соціум). Нерідко у владу та бізнес ентузіасти й ініціативні особи потрапляють саме із середовища громадських організацій. Із практики агенцій і служб зайнятості (особливо, зарубіжних) відомо, що досвід громадської активності є бажаною та вигідною позицією в резюме претендентів на найбільш цікаві вакансії в урядових чи комерційних структурах.

Варто окремо зазначити, що ресурс вігросності необхідно асоціювати з функціональною спеціалізацією громадянського суспільства на виробництві колективних (товариських) благ, у ході якого проявляється інтенсивне та зосереджене піклування про інтереси обраних цільових груп (у т. ч. через ініціювання тих чи інших трансформацій). Потрапляючи до ресурсного пулу суб'єктів-інститутів, ресурс вігросності зміцнює здатність створюваних ними будь-яких економічних благ задовольняти дійсні потреби конкретних споживачів.

Суб'єкти СВ діляться кожен своїм ресурсом за посередництва функціональної мережі (соціального капіталу), при цьому природньо розраховують на ресурси візаві. Здобувши ці малодоступні раніше ресурси, суб'єкти не лише використовують їх у виробничому процесі, а й охоче комбінують, створюючи нові капітали (ресурси) та включаючи їх у сферу взаємного обміну. Так, комбінації людського капіталу і матеріальних об'єктів живої природи слугують основою для появи, зокрема, фізичного капіталу, що втілюється в матеріальних засобах (знаряддях) виробництва. Очевидно, така комбінація найбільше цікавить бізнес.

Тому комерційні інститути схильні забезпечувати найбільшу пропозицію фізичного капіталу у функціональній мережі суб'єктів СВ.

Поєднання людського і фінансового капіталу з деякими іншими ресурсами результує у появі організаційного капіталу, що може вважатись еквівалентом адміністративного капіталу на рівні окремого бізнес-інституту, установи публічної влади або громадської організації. Організаційний капітал подібно до адміністративного робить економічну взаємодію злагодженою і безбар'єрною, проте він може створюватися кожним конкретним інститутом окремо і реалізується лише для і в межах його організаційної структури. Адміністративний же капітал продукується публічною владою та є значущим для всіх суб'єктів.

Автор акцентує увагу на тому, що ці та інші комбінації ресурсів якнайактивніше реалізуються у функціональній мережі взаємозалежних суб'єктів СВ завдяки позитивному впливу соціального капіталу на трансакційні витрати, якими потенційно супроводжується ресурсний обмін. Здатність цього капіталу зменшувати такі витрати є широко визнаною в сучасному науковому дискурсі, причому в межах і класичного, і мобілізаційного підходів до втілення соціального капіталу в економіці. Вплив же інших капітальних активів на вартість здійснення трансакцій є неповним або опосередкованим тим самим соціальним капіталом. Так, саме завдяки його присутності досягається ефект від адміністративного капіталу щодо зменшення цієї вартості [138].

Доречно деталізувати напрями використання соціального капіталу у питанні зменшення / усунення трансакційних витрат для суб'єктів СВ, зважаючи на поширені різновиди цих витрат, а також на два описані вище підходи до втілення соціального капіталу (класичний і мобілізаційний). З одного боку, мобілізаційний підхід спонукає вважати, що функціональна мережа у системі відносин СВ оптимізує для кожного суб'єкта: 1) витрати на пошук інформації про локалізацію і характеристики необхідного ресурсу (таку інформацію у мережі неможливо втаємничити); 2) витрати на координацію взаємних дій суб'єктів СВ як виробників економічних благ (до координації спонукає спеціалізація суб'єктів та володіння кожним із них специфічним активом).

З іншого боку, ресурсний підхід логічним чином підводить до висновку, що реалізація настанов тривалої економічної взаємності має скорочувати: 1) витрати на здійснення переговорів і укладення контрактів (взаємність сприяє компромісам); 2) витрати щодо контролю за дотриманням контрактних домовленостей (взаємність актуалізує внутрішній локус контролю суб'єкта); 3) витрати на боротьбу з наслідками порушення контрактів (тривала взаємність запобігає цьому порушенню, робить його не вигідним / недоречним).

На думку автора, поза системою відносин СВ соціальний капітал гіпотетично може проявлятися у деструктивний спосіб [103, с. 132–149]. У науковій літературі випадки цього прояву описують як негативний соціальний капітал [139]. За авторським узагальненням, основними такими проявами є корупційний обмін і тіньові відносини між суб'єктами. Щодо корупційного обміну, то його сторонами є представник публічної влади, який приймає державницьке рішення (або та особа, що має на нього вплив) і суб'єкт економічної діяльності, зацікавлений у неправомірному прийнятті чи неприйнятті вказаного рішення і готовий за це розрахуватися хабарем [60]. Вигода для обох сторін від корупційного обміну має виправдовувати ризики його здійснення, тобто зазвичай є високою. Корупційний обмін відрізняється від корупційного діяння як індивідуального злочину (звичайного шахрайства, здирництва) [140], яких існує безліч. Як корупційний обмін можна класифікувати лише ті з них, в яких участь хабародавця є добровільною: протекціонізм і фаворитизм владних рішень, незаконна підтримка й фінансування бізнесом політичних структур (партій та ін.), непрозоре надання державою пільгових кредитів і замовлень тощо.

Корупційний обмін може відбуватися як між інститутами (наприклад, бізнес-інститутом і політичною партією, коли партія в обмін на нелегальну фінансову підтримку прощовхує потрібне для бізнесу рішення в органах влади), так і між індивідами (громадянином і чиновником), між інститутами й індивідами (фірмою і чиновником) [141], а також може бути разовим або постійним. Постійний обмін створює соціальну мережу неформальних контактів хабарників і хабародавців.

Перші в обхід усіх норм надають постійну перевагу конкретним суб'єктам, витрачаючи на це свій час та інші ресурси й одержуючи в обмін довгострокові гарантії збагачення за рахунок других, які отримують так званих своїх людей у владі. Регулярність пропозицій хабаря сприяє оновленню корупційної соціальної мережі.

Тіньові відносини як прояв негативного соціального капіталу виникають, коли суб'єкти економічної діяльності не готові або не бажають взаємодіяти з хабарниками (хабарництво стає вимушеним). Раціональним вибором цих суб'єктів стає пошук можливостей здійснювати трансакції без залучення бюрократичного апарату – здирника і шантажиста, орієнтованого на адміністративну ренту. Як наслідок, трансакції перетворюються у нелегальні (тіньові). Яскравими прикладами цього є ухилення від сплати податків та інших офіційних платежів [142], тіньові трудові відносини [143] тощо. Зростання масштабів тіньових відносин деструктивно позначається на соціально-економічному розвитку країни [144].

Доцільність негативного (як і звичайного) соціального капіталу обумовлена його здатністю зменшувати трансакційні витрати. Проте негативний капітал уможлиблює зменшення лише тих витрат, які пов'язані з адміністративними процедурами й недоліками в законотворчості публічної влади. Ці недоліки призводять до неефективних формальних норм, які множать бар'єри (замість того, щоб усувати їх) і для успішнішого уникнення яких власне згуртовуються суб'єкти.

За авторським баченням, негативний соціальний капітал перебуває в опозиції до системи відносин СВ. Так, за його поширеності непостійною і нерідко односторонньою стає взаємна поведінка, оскільки позбавляється сталого і належного підкріплення (внутрішнього і зовнішнього). Він втрачає і своє мобілізаційне значення, адже зазвичай обмежує трансакції лише колом особисто знайомих суб'єктів. Такий стан речей повністю викривлює процес ефективного розміщення ресурсів, бо абсолютно ігнорує функціональну специфіку кожного суб'єкта: ресурси спрямовуються не до суб'єкта, який може найкраще їх використати, а передусім до суб'єкта, якому симпатизує їх розпорядник.

Автор зауважує, що одним із пріоритетів функціонування системи відносин СВ є ефективність норм. У цій системі виключена якщо не поява, то тривале

існування суперечливих правил і регуляцій, адже суб'єкт СВ завжди готовий активно долучитися до трансформації неефективних норм, а також оперативно вказати на помилки інстанції. Своєю чергою, інстанція є відкритою для діалогу та зовнішнього впливу. На цій основі можна стверджувати, що система відносин СВ є блокатором проявів негативного соціального капіталу.

Отже, дослідження особливостей впливу обох складових феномену соціальної відповідальності (поведінки економічної взаємності та відносин еквівалентності) на соціальний капітал як предмет СВ результує в таке цікаве спостереження. Економічна взаємність, будучи *індивідуальним* проявом СВ, спричиняє формування соціального капіталу як *суспільного* ресурсу, що є вкрай важливим для цілісності системи відносин СВ. А власне система, залишаючись *суспільним* проявом СВ, утверджує соціальний капітал як *індивідуальний* засіб мобілізації інших ресурсів для суб'єктів. Тим самим ще раз постулюється факт про окремість та одночасний взаємозв'язок і взаємозумовленість соціально відповідальної поведінки і міжсуб'єктних відносин.

2.4. Теоретичний дизайн механізму реалізації соціальної відповідальності

Логічним підсумком теоретичного дослідження реалізації СВ як соціоекономічного феномену є конструювання єдиного механізму цієї реалізації. Синтезуючи попередні міркування, автор стверджує, що дизайн указанного механізму має ґрунтуватися на *принципах формування СВ*, які уособлюють її соціально-економічні передумови, та передбачати *реалізацію як взаємної поведінки суб'єктів СВ*, так і *міжсуб'єктних відносин еквівалентності*, організованих у відповідну систему. Загальна логіка зазначеного дизайну може бути проілюстрована на прикладі стрічки Мебіуса. Схематично механізм реалізації СВ, за авторським задумом, являє собою стрічковий конвеєр, робочою частиною якого є стрічка Мебіуса, сформована з двох субплощин (рис. 2.6).

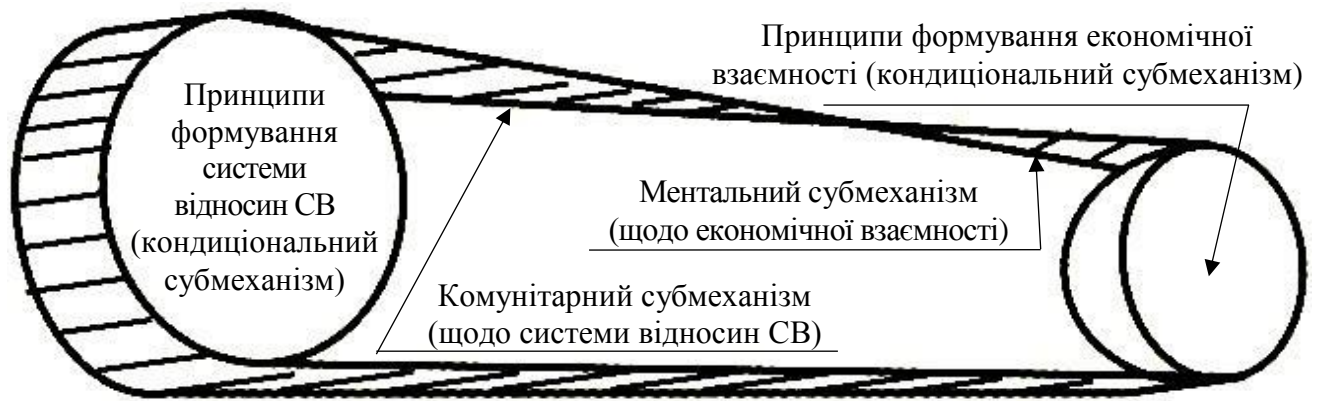

Рис. 2.6. Загальний дизайн механізму реалізації СВ як стрічка Мебіуса
 Джерело: розроблено автором.

У структурі механізму ці субплощини втілюють два взаємообумовлені та взаємокеровані субмеханізми – *ментальний* (націлений на реалізацію економічної взаємності) та *комунітарний* (націлений на реалізацію системи відносин СВ) [145]. Обертovими деталями (барабанами) такої конструкції слугують принципи формування економічної взаємності та принципи формування системи відносин СВ, які утворюють *кондиціональний* (такий, що виявляє соціоекономічні обставини СВ) субмеханізм.

Вибір стрічки Мебіуса для цієї схеми зумовлений тим, що ментальний і комунітарний складові механізму є *однаково* вагомими діяльними комплексами: зв'язки між ними не ієрархічно-послідовні, а взаємні та неперервні. Подібно до площин стрічки Мебіуса, вони постійно перетікають один в одного (фактично, це – одна площина).

Інтеграцію принципів формування СВ у структуру механізму її реалізації у представленому вигляді автор вважає природною, оскільки вплив указаних принципів є ендogenous і безпосереднім. Без них реалізація СВ є неможливою, адже вони утверджують загальні передумови фактичної появи в соціоекономічній дійсності самого феномену СВ у складі взаємної поведінки та системи відносин СВ. Зміст цих принципів відомий із параграфу 1.4. Далі у тексті розглянемо структурні особливості та співвідношення ментального і комунітарного субмеханізмів.

Отже, *ментальний субмеханізм* – це ланка єдиного механізму реалізації СВ, дія якого, за авторським баченням, стосується суб'єкта-індивіда як носія соціально

відповідальної економічної поведінки. Оскільки індивід приймає економічні рішення для себе і для суб'єктів-інститутів, від ступеня його інтелектуальної та психологічної зрілості великою мірою залежить економічна поведінка суб'єктів-інститутів. Тому світоглядна позиція індивіда є значущою для реалізації економічної взаємності всіх інших суб'єктів СВ.

Ментальний субмеханізм автор пропонує представити комплексом таких елементів (функціональних опцій): 1) освіта; 2) праця; 3) комунікація (рис. 2.7).

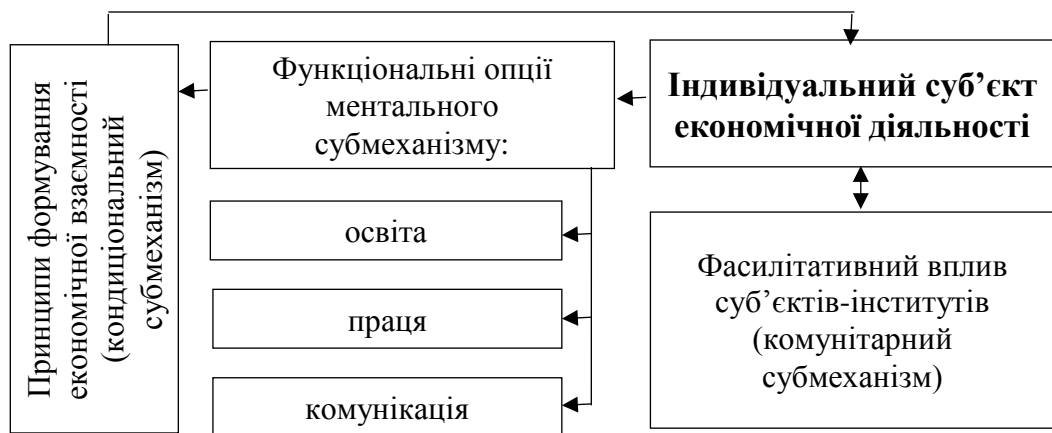

Рис. 2.7. Ментальний субмеханізм реалізації СВ та його зв'язок з іншими субмеханізмами

Джерело: розроблено автором.

Вагома роль *освіти* у попередженні безвідповідальних діянь є очевидною, оскільки саме освічений (поінформований) суб'єкт може правильно оцінити переваги порядного поведіння у діловому середовищі, знає й усвідомлює власні права [146] та виявляє меншу схильність толерувати безвідповідальну поведінку оточуючих. Освіченість, крім того, є вагомим чинником і водночас результатом розвитку проактивності [147] як обов'язкового прояву взаємної поведінки. Слід додати, що нині у світі актуалізується *самоосвіта* з огляду на її прямий зв'язок з імперативами становлення інформаційного суспільства [148]. Підстави для розвитку самоосвіти в межах ментального субмеханізму створює також зростаюча індивідуалізація способу життя людини та певне зниження соціальної цінності формальної освіти.

Іншим значущим елементом ментального субмеханізму та визнаним необхідним рушієм розвитку СВ [149] є *праця* як нарощування кількості та / або

якості нових і відновлення втрачених економічних благ. Саме у процесі праці індивід чи не найбільше проявляє свою економічну суб'єктність. Праця є, передусім, актом творення, що важливо пам'ятати, оскільки суб'єкт СВ за природою є творчим: праця для нього – основний і звичний спосіб реалізації інтересу. Зорієнтованість на доцільний (корисний) результат як ще одна традиційна ознака праці для суб'єкта СВ означає раціональне (цілеспрямоване) осмислення свого заняття. У загальному сенсі праця – це також легітимна (незлочинна) діяльність. Злочин може мати певні ознаки праці (в сенсі творення), але він соціально шкідливий, а тому – деструктивний. Легітимність праці зобов'язує суб'єкта СВ своєю діяльністю засвідчувати порядність щодо інших суб'єктів. При цьому автор не обмежує цю легітимність сферою застосування законів. Злочинною є всяка діяльність, яку визнано такою суб'єктами консенсусно (не тільки законодавчо). Але якщо окремий суб'єкт не погоджується з тлумаченням своєї діяльності як злочинної, він, з огляду на обґрунтовані автором вимоги проактивності, має вжити всіх легітимних заходів для переконання своїх візаві у корисності та порядності свого заняття.

Украй важливим елементом ментального субмеханізму видається *соціальна комунікація*. Вона уможлиблює взаємне оперативне і релевантне інформування суб'єктів про наміри, позиції та інтереси візаві, а також про поточну соціально-економічну кон'юнктуру. Така комунікація передбачає певний рівень публічності (прозорості) соціально-економічних процесів і відкритості (відвертості) їх учасників. А публічність і відкритість запобігають безвідповідальному поведженню. Вони ж посилюють можливості взаємного контролю над діями суб'єктів СВ та оперативного застосування санкцій до ініціатора безвідповідальних дій. Публічність і відкритість також спрощують фасилітацію з боку інстанції та взаємну фасилітацію суб'єктів СВ, які налаштовані конструктивно та намагаються відтворювати ті чи інші доцільні зразки взаємної поведінки.

Доречно акцентувати увагу на тому, що соціальна комунікація має наслідком соціалізацію індивіда, зокрема економічну. Із аналізу фахових джерел випливає, що в класичному тлумаченні соціалізація – це процес засвоєння індивідом поширених

поведінкових стереотипів, психологічних настанов, цінностей, знань, навичок, у результаті чого людина сприймає соціальні норми як безумовні [150]. Однак за такого соціалізаційного впливу індивід часто постає пасивним об'єктом соціального виховання, і замість соціально адаптованої особистості може сформуватися бездумна, масова. У контексті проблематики СВ автор надає перевагу менш поширеному розумінню соціалізації як процесу зростання соціальної компетенції індивіда, детально описаному у фаховій літературі [151]. Цей підхід актуалізує міжособистісне спілкування, в ході якого індивід не тільки сприймає соціальний фон свого існування, а й сам конструює соціальну реальність. За такого розуміння соціалізація є двостороннім процесом взаємодії, в якому індивід засвоює соціальні норми і змінює їх за потреби, реалізуючи тим самим свої амбіції.

На цій основі можна стверджувати, що економічна соціалізація – це засвоєння та участь індивідів у сумісному формуванні знань, навичок і досвіду господарської діяльності. Вона вимагає розсудливого ставлення індивіда до прав власності, до власного здоров'я, до процесу вибору і здобуття освіти, до споживання, до господарської взаємодії загалом. Результат економічної соціалізації – це становлення не тільки раціонального економічного суб'єкта, а й такого, що враховує соціальний контекст своєї активності (інтереси візаві, вимоги соціальних норм тощо).

За авторським баченням, соціальна комунікація та економічна соціалізація передбачають, зокрема, осмислення індивідом своєї законослухняності у стосунках із інстанцією. Закони як формальні норми є надважливими з позиції виконання взаємних зобов'язань суб'єктів економічної діяльності [75]. Однак треба зауважити, що абсолютна готовність суб'єктів сліпо підкорятися законам не має нічого спільного з СВ. Крім того, не будучи усвідомленою суб'єктом, законослухняність може стати декларативною, коли публічні норми проголошуються і визнаються де-юре, але ігноруються де-факто. Вона зумовлює парадоксальне поєднання декларацій про диктатуру закону і відвертого правового нігілізму. Так, вкрай критичне сприйняття індивідом того, що робить влада, і одночасне уповання на прийняття нових, якісних законів – типова картина роздвоєння суспільної свідомості у багатьох постсоціалістичних суспільствах [152], серед яких – і

українське. Треба також зважати на те, що безумовна законослухняність актуалізує проблему відповідальної влади як контролера і законотворця: за неухважної чи безвідповідальної влади-інстанції самі закони нерідко закріплюють шкідливий стереотип безвідповідальної поведінки [153].

Очікувано, закон у поєднанні з неформальними нормами (наприклад, мораллю) може стати потенційно ідеальним ґрунтом для реалізації СВ: там, де закони не спрацьовують чи засвідчують свою суперечливість, можна залучити мораль. Проте сама собою мораль не є дієвим регулятором, оскільки може бути дуже різною на ідеологічному, релігійному, навіть на побутовому рівні. Уявлення про мораль можуть бути різні навіть у окремих представників малих і досить інтегрованих груп, наприклад, у сім'ї [154]. Звісно, існують універсальні загальнолюдські імперативи моралі, випробувані часом та застосовні у більшості життєвих ситуацій і соціальних практик. Проте межа та ситуаційний контекст їх застосування майже завжди потребують суб'єктивної оцінки. Свою нормативну неповноцінність виявляє навіть так зване універсальне золоте правило: чини так, як ти хотів би, щоб чинили тобі у відповідь. Воно не актуальне для осіб із деструктивними пристрастями (курців, любителів екстремально ризикованого дозвілля, часто небезпечного для оточуючих, тощо).

Тому законослухняність – нехай разом із орієнтацією на мораль – потребує, передусім, критичної оцінки на рівні особистості. Така оцінка, за авторським баченням, реалізується саме через комунікацію, зокрема комунікацію суб'єкта й інстанції СВ, і втілюється у правосвідомості, тобто осмисленні нормативних вимог і свідомому прийнятті їх до виконання. Вона заперечує диктат норми та спирається на саморегулювання, самоконтроль і проактивне ставлення індивідів до закону та моралі, дозволяючи суб'єктам і навіть зобов'язуючи їх конструктивно впливати як на закон, так і на мораль. У разі неприйняття вимог закону чи моральних вимог законослухняний суб'єкт СВ має активно долучитися до їх належної корекції через відповідні процедури громадської активності.

За авторським баченням, елементи ментального субмеханізму вимагають першочергової участі самого індивіда, апелюючи до його волі та свідомості. Тобто

індивід мислиться головним оператором цього субмеханізму. Проте, розміщуючи вказані елементи та самого індивіда в системній структурі, необхідно враховувати також можливість конструктивного впливу основних соціоекономічних інститутів – бізнесових, публічно-владних, громадських. Причому автор наголошує, що визначальними є фасилітативні зусилля цих інститутів. Бізнес покликаний забезпечити умови для економічної соціалізації та затребуваної ефективної трудової діяльності. Публічна влада має забезпечити надійне і несуперечливе нормативне поле для безперешкодної реалізації права на працю, для доступної освіти та доступних ресурсів для самоосвіти. Громадянське суспільство має скеровувати свої зусилля на поширення настанов щодо активної і просоціальної життєвої позиції громадян, а також на забезпечення контролю з боку населення за якістю роботи владних і комерційних інститутів (зміцнення так званої переговорної сили різних верств населення в їх стосунках із владою та бізнесом) [155].

За задумом автора, фасилітативний та інший вплив на суб'єкта-індивіда забезпечує *комунітарний субмеханізм*, в основі якого лежить злагоджена співпраця функціонально диференційованих суб'єктів-інститутів. Цей субмеханізм спирається на відповідні принципи формування взаємин еквівалентності (з кондиціонального субмеханізму). Крім того, організовуючи фасилітацію для індивідів, комунітарний субмеханізм одночасно зумовлений їх відповідним психологічним профілем і взаємною поведінкою (тобто результатом функціонування ментального субмеханізму).

Співпраця публічної влади, бізнесу і громадськості у різноманітних конфігураціях – новий і доволі дискутабельний мультидисциплінарний дослідницький об'єкт. В академічних і публіцистичних джерелах, у документах міжнародних організацій ідею такої співпраці вже сформовано у практично значущу наукову концепцію в глобальному контексті соціально-економічного розвитку [156]. Щоправда, її використання ускладнено існуванням безлічі визначень такого роду співробітництва, серед яких: «багатосторонні процеси», «багатосторонній діалог», «багатостороннє управління», «нові соціальні партнерства», «партнерство стейкхолдерів» тощо. Ці та інші формулювання

зустрічаються в різногалузевій літературі теоретичного [157] і практичного [158] напрямів, хоча саме в економічному контексті використовуються нечасто. За авторським спостереженням, указана мультидисциплінарна концепція узгоджується з поділом економіки на основні інституційні сектори. Тому для цілей соціоекономічного дослідження СВ цілком природним видається використання звичайного словосполучення «міжінституційна співпраця». Слід також наголосити, що співробітництво інститутів реалізується саме як *співпраця*, адже, наприклад, *партнерство* вимагає симетричності економіко-правового статусу учасників, яка на практиці не завжди досяжна. Натомість співпраця реалізує якраз *спільність* дій цих учасників та індиферентна до їх статусу. Тому автор вважає за доцільне широке використання вказаного поняття (*міжінституційна співпраця*, МІС) в економічному дискурсі, в т. ч. для теорії і практики реалізації СВ (рис. 2.8).

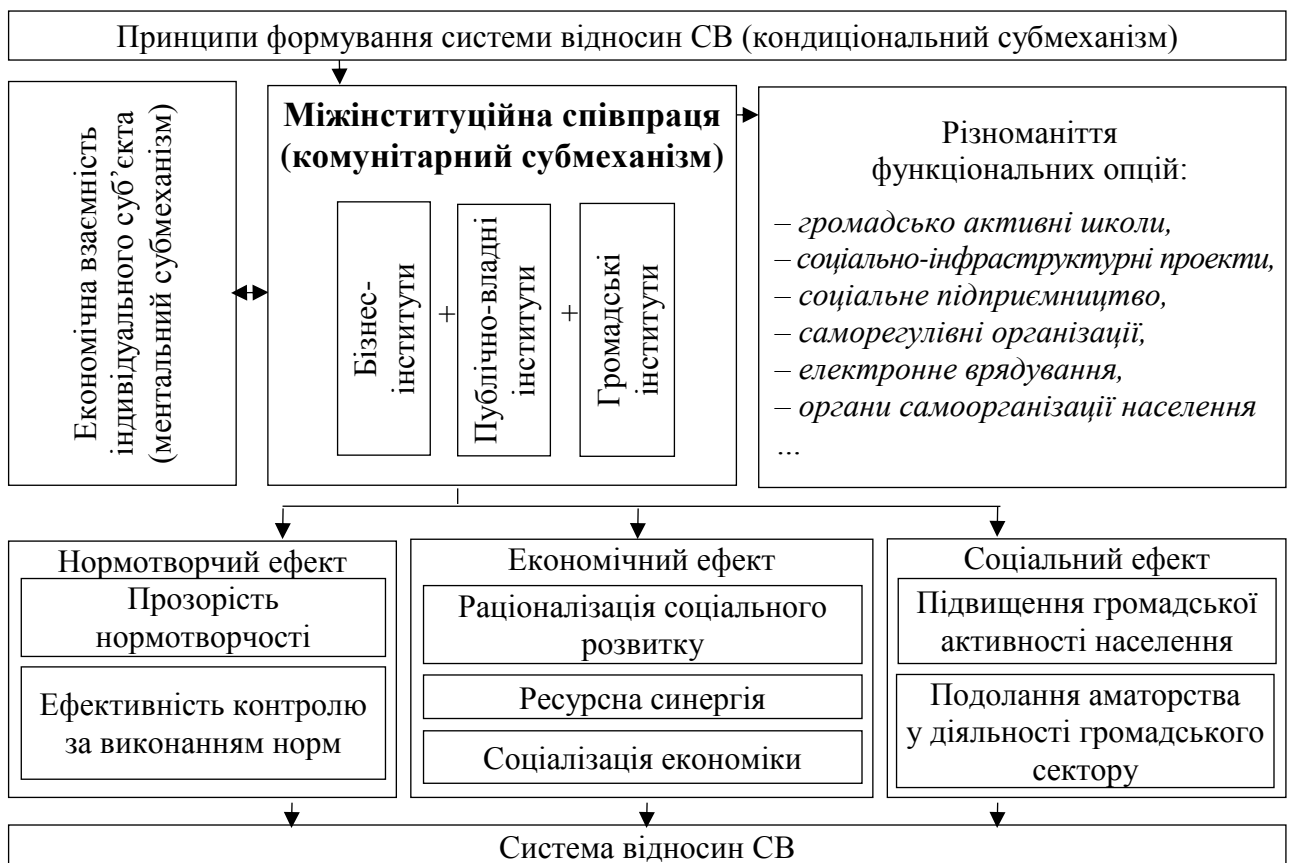

Рис. 2.8. Комунітарний субмеханізм реалізації СВ та його зв'язок з іншими субмеханізмами

Джерело: розроблено автором.

Теоретичним прототипом міжінституційної співпраці можна вважати відому

теорію рівноважних сил як факторів ефективного стримування монопольного впливу великих корпорацій. Такими факторами у фаховій літературі визнано уряд, малі компанії-постачальники і профспілки [159]. У цьому зв'язку також доречно згадати про управлінську концепцію зацікавлених сторін (стейкхолдерів), яка підкреслює вагомість впливу на траєкторію розвитку фірми широкого кола суб'єктів: акціонерів, працівників, місцевих громад, клієнтів тощо. Діалог зі стейкхолдерами позиціонується як критично важливий для менеджменту підприємства [160].

За авторським спостереженням, продовження цих класичних теорій у сучасному економічному дискурсі втілено в дослідженнях проблематики публічно-приватного партнерства (ППП). Саме вони, як правило, «поглинають» і питання співпраці публічної влади, бізнесу та громадськості. Тим часом, необхідно уточнити, що PPP – це всього лише спосіб організації МІС: МІС – це суть, а PPP – це одна з її організаційних форм.

У межах МІС як організаційного ядра комунітарного субмеханізму суб'єктів-інститутів до співпраці спонукає економічний за природою фактор функціональної комплементарності у системі відносин СВ, про що йшлося у попередньому параграфі. Крім того, кожному з інституційних секторів як виробнику економічних благ притаманні власні недоліки, і саме через злагоджену співпрацю в рамках МІС стає можливою їх взаємна компенсація і вирівнювання економічного потенціалу суб'єктів-інститутів. Зазначені недоліки мають конкретне втілення, розглянуте у попередніх працях автора [119, с. 26–28]. Так, необхідність доповнення ринкової системи державним регулюванням зумовлена вадами ринку, серед яких соціальна нерівність, інфляція тощо. Очевидні складнощі публічного менеджменту спровоковані, наприклад, неефективним розподілом державою національного багатства. Реакцією на вади ринку й держави є компенсаторне посилення економічного впливу громадянського суспільства, проте громадський сектор також має організаційні недоліки (наприклад, аматорський характер діяльності).

У розвиток попереднього доробку автор звертає увагу на те, що належність кожному із суб'єктів специфічних активів та організаційних недоліків робить імовірним міжсуб'єктний *конфлікт*, а співпраця запобігає його переростанню у

конфронтацію або долає її, націлюючи учасників на компроміс і взаємну вигоду [161]. Це твердження спирається на виявлений зарубіжними науковцями потенціал організованого співробітництва бізнесу, держави та громадськості вирішувати суспільні конфлікти [162]. При цьому треба підкреслити, що долаючи останні, МІС *не покликана попереджати конфлікти як такі*: їх неможливо уникнути в мінливому і функціонально неоднорідному ринковому середовищі.

За авторським баченням, МІС запобігає конфронтації чи долає її, найперше, у стосунках *публічної влади та бізнесу*. Підставою для конфронтації з боку влади щодо бізнесу може слугувати демонстрація та культивування споживацького ставлення до бізнесу. У суспільній свідомості, яку покликана представляти публічна влада, бізнес постає зобов'язаним ділитися накопиченим багатством, над яким увесь час нависають ті чи інші фіскальні загрози. За необґрунтовано інтенсивних фіскальних дій з боку влади підприємництво втрачає свій сенс як чеснота, а підприємницька діяльність перетворюється на виживання. Влада же як провідник суспільного інтересу деградує до мафіозного авторитаризму (вдається до експлуататорської стратегії, описаної у параграфі 2.2). До того ж для такої влади характерним є директивний і односторонній режим комунікацій з монополізацією інформаційних каналів. Формування демократичного управління стає неможливим, оскільки запити активних невіддільних суб'єктів (у т. ч. бізнесу) виявляються заблокованими або проігнорованими.

Підставою для конфронтації з боку бізнесу щодо публічної влади є протиріччя між орієнтованими на особисту вигоду приватними інтересами та суспільним добробутом. Це протиріччя реалізується через вузькоогоїстичну спрямованість діяльності бізнесу як суб'єкта, що активно самовизначається в соціоекономічному просторі. Підприємницька діяльність абсолютизує приватну ініціативу як драйвер розвитку. Довгий час вважалося, що «невидима рука ринку» здатна врівноважити гру приватних інтересів і скерувати її в загальносуспільне русло. Проте розвиток ліберальної наукової думки демонструє болісне усвідомлення людством істини, що індивідуальні інтереси, які отримали абсолютну свободу, автоматично не забезпечують реалізацію

загального інтересу. Така свобода створює ризики перетворення суспільства на годівничку для заможного бізнесу з укр. драматичними наслідками: соціальною поляризацією, злиднями, зростанням соціоекономічної нестабільності тощо. Це особливо помітно на прикладі країн з олігархічним економічним укладом, до яких нерідко відносять і Україну.

МІС запобігає указаним аспектам конфронтації або умовно гасить їх шляхом: 1) пришвидшення соціалізаційних процесів в економіці: бізнес активніше соціалізується під активним впливом своїх стейкхолдерів та отримує можливості приватної вигоди від участі в реалізації суспільних потреб (конструктивне зближення приватного та суспільного інтересів); 2) поширення діалогових форм взаємодії публічного і комерційного секторів із формуванням стабільних каналів інформаційного обміну між ними, що забезпечує конструктивний вплив бізнесу на владні рішення.

МІС запобігає потенційній конфронтаційності або долає її також у стосунках *публічної влади та громадськості*. Суперечності у цих стосунках обумовлені вимогою громадськості щодо реальних можливостей контролювати дії влади і впливати на них. Водночас влада не завжди охоче допускає такі контроль і вплив. Ще одна причина конфронтаційності – стихійні дії громадянського суспільства, несумісні з пріоритетами сталого розвитку, що впроваджуються в життя легітимною владою. Проблема виникає через протиріччя між неорганізованим плюралізмом і спонтанністю громадянської сфери, з одного боку, та цілісністю і стратегічністю управлінських підходів владного сектору – з іншого. Ці суперечності долаються або попереджаються тим, що: 1) МІС не протиставляє, а природно поєднує функції публічного управління і громадського контролю: співпраця функціонально диференційованих і комплементарних суб'єктів заснована на усвідомленні того, що без зворотного зв'язку публічна влада не може забезпечити соціоекономічний розвиток; 2) у рамках МІС громадськість вчиться системно і якісно впливати на владу та соціоекономічний розвиток, а владний менеджмент збагачується новаторськими підходами, запозиченими у гнучкого й відкритого до новацій громадського сектору.

Перспективною у структурі МІС є *спільна діяльність бізнесу і громадянського суспільства*. Вона іманентно не суперечить інтересам бізнесу, навіть перебуває у сфері його раціональних очікувань, адже ступінь економічної свободи та широкі можливості реалізації підприємницької ініціативи великою мірою визначені рівнем загальних громадянських свобод у суспільстві (у тоталітарних суспільствах приватне підприємництво, як правило, взагалі відсутнє). Разом із громадськими інститутами бізнес має можливість справляти більш відчутний вплив на економічні й інші рішення влади [163]. Потенціал співпраці комерційного і громадського секторів може бути вагомим також у питанні соціалізації бізнесу. Громадськість спроможна відчутно допомогти бізнесу під час розроблення та втілення в життя його соціальних ініціатив (програм і проектів корпоративної соціальної відповідальності) [164].

За задумом автора, МІС здатна запропонувати конкретні функціональні опції для механізму реалізації СВ як прийоми фасилітативного впливу суб'єктів-інститутів на процес реалізації економічної взаємності індивідів за функціональними напрямками, окресленими ментальним субмеханізмом: освіта, праця, комунікація. Застосування опцій-приймів комунітарного субмеханізму може або залучати представників двох інституційних секторів, або потребувати участі всіх трьох секторів. Причому автор наполягає, що зазначені опції (з будь-якою конфігурацією учасників) не треба обмежувати певним вичерпним переліком, адже напрями освоєння потенціалу співробітництва влади, бізнесу і громадськості для досягнення соціально-економічних цілей можуть бути різними.

Доцільно навести приклади функціональних опцій комунітарного субмеханізму. Насамперед це *громадсько активна школа* – новаторська модель *освіти* дітей і дорослих, орієнтована на розвиток навичок самоосвіти, самоврядування, громадської активності індивідів. Ця модель перетворює традиційну загальноосвітню школу в багатoproфільний громадський центр, який залишається відкритим для всіх вікових категорій після завершення звичного шкільного дня і надає соціальні та освітні послуги різної тематики [165]. Вона найчастіше є результатом *співпраці публічної влади та громадянського суспільства*.

Співпраця *публічної влади і бізнесу* щодо *освіти* може стосуватися питань будівництва / реконструкції нерухомості та інфраструктурних об'єктів, які використовуються в освітньо-виховному процесі. Така співпраця традиційно організовується за проектами публічно-приватного партнерства.

Вартою уваги в контексті реалізації СВ функціональною опцією МІС є *соціальне підприємництво* – інноваційний спосіб залучення індивідів до *праці*. Він виникає як результат взаємодії *громадянського суспільства і бізнесу* та реалізується через особливі комунітарні інституційні одиниці – соціальні підприємства, що поєднують методи класичного підприємництва і переважно суспільного освоєння отриманого прибутку. Діяльність таких підприємств особливо актуальна для осіб, неконкурентоспроможних на традиційному ринку праці (неповносправних, узалежнених громадян, осіб, які стали безробітними через хворобу або втратили роботу з інших причин). Залучаючи цю категорію осіб, соціальні підприємства запобігають їх подальшій маргіналізації і повертають до лав робочої сили.

Праця є звичним об'єктом співробітництва *бізнесу і публічної влади*. У цьому зв'язку, крім традиційних соціально-діалогових процедур, ефективною опцією може виявитися мережа *саморегульованих організацій*, що об'єднують суб'єктів підприємництва для розроблення та встановлення галузевих / професійних правил і стандартів господарювання, а також здійснення контролю за їх дотриманням [166]. Таким організаціям публічна влада як інстанція делегує окремі контрольні та наглядові функції за діяльністю комерційного сектору. Правила господарської діяльності саморегульованих організацій можуть нормувати у т. ч. соціально-трудова питання (заробітна плата, соціальних захист працівників, використання запозиченої праці тощо).

Значущими для реалізації СВ функціональними опціями МІС є ті з них, що використовують співпрацю публічної влади як інстанції з двома іншими інституційними секторами. Серед таких опцій – *електронне врядування*, яке за посередництва електронно-інформаційних мереж уможливорює максимально просту та доступну щоденну *комунікацію* уряду з громадянами, громадськими організаціями, комерційними структурами. Через електронне врядування

реалізуються, зокрема, технології забезпечення прозорості суспільних фінансів, які дають можливість суб'єктам впливати на спосіб витрачання суспільних коштів. Основа суспільних фінансів – це бюджет, дохідна частина якого формується переважно з податкових надходжень, і прозорість тут стає запорукою забезпечення прав платників податків на якість чистих суспільних благ. З іншого боку, бюджет – це компроміс щодо способів витрачання суспільних коштів. А отже, прозорість – це також питання врахування найбільшої кількості позицій за належної комунікації зацікавлених сторін [167].

Опцією МІС, покликаною стимулювати *комунікацію* громадян між собою, є мережа *органів самоорганізації населення* – специфічних формувань, які виникають у результаті *співробітництва влади та громадськості*, поєднуючи риси і органу влади, і громадської організації. Із владними органами їх пов'язують повноваження здійснювати місцеве самоврядування на визначеній території, водночас як громадські організації ці органи працюють на громадських засадах. Вони є платформами для об'єднання громадян з метою самостійного вирішення спільних соціально-економічних питань.

За авторським баченням, під дією вказаних та інших функціональних опцій комунітарного субмеханізму взаємна поведінка суб'єктів-індивідів стає запорукою соціально відповідальної поведінки суб'єктів-інститутів. А за загальної поширеності цієї поведінки МІС генерує конструктивний вплив на *функціонування системи відносин СВ* загалом. Цей вплив може реалізуватися за нормотворчим, економічним і соціальним напрямками. *Перший напрям* передбачає сумісне напрацювання учасниками МІС норм для різних рівнів суспільної організації та різних видів діяльності, в т. ч. шляхом залучення публічною владою інших інститутів до законотворчості. Нормотворчість можна поділити на два етапи: 1) прозорі підготовка і напрацювання норм; 2) якісний контроль за їх виконанням. *Економічний напрям* охоплює: 1) раціоналізацію та підвищення ефективності розвитку соціальної сфери, в т. ч. формування полісуб'єктного ринку соціальних послуг; 2) мобілізацію ресурсів для вирішення соціоекономічних проблем; 3) провадження комерційної діяльності (бізнес-практики) у тісному зв'язку з

соціальними очікуваннями та настроями (соціалізація господарської діяльності). У рамках *соціального напрямку* відбувається: 1) поширення у соціумі настанов громадської активності, ідеології самодопомоги й самоорганізації; 2) подолання аматорства в організаційному розвитку громадського сектору через його тісну співпрацю з корпоративним сектором [168].

Отже, теоретичний дизайн механізму реалізації СВ виявляє єдність функціонування трьох субмеханізмів: кондиціонального, ментального і комунітарного. Перший уособлює соціоекономічні обставини реалізації СВ. Аналіз співвідношення ментального і комунітарного субмеханізмів відтворює популярну філософську дилему первинності «курки/яйця»: кожен із них важливий і може вважатися первинним. Ментальний субмеханізм сприяє поширенню поведінки економічної взаємності індивідів у соціально-економічних відносинах, чим забезпечує функціонування комунітарного субмеханізму. Основою останнього є злагоджена взаємодія інститутів публічної влади, бізнесу, громадянського суспільства. З одного боку, він живиться проявами економічної взаємності індивідів як запорукою конструктивної поведінки самих інститутів. З іншого боку, комунітарний субмеханізм фасилітує прояви економічної взаємності. Ментальний і комунітарний субмеханізми мають низку визначених функціональних опцій для потреб реалізації СВ.

Висновки до розділу 2

У розділі сформульовано теоретичні засади реалізації феномену СВ в соціоекономічній дійсності з огляду на його двоїстість. Насамперед, автором висвітлено особливості реалізації соціально відповідальної економічної поведінки (взаємності). Стверджується, що в ході цієї реалізації конкретизуються властивості функції корисності соціально відповідального економічного суб'єкта. Обґрунтовано, що зазначена функція реалізується як сума потенційних вигравів і програвів цього суб'єкта в трансакційному процесі: поведінка взаємності збільшує перші, а невзаємна щодо візаві поведінка – другі. З використанням

платіжної матриці теорії ігор виявлено, що суб'єкт мусить зважати на широкий спектр факторів, які впливають на максимізацію виграшів. Цими факторами є наміри та схильності його самого, як і низка зовнішніх щодо нього чинників (присутність інстанції, наявність та характер реакції суб'єктів-візаві тощо).

Спираючись на положення контрактної парадигми економічної взаємодії, автор стверджує, що реалізація функції корисності суб'єкта СВ опосередкована контрактами як нормами СВ. Економічну взаємність і контракти представлено єдиним смисловим блоком теоретичного аналізу. Автором простежено прояви взаємної поведінки суб'єктів СВ у різних типах контрактів і трансакцій. Особливості реалізації цієї поведінки є різними для торгових, кооперативних, конкурентних відносин та контрактів, що їх обслуговують, а також для контрактів, які супроводжують трансакції управління та раціонування. Встановлено особливості реалізації економічної взаємності з урахуванням послідовності процесу контрактації (до, під час і після укладення контракту).

Виходячи з іманентної недосконалості усякого контракту, зумовленої об'єктивно обмеженою раціональністю і великим різноманіттям імовірних ринкових ситуацій, автор зауважує, що контракти не обов'язково враховують особливості прояву СВ у кожній із них та не вирішують можливі проблеми реалізації соціальної відповідальності автоматично. Тому необхідним є свідоме управління контрактним процесом з боку інстанції, яка при цьому постійно конструктивно взаємодіє з суб'єктами, виявляючи свою взаємність щодо них.

У розділі виявлено, як система відносин СВ – другий елемент цього соціоекономічного феномену – реалізується з огляду на специфічні економічні функції кожного суб'єкта. Автором запропоновано дворівневу аналітичну структуру дослідження функціональної специфіки суб'єктів СВ. Ця структура має на меті виявлення зазначеної специфіки щодо системи відносин СВ загалом і щодо кожного суб'єкта СВ окремо. Так, встановлено, що відносно системи суб'єкти-індивіди функціонально вирізняються своєю людською здатністю мислити та приймати економічні рішення, бізнес діє як фактор економізації системи, публічна влада – як управлінський фактор, а громадянське суспільство

стимулює появу нових ідей для розвитку суспільства. При цьому наголошено, що публічна влада застосовує у системі контрактну стратегію управління (на противагу експлуататорській стратегії чи політиці «осілого бандита»). А громадянське суспільство поширює в системі інформацію про суть, необхідність і переваги взаємної поведінки. Стосовно один одного усі суб'єкти СВ також діють у визначений спосіб. Індивіди для суб'єктів-інститутів є агентами і представниками, формулюючи для них і від їх імені раціональні рішення, а інститути стосовно один одного і щодо індивідів діють як виробники різноманітних соціально-економічних благ.

Обґрунтовано, що саме функціональна диференціація суб'єктів СВ сприяє накопиченню і розвитку соціального капіталу, який позиціонується за предмет СВ. Виявлено, що у системі відносин СВ цей капітал постає у двох іпостасях. По-перше, це злагоджена функціональна мережа для доцільного і безперешкодного обміну необхідними ресурсами (специфічними активами) між суб'єктами. По-друге, це самодостатній економічний ресурс, який є окремим об'єктом економічних прагнень таких суб'єктів. На цій основі зроблено висновок, що реалізація предмета СВ перебуває у сфері раціональних очікувань і зусиль суб'єктів СВ. Тому суб'єкти більшою мірою потребують ендогенних (внутрішньомотиваційних), ніж екзогенних чинників впливу у системі відносин СВ. Водночас можливі екзогенні чинники найменшою мірою пов'язані з примусом чи обмеженнями.

Розглядаючи функціональну мережу як втілення соціального капіталу, автор асоціює суб'єктів-індивідів із таким активом, як людський капітал, бізнес – із фінансовими ресурсами, а публічну владу – із адміністративним капіталом. У розділі запропоновано ввести в економічний дискурс поняття «ресурс вігросності (пасіонарності)», що його пропонує і через соціальний капітал розподіляє громадянське суспільство. Також представлено авторське бачення соціоекономічних відмінностей соціального капіталу від інших форм капіталу, залучених у систему відносин СВ.

Обґрунтовано, що соціальний капітал як автономний і самодостатній ресурс у цій системі – це значуще для неї і для кожного суб'єкта специфічне капітальне

благо у вигляді ресурсу тривалої економічної взаємності, який перетворює СВ зі спорадичної вольової активності суб'єктів у стійкий і самопідтримувальний поведінковий стереотип. Для суб'єкта поширена у суспільстві настанова тривалої економічної взаємності означає передбачуваність і доброзичливість соціально-економічної взаємодії. У розділі запропоновано гравітаційну модель соціального капіталу, де тривалість прояву взаємності суб'єктами економічної діяльності визначає силу їх тяжіння до системи відносин СВ. На цій основі зроблено висновок, що для системи ця тривалість є запорукою внутрішньої цілісності.

У розділі обґрунтовано, що в системі відповідальних відносин блокуються прояви негативного соціального капіталу, наприклад корупційний обмін та тіньові стосунки, адже цей вид соціального капіталу пов'язаний з існуванням неефективних норм, які нагромаджують бар'єри для міжсуб'єктної взаємодії. Водночас еквівалентність між суб'єктами та їх поведінка взаємності унеможливорює появу або тривале існування таких норм.

З урахуванням двох основних напрямів реалізації феномену СВ (поведінкового і системного) автором представлено інтегрований механізм цієї реалізації, що демонструє єдність функціонування трьох взаємозумовлених і взаємокерованих субмеханізмів. Йдеться, передусім, про ментальний (націлений на реалізацію економічної взаємності) і комунітарний (націлений на реалізацію системи відносин СВ) субмеханізми, а також кондиціональний субмеханізм, що базується на принципах формування економічної взаємності та системи відносин СВ і забезпечує соціоекономічні обставини соціальної відповідальності. Зазначається, що співпраця публічної влади, бізнесу і громадськості як спосіб взаємодії суб'єктів у системі відносин СВ та як організаційне ядро комунітарного субмеханізму заснована на можливостях подолання міжсуб'єктної конфронтації.

Основні результати дослідження, викладені у розділі 2, опубліковані в роботах: [103, с. 132–149; 107, с. 76–128; 110; 118; 142–143; 145; 153–155; 158; 160–161; 163–164; 167–168].

РОЗДІЛ 3. УТІЛЕННЯ ПРИНЦИПІВ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

3.1. Методика оцінювання формування соціальної відповідальності у вітчизняних соціально-економічних умовах

Оцінювання формування СВ дає змогу забезпечити комплексний аналіз умов, необхідних для її появи у соціально-економічному середовищі країни, а також дослідити специфіку діяльності основних суб'єктів вітчизняної економіки у контексті СВ. Розроблена автором і висвітлена у цьому розділі система оцінювання може використовуватися для міждержавного моніторингу формування СВ з метою ретроспективних порівнянь, діагностування поточного стану та прогнозування на найближчу перспективу. За авторським спостереженням, потреба у новій аналітичній системі зумовлена недостатністю наявних можливостей оцінювання для *концентрованого і комплексного* дослідження формування СВ як соціоекономічного феномену.

Треба зазначити, що на необхідності врахування проблематики СВ акцентовано у численних аналітичних концепціях. Такими, наприклад, можна вважати відомі розробки зарубіжних авторських колективів [169; 170]. Характерно, що вони допускають можливість міжкраїнових порівнянь. Існують також подібні аналітичні схеми для використання переважно на національному рівні [171]. Проте в межах і перших, і других проблематика СВ є другорядною, відображеною вибірково та фрагментарно (одним-двома індикаторами / тематичними блоками запитань).

У науковій літературі зустрічаються й фахові напрацювання, які більш предметно фокусуються на проблематиці власне СВ. Але вони містять вузький спектр індикаторів (наприклад, лише суб'єктивні оцінки з соціологічних моніторингів [172; 173; 174]). Крім того, ці підходи, як правило, не ставлять економічних дослідницьких цілей або взагалі ігнорують економічний контекст.

Серед безпосередньо *економічних* розробок привертає увагу підхід до емпіричного аналізу багаторівневої СВ, відображений у [175]. Попри його

новизну, він обмежується управлінським контекстом оцінювання і переважно експертними даними.

Природно, що на сьогодні найбільш повний аналітичний інструментарій для власне *економічного* оцінювання СВ розроблено дослідниками корпоративної СВ. Окремі елементи цього інструментарію використовуються виключно на рівні підприємств [176], інші – привертають увагу до позиціювання бізнесу в суспільстві загалом [177]. Відомі також підходи, які задають лише напрями для оцінювання діяльності компаній [178]. Найбільш популярний серед таких підходів – Глобальний договір ООН, у рамках якого розвинуто систему конкретних індикаторів для потреб бізнесу (Програма диференціації Глобального договору ООН) [179]. Слід окремо згадати про оригінальні моделі аналізу КСВ (наприклад, оцінювання прозорості компаній через дослідження контенту їх web-сторінок) [180]. Все ж таки обмеження цих розробок є очевидними, адже СВ в економіці – це не лише СВ корпорацій і бізнесу.

Хоча окремі зі згаданих підходів передбачають можливість порівняння результатів у часі, у фаховій літературі все ж домінують розробки, орієнтовані на разовий аналіз проявів СВ і присвячені її певним тематичним аспектам [181; 182].

Незважаючи на цілісність, ґрунтовність і безсумнівну значущість усіх згаданих та інших аналітичних розробок щодо оцінювання СВ, у науковій літературі (і в практичній діяльності) залишаються недостатньо висвітленими і неповністю зрозумілими загальні методичні засади аналізу формування соціоекономічного феномену СВ. Загалом відсутній науково обґрунтований системний економічний підхід до підбору індикаторів для комплексного оцінювання формування СВ в Україні з можливістю хронологічних міжнародних порівнянь та з окремим акцентом на діяльності широкого спектра суб'єктів економіки.

Для усунення зазначених недоліків, автор сформулював такі *концептуальні основи* побудови системи індикаторів [183]:

1. *Теоретико-економічна обґрунтованість* у контексті потреб соціальної економіки як галузі наукових знань. Аналітичну схему концентрованого і комплексного оцінювання формування СВ побудовано на теоретико-

методологічній платформі, окресленій у попередніх розділах. Ця схема ґрунтується на запропонованій автором теоретичній концепції соціоекономічного змісту СВ, принципах формування СВ, а також виявлених і сформульованих ним структурних і функціонально-ресурсних особливостях системи відносин СВ. Доречно нагадати, що соціальна відповідальність у цій роботі тлумачиться як двоїтий феномен, рівноцінними елементами якого є соціально відповідальна економічна поведінка (взаємність) та системно організовані специфічні взаємини суб'єктів економічної діяльності (відносини еквівалентності). Формування СВ у такій змістовій інтерпретації підпорядковане визначеним принципам як основоположним передумовам для освоєння СВ у соціально-економічній дійсності. За авторським баченням, ці принципи відображають ступінь готовності соціуму до СВ. Саме їх прояв у соціально-економічних умовах України є об'єктом подальшого емпіричного аналізу.

2. Інформативність у національному масштабі за одночасної міжнародної порівнянності. Обрані автором індикатори мають співвідноситися з реаліями, потребами і моніторинговими ресурсами України. Але без міжнародних порівнянь оцінка якості досягнутого результату буде однобокою. Міжнародні порівняння в динаміці (особливо між країнами, спорідненими з соціально-економічної точки зору) дають можливість об'єктивніше відобразити ситуацію.

3. Порівнянність обраних індикаторів у часі, перспективна спрямованість і динамічний характер системи оцінювання загалом: вона має гарантувати хоча б мінімальні можливості відстеження змін, а також зберігати інформативність хоча б у найближчій перспективі.

4. Широке охоплення всіх аспектів прояву того чи іншого принципу формування СВ: для аналітичних цілей слід застосовувати підхід рівної значущості кожного аспекту. Тому у багатокомпонентних індикаторах фактор ваг, який применшує значущість однієї складової на користь іншої, доречно зігнорувати.

5. Лаконічність показників: у випадку достатньої інформативності простих однокомпонентних індикаторів штучне конструювання і використання індексних показників є неприйнятними.

б. *Структуризація системи індикаторів* у вигляді макрогруп, які об'єднують сукупність показників, що оцінюють поведінкову і взаєминну сферу формування СВ, а також у вигляді тематичних блоків з огляду на проблематику кожного принципу формування СВ як передумови для соціальної відповідальності.

Інформативність системи оцінювання на національному рівні за її прийнятності для міжнародних порівнянь досягається завдяки застосуванню індикаторів, розрахованих за тривалий період авторитетними і досвідченими міжнародними аналітичними агенціями. Крім того, до уваги слід брати можливості загальнодоступних міжнародних статистичних баз даних, які містять широкий спектр первинних показників соціального й економічного розвитку великого масиву країн світу. Окремі міжнародні індикатори доцільно використовувати в незмінному вигляді. До інших необхідно застосовувати прийоми нормування, декомпозиції, агрегування тощо.

Масштаби міжнародного порівняння результатів за обраними індикаторами залежать від доступності та різноманітності аналізованої інформації за різними країнами. Для цілей цього дослідження пропонується обмежитися країнами, близькими Україні в соціоекономічному сенсі, зі спорідненим суспільно-історичним досвідом, а також зі спільною перспективою розвитку. З огляду на євроінтеграційні устремління України порівняння її результатів за відповідними показниками доцільно здійснювати, по-перше, з країнами – новими членами Євросоюзу. Ця група сформувалась у результаті останніх хвиль розширення ЄС (2004 р., 2007 р. та 2013 р.) [184] і складається переважно з близьких або безпосередніх географічних сусідів України. Більшість із них зазнала потужного й не завжди позитивного економічного і політичного впливу історичних експериментів радянської сходу і півдня Європи, чим визначена їх соціоекономічна спорідненість з Україною. Тому в авторській схемі Україна порівнюється з так званими євроновачками, серед яких: Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Румунія, Болгарія, Хорватія і, довідково, Кіпр та Мальта (вони меншою мірою виявляють географічну, історичну та соціоекономічну спільність з Україною). Водночас порівнювати Україну з ЄС

загалом чи з іншими країнами цього об'єднання немає сенсу через значні відмінності в рівнях соціоекономічного розвитку та його історичних передумовах.

До міжнародних порівнянь також залучено ті країни, які отримали офіційний статус кандидатів на вступ до ЄС і тим самим реалізують задекларовані Україною цивілізаційні устремління, досягаючи у цьому певних успіхів. Це так само країни зі спільним минулим і схожими соціоекономічними параметрами або безпосередні географічні сусіди України: Албанія, Македонія, Чорногорія, Сербія, Туреччина [185]. Необхідно уточнити: у 2009–2015 рр. статус кандидата на вступ до ЄС мала також Ісландія, проте уряд країни призупинив відповідні процедури та відкликав заявку Ісландії на цей статус. Тому в авторському аналізі Ісландія не представлена. Аналіз також не охоплює країни з публічно визнаною але все ще не визначеною перспективою членства в ЄС (не офіційних, а потенційних кандидатів на вступ) – Боснію і Герцеговину та Косово.

Третя група країн для міжнародних порівнянь складається з учасників ініціативи Східного партнерства, започаткованої у 2009 р. для зміцнення відносин ЄС зі східними сусідами і продовження східного напрямку Європейської політики сусідства. Учасниками ініціативи є виключно пострадянські країни зі складу колишнього СРСР: Україна, Білорусь, Молдова, Грузія, Азербайджан [186]. Виходячи зі статусу сусіда ЄС, вони декларують намагання наблизитися до соціоекономічних та управлінських стандартів ЄС, побудувати і зміцнити особливі взаємини з його структурами. Разом із тим у цих країн неідентичні цілі щодо членства в ЄС і вони не мають публічно озвученої Співтовариством перспективи такого членства.

Отже, міжнародні порівняння для цілей цієї роботи передбачають аналіз досягнень країн з різним досвідом соціоекономічних реформ на різних етапах їх пристосування до вимог сучасного соціоекономічного розвитку. Водночас обрані країни характеризуються історичною і просторовою спільністю, а також загальним вектором поступу у напрямі євроадаптації.

Ступінь хронологічної порівнянності обраних показників залежить від можливостей кожного конкретного показника і дослідницьких цілей агенції, що його

пропонує. У цілому порівняння досягнень України та інших країн з об'єктивних причин пропонується здійснювати за період, який об'єднує два часові проміжки. Перший – це багаторічний часовий інтервал між двома найбільшими суспільними потрясіннями сучасності в Україні у 2004 р. і 2014 р (тобто період 2005–2013 рр.). Другий – це сьогоднішня після подій кінця 2013 р. (тобто починаючи з 2014 р.).

Структура розробленої автором системи оцінки прояву принципів формування СВ включає дві макрогрупи індикаторів: 1) для оцінки принципів формування соціально відповідальної економічної поведінки – взаємності (*принципів інтенціональності, порядності, лояльності*); 2) для оцінки принципів формування відносин еквівалентності у системі взаємодії суб'єктів СВ (*принципів соціальної свободи, соціальної довіри, соціальної солідарності*).

У першій макрогрупі кожен принцип оцінюється за трьома показниками: 1) суб'єктивним, 2) об'єктивним, 3) атрибутивним. Зазначені показники об'єднано в єдиний тематичний блок за проблематикою відповідного принципу (табл. 3.1).

Суб'єктивний та об'єктивний показник, описуючи відповідний принцип формування соціально відповідальної поведінки, характеризують індивідуального суб'єкта такої поведінки (суб'єкта-індивіда). Вони різняться за змістом і за джерелом аналітичної інформації. *Суб'єктивний* показник пов'язаний зі сприйняттям індивідом своєї поведінки та поведінки інших людей і залежить від культурних, ціннісних особливостей, соціально-економічного стану конкретного суспільства. Він формується на основі соціологічних опитувань і слугує умовним індикатором настрою (якісним показником). *Об'єктивний* показник оцінює суб'єкта через кількісні параметри об'єктивних умов його життєдіяльності та може ґрунтуватися на результатах соціологічних досліджень, але при цьому обов'язково відображає факти об'єктивної дійсності, а не їх оцінку.

Атрибутивний показник характеризує поведінку як таку. Він покликаний, головним чином, компенсувати можливі вади того чи іншого елемента у парі «суб'єктивний & об'єктивний показник». Атрибутивний індикатор може набувати як суб'єктивної, так й об'єктивної форми залежно від ступеня повноти (інформативності) чи інших особливостей суб'єктивного або об'єктивного показника відповідно.

Таблиця 3.1

Система індикаторів для оцінювання поведінкових аспектів формування СВ

<i>Тематичний блок / принцип «ІНТЕНЦІОНАЛЬНІСТЬ»</i>		
Суб'єктивний	Об'єктивний	Атрибутивний
Виявлення респондентами індивідуальних настанов інтенціональності (дані Європейського соціального дослідження)	Частка довготривало безробітних осіб у загальній чисельності безробітних (статистична база Міжнародної організації праці)	Оцінка респондентами поширеності настанов проактивності (дані Європейського соціального дослідження)
<i>Тематичний блок / принцип «ПОРЯДНІСТЬ»</i>		
Суб'єктивний	Об'єктивний	Атрибутивний
Індивідуальна оцінка респондентами порядності як загальнолюдської цінності (дані Європейського соціального дослідження)	Агрегат Частка осіб, що давали хабар (дані «Барометру світової корупції» від Gallup International Association)	Оцінка респондентами поширеності настанов Парето-релевантності (дані Європейського соціального дослідження)
	Частка проблемної заборгованості в загальній вартості комерційних позик (дані Світового банку і МВФ)	
<i>Тематичний блок / принцип «ЛОЯЛЬНІСТЬ»</i>		
Суб'єктивний	Об'єктивний	Атрибутивний
Оцінка респондентами власних і суспільних настанов лояльності (дані Європейського соціального дослідження)	Обсяги і напрями індивідуальної благодійності – пожертви, волонтерська діяльність, допомога незнайомими особам (Світовий індекс благодійності Charities Aid Foundation)	Агрегат Результативність адвокати-кампаній громадянського суспільства (дані Індексу сталості розвитку громадянського суспільства Агентства США з міжнародного розвитку)
		Ефективність соціальних послуг громадянського суспільства (дані Індексу сталості розвитку громадянського суспільства Агентства США з міжнародного розвитку)

Джерело: авторська розробка.

За авторським задумом, у другій макрогрупі індикаторів кожен із принципів відображає певний аспект якості взаємовідносин суб'єктів і аналізується за економіко-гуманітарним, економіко-ресурсним, соціоуправлінським показниками. Їх теж об'єднано у блок за тематикою відповідного принципу (табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Система індикаторів для оцінювання взаємних аспектів формування СВ

<i>Тематичний блок / принцип «СОЦІАЛЬНА СВОБОДА»</i>					
Економіко-гуманітарний		Економіко-ресурсний		Соціоуправлінський	
Індекс свободи Freedom House (політичні та громадянські права)		Індекс економічної свободи (скоригований) Heritage Foundation і Wall Street Journal		Індекс людського розвитку Програми розвитку ООН	
<i>Тематичний блок / принцип «СОЦІАЛЬНА ДОВІРА»</i>					
Економіко-гуманітарний		Економіко-ресурсний		Соціоуправлінський	
Агрегат	<i>Зовнішній аспект:</i> індикатор еміграції та втечі інтелекту (дані Індексу неспроможності The Fund for Peace)	Агрегат	<i>Зовнішній аспект:</i> річна ставка за депозитами на вимогу, строковими й ощадними депозитами (дані World Development Indicators Світового банку)	Агрегат	<i>Зовнішній аспект:</i> рівень суспільної та експертної довіри до законодавчих норм (дані Worldwide Governance Indicators Світового банку)
	<i>Внутрішній аспект:</i> оцінка респондентами стану довіри у соціумі (дані Європейського соціального дослідження)		<i>Внутрішній аспект:</i> річна кредитна ставка для комерційного сектору (прайм-ставка) (дані World Development Indicators Світового банку)		<i>Внутрішній аспект:</i> рівень довіри новообраної політичної еліти до чинного бюрократичного апарату (дані International Country Risk Guide)
<i>Тематичний блок / принцип «СОЛІДАРНІСТЬ»</i>					
Економіко-гуманітарний		Економіко-ресурсний		Соціоуправлінський	
Агрегат	<i>Зовнішній аспект:</i> якість середовища для розвитку громадських організацій (дані Індексу сталості розвитку громадянського суспільства Агентства США з міжнародного розвитку)	Агрегат	<i>Зовнішній аспект:</i> етичні стосунки бізнесу із чиновниками, відносини зі споживачами (дані Індексу глобальної конкурентоспроможності)	Агрегат	<i>Зовнішній аспект:</i> якість публічних і адміністративних послуг (дані Worldwide Governance Indicators Світового банку)
	<i>Внутрішній аспект:</i> фінансова й організаційна спроможність громадських організацій (дані Індексу сталості розвитку громадянського суспільства Агентства США з міжнародного розвитку)		<i>Внутрішній аспект:</i> співпраця у відносинах «працівник – працедавець»; рівень розвитку бізнес-кластерів (дані Індексу глобальної конкурентоспроможності)		<i>Внутрішній аспект:</i> протистояння в публічно-управлінській вертикалі «центр-периферія» (дані дослідження Nations in Transit від Freedom House); фрагментація еліт (дані Індексу неспроможності The Fund for Peace)

Джерело: авторська розробка.

Для кожного принципу формування відносин еквівалентності в контексті його проблематики *економіко-гуманітарний* показник виявляє аспекти громадянської комунікації та суспільної участі. Крім того, цей показник характеризує вказаний принцип як соціогуманітарний ресурс розвитку системи відносин СВ. *Економіко-ресурсний* показник характеризує економічне середовище формування соціальної відповідальності, а також описує конкретний принцип такого формування як власне економічний ресурс для розвитку системи відносин СВ. *Соціоуправлінський* показник відображає аспекти управління цією системою, описуючи середовище формування СВ з погляду адекватності публічного управління. При цьому і економіко-гуманітарний, і економіко-ресурсний індикатори можуть містити методичні натяки різної сили на управлінську проблематику. Проте треба мати на увазі, що для них така тематика в межах блоку не основна і не виходить за їх галузеві рамки (за рамки гуманітарної й економічної сфери відповідно), тоді як соціоуправлінський показник є профільним і орієнтується на загальносистемний контекст.

Структуризація блоку показників цієї макрогрупи з виокремленням гуманітарного, економічного й управлінського напрямів аналізу дає можливість описати сферу діяльності й оцінити функціонування кожного суб'єкта-інституту в контексті проблематики конкретного принципу формування СВ. Так, економіко-гуманітарний показник втілює характеристики інститутів громадянського суспільства, економіко-ресурсний – оцінює бізнес-інститути, а соціоуправлінський – інститути публічної влади як інстанцію у системі відносин СВ.

Для максимального відображення специфіки кожного суб'єкта-інституту зазначені показники, за задумом автора, мають форму індексних агрегатів, до складу яких можуть входити експертні та статистичні дані. Через необхідність статистико-математичних перетворень для цілей агрегування фактичні значення окремих аналізованих величин розглядаються як другорядні і виступають лише цифровим матеріалом для конструювання індексів.

Крім того, як видно з табл. 3.2, індексні агрегати показників для принципів «соціальна довіра» та «солідарність» містять складові, що описують *внутрішні*

властивості конкретного суб'єкта-інституту, а також характеризують аспекти *його зовнішньої участі* у формуванні СВ та у взаємодії з іншими суб'єктами СВ. Принцип соціальної свободи у системі індикаторів сприймається як загальний і найбільш фундаментальний (наскрізний), визначений самою природою економічних відносин. Тому його поділ на зовнішні та внутрішні складові видається недоцільним.

Отже, концептуальні основи аналізу формування СВ як соціоекономічного феномену передбачають тісне поєднання теоретико-економічних і економіко-методичних аспектів аналізу, а також орієнтацію на забезпечення хронологічних міжнародних порівнянь з урахуванням євроінтеграційної перспективи України. Структура комплексної системи індикаторів для оцінювання формування СВ охоплює широкий спектр суб'єктивних оцінок, експертних даних, об'єктивних індикаторів. Тим самим ця система відображає різні характеристики суб'єктів СВ та різні аспекти якості соціоекономічного середовища формування соціальної відповідальності.

3.2. Актуалізація індивідуальної інтенціональності та соціальної свободи як принципів формування соціальної відповідальності

Іntenціональність (цілеспрямованість) як характеристика суб'єкта-індивіда, що заснована на його раціональності, а також соціальна свобода як характеристика середовища відносин індивідуальних та інституційних суб'єктів СВ, є фундаментальними принципами її формування як соціоекономічного феномену. Нижче описано методичні можливості та результати аналітичного оцінювання прояву цих принципів в Україні в контексті міжнародних порівнянь.

Для аналізу прояву *інтенціональності* пропонується використати релевантні показники моніторингу Європейського соціального дослідження (ЄСД). ЄСД – довгостроковий соціологічний проект, що з 2002 р. залучає різні країни Європи та дає змогу дослідити й порівняти стан і динаміку їх суспільного розвитку. Усього міжнародним колективом ЄСД здійснено вісім раундів дослідження. Особливістю ЄСД є його реалізація зі збиранням даних за 1–2 роки щодо кожного раунду.

ЄСД – один із сучасних міжнародних порівняльних проектів з вичерпним обґрунтуванням і високими методологічними стандартами [187], що робить його надійним джерелом даних для аналізу. Україна представлена у проекті з 2005 р. (з раунду 2004 р.). На жаль, після 2013 р. участь нашої країни у ньому було призупинено. Маємо надію, що це – тимчасова пауза, спровокована поточними внутрішніми економіко-політичними негараздами у державі. Наразі доводиться використовувати дані ЄСД лише для досліджень періоду 2005–2013 рр.

Серед тематичних блоків ЄСД у 2007 р. (третій раунд) та у 2013 р. (шостий раунд) був блок «Особисте й соціальне благополуччя». У контексті завдань цієї роботи в ньому привертає увагу позиція «Те, чим я займаюсь в житті, є доцільним і корисним», на яку респонденти повинні були відреагувати певним ступенем згоди / незгоди. У ході інших раундів, учасником яких була Україна, подібне запитання до анкети не було включене. Використання цієї позиції як *суб'єктивного показника* для діагностування інтенціональності автор обґрунтовує тим, що згода респондентів із цим твердженням вказує на наявність предметної спрямованості свідомості й діяльності індивіда. Зазначена позиція частково охоплює й економічний аспект інтенціональності, оскільки має трудову (в широкому економічному сенсі) смислову основу.

Отже, у 2007 р. доволі велика кількість респондентів в Україні (71%) чітко погодились із цим твердженням (варіанти відповідей «абсолютно згодний» і «згодний»). Таким самим був результат Болгарії. Близький до українського показник продемонстрували Угорщина – 72%, Естонія – 74%. Водночас деякі країни – нові члени ЄС мали значно вищі значення (Польща – 81%, Словенія – 86%). Якщо представити варіанти відповідей респондентів у спектрі від 1 («абсолютно незгоден») до 5 («абсолютно згоден»), то середній бал для України у 2007 р. становив 3,93 та перебував на рівні значення Болгарії, Польщі, Словаччини та Угорщини й навіть перевищував значення Естонії (3,84). При цьому інші нові країни-члени, охоплені ЄСД, характеризувалися вищим середнім балом. Аналіз результатів 2013 р. фіксує відчутне зниження частки «абсолютно згодних» і «згодних» респондентів в Україні (63%). Країна-кандидат Албанія

продемонструвала надвисокий результат – майже 91%. Результат Болгарії залишився практично таким же високим як у 2007 р. (70%). Більшість нових країн-членів ЄС показали високі значення (70% і більше) та позитивну динаміку. Угорщина засвідчила суттєвий регрес показника (до 66%), що зіставний з українським результатом. Середній бал для України теж погіршився (3,72). А серед євроновачків результат, майже ідентичний українському, показали Болгарія, Угорщина та Чехія. Інші представлені країни з цієї групи продемонстрували високі значення і позитивну динаміку порівняно з 2007 р. (табл. 3.3).

Таблиця 3.3

**Інтенціональність громадян України й окремих європейських країн
(суб'єктивний показник) ***

Референтні країни **	2007		2013	
	«Абсолютно згодні» + «згодні», %	Середній бал ***	«Абсолютно згодні» + «згодні», %	Середній бал ***
Албанія	–	–	90,7	4,14
Болгарія	71,1	3,90	69,7	3,75
Кіпр	85,1	4,09	87,3	4,17
Чехія	–	–	68,5	3,76
Естонія	73,5	3,84	79,1	3,92
Угорщина	72,0	3,89	66,0	3,73
Литва	–	–	70,8	3,80
Польща	81,4	3,90	83,7	4,01
Словенія	85,6	3,99	84,0	4,03
Словаччина	77,7	3,89	74,4	3,88
Україна	70,9	3,93	62,6	3,72

Джерело: розраховано автором за *European Social Survey Data* [188].

* Тут і далі при розрахунках за даними ЄСД автором, відповідно до вимог розробника, враховано дизайн-вагу (*DWEIGHT*) і вагу чисельності населення (*PWEIGHT*).

** Тут і далі перелік референтних країн у таблицях, присвячених аналізу даних ЄСД, зумовлений їх участю у цьому дослідженні.

*** Тут і далі середній бал (на основі даних ЄСД) розраховано як середню арифметичну зважену; варіантам відповідей респондентів призначено цифрові відповідники (наприклад, від 1 до 5); вагою слугувала частка респондентів, які обрали конкретний варіант із запропонованих.

Для аналізу тенденцій прояву поведінкових аспектів СВ в Україні у період з 2014 р. доцільно застосувати результати національного соціологічного моніторингу (Інститут соціології НАН України) [189]. У нашій державі він є найбільш тривалим (з 1992 р.) та чи не найдетальнішим. Однак моніторинг відстежує лише внутрішні тенденції соціальних змін. Тому можливості здійснити коректні міжнародні порівняння на основі його даних, на жаль, немає.

Серед запитань моніторингу примітною є позиція, яка діагностує брак у респондентів рішучості в досягненні цілей (із блоку «Соціальне самопочуття і суспільні настрої») [189, с. 483]. Як видається, саме вона вдало доповнить аналіз даних ЄСД у динаміці. Отже, у 2014–2016 рр. респонденти, які чітко висловилися, що їм не бракує рішучості, становили найбільшу частку порівняно з тими, хто обрав альтернативні відповіді. А результати 2015 р. засвідчили максимум таких респондентів (39,6%) за всю історію спостереження.

Об'єктивним маркером економічного аспекту інтенціональності можна вважати показник довготривалого безробіття (що триває 12 місяців і більше, відповідно до методології Міжнародної організації праці), вибір якого зумовлений такими аргументами. Більшості безробітних у цілому властивий соціальний і професійний консерватизм. Багатьом із них притаманні надмірні сподівання на державні служби у питанні забезпечення зайнятості. Концентрація окреслених психологічних проявів істотно зростає при довготривалому безробітті. Такий вид безробіття – навіть за очевидної неефективності державної політики зайнятості та несприятливої ринкової кон'юнктури – великою мірою характеризує осіб, ментально не схильних активно шукати своє місце на ринку праці та боротися за гідне життя. Довготривало безробітним притаманний дефіцит настанов цілеспрямованої поведінки, вища мотивація якнайдовше користуватися передбаченими соціальними гарантіями, ніж спонукати себе до продуктивної діяльності [190].

Серед показників довготривалого безробіття автор пропонує для міжнародних порівнянь показник питомої ваги тривало безробітних у загальній їх чисельності. Очевидно, це показник-дестимулятор, зростання якого свідчить про регрес інтенціональних настанов. Згідно з наведеними даними, цей показник для України до 2009 р. демонстрував тенденцію до покращення, набувши мінімальне значення – 14%. З 2010 р. відновилося його погіршення до 24% із подальшими річними флуктуаціями в межах 13%–24%. Але такий результат позитивно характеризував Україну порівняно з результатами не тільки країн Східного партнерства, а й усіх країн-кандидатів та новачків ЄС. Приблизно таку ж позицію серед обраних країн Україна мала у кризовий для всієї світової економіки період 2008–2009 рр. Примітно,

що успішні в плані соціоекономічної євроадаптації країни (Словаччина, Польща тощо) протягом останніх років демонстрували значно гірші значення за аналізованим показником, ніж Україна (табл. 3.4).

Таблиця 3.4

Частка довготривало безробітних у загальній чисельності безробітних в Україні та в референтних країнах (об'єктивний показник)

Референтні країни	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
<i>Нові члени ЄС</i>												
Естонія	54,2	48,6	49,8	31,2	27,3	45,3	57,3	54,7	44,5	45,3	38,3	31,6
Латвія	44,6	34,0	27,0	24,1	25,8	45,0	54,5	52,1	48,4	42,9	45,3	41,4
Литва	52,9	45,3	32,4	21,6	23,7	41,7	52,1	49,2	42,9	44,7	42,9	38,3
Польща	57,7	56,2	51,3	33,5	30,3	31,1	37,2	40,3	42,5	42,7	39,3	35,0
Чехія	53,0	54,2	52,3	49,3	30,0	40,9	40,6	43,4	43,4	43,5	47,3	42,1
Словаччина	71,9	76,3	74,2	69,6	54,0	64,0	67,9	67,3	70,2	70,2	65,8	60,2
Словенія	47,4	49,3	45,7	42,2	30,1	43,3	44,2	47,9	51,0	54,5	52,3	53,3
Угорщина	44,8	45,3	46,7	46,2	41,5	49,0	47,6	45,3	48,6	47,5	45,6	46,5
Румунія	56,3	57,1	50,0	41,3	31,6	34,6	41,0	44,2	45,2	41,1	43,9	50,0
Болгарія	59,8	55,7	58,8	51,7	43,3	46,1	55,7	55,2	57,3	60,4	61,2	59,1
Хорватія	58,4	60,1	60,0	62,3	55,7	56,3	61,3	63,7	63,6	58,3	63,1	50,7
Кіпр	23,5	19,3	18,6	13,6	10,4	20,4	20,8	30,1	38,3	47,7	45,6	44,4
Мальта	48,6	39,6	41,3	42,7	42,0	44,9	47,3	48,5	45,7	46,9	43,6	40,9
<i>Країни-кандидати</i>												
Албанія	–	–	–	–	65,5	–	74,0	77,3	72,6	64,3	66,0	–
Македонія	–	83,7	84,8	84,9	81,6	83,1	82,6	82,1	82,3	83,2	81,6	80,4
Чорногорія	–	–	73,2	79,5	81,6	78,8	79,6	81,0	82,2	–	73,5	–
Сербія	79,7	80,8	81,3	70,8	65,1	69,1	73,7	78,0	76,1	66,9	64,5	65,1
Туреччина	39,4	30,5	26,3	23,8	22,7	26,1	23,7	22,0	21,6	20,5	21,0	20,6
<i>Країни Східного партнерства</i>												
Україна	42,5	37,6	34,9	28,7	14,0	23,6	19,6	21,8	20,9	12,8	24,0	–
Молдова	48,9	38,1	35,5	31,3	27,9	18,0	19,2	16,9	13,0	15,6	17,1	11,6
Азербайджан	–	–	–	–	67,4	65,8	67,6	67,1	67,0	67,0	67,0	66,6
Вірменія	–	–	–	47,0	41,9	51,5	52,7	52,7	52,2	59,7	61,3	–
Грузія	–	–	–	–	–	–	–	–	–	43,2	42,7	–
Білорусь	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3,1	–

Джерело: складено автором за ILOSTAT Database [191].

З огляду на теоретичне обґрунтування СВ, здійснене автором раніше, аналіз інтенціональності як принципу формування економічної взаємності слід доповнити аналізом актуалізації проактивності в поведінці індивідів. Маркером поширеності настанов проактивності, що є *атрибутивним індикатором*, можна вважати позицію «Незалежність і самостійність прийняття рішень» із тематичного блоку ЄСД, присвяченого людським цінностям. Виконавцями ЄСД її було

включено до анкет усіх раундів за участю України, що дає більше можливостей для хронологічних порівнянь, ніж при аналізі інтенціональності. Використання цієї можливості, ймовірно, компенсує недостатність хронологічного аналізу інтенціональності, заснованого на даних усього двох раундів ЄСД.

У ході опитування респонденти мали визначитися зі ступенем важливості / неважливості зазначеної позиції. При цьому їм було запропоновано шість варіантів відповіді. З метою спрощення інтерпретації результатів аналізу варіанти «важливо» і «досить важливо» автором було укрупнено як такі, що належать до середнього спектра оцінки. Тому розрахунок середнього бала (табл. 3.5) у діапазоні оцінок від «зовсім неважливо» до «дуже важливо» здійснювався за 5-бальною шкалою, як і при аналізі інтенціональності на основі даних ЄСД.

Таблиця 3.5

**Проактивні настанови громадян України та референтних країн
(атрибутивний показник)**

Референтні країни	2005		2007		2009		2011		2013	
	Максимальна оцінка, %	Середній бал	Максимальна оцінка, %	Середній бал	Максимальна оцінка, %	Середній бал	Максимальна оцінка, %	Середній бал	Максимальна оцінка, %	Середній бал
Албанія	–	–	–	–	–	–	–	–	27,4	4,1
Болгарія	–	–	25,0	3,9	23,4	3,9	24,2	4,0	28,3	4,4
Кіпр	–	–	19,5	4,1	27,2	4,2	33,7	4,2	40,0	4,6
Чехія	20,2	3,9			24,4	4,0	24,8	4,1	23,2	4,6
Естонія	16,3	4,0	21,1	4,1	23,8	4,1	22,6	4,1	22,2	4,5
Хорватія	–	–	–	–	25,3	4,0	24,9	4,0	–	–
Угорщина	40,4	4,3	37,5	4,2	32,8	4,2	37,2	4,3	31,1	4,6
Латвія	–	–	–	–	37,5	4,3	–	–	–	–
Литва	–	–	–	–	–	–	23,6	4,0	20,9	4,1
Польща	27,4	4,1	21,3	4,1	23,2	4,1	26,9	4,1	30,3	4,5
Румунія	–	–	–	–	17,5	3,9	–	–	–	–
Словенія	29,6	4,2	29,9	4,2	33,9	4,2	34,3	4,2	37,4	4,5
Словаччина	16,1	3,9	18,2	4,0	17,6	4,0	19,1	4,0	35,6	4,8
Туреччина	24,9	4,1	–	–	28,5	4,1	–	–	–	–
Україна	21,0	3,8	24,4	3,9	30,6	4,0	22,5	3,8	23,5	4,0

Джерело: розраховано автором за *European Social Survey Data* [188].

Зосередившись на середньому балі, слід відмітити високий показник України з самого початку спостереження (від 3,8 бала у 2005 р. до 4,0 бала у 2013 р.) та його

загалом позитивну динаміку. Водночас, у 2005 р. цей показник був найгіршим порівняно з усіма охопленими ЄСД країнами-кандидатами і євроновачками. У 2007 р. він зрівнявся з результатом Болгарії (3,9) і навіть окремих старих країн – членів ЄС, наприклад, Португалії (довідково). У 2009 р. значення для України перевищило показник Болгарії та Румунії, перебувало на рівні Чехії та Словаччини і тогочасної країни-кандидата Хорватії. У 2011 р. воно знову опустилося до найнижчих позицій порівняно з країнами-кандидатами і євроновачками. У 2013 р. така ситуація повторилася, проте середній бал для України помітно зріс. В окремі роки моніторингу Україна демонструвала вищу частку респондентів з категоричною позитивною оцінкою («дуже важливо»), ніж деякі країни-євроновачки і країни-кандидати.

Для аналізу тенденцій актуалізації прояву проактивності в Україні у період з 2014 р. автор знову звертається до результатів національного соціологічного моніторингу від Інституту соціології НАН України. У цьому зв'язку у блоці «Соціальне самопочуття і суспільні настрої» привертає увагу позиція, яка діагностує нестачу у респондентів ініціативи та самостійності у розв'язанні життєвих проблем [189, с. 484]. Отже, у 2014–2016 рр. частка впевнених відповідей про наявність ініціативи та самостійності, була найбільшою серед усіх можливих альтернатив. Рекордним став 2015 р. з найбільшою часткою таких відповідей (46,9%) за весь час спостереження.

Отже, аналіз індикаторів із тематичного блоку інтенціональності першої макрогрупи системи оцінювання принципів формування СВ засвідчує *тотожні, близькі або навіть кращі результати України* порівняно з обраними для аналізу країнами за досліджуваний період. Індивідуальні суб'єкти СВ в Україні демонстрували невелику різницю в характеристиках і схильностях, які стосуються прояву інтенціональності як індивідуальної риси.

Соціальна відповідальність формується у вільному соціоекономічному середовищі. З огляду на структуру аналізу кожного принципу формування відносин еквівалентності, обґрунтовану автором вище, вивчення стану актуалізації в Україні *соціальної свободи* передбачає аналіз таких індикаторів: 1) громадянська свобода

(економіко-гуманітарний показник); 2) власне економічна свобода (економіко-ресурсний показник); 3) свобода людського розвитку (соціоуправлінський показник) [192]. Для вимірювання *громадянської свободи* пропонується використовувати міжнародний індекс свободи зі звітів дослідження Freedom in the World (*FIW*), який розраховується експертами міжнародної правозахисної організації Freedom House з 1972 р. для більшості країн світу. Індекс охоплює два аспекти: політичні права (*political rights, pr*), громадянські права (*civil liberties, cl*). Методика його обчислення базується на трирівневій системі оцінки вказаних двох складових і складається з бальної оцінки, оцінки-рейтингу й оцінки-статусу. За бальною оцінкою кожна країна отримує від 0 (найменший ступінь свободи) до 4 (найбільший ступінь свободи) балів за кожним із 10 бенчмарк-запитань щодо політичних прав і 15 бенчмарк-запитань щодо громадянських прав. За першою складовою запитання згруповано в три категорії: 1) виборчий процес; 2) політичний плюралізм і можливості політичної участі; 3) вільне врядування (у т. ч. вільне від корупції). Запитання щодо громадянських прав об'єднано в чотири категорії: 1) свобода слова і думки; 2) свобода зібрань; 3) рівність перед законом; 4) індивідуальні права (у т. ч. право власності). Найвища оцінка, яка може бути присуджена за списком запитань щодо політичних прав, становить 40, щодо громадянських свобод – 60. Найкращий результат дорівнює сумі найвищих оцінок, тобто 100 балів (зростаюча шкала). Кількість балів за кожною групою запитань визначає рейтинг цієї групи за шкалою від 7 до 1 (спадаюча шкала). Часткові рейтинги груп усереднюються в загальний рейтинг за останньою шкалою та визначають статус країни: вільна, частково вільна, невільна [193]. Для зручності інтерпретації та найточнішого відображення результатів, автор використовує зростаючу шкалу бальної оцінки *FIW* від 0 до 100 (табл. 3.6).

Отже, протягом 2005–2009 рр. показник *FIW* для України залишався фактично незмінним на порівняно високому рівні (72–73 бали). У 2010–2013 рр. відбулося його суттєве погіршення – до 55 балів. У 2014 р. відновилося його зростання зі стабілізацією на рівні 61–62 бали. При цьому щороку спостерігалися кращі значення субіндекса *cl* порівняно з *pr*.

Таблиця 3.6

Індекс свободи та його складові для України і референтних країн (економіко-гуманітарний показник)

Референтні країни	2005			2006			2007			2008			2009			2010			2011			2012			2013			2014			2015			2016		
	pr	cl	FIW	pr	cl	FIW	pr	cl	FIW	pr	cl	FIW	pr	cl	FIW	pr	cl	FIW	pr	cl	FIW	pr	cl	FIW	pr	cl	FIW	pr	cl	FIW	pr	cl	FIW	pr	cl	FIW
<i>Нові члени ЄС</i>																																				
Естонія	39	56	95	39	56	95	38	56	94	39	56	95	39	56	95	39	56	95	39	56	95	39	56	95	39	56	95	38	56	94	38	56	94			
Латвія	36	53	89	36	53	89	35	53	88	34	53	87	33	53	86	33	52	85	33	51	84	33	51	84	34	51	85	35	51	86	36	51	87			
Литва	36	54	90	36	54	90	36	54	90	37	54	91	37	53	90	37	53	90	37	53	90	37	53	90	38	53	91	38	53	91	38	53	91			
Польща	38	54	92	38	53	91	38	55	93	38	55	93	38	55	93	38	55	93	38	55	93	38	55	93	38	55	93	38	55	93	37	52	89			
Чехія	37	55	92	38	57	95	38	57	95	38	57	95	38	57	95	38	57	95	38	57	95	37	57	94	38	57	95	38	57	95	38	56	94			
Словаччина	37	54	91	37	54	91	37	54	91	37	54	91	37	53	90	37	53	90	37	55	92	37	55	92	37	54	91	37	53	90	36	53	89			
Словенія	38	54	92	38	53	91	38	53	91	38	53	91	38	53	91	38	53	91	38	53	91	38	53	91	38	53	91	39	53	92	39	53	92			
Угорщина	37	56	93	37	55	92	37	55	92	37	55	92	37	54	91	37	53	90	36	52	88	36	52	88	36	52	88	32	50	82	32	47	79			
Румунія	30	45	75	32	49	81	32	49	81	34	49	83	34	49	83	34	49	83	32	49	81	35	49	84	34	49	83	34	49	83	35	49	84			
Болгарія	36	51	87	36	50	86	36	49	85	35	47	82	35	47	82	35	47	82	34	47	81	34	47	78	33	46	79	33	47	80	33	47	80			
Хорватія	35	49	84	35	50	85	35	50	85	35	49	84	36	50	86	36	50	86	36	50	86	36	50	86	36	50	86	37	50	87	37	50	87			
Кіпр	38	57	95	38	57	95	38	57	95	38	57	95	38	56	94	38	56	94	38	55	93	38	55	93	37	55	92	37	56	93	38	56	94			
Мальта	39	59	98	39	59	98	39	58	97	39	58	97	39	58	97	39	58	97	39	58	97	39	58	97	39	58	97	39	57	96	39	57	96			
<i>Країни-кандидати</i>																																				
Албанія	25	38	63	26	38	64	26	39	65	26	40	66	26	39	65	26	40	66	24	39	63	24	39	63	27	40	67	27	40	67	27	40	67			
Македонія	25	36	61	24	36	60	24	36	60	24	36	60	25	38	63	26	40	66	26	39	65	26	38	64	26	38	64	23	37	60	22	35	57			
Чорногорія	–	–	–	24	41	65	24	41	65	24	42	66	25	44	69	27	45	72	27	45	72	27	45	72	27	45	72	27	44	71	27	43	70			
Сербія	29	47	76	29	47	76	29	47	76	29	47	76	30	48	78	30	48	78	30	48	78	30	48	78	30	48	78	31	49	80	30	48	78			
Туреччина	28	37	65	28	37	65	29	37	66	29	36	65	27	36	63	27	36	63	28	35	63	28	33	61	28	32	60	26	29	55	24	29	53			
<i>Країни Східного партнерства</i>																																				
Україна	27	45	72	28	45	73	29	44	73	28	45	73	28	45	73	27	40	67	23	37	60	21	36	57	20	35	55	25	37	62	25	36	61			
Білорусь	5	10	15	4	10	14	3	10	13	4	11	15	4	11	15	4	10	14	4	10	14	4	10	14	4	10	14	4	10	14	4	13	17			
Молдова	24	33	57	24	33	57	24	33	57	22	33	55	25	33	58	27	36	63	28	37	65	29	36	65	29	35	64	28	35	63	25	35	60			
Грузія	24	37	61	25	37	62	20	34	54	18	33	51	20	34	54	20	36	56	22	36	58	24	36	60	25	38	63	26	38	64	27	37	64			
Азербайджан	10	23	33	10	22	32	10	21	31	8	21	29	8	21	29	7	21	28	6	17	23	6	17	23	6	16	22	6	14	20	5	11	16			
Вірменія	13	28	41	13	28	41	14	28	42	11	27	38	11	28	39	11	28	39	11	29	40	13	29	42	14	29	43	16	30	46	16	30	46			

Джерело: розраховано автором за Freedom in the World Aggregate Scores [194].

У міжнародних порівняннях у 2005 р. Україна за показником *FIW* поступалася всім євроновачкам за мінімального розриву з Румунією, водночас суттєво випередила всі країни Східного партнерства. Серед країн-кандидатів кращою була лише Сербія. Таке співвідношення з незначними змінами (поглибленням відставання України від євроновачків з урахуванням покращення ситуації в Румунії) зберігалось і в 2006–2009 рр. А вже в 2011–2013 рр. український результат був гіршим за показники не тільки євроновачків, а й усіх країн-кандидатів. До того ж у 2011 р. Україна втратила лідерські позиції у Східному партнерстві на користь Молдови, а в 2012–2013 рр. зі зростаючим розривом поступилася також і Грузії. У 2014–2016 рр. наша країна випередила Туреччину і Македонію (з групи країн-кандидатів). Щодо інших груп ситуація не змінилася.

Разом з тим слід відмітити, що в окремі роки досліджуваного періоду різниця між значеннями складової *cl* для України та деяких євроновачків (Румунії, Болгарії, Хорватії) була нульовою або мінімальною (в межах 2–5 балів). А в часи різкого погіршення позицій України за загальним індексом свободи щодо всіх країн-кандидатів і решти групи Східного партнерства український показник *cl* продовжував триматися умовно на рівні або навіть слабо домінувати (наприклад, відносно Туреччини).

Універсальним індикатором *власне економічної свободи* можна вважати міжнародний індекс економічної свободи (Index of Economic Freedom, *IEF*), який розраховується Інститутом Heritage Foundation та аналітиками Wall Street Journal (США) для більшості країн світу з 1994 р. *IEF* включає 12 низових індексів, кожен з яких оцінюється за шкалою від 0 до 100: захист права власності; ефективність судової системи; корупція та прозорість влади; податковий тягар; тягар державних витрат; фіскальне благополуччя; свобода бізнесу; свобода трудових відносин; монетарна свобода; свобода торгівлі; свобода інвестицій; фінансова свобода. Загальний індекс *IEF* розраховується як середня арифметична значень низових індексів, взятих з однаковими вагами. Його також представлено у 100-бальній шкалі (де 0 означає високий, а 100 – низький ступінь економічної свободи). Низові індекси тематично об'єднано в чотири категорії: 1) економіка і правопорядок

(проблематика права власності, судової ефективності, корупції); 2) масштаб урядової експансії (податковий тягар, державні витрати, фіскальне благополуччя); 3) регуляторна свобода (свобода бізнесу, трудові відносини, монетарна свобода); 4) відкритість ринків (торгівля, інвестиції і фінанси)[195].

Під час аналізу індексу економічної свободи (*IEF*) актуалізується проблема перехрещення окремих даних у його структурі та у показнику *FIW*, описаному вище. Приміром, методика розрахунку *IEF* в частині низового індексу захисту права власності передбачає врахування окремих даних зі структури *FIW*. Методика же розрахунку *FIW* у частині політичних прав (вільного врядування) спирається на спільні з методикою *IEF* дані щодо аналізу корупції, запозичені з іншого глобального дослідження, результатом якого є індекс сприйняття корупції міжнародної організації Transparency International. З метою уникнення можливого дублювання результатів аналізу автором пропонується залучити індикатор *IEF* без низового індексу захисту права власності і низового індексу корупції та прозорості влади. Треба також звернути увагу на те, що низові індекси ефективності судової системи та фіскального благополуччя були запроваджені до методики *IEF* тільки у 2016 р. Тому для забезпечення хронологічної порівнянності доцільно проігнорувати зазначені нововведення.

Отже, беремо до уваги вісім низових індексів *IEF*: податковий тягар; державні витрати; свобода бізнесу; свобода трудових відносин; монетарна свобода; свобода торгівлі; свобода інвестицій; фінансова свобода. За прикладом оригінального *IEF*, скоригований автором показник розраховано як середнє арифметичне. Усі перераховані низові індекси усереднено й узагальнено за такими категоріями: масштаб урядової експансії (*Government Size, gs*), регуляторна свобода (*Regulatory Efficiency, re*), відкритість ринків (*Open Markets, om*) і табульовано (табл. 3.7, табл. А.1, додаток А). Із технічних причин тут і далі таблиці у тексті щодо індексів зі складовими вмішують дані лише за 2014–2016 рр., а дані за попередній період зведено в додаток А.

Таблиця 3.7

**Скоригований індекс економічної свободи та його складові для України
і референтних країн (економіко-ресурсний показник)**

Референтні країни	2014				2015				2016			
	gs	re	om	IEF	gs	re	om	IEF	gs	re	om	IEF
<i>Нові члени ЄС</i>												
Естонія	67	73	86	76	68	73	86	77	69	73	86	77
Латвія	72	76	74	74	72	74	78	75	71	79	74	75
Литва	77	76	83	79	78	75	83	79	76	78	76	76
Польща	65	70	76	71	61	71	78	71	61	71	77	71
Чехія	61	77	83	75	65	76	83	76	64	77	82	76
Словаччина	68	67	79	72	65	68	78	71	63	67	77	70
Словенія	29	73	69	61	29	74	69	61	44	75	69	65
Угорщина	52	74	78	70	53	74	78	70	52	73	77	70
Румунія	75	72	73	73	77	71	71	72	76	71	71	72
Болгарія	78	76	71	75	76	74	71	73	75	73	72	73
Хорватія	61	60	76	66	52	60	74	64	49	61	74	63
Кіпр	58	74	69	68	62	73	71	69	61	73	71	69
Мальта	54	66	76	67	55	66	78	68	54	68	77	68
<i>Країни-кандидати</i>												
Албанія	82	68	76	74	81	67	76	74	80	70	76	75
Македонія	79	76	69	74	81	76	69	74	80	76	69	74
Чорногорія	65	78	67	70	66	77	68	71	58	74	70	68
Сербія	55	67	68	64	64	68	66	66	62	70	66	66
Туреччина	67	61	73	67	65	62	73	67	67	62	71	67
<i>Країни Східного партнерства</i>												
Україна	53	62	44	53	55	57	45	52	58	53	47	52
Білорусь	71	66	37	56	67	65	36	55	69	69	40	58
Молдова	68	61	60	63	71	60	60	62	70	59	62	63
Грузія	81	84	76	80	81	81	76	79	81	80	76	79
Азербайджан	74	78	60	70	72	74	62	69	73	73	60	68
Вірменія	84	73	77	77	82	71	79	77	83	75	77	77

Джерело: розраховано автором за *Index of Economic Freedom Data* [195].

Власне, протягом 2005–2009 рр. український показник *IEF* демонстрував поступове погіршення. Зафіксоване у 2009 р. найнижче значення (51 бал) не змінювалося до 2012 р., після чого у 2013 р. намітилося обережне покращення (до 55 балів). Проте у 2014–2016 рр. знову відбулося його поступове погіршення і фіксація на рівні 52. Серед категорій низових індексів у 2005 р. високе значення отримав субіндекс урядової експансії (83). Але вже в наступні роки він різко погіршився, поступово наближаючись до значень за іншими категоріями. У 2009 р. стрімко знизилося і до 2015 р. залишалося практично незмінним значення субіндексу за категорією відкритості ринків. Хронічно низькими з незначними варіаціями (53–56)

залишалися до 2013 р. значення за категорією регуляторної свободи, потім відбулося їх помітне покращення (до 63). Однак у наступні роки знову спостерігався регрес.

У міжнародних порівняннях за показником *IEF* у 2005 р. Україна поступалась усім євроновачкам і всім країнам-кандидатам (крім Туреччини і тогочасного кандидата Хорватії). Результати половини країн Східного партнерства також випереджали український показник. Водночас відставання України від окремих країн у кожній групі було мінімальним (наприклад, від Польщі, Мальти, Молдови). У 2006–2008 рр. Україна була найгіршою серед обраних країн, за винятком Білорусі. А з 2009 р. навіть Білорусь стала досягати кращого результату, ніж Україна (не кажучи вже про інші країни).

У розрізі категорій *IEF* у 2005 р. Україна за показником урядової експансії (*gs*) обійшла усі обрані країни, за винятком Грузії і Вірменії. У наступні роки більшості країн вдалося суттєво перевершити український параметр за категорією *gs*. Категорія регуляторної свободи (*re*) для України у 2005–2012 рр. характеризувалася найгіршими значеннями серед порівнюваних країн. У 2013 р. за цим показником Україна незначно випередила Хорватію, Білорусь і Молдову, а в 2014–2016 рр. знову стала найгіршою. За категорією відкритості ринків (*om*) у 2005–2008 рр. гіршою, ніж в Україні, була ситуація тільки в Білорусі та Азербайджані. У 2009 р. і в наступні роки Азербайджану вдалося помітно покращити цей параметр, залишивши Україну й Білорусь із найгіршими показниками серед усіх груп.

Про соціальну свободу як *свободу людського розвитку* свідчать базові й додаткові індикатори людського розвитку Програми розвитку ООН (ПРООН). Базовим індикатором є Індекс людського розвитку (Human Development Index, *HDI*), що демонструє з 1990 р. досягнення більшості країн світу за компонентами очікуваної тривалості життя при народженні, очікуваної та середньої тривалості навчання, а також валового національного доходу на одну особу населення. Оцінка проводиться за шкалою від 0 до 1, при цьому що вищий показник – то кращий прогрес. На цій основі експертами виокремлено країни з низьким, середнім, високим і дуже високим рівнем людського розвитку. Значення *HDI* України за весь період міжнародного моніторингу забезпечувало їй позицію в

групі країн з високим розвитком. Але загальновідомо, що таку позицію Україною досягнуто здебільшого завдяки успіхам у компоненті навчання. В інших двох компонентах Україна драматично відстає.

Протягом аналізованого періоду *HDI* для України демонстрував загалом позитивну динаміку (табл. 3.8). Разом з тим він був найнижчим порівняно з усіма євроновачками.

Таблиця 3.8

**Індекс людського розвитку для України та референтних країн
(соціоуправлінський показник)**

Референтні країни	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
<i>Нові члени ЄС</i>											
Естонія	0,822	0,829	0,835	0,836	0,833	0,838	0,850	0,856	0,860	0,863	0,865
Латвія	0,807	0,814	0,819	0,821	0,815	0,810	0,812	0,814	0,822	0,828	0,830
Литва	0,807	0,812	0,820	0,825	0,824	0,826	0,830	0,834	0,841	0,846	0,848
Польща	0,803	0,808	0,813	0,818	0,822	0,829	0,834	0,838	0,850	0,852	0,855
Чехія	0,847	0,851	0,856	0,858	0,859	0,861	0,864	0,865	0,871	0,875	0,878
Словаччина	0,793	0,802	0,813	0,820	0,822	0,829	0,835	0,838	0,841	0,842	0,845
Словенія	0,858	0,865	0,869	0,873	0,872	0,876	0,877	0,878	0,888	0,888	0,890
Угорщина	0,802	0,809	0,812	0,816	0,817	0,821	0,823	0,824	0,834	0,834	0,836
Румунія	0,755	0,766	0,780	0,795	0,797	0,798	0,797	0,794	0,797	0,798	0,802
Болгарія	0,750	0,755	0,761	0,768	0,770	0,775	0,778	0,781	0,787	0,792	0,794
Хорватія	0,783	0,793	0,800	0,803	0,803	0,808	0,815	0,817	0,820	0,823	0,827
Кіпр	0,829	0,836	0,844	0,849	0,853	0,847	0,850	0,850	0,850	0,854	0,856
Мальта	0,809	0,808	0,813	0,815	0,819	0,826	0,821	0,828	0,847	0,853	0,856
<i>Країни-кандидати</i>											
Албанія	0,696	0,703	0,713	0,721	0,725	0,738	0,752	0,759	0,761	0,762	0,764
Македонія	0,703	0,709	0,714	0,730	0,732	0,735	0,739	0,741	0,743	0,746	0,748
Чорногорія	0,751	0,762	0,774	0,785	0,787	0,792	0,797	0,799	0,803	0,804	0,751
Сербія	0,739	0,743	0,749	0,754	0,755	0,757	0,767	0,766	0,771	0,775	0,776
Туреччина	0,687	0,697	0,705	0,709	0,715	0,737	0,750	0,754	0,759	0,764	0,767
<i>Країни Східного партнерства</i>											
Україна	0,716	0,723	0,730	0,734	0,728	0,734	0,739	0,744	0,746	0,748	0,743
Білорусь	0,723	0,739	0,755	0,771	0,780	0,787	0,793	0,796	0,796	0,798	0,796
Молдова	0,648	0,656	0,661	0,668	0,664	0,672	0,679	0,686	0,696	0,701	0,699
Грузія	0,714	0,722	0,735	0,734	0,738	0,742	0,749	0,755	0,759	0,768	0,769
Азербайджан	0,682	0,708	0,719	0,728	0,737	0,741	0,742	0,745	0,752	0,758	0,759
Вірменія	0,692	0,707	0,721	0,725	0,720	0,729	0,732	0,736	0,739	0,741	0,743

Джерело: складено автором за Human Development Data [196].

Втім, Україна може вважатися відносно успішнішою на фоні досягнень окремих країн-кандидатів (Албанії, Туреччини і Македонії). Проте це порівняння

правдиве тільки до 2009 р. Також нашою країною не було реалізовано претензію на лідерство у групі Східного партнерства. У цій групі тільки Молдова вирізняється стабільно гіршими значеннями *HDI* порівняно з Україною.

Отже, *аналіз індикаторів із тематичного блоку соціальної свободи другої макрогрупи системи оцінювання принципів формування СВ вказує на сумнівні досягнення України порівняно з обраними для аналізу країнами за досліджуваний період.* Відповідні національні реформи у контексті поліпшення стану всіх складових соціальної свободи є невідкладними. У цілому за досліджуваний період у міжнародних порівняннях *показники індивідуальної інтенціональності позиціонували Україну значно краще, ніж показники соціальної свободи.*

3.3. Принципи індивідуальної порядності та соціальної довіри у практичному контексті становлення соціальної відповідальності

Індивідуальна порядність як характеристика суб'єкта СВ, а також довіра у соціально-економічних відносинах є важливими принципами формування СВ. Нижче описано методичні можливості й отримані автором результати оцінювання порядності та соціальної довіри в Україні крізь призму міжнародних порівнянь.

Для аналізу прояву індивідуальної порядності доречно звернутися до окремих позицій із тематичного блоку ЄСД, присвяченого людським цінностям. У контексті *суб'єктивного індикатора* порядності інформативною автор вважає позицію «Належна (доброчесна) поведінка»: респонденти досліджуваних країн повинні були вказати суб'єктивну міру важливості / неважливості зазначеної ціннісної категорії. Цю позицію було включено до анкети кожного раунду, в якому брала участь Україна.

Отже, протягом усіх років спостереження Україна демонструвала середній бал сприйняття доброчесності у межах 3,8–3,9 у спектрі оцінок від «зовсім неважливо» (1) до «дуже важливо» (5) за 5-бальною системою. У 2005 р. український показник дорівнював чеському, естонському і словацькому, але поступався угорському (4,1), польському (4,0) та навіть показникові Туреччини – країни-кандидата на вступ до ЄС. У 2007 р. середній бал для України перевищив

значення Естонії, але поступався значенню більшості інших євроновачків. У 2009 р. Україна випередила, крім Естонії, Латвію та Чехію і зрівнялася з Румунією та Хорватією. У 2011 р. Україні поступилася тільки Литва, а естонський результат був таким самим як український. У 2013 р. значення для України не було найвищим, але все ще перевищувало показник Литви і дорівнювало показникові Чехії (табл. 3.9). Довідково варто зазначити, що у 2013 р. Україна показала кращий результат, ніж деякі країни так званої старої Європи, наприклад, Німеччина і Швеція.

Таблиця 3.9

**Порядність громадян України та референтних країн
(суб'єктивний показник)**

Референтні країни	2005		2007		2009		2011		2013	
	Максимальна оцінка, %	Середній бал	Максимальна оцінка, %	Середній бал	Максимальна оцінка, %	Середній бал	Максимальна оцінка, %	Середній бал	Максимальна оцінка, %	Середній бал
Албанія	–	–	–	–	–	–	–	–	21,9	4,0
Болгарія	–	–	24,5	4,1	25,7	4,0	24,9	4,1	28,2	4,1
Кіпр	–	–	15,9	4,1	22,1	4,1	27,6	4,1	33,1	4,2
Чехія	17,4	3,8	–	–	16	3,8	14,8	3,9	15,5	3,8
Естонія	10,3	3,8	11,7	3,8	12,5	3,8	11,3	3,8	13,3	3,9
Хорватія	–	–	–	–	19,2	3,9	20,6	4,0	–	–
Угорщина	30,1	4,1	24,0	4,0	23,8	4,0	26,1	4,0	19,6	3,9
Латвія	–	–	–	–	15,1	3,8	–	–	–	–
Литва	–	–	–	–	–	–	16,1	3,7	10,3	3,6
Польща	18,1	4,0	12,9	4,0	15,7	4,0	16,7	4,0	18,8	4,0
Румунія	–	–	–	–	15,2	3,9	–	–	–	–
Словенія	17,1	3,9	17,4	3,9	19,7	4,0	20,4	4,0	30,4	4,2
Словаччина	9,8	3,8	13,3	3,9	17,7	4,0	19,7	4,0	23,6	4,1
Туреччина	21,3	4,0	–	–	25,8	4,1	–	–	–	–
Україна	20,6	3,8	20,6	3,9	25,6	3,9	18,1	3,8	17,6	3,8

Джерело: розраховано автором за *European Social Survey Data* [188].

Частка респондентів з категоричною позитивною оцінкою («дуже важливо») в Україні досягла максимуму у 2009 р. (25,6%) і відтоді стала різко знижуватися до 17,6 % у 2013 р. Проте у когорті обраних для аналізу країн цей показник не став найгіршим, він значно перевищував, наприклад, результат Литви.

З метою виявлення порядності громадян України у 2014–2016 рр. автор вдався до аналізу відповідних результатів національного соціологічного моніторингу від

Інституту соціології НАН України. Так, у блоці «Суспільна мораль, конфлікти й довіра» викликає інтерес позиція, за якою досліджується думка респондентів про те, чи спроможні оточуючі піти на нечесний вчинок заради вигоди [189, с. 452]. За вказаний період найбільшу частку становили ті, хто не визначився з відповіддю, а частка згодних із цим твердженням дещо перевищувала частку незгодних. Водночас треба мати на увазі, що у 2014 р. за цією позицією відбулися кардинальні зміни в суспільстві. Так, ще у 2012 р. частка переконаних у нечесності оточуючих становила 71%, у 2014 р. вона стрімко знизилася до 21% і продовжила падіння у 2016 р. (19%).

Для цілей побудови *об'єктивного маркера* порядності в індивідуальній поведінці пропонується розрахувати індексний показник (Decency Index, *DI*), що складається з індикатора *bank*, який свідчить про характер поводження з позиковими коштами, та індикатора, який описує ступінь залучення громадян до корупційних діянь (corruption, *cor*). Індекс *DI* розраховано як середнє геометричне, оскільки значення його складових для більшості країн є асиметричними. Обидві складові індексу є індикаторами-дестимуляторами, до того ж із однаковою шкалою вимірювання, тобто не потребують нормування. Частка проблемної заборгованості (недіючих кредитів) у загальній вартості комерційних позик як перша складова індексу є інформацією Світового банку і Міжнародного валютного фонду, що міститься у Глобальній доповіді про фінансову стабільність, яка охоплює більшість країн світу з 1997 р. Другою складовою індексу слугує частка осіб, які давали хабар протягом останнього року, отримана зі звітів глобального дослідження «Барометр світової корупції» (Global Corruption Barometer) від аналітичного центру Gallup International Association для організації Transparency International, що спеціалізується у питаннях моніторингу рівня корупції. Традиційно аналітики «Барометра» вивчають громадську (не експертну) думку щодо широкого кола аспектів розуміння корупції і боротьби з нею. Дослідження проводиться з 2003 р. шляхом інтерв'ювання, щоразу охоплюючи все більше країн (47 – у 2003 р., 107 – у 2013 р.) і розширюючи спектр запитань. Частка осіб, що давали хабар протягом останнього року, – один із показників, збирання даних за якими здійснюється найбільш регулярно від початку моніторингу. Україна представлена у ньому з 2004 р. [197].

Використовуючи дані «Барометра» для діагностування порядності в економічній поведінці, слід зважати на те, що факт хабарництва може відображати як певний (іноді завуальований) примус з боку хабарника, так і добровільну ініціативу хабародавця. Водночас дослідники зауважують, що в країнах Центральної та Східної Європи (у т. ч. в Україні) добровільність участі в корупційному обміні превалює [198]. Крім того, незважаючи на те, що більшість запитань із анкети «Барометра» допускають ретроспективні міжнародні порівняння, здійснювати їх слід обережно. Адже результати, представлені в деяких звітах, неоднаковою мірою враховували відповіді респондентів за варіантом «не знаю». Рік від року звіти також містили різну кількість і види публічно-владних установ, звернення до яких супроводжувалося пропозицією хабаря. В окремі роки адресовані респондентам запитання стосувалися різної кількості та змісту форм і причин пропозиції хабаря. Усе це могло вплинути на загальну частку хабародавців у бік збільшення / зменшення. Зважаючи на це, коректнішими видаються міжкраїнові порівняння за підсумками кожного року окремо. До того ж, моніторинг «Барометра» рідко охоплював усі обрані автором для аналізу країни, тому узагальнення за групами країн не завжди технічно можливе. Зауваження щодо як міжнародних порівнянь за підсумками кожного року, так і технічних обмежень узагальнення за групами країн стосується, очевидно, й інтегрального показника *DI* (табл. 3.10).

Отже, у 2005 р. показник *DI* в Україні був найгіршим серед усіх охоплених аналізом країн, що свідчить про поширеність економічної непорядності. Він майже на порядок перевищував показник Грузії, у кілька разів – показник євроновачків Польщі та Чехії. Близький до українського показника показала Сербія як країна-кандидат, для якої цей індекс був менший на чверть. У 2006 р. та 2007 р. *DI* для України був найгірший зі значним відривом від інших країн. У 2009 р. ситуація змінилася: український показник був помітно кращим за литовський та молдовський і дещо кращим за індекс для Сербії, хоча помітний розрив зі значеннями для інших країн зберігався. У 2010 р. цей розрив став потроху скорочуватися, й Україна знову отримала кращу позицію щодо Литви. У 2013 р. значення *DI* не засвідчило високу порядність наших громадян, водночас Україна не була за цим аспектом найгіршою.

Таблиця 3.10

Індекс економічної порядності в Україні та референтних країнах (об'єктивний показник)

Референтні країни	2005			2006			2007			2009			2010			2013			2016		
	cor	bank	DI	cor	bank	DI	cor	bank	DI	cor	bank	DI	cor	bank	DI	cor	bank	DI	cor	bank	DI
<i>Нові члени ЄС</i>																					
Естонія	–	0,2	–	–	0,2	–	–	0,5	–	–	5,2	–	–	5,4	–	6,0	1,5	3,0	5,0	0,9	2,1
Латвія	–	0,7	–	–	0,5	–	–	0,8	–	–	14,3	–	15,0	15,9	15,5	19,0	6,4	11,0	15,0	3,7	7,4
Литва	28,0	0,6	4,1	–	1,0	–	29,0	1,0	5,4	30,0	24,0	26,8	34,0	23,3	28,2	26,0	11,6	17,4	24,0	–	–
Польща	8,0	11,0	9,4	5,0	7,4	6,1	–	5,2	–	4,0	4,3	4,1	16,0	4,9	8,9	–	5,0	–	7,0	4,0	5,3
Чехія	18,0	3,9	8,4	17,0	3,6	7,8	13,0	2,4	5,5	11,0	4,6	7,1	14,0	5,4	8,7	15,0	5,2	8,8	9,0	4,6	6,4
Словаччина	–	5,0	–	–	3,2	–	–	2,5	–	–	5,3	–	–	5,8	–	21,0	5,1	10,4	12,0	4,4	7,3
Словенія	–	2,5	–	–	2,5	–	–	1,8	–	–	5,8	–	4,0	8,2	5,7	6,0	13,3	8,9	3,0	5,1	3,9
Угорщина	–	2,3	–	–	2,6	–	–	2,3	–	14,0	8,2	10,7	24,0	10,0	15,5	12,0	16,8	14,2	22,0	7,4	12,7
Румунія	22,0	1,4	5,5	20,0	1,8	6,0	33,0	2,6	9,2	14,0	7,9	10,5	29,0	11,9	18,5	17,0	21,9	19,3	29,0	9,6	16,7
Болгарія	7,0	2,2	3,9	8,0	2,2	4,2	7,0	2,1	3,8	5,0	6,4	5,7	8,0	11,9	9,8	8,0	16,9	11,6	17,0	13,2	15,0
Хорватія	7,0	6,2	6,6	7,0	5,2	6,0	8,0	4,8	6,2	4,0	7,7	5,5	5,0	11,1	7,4	4,0	15,4	7,9	10,0	13,6	11,7
Кіпр	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	4,5	–	–	5,8	–	19,0	38,6	27,1	2,0	–	–
Мальта	–	8,2	–	–	6,5	–	–	5,3	–	–	5,8	–	–	7,0	–	–	8,9	–	–	5,4	–
<i>Країни-кандидати</i>																					
Албанія	–	2,3	–	66,0	3,1	14,3	71,0	3,4	15,5	–	10,5	–	–	14,0	–	–	23,5	–	34,0	–	–
Македонія	8,0	15,0	11,0	9,0	11,2	10,0	44,0	7,5	18,2	4,0	8,9	6,0	22,0	9,0	14,1	17,0	10,9	13,6	12,0	–	–
Чорногорія	–	5,3	–	–	2,9	–	–	3,2	–	–	13,5	–	–	21,0	–	–	18,4	–	16,0	–	–
Сербія	19,0	23,8	21,3	13,0	4,1	7,3	21,0	8,4	13,3	20,0	15,7	17,7	18,0	16,9	17,4	26,0	20,6	23,1	22,0	–	–
Туреччина	5,0	4,3	4,6	2,0	3,6	2,7	6,0	3,3	4,5	2,0	5,0	3,2	33,0	3,5	10,7	21,0	2,6	7,4	18,0	–	–
<i>Країни Східного партнерства</i>																					
Україна	13,0	58,0	27,5	23,0	59,8	37,1	30,0	48,1	38,0	21,0	13,7	17,0	37,0	15,3	23,8	37,0	12,9	21,8	38,0	30,5	34,0
Білорусь	–	3,1	–	–	2,8	–	–	1,9	–	13,0	4,2	7,4	28,0	3,5	10,0	–	4,4	–	20,0	12,8	16,0
Молдова	29,0	–	–	27,0	4,4	10,9	30,0	3,7	10,5	28,0	16,4	21,4	37,0	13,3	22,2	29,0	11,6	18,3	42,0	16,3	26,2
Грузія	7,0	1,2	2,9	–	0,8	–	–	0,8	–	2,0	6,3	3,5	4,0	5,9	4,9	4,0	3,0	3,5	7,0	3,4	4,9
Азербайджан	–	7,2	–	–	–	–	–	–	–	46,0	3,5	12,7	47,0	4,7	14,8	–	4,5	–	38,0	–	–
Вірменія	–	2,0	–	–	2,4	–	–	2,4	–	43,0	4,9	14,5	23,0	3,0	8,4	18,0	4,5	9,0	24,0	6,7	12,7

Джерело: розраховано автором за Global Corruption Barometer Data [197] і World Development Indicators Data [199].

За період 2014–2016 рр. є можливість аналізувати лише дані за 2016 р., які підтверджують виявлені тенденції. Слід відмітити, що до 2007 р. включно в складі індексу *DI* субіндикатор *cor* в Україні був кращим за *bank*, а в окремі роки – успішнішим за результати Албанії, Македонії, Чехії, Румунії.

Теоретичне обґрунтування СВ, викладене автором у попередніх розділах, передбачає доповнення аналізу порядності дослідженням поширеності настанов Парето-релевантності в індивідуальній поведінці. *Атрибутивним маркером* для оцінки такої поширеності доцільно обрати позицію «Більшість людей схильна або несхильна скористатися Вами при нагоді» із тематичного блоку ЄСД «Засоби масової інформації та суспільна довіра». Цю позицію було включено до анкет усіх раундів за участю України. Респонденти мали оцінити запропоновані альтернативи, проранжувавши свою оцінку за шкалою від 0 (максимальна схильність) до 10 (максимальна несхильність). Можна узагальнити, що в цьому випадку мається на увазі суб'єктивна оцінка респондентами поширення настанов соціального паразитизму та його антипода – Парето-релевантності індивідуальної поведінки. Отже, можна вважати, що на оціночній шкалі 0 відображає максимальне поширення паразитизму, а 10 – домінування Парето-релевантності.

Указана шкала допускає значну варіацію відповідей респондентів (11 варіантів). Це, з одного боку, деталізує оцінку у межах обраної позиції ЄСД (глибше, ніж в інших проаналізованих у роботі позиціях), однак з іншого – надмірно її фрагментує, відволікаючи від суттєвих аспектів. Для аналітичних цілей варто зосередитися на основних рисах сприйняття респондентами поширеності Парето-релевантності. Для цього автор пропонує розрахувати суму постмедіанних значень оцінок ($\sum_{postmed}$ – сума часток респондентів, які обрали варіанти 6–10 на шкалі) і використати її як загальну оцінку впевненого домінування Парето-релевантності (табл. 3.11).

Отже, за весь час спостереження сума постмедіанних значень за обраною позицією для України характеризувалася деякими флуктуаціями. У 2005–2009 рр. вона з помірною динамікою зменшувалася, досягнувши мінімального результату 31%. З 2011 р. ця сума стала зростати (до 35% у 2013 р.).

Таблиця 3.11

**Настанови Парето-релевантності у поведінці громадян України
та окремих європейських країн (атрибутивний показник)**

Референтні країни	2005		2007		2009		2011		2013	
	$\Sigma_{postmed}, \%$	Середній бал	$\Sigma_{postmed}, \%$	Середній бал	$\Sigma_{postmed}, \%$	Середній бал	$\Sigma_{postmed}, \%$	Середній бал	$\Sigma_{postmed}, \%$	Середній бал
Албанія	–	–	–	–	–	–	–	–	33,1	4,5
Болгарія	–	–	30,9	4,5	27,8	4,3	28,8	4,4	24,2	4,1
Кіпр	–	–	35,3	4,9	38,1	4,8	23,9	4,1	25,6	4,1
Чехія	44,0	5,2	–	–	46,9	5,3	43,6	5,1	42,1	5,0
Естонія	46,2	5,4	49,4	5,6	53,2	5,8	59,6	6,1	52,6	5,7
Хорватія	–	–	–	–	33,3	4,6	38,8	4,9	–	–
Угорщина	31,9	4,6	35,8	4,7	32,0	4,6	36,0	4,8	40,9	5,1
Латвія	–	–	–	–	46,5	5,3	–	–	–	–
Литва	–	–	–	–	–	–	42,5	5,2	52,6	5,6
Польща	30,0	4,6	33,2	4,8	35,9	4,9	38,5	5,1	38,0	5,0
Румунія	–	–	–	–	23,9	3,7	–	–	–	–
Словенія	34,4	4,8	35,6	4,9	38,2	5,0	31,5	4,5	42,1	5,1
Словаччина	26,1	4,5	31,4	4,7	32,3	4,6	29,6	4,5	26,3	4,2
Туреччина	24,7	3,6	–	–	18,4	3,2	–	–	–	–
Україна	32,8	4,8	31,8	4,6	30,6	4,5	32,0	4,6	35,4	4,8

Джерело: розраховано автором за *European Social Survey Data* [188].

Щодо міжкраїнових порівнянь, то у 2005 р. вказаний індикатор перевищував показник Польщі й Угорщини і значно випереджав результат Словаччини та країни-кандидата Туреччини, хоча дуже поступався, наприклад, Естонії. У 2007 р. він поступався показникам більшості євроновачків. У 2009 р. його значення стало найменшим порівняно з усіма євроновачками, крім Болгарії та Румунії. Розрив із румунським показником був особливо великим на користь України. Ще більшим виявився розрив із турецьким показником.

У 2011 р. Україна перевершила Словаччину, Словенію, Болгарію, навіть Кіпр, хоча високі результати Естонії та Литви залишилися недосяжними. 2013 р. ознаменувався кращим результатом України щодо Болгарії, Словаччини і Кіпру, а також незначною різницею з Польщею на користь останньої. Інші нові країни ЄС (Естонія, Чехія) продемонстрували набагато кращі значення порівняно з Україною, а країна-кандидат Албанія – незначне розходження на користь України.

Детальна оціночна шкала за обраною позицією дозволяє розрахувати середній

бал поширення настанов Парето-релевантної поведінки (у спектрі від 0 до 10). У цьому випадку укрупнення варіантів оцінки у 5-бальну шкалу (для порівнянності з іншими бальними індикаторами цього розділу) видається недоцільним, бо пов'язане зі значною кількістю умовних допущень щодо ступеня належності тих чи інших варіантів до серединних, перед-екстремальних чи екстремальних оцінок.

Середній бал поширення настанов Парето-релевантності протягом періоду спостереження для України залишався майже незмінним, перебуваючи у межах 4,6–4,8 бала. За 10-бальною шкалою цей результат можна вважати доволі низьким. Але такий висновок без урахування контексту міжнародних порівнянь буде поверховим. Обрані для аналізу країни за вказаним показником засвідчили такі самі або несуттєво кращі (гірші) значення. Крім того, вони так само виявилися порівняно однорідними у часі (з найвищими значеннями у Чехії, Естонії, Литві (5–6 балів) і найнижчими – у Туреччині, Кіпру, Румунії (3–4 бали)). Український результат відповідав профілю таких країн, як Словенія, Словаччина, Угорщина, Хорватія, Болгарія.

Для аналізу Парето-релевантності в українському суспільстві у період з 2014 р. автор також використав результати національного соціологічного моніторингу від Інституту соціології НАН України. У блоці «Політична ситуація» міститься позиція, яка оцінює громадську думку про значущість мафії та злочинного світу у житті українського суспільства. В останні роки частка респондентів, які вважають роль цих суб'єктів суспільно вагомую, помітно зменшилася – з 39% у 2012 р. до 34% у 2016 р., а її пікове значення спостерігалось у 2000 р. – 43% [189, с. 434].

Отже, *аналіз індикаторів із тематичного блоку порядності першої макрогрупи системи оцінювання знову вказує на спорідненість результатів України та обраних для аналізу країн за досліджуваний період. Навіть відверто провальні свідчення порядності індивідуальних суб'єктів СВ в Україні були не гіршими, ніж результати ряду країн-євроновачків.*

Зафіксувавши основні параметри порядності у поведінці індивідуальних суб'єктів, необхідно звернутися до аналізу *довіри* в їх відносинах. З огляду на раніше викладені теоретичні міркування автора, емпіричний аналіз довіри вимагає пошуку і

вивчення таких індикаторів: 1) генералізована довіра – загальне почуття довіри у соціумі (економіко-гуманітарний показник); 2) власне економічна довіра (економіко-ресурсний показник); 3) довіра до соціальних норм (соціоуправлінський показник). Крім того, відповідно до описаних в параграфі 3.1 методичних засад, кожний із цих індикаторів має відображати і внутрішні властивості визначеного інституційного сектору як суб'єкта СВ (довіра всередині сектору), і якість його участі у функціонуванні системи відносин СВ (довіра до сектору).

На думку автора, зовнішній аспект *генералізованої довіри* (*довіра до громадянського суспільства*) доречно відстежувати через вивчення процесів еміграції активних категорій населення. Традиційні соціоекономічні дослідження рідко розглядають еміграцію в контексті проблематики соціальної довіри. У науковій літературі можна віднайти фрагментарні аналітичні викладки з обґрунтуванням тези, що еміграція послаблює довіру у приймаючих суспільствах [200]. Глибше дослідженим є взаємозв'язок між довірою до владних інститутів та еміграційними настановами. Відповідно до логіки цього взаємозв'язку, що більшою стає недовіра до влади, то стрімкіше зростають еміграційні настанови [201]. Тим часом необхідно враховувати, що найбільш явно взаємозв'язок між довірою до влади та еміграцією проявляється лише тоді, коли громадяни не мають інших сподівань, крім як на здатність політикуму організувати соціум. Автор вважає, що за умови тотальної недовіри до держави саме довіра до громадських інститутів превентивно попереджує або пом'якшує гостроту питання про остаточний розрив зв'язку індивіда з Батьківщиною. Відповідно, еміграція розглядається ним як крайня опція, коли має місце повне вичерпання можливостей співжиття і навіть громадянське суспільство своїм впливом не може цьому зарадити. Дійсно, еміграція часто мотивується недовірою до влади, але значною мірою пришвидшується саме дефіцитом довіри до громадських інститутів (віри у їх потенціал). Саме тому еміграція, особливо щодо найбільш активного населення, у цій роботі трактується як аспект генералізованої довіри, зовнішній до громадянського суспільства.

За авторським спостереженням, еміграційний індикатор для цілей аналізу

генералізованої довіри міститься серед складових Індексу неспроможності, що з 2005 р. розраховується експертами міжнародної громадської організації The Fund for Peace для більшості країн світу. Країни, охоплені цим індексом, оцінюються за 12 критеріями, які слугують низовими індикаторами для його побудови. За підсумками аналізу формується бальна оцінка для кожного критерію за шкалою від 0 (найвища спроможність, низькі ризики та загрози) до 10 (найменша спроможність, високі ризики та загрози). Серед низових індикаторів привертає увагу критерій «Еміграція та втеча інтелекту» (Human Flight, *hf*): він оцінює обсяги еміграції професіоналів, середнього класу та економічно активного населення, а також процеси репатріації та тенденції зростання діаспор. Указаний індикатор для України розраховувався щороку від початку моніторингу (від 2005 р.).

Довіру всередині громадянського суспільства (як внутрішній аспект генералізованої довіри) автор пропонує вимірювати на основі безпосереднього соціологічного маркеру довіри громадян до співвітчизників, який міститься у звітах ЄСД. Адже така довіра формує остов громадянського суспільства (люди довіряють один одному і тому консолідуються як члени єдиного громадянського простору). Цим маркером можна вважати позицію «Більшості людей слід довіряти / бути вкрай обережними у взаємовідносинах» із тематичного блоку ЄСД «Засоби масової інформації та суспільна довіра». Указана позиція міститься в анкетах усіх раундів за участю України. Респонденти мали оцінити запропоновані альтернативи за шкалою від 0 (максимальна обережність) до 10 (максимальна довіра). Такі оцінки уможливають авторський розрахунок середнього балу у спектрі від 0 до 10.

Еміграційний індикатор (*hf*) із методики Індексу неспроможності та соціологічний індикатор із ЄСД (*trust*) доцільно об'єднати в комплексний індексний показник генералізованої довіри (Generalized Trust Index, I_{gt}). При цьому треба врахувати, що *hf* є показником-дестимулятором і потребує відповідного нормування. Оскільки обидва індикатори мають однакову шкалу (від 0 до 10), то потреби в інших нормувальних процедурах немає (табл. 3.12).

Розрахований автором індекс I_{gt} має зростаючу шкалу, де максимальна довіра дорівнює 10. Для агрегування використано середню геометричну, оскільки значення

складових індексу в окремі роки для деяких країн були асиметричними, а для інших країн і більш однорідних значень застосування саме середньої геометричної фактично не впливало на підсумок агрегування.

Таблиця 3.12

Індекс генералізованої довіри в Україні та в окремих країнах

Референтні країни	2005			2007			2009			2011			2013		
	<i>hf</i>	<i>trust</i>	<i>I_{gt}</i>	<i>hf</i>	<i>trust</i>	<i>I_{gt}</i>	<i>hf</i>	<i>trust</i>	<i>I_{gt}</i>	<i>hf</i>	<i>trust</i>	<i>I_{gt}</i>	<i>hf</i>	<i>trust</i>	<i>I_{gt}</i>
Албанія	3,0	–	–	2,5	–	–	2,9	–	–	3,2	–	–	3,1	3,0	3,0
Болгарія	4,0	–	–	4,3	3,4	3,8	4,2	3,5	3,8	4,8	3,5	4,1	5,1	3,4	4,1
Кіпр	4,0	–	–	4,8	4,2	4,5	5,0	4,5	4,7	5,0	3,8	4,3	5,2	3,6	4,3
Чехія	5,0	4,3	4,6	5,2	–	–	5,7	4,8	5,2	6,3	4,6	5,4	6,9	4,5	5,5
Естонія	6,0	5,2	5,6	6,0	5,3	5,7	5,9	5,4	5,7	5,8	5,7	5,7	6,2	5,5	5,8
Хорватія	5,0	–	–	5,0	–	–	5,4	4,3	4,8	5,3	4,6	5,0	5,4	–	–
Угорщина	5,0	4,1	4,5	5,0	4,3	4,7	5,2	4,1	4,6	5,8	4,5	5,1	6,4	4,8	5,5
Латвія	5,0	–	–	5,0	–	–	5,0	4,1	4,5	5,5	–	–	5,9	–	–
Литва	4,5	–	–	4,6	–	–	5,0	–	–	5,6	4,7	5,2	6,0	5,2	5,6
Польща	3,5	3,6	3,5	3,6	4,1	3,8	4,1	4,1	4,1	4,7	4,4	4,5	5,3	4,1	4,7
Румунія	4,5	–	–	4,8	–	–	5,1	3,8	4,4	5,0	–	–	5,6	–	–
Словенія	6,5	4,1	5,2	6,5	4,1	5,1	6,7	4,3	5,4	6,5	3,9	5,0	7,1	4,5	5,7
Словаччина	4,5	4,0	4,3	4,7	4,3	4,5	4,8	4,1	4,4	5,2	4,0	4,6	5,5	3,9	4,6
Туреччина	5,0	2,9	3,8	5,0	–	–	5,2	2,3	3,4	5,8	–	–	6,3	–	–
Україна	2,5	4,4	3,3	2,7	4,1	3,3	3,4	4,1	3,7	4,0	4,2	4,1	4,6	4,5	4,5

Джерело: розраховано автором за *European Social Survey Data* [188] і *Fragile States Index Data* [202].

Отже, індекс генералізованої довіри (I_{gt}) для України протягом періоду спостереження стабільно зростав (з 3,3 у 2005 р. до 4,5 у 2013 р.), хоча навіть його найвище значення у 2013 р. можна вважати низьким за 10-бальною шкалою. У 2005 р. український показник був найнижчим, але близьким до польського. Те саме стосується і складової *hf*. Хоча за середнім балом соціологічного індикатора (*trust*) Україна тоді випереджала навіть багатьох євроновачків. У 2007 р. I_{gt} для України був найнижчим серед усіх охоплених аналізом країн за рахунок низького значення *hf* (схожий результат за цією складовою продемонструвала Албанія). А тогорічний український показник *trust* дорівнював показникам Польщі та Словенії і був кращим за значення Болгарії. У 2009 р. індекс I_{gt} для України був близьким до турецького та болгарського показників, поступаючись решті країн. За показником *hf* у 2009 р. Україна випередила лише Албанію, тоді як український показник *trust* дорівнював або перевищував значення більшості порівнюваних країн.

У 2011 р. український індекс I_{gt} зрівнявся з болгарським, а відставання від інших країн значно скоротилося. За показником hf Україна зберегла передостанню позицію перед Албанією. А позиція України за складовою $trust$ дещо зміцнилася. У 2013 р. I_{gt} для України перевищив результат Болгарії та Кіпру, позитивно виглядав порівняно з результатом Албанії і впритул наблизився до результатів Польщі та Словаччини. Це відбувалося завдяки показнику $trust$, за яким Україна вкотре демонструвала лідерство стосовно багатьох обраних країн. Однак за складовою hf Україна передувала лише Албанії. Такі значення і співвідношення складових індексу I_{gt} свідчать про компенсацію дефіциту зовнішньої довіри до громадянського суспільства рівнем внутрішньої довіри між його членами.

На жаль, коректно розрахувати індекс I_{gt} для міжнародних зіставлень у 2014–2016 рр. украї важко. Щодо порівняння в часі значень еміграційного показника hf , то за цей період Україна покращила свій результат (до 4,8 у 2016 р.) і зберегла лідерство щодо Албанії, однак порівняно з євроновачками ситуація в країні загалом погіршилася (табл. 3.13).

Таблиця 3.13

Еміграційний показник (hf) Індексу генералізованої довіри (I_{gt}) в Україні та в референтних країнах

Референтні країни	2014	2015	2016
Албанія	2,9	2,4	2,4
Болгарія	5,4	5,7	5,8
Кіпр	5,5	5,8	6,0
Чехія	7,2	7,5	7,2
Естонія	6,5	6,3	6,0
Хорватія	5,5	5,8	5,3
Угорщина	6,7	7,0	6,7
Латвія	5,6	5,5	5,2
Литва	5,8	5,9	5,6
Польща	5,6	5,8	5,5
Румунія	5,5	5,8	5,5
Словенія	7,2	7,2	6,9
Словаччина	5,8	6,1	5,8
Туреччина	6,3	6,4	6,1
Україна	4,5	4,6	4,8

Джерело: розраховано автором за *Fragile States Index Data* [202]

Динамічний ряд за показником $trust$ в Україні з 2014 р. можна також

доповнити даними національного соціологічного моніторингу від Інституту соціології НАН України. Серед запитань блоку «Суспільна мораль, конфлікти й довіра» міститься позиція, яка безпосередньо діагностує рівень довіри громадян України до співвітчизників. У 2014–2016 рр. респонденти, які переважно довіряли, становили найбільшу частку серед усіх опитаних. До того ж, ця частка впевнено зросла (із 40% у 2014 р. до 47% – у 2016 р.) [189, с. 454].

Науковим співтовариством обговорюється можливість дослідження рівня *економічної (ділової) довіри* за допомогою окремих індикаторів реалізації депозитних і кредитних угод між фінансовими установами й клієнтами. Подекуди для таких аналітичних цілей безпосередньо використовують показники фактичних обсягів виданих кредитів або залучених депозитів [203]. Ці показники доповнюють цілою низкою специфічних індикаторів, які уточнюють чи розширюють інформаційну базу для оцінювання ділової довіри. На думку автора, доцільним є пошук лаконічнішого індикатора, яким може слугувати розмір середньої процентної ставки за депозитними і кредитними угодами. Така ставка визначає основну умову (ціну) тимчасового залучення або надання грошових і матеріальних ресурсів. Її величина враховує масштаби ризику неповернення вкладу / позики. Відповідно, розмір середньої процентної ставки є обернено пропорційним надійності депозитних / кредитних відносин. Значущість цих відносин не обмежується фінансовим сектором: вони є вагомими для економіки в цілому. Тому депозитну / кредитну ставку, незважаючи на її простоту, можна тлумачити як концентроване відображення економічної довіри.

На цій основі для діагностування зовнішніх аспектів економічної довіри (*довіри до* бізнес-сектору) автор пропонує використовувати усереднену річну ставку за депозитами на вимогу, строковими й ощадними депозитами фізичних та юридичних осіб. Для оцінювання внутрішніх аспектів економічної довіри (*довіри всередині* бізнес-сектору) застосовуватиметься усереднена річна кредитна прайм-ставка, що є середньою річною ставкою за коротко- й середньостроковими кредитами у національній валюті, які фінансові установи пропонують здебільшого комерційним нефінансовим

корпораціям. Інакше кажучи, такі кредитні відносини, як правило, охоплюють суб'єктів всередині бізнес-сектору. До того ж коротко- й середньострокові позики вважаються найменш ризиковими, саме тому прайм-ставка з-поміж інших кредитних ставок є найбільш виразною в аспекті економічної довіри. Високий розмір ставки свідчить не просто про недовіру, а про її стійке превалювання між суб'єктами бізнес-сектору.

Міжнародну статистику щодо ставок за коротко- й середньостроковими кредитами, а також ставок за депозитами на вимогу, строковими й ощадними депозитами представлено в переліку фінансових показників системи моніторингу World Development Indicators від Світового банку, яка охоплює індикатори розвитку більшості країн світу з 1960 р. У табл. 3.14 наведено значення кредитних (*credit, ct*) і депозитних (*deposit, dp*) ставок за 2014–2016 рр., унормовані автором для шкали від 0 до 1, де 0 – найгірше, 1 – найкраще значення. Для авторського індексу ділової довіри (*Credit-Deposit Index, I_{cd}*) індикатори *ct* і *dp* агреговано на основі середньої геометричної. Про тенденції попередніх років свідчать дані табл. А.2 (додаток А).

Отже, показник *I_{cd}* для України характеризувався волатильністю. До 2007 р. включно відбувалося його зростання. Після радикального погіршення у 2008–2009 рр. він поперемінно то покращувався, то погіршувався, так і не досягши значення 2007 р.

Протягом усього часу індекс *I_{cd}* для України поступався всім євроновачкам і країнам-кандидатам, за винятком Сербії в окремі роки. У групі Східного партнерства кращою за Україну до 2007 р. включно була тільки Білорусь, у 2008 р. український показник перевершила також Вірменія, а вже у 2009 р. Україна стала найгіршою у групі.

У 2010–2011 рр. ситуація дещо налагодилася, в 2014 р. Україні навіть вдалося випередити Білорусь. Проте 2015–2016 рр. знову ознаменувалися помітним погіршенням позицій нашої країни у групі.

Таблиця 3.14

**Індекс економічної довіри і його складові для України та референтних країн
(економіко-ресурсний показник)**

Референтні країни	2014			2015			2016		
	<i>ct</i>	<i>dp</i>	<i>I_{cd}</i>	<i>ct</i>	<i>dp</i>	<i>I_{cd}</i>	<i>ct</i>	<i>dp</i>	<i>I_{cd}</i>
<i>Нові члени ЄС</i>									
Естонія	0,86	0,98	0,92	0,88	0,98	0,93	0,89	0,99	0,94
Латвія	–	–	–	0,09	0,99	0,30	0,11	0,98	0,34
Литва	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Польща	–	–	–	0,89	0,92	0,90	0,93	0,93	0,93
Чехія	0,87	0,97	0,92	0,89	0,98	0,93	0,91	0,99	0,95
Словаччина	–	–	–	0,68	0,93	0,79	0,75	0,94	0,84
Словенія	–	–	–	0,88	0,99	0,94	0,89	1,00	0,94
Угорщина	0,88	0,94	0,91	0,96	0,97	0,96	1,00	1,00	1,00
Румунія	0,68	0,87	0,77	0,76	0,92	0,84	0,82	0,96	0,88
Болгарія	0,69	0,93	0,80	0,73	0,98	0,84	0,78	1,00	0,88
Хорватія	–	–	–	0,76	0,91	0,83	0,76	0,94	0,85
Кіпр	–	–	–	0,87	0,93	0,90	0,89	0,94	0,91
Мальта	–	–	–	–	0,96	0,96	–	0,96	0,96
<i>Країни-кандидати</i>									
Албанія	0,67	0,92	0,78	0,66	0,94	0,79	0,62	0,97	0,77
Македонія	0,73	0,84	0,78	0,75	0,88	0,81	0,77	0,90	0,83
Чорногорія	0,63	0,91	0,76	0,65	0,94	0,79	0,70	0,96	0,82
Сербія	0,36	0,71	0,50	–	–	–	–	–	–
Туреччина	–	0,27	–	–	0,35	0,35	–	0,37	0,37
<i>Країни Східного партнерства</i>									
Україна	0,21	0,48	0,32	0,00	0,44	0,04	0,13	0,50	0,26
Білорусь	0,16	0,19	0,18	–	–	–	–	–	–
Молдова	0,55	0,76	0,64	0,39	0,48	0,43	0,38	0,54	0,45
Грузія	0,50	0,64	0,57	0,48	0,62	0,54	0,47	0,57	0,52
Азербайджан	0,20	0,60	0,35	0,22	0,61	0,37	0,28	0,67	0,43
Вірменія	0,28	0,55	0,39	0,22	0,39	0,29	0,23	0,50	0,34

Джерело: розраховано автором за *World Development Indicators Data* [199].

Складова *ct* в Україні в усі роки залишалася порівняно низькою. Серед євроновачків схожий до українського показника в окремі роки демонструвала лише Румунія, згодом ситуація в ній значно покращилася. Водночас, український субіндекс *ct* можна охарактеризувати як хронічно неякісний, він значно поступався навіть найгіршим результатам кожного євроновачка. Серед представлених країн-кандидатів лише Сербія виявляє схожість з Україною за параметром *ct*. У групі країн Східного партнерства хронічно негативний український результат певний час виглядав не так драматично. Проте маючи майже однаково погані результати за підсумками 2010 р., інші країни групи в

подальші роки продемонстрували їх помірне покращення, тоді як Україна нарощувала незадовільну якість цього індикатора. Дещо кращим був український субіндекс *dp*; він кожного року перевершував результат Туреччини і одного разу зрівнявся з угорським. Серед країн Східного партнерства цей індикатор для України фактично повторював поведінку *st*.

Індикатор *довіри до соціальних норм* необхідно розглядати у структурі розробленого автором комплексного соціоуправлінського індексу соціальної довіри (Public Trust Index, *PTI*). Цей показник, крім довіри до норм як *зовнішнього* щодо публічної влади індикатора, охоплює і *внутрішню довіру* в межах сектору державного управління. Рівень довіри до норм автор пропонує діагностувати з допомогою індикатора верховенства закону з групи показників Worldwide Governance Indicators від Світового банку. Ця група включає низку агрегованих індикаторів – оцінок правових факторів економічного зростання для більшості країн світу з 1996 р. Індикатор верховенства закону ілюструє експертне і громадське сприйняття системи законодавчих норм (упевненість у їх адекватності), а також ситуацію з дотриманням законів у суспільстві. Країни проранжовано за шкалою від 0 до 100 балів, де 100 – найкраща позиція. Табл. 3.15 містить значення (*norm*) цього індикатора, унормовані автором для зростаючої шкали від 0 до 1 (для побудови єдиного індексного соціоуправлінського показника соціальної довіри).

За авторським баченням, свідченням *внутрішньої довіри* в межах сектору публічного управління може слугувати рівень довіри політичної еліти, яка здобула владу на чергових виборах, до бюрократичного апарату, що виконує повсякденні завдання. Для визначення цього рівня використовуватимемо дані моніторингової платформи International Country Risk Guide, яка містить щомісячні оцінки політичних і фінансових ризиків для 140 країн, починаючи з 1984 р. Платформа включає індикатор якості бюрократії (Bureaucracy Quality, *bq*) як ступінь стабільності роботи бюрократичного апарату (технократів) в умовах регулярної ротації політичних еліт [204]. Саме субіндекс *bq* доцільно залучити для аналізу внутрішньої довіри у секторі публічної влади.

Таблиця 3.15

**Соціоуправлінський індекс соціальної довіри і його складові для України
та референтних країн**

Референтні країни	2014			2015			2016		
	<i>bq</i>	<i>norm</i>	<i>PTI</i>	<i>bq</i>	<i>norm</i>	<i>PTI</i>	<i>bq</i>	<i>norm</i>	<i>PTI</i>
<i>Нові члени ЄС</i>									
Естонія	0,63	0,87	0,74	0,63	0,87	0,74	0,63	0,87	0,74
Латвія	0,63	0,78	0,70	0,63	0,76	0,69	0,63	0,80	0,71
Литва	0,63	0,79	0,70	0,63	0,81	0,71	0,63	0,82	0,71
Польща	0,75	0,77	0,76	0,75	0,77	0,76	0,75	0,75	0,75
Чехія	0,75	0,85	0,80	0,75	0,84	0,79	0,75	0,84	0,79
Словаччина	0,75	0,71	0,73	0,75	0,69	0,72	0,75	0,75	0,75
Словенія	0,75	0,81	0,78	0,75	0,81	0,78	0,88	0,83	0,85
Угорщина	0,75	0,71	0,73	0,75	0,66	0,71	0,75	0,70	0,73
Румунія	0,25	0,63	0,40	0,25	0,62	0,39	0,25	0,62	0,39
Болгарія	0,50	0,57	0,53	0,50	0,54	0,52	0,50	0,54	0,52
Хорватія	0,75	0,66	0,70	0,75	0,63	0,68	0,75	0,66	0,70
Кіпр	1,00	0,83	0,91	1,00	0,82	0,90	1,00	0,75	0,87
Мальта	0,75	0,86	0,80	0,75	0,83	0,79	0,75	0,82	0,79
<i>Країни-кандидати</i>									
Албанія	0,50	0,43	0,47	0,50	0,44	0,47	0,50	0,39	0,44
Македонія	–	0,56	–	–	0,50	–	–	0,42	–
Чорногорія	–	0,62	–	–	0,59	–	–	0,53	–
Сербія	0,50	0,51	0,50	0,50	0,52	0,51	0,50	0,50	0,50
Туреччина	0,50	0,57	0,53	0,50	0,53	0,52	0,50	0,49	0,49
<i>Країни Східного партнерства</i>									
Україна	0,25	0,23	0,24	0,25	0,22	0,24	0,25	0,24	0,24
Білорусь	0,25	0,21	0,23	0,38	0,23	0,29	0,38	0,22	0,29
Молдова	0,25	0,47	0,34	0,25	0,43	0,33	0,25	0,32	0,28
Грузія	–	0,65	–	–	0,64	–	–	0,64	–
Азербайджан	0,25	0,29	0,27	0,25	0,30	0,28	0,25	0,32	0,28
Вірменія	0,25	0,41	0,32	0,25	0,41	0,32	0,25	0,50	0,36

Джерело: розраховано автором за PRS International Country Risk Guide [205] і Worldwide Governance Indicators Dataset [206].

Оскільки доступ до бази даних International Country Risk Guide є комерційним, автором використано показники якості бюрократії із цієї бази, опрацьовані Світовим банком і розміщені в загальному доступі за шкалою від 0 до 1, де 1 – найкращий показник. Представлений у табл. 3.15 соціоуправлінський індекс соціальної довіри за такою самою зростаючою шкалою розраховано на основі середньої геометричної. Дані табл. А.3 (додаток А) відображають тенденції 2005–2013 рр.

Протягом усього досліджуваного періоду індекс *PTI* та обидві його

складові для України визначалися вкрай низькими значеннями. У міжнародних порівняннях українські показники *PTI*, *norm* і *bq* в усі роки значно поступалися результатам будь-якого євроновачка та майже всіх країн-кандидатів. Серед останніх навіть Албанія у 2005 р. за субіндикатором *norm* продемонструвала мінімальну перевагу перед Україною. У подальші роки розрив між цією країною та Україною став зростати не на користь останньої (з 2009 р. – інтенсивно). У групі Східного партнерства за загальним показником *PTI* та субіндикатором *norm* Україна виграшно виглядала лише на тлі Білорусі, а за субіндикатором *bq* усі країни групи показували майже однакові та постійно низькі результати.

Отже, аналіз індикаторів із тематичного блоку соціальної довіри другої макрогрупи системи оцінювання принципів формування СВ вказує на суттєве відставання України за економіко-ресурсним і соціоуправлінським показниками від обраних для порівняння країн. Водночас скромні досягнення України в гуманітарному аспекті соціальної довіри (який перебуває в сфері впливу громадянського суспільства), зумовлені певними проявами внутрішньосекторної довіри. Загалом, у міжнародних порівняннях для України тенденції зміни показників індивідуальної порядності, з одного боку, та показників соціальної довіри можна вважати *різноспрямованими*, а саме: позитивний характер змін індикаторів першої макрогрупи за переважно негативного – другої.

3.4. Оцінювання соціальної відповідальності з позиції принципів індивідуальної лояльності та соціальної солідарності

Індивідуальна лояльність як риса суб'єкта соціальної відповідальності, а також соціальна солідарність у системі відносин СВ потребують виваженого емпіричного аналізу за прикладом решти розглянутих принципів формування СВ. Нижче викладено методичні аспекти цього аналізу та його результати в контексті міжнародних порівнянь.

Для аналізу *лояльності* як принципу формування соціально відповідальної економічної поведінки автором залучено окремі позиції з тематичного блоку ЄСД

«Засоби масової інформації та суспільна довіра». Інформативним *суб'єктивним показником* для цього видається позиція «Більшість людей схильна / несхильна допомагати оточуючим», яку включено до анкет усіх раундів за участю України. Респондентам було запропоновано проранжувати свої судження за шкалою від 0 (максимальна несхильність) до 10 (максимальна схильність), що означає 11 варіантів відповіді. Автор обмежився такими аналітичними параметрами, як сума постмедіанних значень оцінок ($\sum_{postmed}$), що характеризує впевненість тверджень про домінування лояльності (сума часток респондентів, які обрали варіанти 6–10 на шкалі), та розрахований автором середній бал поширення її настанов (табл. 3.16).

Таблиця 3.16

Індивідуальна лояльність у поведінці громадян України та окремих європейських країн (суб'єктивний показник)

Референтні країни	2005		2007		2009		2011		2013	
	$\sum_{postmed}$, %	Середній бал	$\sum_{postmed}$, %	Середній бал	$\sum_{postmed}$, %	Середній бал	$\sum_{postmed}$, %	Середній бал	$\sum_{postmed}$, %	Середній бал
Албанія	–	–	–	–	–	–	–	–	26,1	3,7
Болгарія	–	–	15,0	3,2	13,8	3,1	14,2	3,3	14,8	3,3
Кіпр	–	–	23,7	4,1	28,9	4,3	18,8	3,7	18,0	3,6
Чехія	27,1	4,2	–	–	31,9	4,3	31,5	4,4	33,6	4,6
Естонія	31,6	4,7	32,9	4,6	36,9	4,9	42,9	5,2	39,3	5,0
Хорватія	–	–	–	–	19,7	3,6	26,1	3,9	–	–
Угорщина	22,0	4,0	29,7	4,3	26,6	4,3	34,7	4,7	39,1	4,8
Латвія	–	–	–	–	41,8	5,0	–	–	–	–
Литва	–	–	–	–	–	–	29,4	4,4	34,6	4,7
Польща	13,8	3,2	16,9	3,6	18,1	3,7	20,9	3,9	20,7	3,7
Румунія	–	–	–	–	21,5	3,4	–	–	–	–
Словенія	29,2	4,4	31,4	4,6	35,8	4,8	30,5	4,4	41,0	5,0
Словаччина	18,1	3,7	25,7	4,1	25,6	4,1	25,6	4,2	25,1	4,0
Туреччина	21,5	3,4	–	–	16,5	2,9	–	–	–	–
Україна	22,0	3,8	23,0	3,6	21,6	3,7	22,5	3,9	30,3	4,3

Джерело: розраховано автором за *European Social Survey Data* [188].

Отже, протягом 2005–2011 рр. сума постмедіанних значень за обраною позицією для України перебувала у межах 22–23%. У 2013 р. відмічене її суттєве зростання до 30%. Міжнародні порівняння засвідчують, що у 2005 р. український індикатор дорівнював угорському та турецькому, перевищив показники Словаччини й, особливо, Польщі, але значно поступався естонському, чеському

і словенському. У 2007 р. Україна перебувала на рівні таких країн як Кіпр і Словаччина, помітно випереджаючи Польщу і Болгарію, за збереження відставання від Естонії і Словенії. У 2009 р. український індикатор зрівнявся з румунським і знову продемонстрував першість щодо як Болгарії та Польщі, так і Хорватії та Туреччини. Проте відставання від ряду країн, наприклад, від Латвії та Естонії, було дуже відчутним. У 2011 р. Україна вкотре випередила Болгарію та Польщу, а також Кіпр. Щодо інших країн український показник погіршився. У 2013 р. результат України виглядав вельми позитивно; він наблизився до чеського показника, перевершив албанський, і зберіг традиційно ліdersькі позиції щодо Болгарії, Польщі, Кіпру, Словаччини. Але результати Словенії, Естонії та Угорщини залишилися недосяжними (щоправда, розрив скоротився).

Середній бал поширення лояльності (у спектрі від 0 до 10) для України демонстрував невисокі значення довкола 4-бальної позначки. У 2005 р. він майже дорівнював словацькому показникові й суттєво перевищив польський та турецький. Щодо інших країн відмічено відставання різної інтенсивності. У 2007 р. Україна зрівнялася з Польщею, разом із якою показала другий із кінця результат (перед Болгарією). Але в цілому різниця між усіма країнами перебувала в межах одного бала. Схожа ситуація мала місце й у 2009 р. та 2011 р.: український і польський індикатори перебували на одному рівні, до них впритул наблизився показник Хорватії. Разом ці країни обійшли Туреччину, а також Болгарію, Румунію й Кіпр (останній – у 2011 р.). У 2013 р. Україна відновила першість щодо Польщі, зберегла лідерство щодо Болгарії та Кіпру, отримала кращий результат від Албанії і Словаччини, а також скоротила відставання від лідерів – прибалтійських країн і Угорщини.

Для виявлення лояльності громадян України у 2014–2016 рр. автор використав результати національного соціологічного моніторингу від Інституту соціології НАН України. Його блок «Суспільна мораль, конфлікти й довіра» має у своєму складі позицію, що відображає оцінку респондентами готовності людей обтяжувати себе для допомоги оточуючим. Характерно, що у 2014–2016 рр. найбільшу частку (до 61%) становили респонденти, які сумнівалися (варіант

відповіді «не знаю»), тоді як ще у 2012 р. найбільше було впевнених заперечень щодо готовності допомагати (64%) [189, с. 453]. Таку взаємну кардинальну перемену цих часток треба оцінювати позитивно.

Об'єктивним маркером лояльності автор вважає Світовий індекс благодійності (World Giving Index, *WGI*) – комбінований показник, який розраховується аналітиками міжнародної організації Charities Aid Foundation для понад 150 країн світу. Цей індекс відображає частки громадян, які практикують благодійність за трьома аспектами: 1) допомагають нужденним незнайомим особам безпосередньо; 2) здійснюють грошові пожертви; 3) беруть участь у волонтерській діяльності (інвестують час). *WGI* розраховується щорічно з 2010 р. як середня арифметична величина зазначених часток. У першій публікації результатів розрахунку індексу (звіт за 2010 р.) аналітиками використано дані різних попередніх років. Але вже наступний звіт (за 2011 р.) містив оновлені дані для більшості країн чітко станом на 2010 р. Відтоді кожен наступний звіт ґрунтується на минулорічних даних. З метою забезпечення коректних хронологічних порівнянь автор використовує дані усіх звітів, крім найпершого. Значення індексу відображені у табл. 3.17 та в табл. А.4 (додаток А).

Отже, індекс благодійності для України до 2013 р. характеризувався мінливістю, перебуваючи у межах 21–26%. У 2014–2016 рр. зміни відбувалися в інтервалі 26–29%. Серед компонентів *WGI* в Україні до 2014 р. позитивно виділялися показник допомоги нужденним незнайомим особам (*help*) і волонтерський показник (*time*). Натомість у 2014 р. чітко домінувала фінансова складова (*money*), яка залишалася вагомою і в наступні роки.

Загалом за всі роки спостереження український *WGI* не поступався більшості євроновачків і країн-кандидатів і гідно виглядав у групі Східного партнерства. У цілому перевагу / відставання України від інших країн можна вважати несуттєвими. Винятком є тільки порівняння з Кіпром і Мальтою, результати яких були особливо високими і недосяжними для багатьох країн (не тільки для України).

Таблиця 3.17

**Індекс благодійності та його складові для України і референтних країн
(об'єктивний показник)**

Референтні країни	2014				2015				2016			
	<i>help</i>	<i>money</i>	<i>time</i>	<i>WGI</i>	<i>help</i>	<i>money</i>	<i>time</i>	<i>WGI</i>	<i>help</i>	<i>money</i>	<i>time</i>	<i>WGI</i>
<i>Нові члени ЄС</i>												
Естонія	39	21	19	26	35	20	13	23	36	22	22	27
Латвія	33	31	9	24	33	28	11	24	28	20	5	18
Литва	33	10	8	17	44	11	11	22	28	10	10	16
Польща	51	29	13	31	42	26	9	25	37	27	13	26
Чехія	27	20	13	20	31	23	14	23	23	18	14	18
Словаччина	32	23	11	22	32	23	11	22	33	30	16	26
Словенія	50	42	35	42	52	38	34	41	40	32	32	34
Угорщина	35	20	11	22	34	16	9	20	36	17	9	21
Румунія	54	24	7	28	57	21	7	28	60	24	9	31
Болгарія	38	27	4	23	42	13	7	21	34	17	5	19
Хорватія	43	47	17	36	30	25	10	22	21	28	12	20
Кіпр	58	43	25	42	53	49	25	42	54	34	24	38
Мальта	50	78	26	51	47	73	28	49	45	73	26	48
<i>Країни-кандидати</i>												
Албанія	53	27	9	30	46	22	11	26	44	28	10	27
Македонія	45	35	9	30	35	26	7	23	49	39	13	34
Чорногорія	30	42	7	27	35	18	8	20	40	24	10	25
Сербія	24	38	6	23	28	25	5	20	21	25	7	18
Туреччина	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–
<i>Країни Східного партнерства</i>												
Україна	35	38	13	29	36	26	16	26	42	29	16	29
Білорусь	34	28	16	26	34	24	22	27	27	20	20	22
Молдова	36	17	14	23	37	20	17	24	40	24	17	27
Грузія	42	7	21	23	40	10	18	23	38	6	9	18
Азербайджан	36	10	20	22	33	12	17	21	30	11	16	19
Вірменія	41	7	7	19	47	9	6	21	44	12	4	20

Джерело: складено автором за Charities Aid Foundation Publications [207].

Порівняно успішні значення *WGI* для України забезпечувалися переважно складовими *help* і *time*. В окремі роки їх значення перевищувало навіть відповідні результати очевидних лідерів – Кіпру та Мальти.

Індикатор волонтерської участі *time* завжди був вищим в Україні порівняно, наприклад, з Латвією, Литвою і Угорщиною, а також не меншим за показники Польщі та Чехії. Наведені дані доповнюють спостереження вітчизняних аналітиків про вибухове зростання волонтерства в Україні після драматичного 2014 р. Виявляється, масштаби цього соціоекономічного руху в Україні були значними і в попередні роки.

Дослідження лояльності суб'єктів СВ має супроводжуватися аналізом

атрибутивного показника синергійності їх поведінки. Синергійність – це результат спільної, узгодженої і взаємно підсиленої участі індивідів у суспільних процесах, який перевершує просту суму розрізнених індивідуальних зусиль. Спільність, узгодженість і мультиплікативність дій індивідів є найбільш очевидними в середовищі громадянського суспільства. Тому для аналізу синергійності пропонується обрати індикатори ефективності діяльності громадянського суспільства. За ці індикатори автор обрав складові міжнародного Індексу сталості розвитку громадянського суспільства, який з 1997 р. визначається експертами Агентства США з міжнародного розвитку для країн так званої нової демократії. З 2012 р. індекс охоплює 63 країни. Він є чи не найбільш інформативним серед існуючих аналогів і складається із семи субіндикаторів: правового середовища; організаційної спроможності; фінансової життєздатності; результативності громадського представництва; ефективності соціальних послуг; розвитку інфраструктури; публічного іміджу. Кожний із них, як і сам індекс, вимірюється за 7-бальною шкалою, де 1 означає високий, а 7 – низький рівень сталості розвитку громадянського суспільства [208].

Для цілей роботи автор згрупував перелічені субіндикатори у такі групи: 1) показники якості середовища функціонування громадянського суспільства (правове поле, інфраструктура, публічний імідж); 2) показники внутрішнього потенціалу громадянського суспільства (організаційна спроможність, фінансова життєздатність); 3) показники його результативності (громадське представництво, соціальні послуги). Саме третю групу показників пропонується залучити до аналізу як відображення синергійності. У табл. 3.18 та у табл. А.5 (додаток А) індикатор результативності громадського представництва подано як *ad* (advocacy), індикатор ефективності соціальних послуг – як *srv* (service), а загальний синергійний індекс у складі цих двох індикаторів – як I_s (Synergy Index).

Для розрахунку цього індексу застосовано середню геометричну. Треба зазначити, що чим меншими є його значення і значення його складових, тим кращою є синергійність як результативність діяльності громадянського суспільства в країні.

Таблиця 3.18

**Індекс синергійності та його складові для України і референтних країн
(атрибутивний показник)**

Референтні країни	2014			2015			2016		
	<i>ad</i>	<i>srv</i>	<i>I_s</i>	<i>ad</i>	<i>srv</i>	<i>I_s</i>	<i>ad</i>	<i>srv</i>	<i>I_s</i>
<i>Нові члени ЄС (крім Кіпру та Мальти *)</i>									
Естонія	1,8	2,3	2,0	1,8	2,3	2,0	1,8	2,3	2,0
Латвія	1,9	2,5	2,2	1,9	2,4	2,1	1,9	2,4	2,1
Литва	2,0	3,4	2,6	1,9	3,3	2,5	2,0	3,3	2,6
Польща	1,6	2,2	1,9	1,5	2,2	1,8	1,6	2,2	1,9
Чехія	2,0	2,4	2,2	1,9	2,4	2,1	1,8	2,4	2,1
Словаччина	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6	2,6
Словенія	3,4	3,3	3,3	3,3	3,3	3,3	3,2	3,3	3,2
Угорщина	3,7	3,1	3,4	3,9	3,1	3,5	4,1	3,3	3,7
Румунія	3,6	3,2	3,4	3,6	3,2	3,4	3,5	3,2	3,3
Болгарія	2,8	3,2	3,0	2,7	3,1	2,9	2,6	3,1	2,8
Хорватія	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,2	3,1	3,1
<i>Країни-кандидати (крім Туреччини *)</i>									
Албанія	3,3	3,7	3,5	3,3	3,7	3,5	3,3	3,7	3,5
Македонія	3,6	3,8	3,7	3,6	3,8	3,7	3,7	3,8	3,7
Чорногорія	3,5	4,0	3,7	3,5	4,0	3,7	3,5	3,9	3,7
Сербія	3,4	4,1	3,7	3,5	4,2	3,8	3,6	4,2	3,9
<i>Країни Східного партнерства</i>									
Україна	2,2	3,2	2,7	2,1	3,2	2,6	2,1	3,2	2,6
Білорусь	5,5	5,3	5,4	5,4	5,2	5,3	5,3	5,1	5,2
Молдова	3,3	4,2	3,7	3,3	4,2	3,7	3,2	4,2	3,7
Грузія	3,9	4,1	4,0	3,9	4,1	4,0	3,8	4,1	3,9
Азербайджан	5,4	4,6	5,0	5,9	5,0	5,4	5,8	5,2	5,5
Вірменія	3,2	3,9	3,5	3,2	3,8	3,5	3,1	3,8	3,4

* Кіпр, Мальту та Туреччину не охоплено Індексом сталості розвитку громадянського суспільства.

Джерело: розраховано автором за *Civil Society Organization Sustainability Index* [208].

За досліджуваний період значення I_s для України відображали очевидний тренд до покращення. Крім того, цей індекс виглядав доволі успішним з огляду на 7-бальну шкалу (2,6–2,7 бала у 2014–2016 рр.).

Покращення забезпечувалося позитивною динамікою субіндикатора результативності громадського представництва (*ad*) за майже сталого показника ефективності соціальних послуг (*srv* дорівнює 3,3 за період 2005–2013 рр. і 3,2 після 2014 р.). У міжнародних зіставленнях за показником I_s Україна постійно перевершувала багатьох євроновачків (Словенію, Румунію, Хорватію, Угорщину, Болгарію), була беззаперечно кращою порівняно з усіма країнами-кандидатами та

серед країн Східного партнерства. Українські результати за окремими складовими I_s були успішнішими, ніж відповідні показники євроновачків – лідерів за загальним індексом синергійності. За субіндексом sr_v , незважаючи на його сталість, Україна в усі роки перевершувала будь-яку країну групи кандидатів і Східного партнерства.

Отже, аналіз індикаторів тематичного блоку лояльності першої макрогрупи системи оцінювання принципів формування СВ вкотре демонструє близькість позиції або навіть перевагу України щодо найбільш успішних серед обраних для аналізу країн за досліджуваний період.

Перейдемо до розгляду стану *соціальної солідарності* у системі відносин СВ. З огляду на викладену в теоретичній частині цієї роботи аналітичну структуру, емпіричний аналіз солідарності автор ґрунтує на пошуку й оцінюванні таких індикаторів: 1) солідарність як соціальний стан (економіко-гуманітарний показник); 2) солідарність як комунікативний процес (економіко-ресурсний показник); 3) конфронтаційна солідарність (соціоуправлінський показник). Імовірний індикатор комунікативної (процесної) солідарності визначено як економічний (економіко-ресурсний) з огляду на трансакційну (комунікативну) природу економічної дійсності: економіка – це завжди комунікація, організована трансакціями. Зазначені індикатори, згідно з описаними в параграфі 3.1 методичними засадами, мають містити складові для опису солідарності як внутрішньої настанови конкретного суб'єкта, а також особливостей його зовнішньої участі у функціонуванні системи відносин СВ (його здатності солідаризувати систему).

Для аналізу *солідарності як соціального стану* пропонується використати широкий спектр характеристик стану розвитку громадянського суспільства, адже саме воно містить найбільший потенціал залучення індивідів до соціальної (у т. ч. соціоекономічної) участі та через неї – до солідаризації. Мотивом такої участі виступає можливість досягнення синергетичного ефекту від спільних зусиль індивідів у структурі громадянського суспільства. Обираючи відповідні індикатори, автор диференціює групу показників якості *зовнішнього середовища* функціонування громадянського суспільства (правове середовище, інфраструктура, публічний імідж) і групу показників його *внутрішнього розвитку*

(організаційна спроможність, фінансова життєздатність) зі структури Індексу сталості розвитку громадянського суспільства від Агентства США з міжнародного розвитку. Зазначені показники автор об'єднує у два субіндекси – якості середовища (Civil Society Environment, CS_{env}) та внутрішнього розвитку громадянського суспільства (Civil Society Internal, CS_{int}). На їх основі було розраховано загальний індекс (Solidarity Index, SoI), який відображає стан соціальної солідарності через характеристики громадянського суспільства. Для агрегування знову було використано середню геометричну. Значення SoI та його складових відображено у табл. 3.19 та в табл. А.6 (додаток А).

Таблиця 3.19

Економіко-гуманітарний показник соціальної солідарності та його складові для України і референтних країн

Референтні країни	2014			2015			2016		
	CS_{env}	CS_{int}	SoI	CS_{env}	CS_{int}	SoI	CS_{env}	CS_{int}	SoI
<i>Нові члени ЄС (крім Кіпру та Мальти *)</i>									
Естонія	1,8	2,4	2,1	1,8	2,4	2,1	1,8	2,4	2,1
Латвія	2,4	3,1	2,8	2,4	3,1	2,8	2,4	3,1	2,7
Литва	2,5	3,0	2,7	2,5	2,9	2,7	2,5	3,0	2,7
Польща	1,9	2,7	2,3	1,9	2,7	2,3	1,9	2,7	2,3
Чехія	2,6	3,0	2,8	2,6	3,0	2,8	2,6	2,9	2,8
Словаччина	2,8	3,3	3,0	2,8	3,4	3,1	2,9	3,4	3,1
Словенія	3,4	4,2	3,8	3,3	4,1	3,7	3,2	4,0	3,6
Угорщина	3,1	3,7	3,4	3,2	3,7	3,4	3,4	3,8	3,6
Румунія	3,5	3,8	3,7	3,5	3,8	3,7	3,5	3,8	3,6
Болгарія	2,9	4,2	3,5	3,0	4,2	3,5	3,0	4,2	3,6
Хорватія	2,9	3,7	3,3	2,9	3,7	3,3	3,0	3,9	3,4
<i>Країни-кандидати (крім Туреччини *)</i>									
Албанія	3,8	4,1	4,0	3,8	4,1	3,9	3,7	4,1	3,9
Македонія	3,7	4,1	3,9	3,8	4,1	3,9	3,8	4,0	3,9
Чорногорія	3,8	4,6	4,2	3,8	4,6	4,2	3,8	4,6	4,2
Сербія	3,9	4,7	4,3	3,8	4,4	4,1	3,8	4,3	4,0
<i>Країни Східного партнерства</i>									
Україна	3,4	3,7	3,6	3,4	3,7	3,5	3,3	3,7	3,5
Білорусь	5,9	5,7	5,8	5,8	5,6	5,7	5,8	5,4	5,6
Молдова	3,8	4,2	4,0	3,8	4,2	4,0	3,7	4,2	3,9
Грузія	3,8	4,6	4,2	3,8	4,6	4,2	3,8	4,6	4,2
Азербайджан	5,1	5,2	5,1	5,9	6,0	5,9	5,9	6,2	6,1
Вірменія	3,7	4,4	4,0	3,7	4,4	4,0	3,6	4,3	4,0

* Кіпр, Мальту та Туреччину не охоплено Індексом сталості розвитку громадянського суспільства.

Джерело: розраховано автором за Civil Society Organization Sustainability Index [208].

Протягом досліджуваного періоду показник SoI для України демонстрував

помірну позитивну динаміку з вираженою тенденцією до тривалих застоїв. За 7-бальною шкалою він займав серединні позиції. На загальний індекс SoI негативно впливав індикатор внутрішнього розвитку CS_{int} (за рахунок фінансового компонента). У світлі міжнародних порівнянь український показник SoI відставав від більшості євроновачків, але перевищував результати майже всіх країн-кандидатів. У групі Східного партнерства Україна виявилася найуспішнішою. Приблизно такими ж тенденціями у міжнародних зіставленнях визначалися й окремі складові CS_{env} та CS_{int} .

Індикатор *солідарності як комунікативного процесу* доцільно аналізувати із залученням складових Індексу глобальної конкурентоспроможності, який щороку розраховується Всесвітнім економічним форумом спільно з мережею партнерських організацій у більш ніж 140 країнах. Цей індекс містить понад 100 змінних, згрупованих за 12-ма тематичними блоками, які детально характеризують рівень розвитку національних економік з 2004 р. Для розрахунку індексу використовуються як результати опитування керівників підприємств і компаній, так і загальнодоступні статистичні дані. Значення індексу і його окремих складових за період до 2006 р. є недоступними через суттєві зміни в методології. У структурі індексу увагу привертають такі індикатори: корпоративна етика у відносинах із чиновниками; ступінь орієнтованості на споживача; якість співпраці у відносинах «працівник – працедавець»; рівень розвитку бізнес-кластерів. Кожен із них оцінюється розробниками у спектрі від 1 до 7, де 1 відображає найбільш негативну оцінку, а 7 – максимально позитивне значення. Можна вважати, що вказані змінні відображають *зовнішні щодо бізнесу маркери солідарності* (етичні стосунки із чиновниками; відносини зі споживачами) та *маркери внутрішньої солідарності бізнесу* (відносини «працівник – працедавець»; кластеризація). У табл. 3.20 та в табл. А.7 (додаток А) розрахований автором перший агрегат позначено як V_{out} , другий – як V_{in} . На їх основі сформовано індексний індикатор економічної солідарності (Economic Solidarity Index, I_{es}), при цьому для агрегування обрано середню арифметичну.

Таблиця 3.20

Солідарність як соціоекономічна комунікація в Україні та референтних країнах (економіко-ресурсний показник)

Референтні країни	2014			2015			2016		
	B_{out}	B_{in}	I_{es}	B_{out}	B_{in}	I_{es}	B_{out}	B_{in}	I_{es}
<i>Нові члени ЄС</i>									
Естонія	5,0	4,3	4,7	5,1	4,4	4,7	5,1	4,5	4,8
Латвія	4,6	4,2	4,4	4,6	4,2	4,4	4,4	4,1	4,3
Литва	4,7	3,8	4,3	4,7	3,9	4,3	4,8	3,9	4,3
Польща	4,5	3,7	4,1	4,5	3,8	4,2	4,6	3,9	4,2
Чехія	4,2	4,3	4,2	4,3	4,3	4,3	4,4	4,2	4,3
Словаччина	4,0	3,9	3,9	4,0	4,0	4,0	4,0	4,1	4,0
Словенія	4,4	3,6	4,0	4,4	3,7	4,1	4,5	3,9	4,2
Угорщина	4,0	3,9	4,0	3,8	3,9	3,9	3,6	3,8	3,7
Румунія	3,9	3,8	3,8	4,1	3,9	4,0	4,0	3,6	3,8
Болгарія	4,3	3,4	3,9	4,2	3,6	3,9	4,1	3,9	4,0
Хорватія	4,3	3,4	3,9	4,3	3,3	3,8	4,1	3,2	3,7
Кіпр	4,7	4,4	4,5	4,4	4,3	4,3	4,2	4,1	4,2
Мальта	4,4	4,4	4,4	4,2	4,4	4,3	4,4	4,6	4,5
<i>Країни-кандидати</i>									
Албанія	4,0	3,9	3,9	4,6	3,9	4,3	4,8	4,0	4,4
Македонія	4,5	3,9	4,2	4,6	4,0	4,3	4,4	4,1	4,2
Чорногорія	4,2	3,5	3,8	4,1	3,4	3,7	4,0	3,5	3,8
Сербія	3,7	3,2	3,5	3,6	3,2	3,4	3,6	3,4	3,5
Туреччина	4,5	4,2	4,3	4,3	3,9	4,1	4,3	3,8	4,1
<i>Країни Східного партнерства (крім Білорусі *)</i>									
Україна	4,1	3,4	3,7	4,2	3,6	3,9	3,9	3,6	3,8
Молдова	3,8	3,3	3,5	3,7	3,2	3,5	3,6	3,2	3,4
Грузія	4,0	3,7	3,8	4,0	3,7	3,9	4,0	3,6	3,8
Азербайджан	4,3	3,9	4,1	4,3	3,9	4,1	4,5	4,1	4,3
Вірменія	4,2	3,9	4,1	4,2	3,9	4,0	4,4	4,0	4,2

* Білорусь не охоплено Індексом глобальної конкурентоспроможності.

Джерело: розраховано автором за *The Global Competitiveness Index Dataset* [177].

Як бачимо із цих таблиць, протягом досліджуваного періоду індикатор I_{es} для України характеризувався незначними коливаннями в діапазоні 3,5–4 бала. Практично в усі роки значення складової B_{out} перевищували B_{in} (очевидно, за рахунок кращого позиціонування відносин бізнесу зі споживачами).

У міжнародних порівняннях український показник I_{es} поступався більшості євроновачків, дещо перевищував хорватський і значною мірою збігався з угорським, болгарським і польським. Це саме стосується і групи країн-кандидатів. Серед країн Східного партнерства гіршою за Україну була здебільшого Молдова, інколи – Вірменія. З 2010 р. поступово погіршувалися позиції України й за кожним

із субіндикаторів B_{out} і B_{in} : стабільним відставанням від України характеризувалися тільки Сербія і Молдова. Близькі до українського результату серед євроновачків демонстрували Угорщина і Словаччина за складовою B_{out} , Хорватія – за B_{in} . У цілому можна констатувати, що в контексті міжнародних порівнянь складова внутрішньої солідарності бізнесу B_{in} для України була кращою, ніж складова B_{out} .

Конфронтаційну солідарність автор пропонує описати з допомогою комплексного соціоуправлінського показника, до складу якого включено, по-перше, характеристики протистояння в публічно-управлінській вертикалі «центр-периферія». Такі характеристики містяться у структурі індексу дослідження Nations in Transit, який щороку розраховується міжнародною організацією Freedom House. У фокусі уваги її дослідників – проблема якості публічного менеджменту в 29 країнах колишнього соціалістичного блоку крізь призму розвитку демократії. Моніторинг Nations in Transit здійснюється з 1995 р. До підготовки щорічних доповідей залучені експерти провідних американських аналітичних центрів за участю партнерських організацій у Східній Європі та Середній Азії. Експерти оцінюють сім ключових аспектів розвитку демократії (виборчий процес, незалежність засобів масової інформації тощо) [209]. Серед показників індексу – індикатор демократичності місцевого врядування, який, ймовірно, оцінює якість децентралізації влади у країні (зокрема, виборчі, ресурсні та управлінські можливості місцевих органів влади, їх прозорість і підзвітність). Як видається, цей індикатор засвідчує можливості безконфліктної взаємодії центральної та місцевої влади, а тому відображає конфронтаційний аспект солідарності.

По-друге, якісно доповнити показники конфронтаційної солідарності здатен один із 12 компонентів описаного в попередньому параграфі Індексу неспроможності, що розраховується міжнародною організацією The Fund for Peace. Зокрема, йдеться про низовий індикатор фрагментації управлінських еліт. Він ґрунтується на експертних оцінках таких позицій, як: рівень фрагментації та конфронтації правлячих еліт і владних інститутів за етнічною, класовою, клановою, расовою або релігійною ознакою; використання екстремістської риторики елітами; наявність та якість політичного діалогу і консенсусу; рівень монополізації і

характер експлуатації національного багатства елітами тощо.

По-третє, в комплексному економіко-управлінському показнику соціальної солідарності варто врахувати якість послуг публічного сектору. Такі послуги найчастіше сприймаються з певним конфронтаційним очікуванням (і розчаруванням) з боку населення як споживачів. За цю характеристику доцільно обрати індикатор ефективності публічного управління з описаної раніше групи показників Worldwide Governance Indicators від Світового банку. Він відображає експертне і громадське сприйняття в кожній країні якості публічних і адміністративних послуг, якості вироблення та реалізації державної політики, ступеня незалежності державної служби від політичного тиску. Указаний індикатор видається найбільш комплексним із доступних альтернатив.

Індикатор якості процесів децентралізації влади й індикатор фрагментації еліт автор пропонує об'єднати в субіндекс *внутрішньої солідарності* публічної влади (Authority Internal, AU_{in}) комплексного соціоуправлінського показника конфронтаційної солідарності (Confrontational Solidarity Index, I_{cs}). Індикатор якості послуг публічно-владного сектора, позначений як *pub* (public), автор трактує як відображення *зовнішнього щодо сектору аспекту оцінювання* у складі I_{cs} . При цьому значення кожного компонента треба попередньо унормувати за відповідною процедурою та привести до єдиної шкали, що зростає від 0 до 100. Агрегування представлених у табл. 3.21 та в табл. А.8 (додаток А) значень здійснювалося з використанням середньої геометричної (через асиметрію первинних показників).

Отже, протягом досліджуваного періоду значення індексу I_{cs} для України було вкрай низьким і до того ж майже постійно погіршувалося до 2011 р. включно. У 2012–2013 рр. відбулася його певна стабілізація на рівні 21 бал. Наступний (2014) рік характеризується обережним зростанням, але у 2015–2016 рр. знову спостерігається падіння. Загалом найкращий вітчизняний результат у 30 балів, продемонстрований у 2006 р., не вдалося більше ні перевершити, ні повторити. Щодо субіндексів, то до 2008 р. включно та у 2012–2016 рр. складова *pub* для України перевищувала значення AU_{in} . У 2009–2011 рр. це співвідношення почергово змінювалося, при цьому у 2014 р. значення *pub* досягло майже 40 балів.

Таблиця 3.21

**Конфронтаційна солідарність в Україні та референтних країнах
(соціоуправлінський показник)**

Референтні країни	2014			2015			2016		
	<i>pub</i>	<i>AU_{in}</i>	<i>I_{cs}</i>	<i>pub</i>	<i>AU_{in}</i>	<i>I_{cs}</i>	<i>pub</i>	<i>AU_{in}</i>	<i>I_{cs}</i>
<i>Нові члени ЄС</i>									
Естонія	80,3	58,1	68,3	82,7	58,1	69,3	82,7	55,5	67,7
Латвія	78,4	67,2	72,6	83,7	67,2	75,0	78,8	67,2	72,8
Литва	78,8	72,5	75,6	85,6	74,4	79,8	82,2	74,4	78,2
Польща	74,5	75,4	75,0	74,5	75,4	75,0	73,6	71,2	72,4
Чехія	80,8	70,6	75,5	80,8	66,1	73,1	79,8	66,1	72,7
Словаччина	75,0	68,7	71,8	75,0	66,0	70,3	76,4	63,0	69,4
Словенія	79,8	87,7	83,7	77,9	87,2	82,4	83,7	87,2	85,4
Угорщина	72,1	56,0	63,5	70,7	56,0	62,9	69,2	56,0	62,3
Румунія	54,8	66,7	60,4	51,4	53,6	52,5	48,1	53,6	50,8
Болгарія	57,7	56,0	56,8	61,1	56,0	58,5	65,4	56,0	60,5
Хорватія	73,1	55,1	63,4	72,1	55,1	63,0	69,7	55,1	62,0
Кіпр	83,7	–	–	81,3	–	–	78,4	–	–
Мальта	81,3	–	–	75,5	–	–	77,4	–	–
<i>Країни-кандидати</i>									
Албанія	50,0	47,1	48,5	53,8	47,1	50,4	52,4	47,1	49,7
Македонія	59,6	40,3	49,0	58,7	36,7	46,4	56,3	36,7	45,5
Чорногорія	63,5	48,1	55,2	60,1	45,2	52,1	57,7	45,2	51,1
Сербія	58,2	34,2	44,6	56,7	34,2	44,0	55,8	34,2	43,6
Туреччина	67,8	–	–	62,0	–	–	54,8	–	–
<i>Країни Східного партнерства</i>									
Україна	39,9	22,4	29,9	34,6	24,2	28,9	31,7	25,8	28,6
Білорусь	34,6	8,4	17,1	38,0	8,4	17,9	36,1	8,4	17,4
Молдова	38,9	21,4	28,9	28,4	20,6	24,2	29,8	20,6	24,8
Грузія	71,6	16,2	34,1	67,3	16,2	33,0	71,2	16,2	34,0
Азербайджан	41,8	13,2	23,5	44,7	13,2	24,3	49,0	13,2	25,5
Вірменія	45,7	25,0	33,8	48,6	25,0	34,8	49,5	23,3	33,9

Джерело: розраховано автором за Nations in Transit Reports [209], Fragile States Index Data [202] і Worldwide Governance Indicators Dataset [206].

У міжнародних порівняннях український результат за показником I_{cs} завжди був значно гіршим щодо всіх євроновачків та всіх країн-кандидатів. У групі Східного партнерства Україна впевнено випереджала Білорусь і Азербайджан. Щодо Молдови ситуація періодично змінювалася, проте з 2014 р. український показник перевищує молдовський. За роки спостереження Україна за індикатором якості послуг публічно-владного сектору (*pub*) завжди суттєво поступалася кожній із країн групи євроновачків і переважній більшості країн-кандидатів. Короткочасною (у 2005–2006 рр.) була перевага України відносно Албанії. У групі Східного партнерства Україна на початку періоду перебувала в

трійці лідерів (разом з Вірменією і Грузією), але в останні два роки поступилася навіть хронічному аутсайдеру – Білорусі. За показником внутрішньої солідарності публічно-владного сектору AU_{in} Україну завжди помітно випереджали всі євроновачки та всі країни-кандидати, проте у Східному партнерстві кращим за український результат був лише вірменський.

Отже, аналіз індикаторів тематичного блоку соціальної солідарності другої макрогрупи системи оцінювання принципів формування СВ свідчить, що проблемним для України в міжнародних порівняннях є соціоуправлінський показник. Позитивне позиціонування України за економіко-гуманітарним показником зумовлене переважно зовнішньою щодо сектору громадянського суспільства складовою індикатора солідарності. Очевидні успіхи за економіко-ресурсним показником забезпечено компонентом внутрішньої солідарності бізнес-сектору. Громадянське суспільство продемонструвало свою функціональну повноцінність як надавача послуг у системі відносин СВ. Бізнес же у цьому аспекті показав помірні успіхи. Робота публічно-владного сектору виявилася вкрай незадовільною навіть порівняно з країнами Східного партнерства. У цілому для України автор характеризує як позитивні показники індивідуальної лояльності, економіко-гуманітарний та економіко-ресурсний. Протилежну тенденцію демонструє соціоуправлінський солідаризаційний індикатор.

Висновки до розділу 3

У розділі представлено методичні засади та результати аналізу формування СВ як соціоекономічного феномену в Україні. Розроблено й обґрунтовано комплексну схему оцінювання, яка уможливорює міжнародні порівняння у динаміці та передбачає аналіз діяльності основних суб'єктів економічної діяльності як суб'єктів СВ.

Автором сформульовано концептуальні основи зазначеної схеми, які акцентують увагу на: 1) необхідності теоретико-економічного обґрунтування емпіричного аналізу СВ в контексті соціальної економіки як галузі наукових знань;

2) інформативності оцінювання в національному масштабі й, одночасно, міжнародній порівнянності аналізу; 3) часовій порівнянності індикаторів та їх перспективній спрямованості; 4) широкому охопленні всіх аспектів соціально-економічного прояву СВ; 5) доцільній лаконічності показників; 6) структуризації власне системи індикаторів шляхом виокремлення груп показників для аналізу як поведінково-індивідуальних, так і соціальних (взаємних) проявів СВ.

Теоретико-економічне підґрунтя авторської схеми формують насамперед теоретичні принципи формування СВ, сформульовані у попередніх розділах. Автор виходить із того, що зазначені принципи відображають ступінь готовності соціуму до СВ. Саме їх актуалізація у соціально-економічних умовах України є об'єктом емпіричного аналізу.

Поєднання національної інформативності системи оцінювання та її адекватності для міжнародних порівнянь досягається через застосування індикаторів, розрахованих найбільш авторитетними міжнародними агенціями за тривалий період. Крім того, урахувувалась можливість використання загальнодоступних статистичних баз даних, які містять широкий спектр первинних показників соціоекономічного розвитку великого масиву країн.

Здійснені автором міжнародні порівняння передбачають аналіз досягнень країн із різним досвідом соціоекономічних реформ на різних етапах пристосування до вимог сучасного соціоекономічного розвитку. При виборі країн для порівняння бралися до уваги історична і просторова спільність, а також загальний вектор поступу, спрямований на євроадаптацію. Тому порівнюваними країнами визначено: 1) країни групи нових членів Євросоюзу, сформованої в ході останніх хвиль розширення ЄС у 2004, 2007 та 2013 роках: Естонія, Латвія, Литва, Польща, Чехія, Словаччина, Словенія, Угорщина, Румунія, Болгарія, Хорватія, Кіпр, Мальта; 2) країни, які отримали офіційний статус кандидатів на вступ до ЄС і тим самим реалізують задекларовані Україною цивілізаційні устремління та досягають у цьому певних успіхів: Албанія, Македонія, Чорногорія, Сербія, Туреччина; 3) країни-учасниці ініціативи Східного партнерства, започаткованої у 2009 р.: Білорусь, Молдова, Грузія, Азербайджан

(вони декларують певне намагання наблизитися до стандартів ЄС, але не мають публічно озвученої з боку ЄС перспективи членства). Аналізований період складається з двох часових проміжків: між найбільшими суспільними потрясіннями (2005–2013 рр.) та після відомих подій кінця 2013 р.

Структура розробленої автором схеми оцінювання включає в комплексі та у взаємозв'язку як суб'єктивні й експертні оцінки, так і об'єктивні індикатори, згруповані у дві макрогрупи. У першій групі оцінювання здійснюється за допомогою соціологічних і статистичних показників та описано індивідуальні поведінкові настанови СВ (порядність, лояльність тощо). Друга група індикаторів використовує експертні та статистичні дані й відображає певний аспект якості взаємин суб'єктів СВ (ступінь свободи, довіри та солідарності). Вона об'єднує три типи показників – економіко-гуманітарних, економіко-ресурсних, соціоуправлінських, – кожен з яких відображає певний аспект якості соціоекономічного середовища формування СВ. За системою показників у такій конфігурації автор оцінює як внутрішні характеристики суб'єктів економічної діяльності з позиції СВ, так і якість їх зовнішньої участі у функціонуванні системи відповідних соціально-економічних зв'язків.

Результати проведеного автором аналізу свідчать, що у контексті міжнародних порівнянь за досліджуваний період для України тенденції зміни показників першої та другої макрогруп є різноспрямованими за позитивного характеру змін індикаторів перших і переважно негативного – других. Індикатори першої (поведінкової) макрогрупи системи оцінювання демонстрували близькі або навіть кращі результати України порівняно з обраними для аналізу країнами. Індивідуальні суб'єкти СВ в Україні показали невелику різницю або навіть деяку перевагу в характеристиках і схильностях, які стосуються прояву індивідуальних рис, що зумовлюють соціально відповідальну поведінку. Навіть відверто провальні показники цієї макрогрупи в Україні не були суттєво гіршими за результати окремих (іноді – значної частини) країн-євроновачків.

Аналіз індикаторів другої (взаєминної) макрогрупи системи оцінювання принципів формування СВ вказує на загалом незадовільну ситуацію в Україні порівняно з обраними країнами. Наприклад, усі показники соціальної свободи як

фундаментальної передумови СВ засвідчують суттєве відставання України і за економіко-гуманітарним, і за економіко-ресурсним, і за соціоуправлінським аспектами. Водночас зафіксовано скромні досягнення України в економіко-гуманітарному аспекті соціальної довіри (який перебуває в сфері впливу сектору громадянського суспільства). Доволі позитивним можна вважати позиціювання України за економіко-гуманітарним показником соціальної солідарності, також зумовлене характеристиками громадянського суспільства. Водночас соціоуправлінський індикатор і в категорії соціальної довіри, і в категорії соціальної солідарності демонструє низькі значення, що вказує на найбільші проблеми (як внутрішні, так і зовнішні) саме в діяльності сектору публічної влади та його найменшу здатність порівняно з іншими суб'єктами проявляти соціальну відповідальність і конструктивно впливати на функціонування системи відносин СВ.

Основні результати дослідження, викладені у розділі 3, опубліковані в роботах: [107, с. 129–192; 183; 192; 210]

РОЗДІЛ 4. СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

Практичні заходи з реалізації СВ в Україні необхідно планувати та розглядати комплексно й у взаємному зв'язку. Цьому сприятиме розроблення *стратегії реалізації СВ* у контексті соціально-економічних потреб країни. Відповідно до усталених традицій публічного управління соціально-економічними процесами, стратегія – це нормативний документ високого (визначально-установчого) рівня, який фіксує довгострокові пріоритети, напрями та загальний інструментарій виконання взаємозв'язаних і послідовних завдань соціоекономічного розвитку з урахуванням наявних національних ресурсів [211]. Увага автора до аспекту стратегування реалізації СВ продиктована аргументованою у цій роботі вагомістю норм СВ.

У контексті проблематики цього розділу доречно згадати, що нині в Україні триває робота над проектом Національної стратегії розвитку корпоративної соціальної відповідальності [210, с. 333; 212]. Вітчизняні дослідники кооперативного руху сформулювали концептуальні положення стратегії соціальної відповідальності для підприємств та організацій споживчої кооперації у контексті забезпечення якості життя населення [213]. А стратегічні напрями розвитку СВ широкого спектра суб'єктів суспільних відносин окреслені колективом учених, залучених Київським національним економічним університетом ім. Вадима Гетьмана. Їх доробок акцентує на активізації та підвищенні ефективності роботи державно-владних інститутів [214].

Ймовірно, під впливом прогресивної академічної та експертної спільноти положення щодо СВ учасників суспільних відносин було включено до Стратегії сталого розвитку «Україна-2020», схваленої Президентом України у 2015 р. Указаний документ актуалізує, проте не пріоритезує, практичну проблему широкої суб'єктності та різноманітності сфер реалізації СВ. Власне, напрацювання фундаментального та цілісного нормативного документа стратегічного характеру, який би цілковито фокусувався на практичних аспектах

реалізації полісуб'єктної СВ в Україні в соціально-економічному контексті, залишається актуальним спільним завданням науковців та практиків.

Висловлені автором у цьому розділі пропозиції щодо стратегування реалізації СВ, звичайно, не є і не можуть бути вичерпними. Розроблення якісних стратегічних документів національного масштабу, як правило, потребує тривалої і кропіткої роботи досвідчених експертів із багатьох сфер професійної діяльності. Натомість автор ставить за мету окреслити *базові елементи* стратегії реалізації СВ для подальшого їх використання та інтерпретації зацікавленими фахівцями.

Зі змісту розділів 1 і 2 роботи випливає, що зазначена розробка має бути орієнтована на утвердження взаємної поведінки *суб'єктів-індивідів* і на становлення еквівалентних відносин між *суб'єктами-інститутами*. Налагоджений взаємозв'язок між першим і другим питанням є концептуальним. За авторським баченням, цей взаємозв'язок у межах стратегії реалізації СВ, з одного боку, має спиратися на той факт, що Україна за Конституцією є соціальною державою, де економічні процеси треба узгоджувати з імперативом *людиноцентричності*. З іншого боку, у фаховій літературі у розвиток зазначеного імперативу вказується на необхідність найширшої соціалізації економіки, яка неможлива без ефективної взаємодії між інститутами влади, бізнесу та громадянського суспільства. Усе це означає, що формування та конструктивне вираження поведінкових настанов економічної взаємності індивідів має стати *пріоритетом* стратегії реалізації СВ. А взаємодія суб'єктів-інститутів у межах цієї стратегії націлена на виконання найголовнішого *стратегічного завдання*, а саме, фасилітації (сприяння) проявам індивідуальної поведінки. Тобто відносини еквівалентності між економічними інститутами виступають організаційним базисом цієї фасилітації.

Зважаючи на обґрунтований у теоретичній частині цього дослідження загальний дизайн механізму реалізації СВ, фасилітація має охоплювати такі основні інструментальні опції, як *освіта, праця та комунікація*. Кожна з них формує окремий напрям організаційної взаємодії суб'єктів-інститутів у межах стратегії реалізації СВ – своєрідний інтерфейс фасилітації, у межах якого розгортається деталізоване меню з більш конкретними засобами [215]. З урахуванням цього елементи стратегії

соціоекономічної реалізації СВ в Україні відображено на рис. Б.1 (додаток Б).

Відповідно до висновків за розділом 3, серед інституційних суб'єктів СВ громадянське суспільство в Україні виявляється найбільш прогресивним. Саме тому *громадські інститути* мають сприйматися як *провідний та обов'язковий учасник* у коаліціях різної конфігурації з іншими інститутами для впровадження *освітніх, трудових та комунікаційних засобів* у межах стратегії реалізації СВ.

4.1. Соціоекономічний потенціал громадянського суспільства як ключового учасника стратегії реалізації соціальної відповідальності

Громадські зусилля, необхідні для реалізації СВ, слід розглядати в контексті загального соціоекономічного впливу громадянського суспільства в країні. Тобто проектування реалізації СВ як соціоекономічного феномену на основі залучення громадянського суспільства потребує попереднього оцінювання стану і можливостей його участі у соціоекономічних процесах загалом [216]. Причому посилення цієї участі послідовно обстоюється провідними вітчизняними вченими [217].

За спостереженням експертів, громадянське суспільство є вкрай неоднорідним, а тому складним для безпосереднього оцінювання, у т. ч. в аспекті внеску в соціально-економічний розвиток [218]. Воно поділяється, насамперед, на: 1) професійне й організоване (zareєстровані і/або легалізовані організації), 2) стихійне та неформальне (спонтанні громадські ініціативи та рухи). Щодо перших є підстави очікувати на хоча б якусь кількісну та якісну інформацію для аналізу. Водночас для других така інформація майже не акумулюється. Крім того, навіть сукупність професійних організацій є дуже фрагментованою та різноплановою за діяльністю. Тому організації громадянського суспільства (а стихійні рухи й поготів) у більшості країн світу не охоплено повноцінним статистичним обліком та інформаційно-адміністративним моніторингом. Проблема надзвичайно широкого розмаїття форм і способів прояву громадянського суспільства доповнюється в Україні порівняно коротким періодом його становлення і розвитку. У соціумі ще не склалася традиція врахування громадських зусиль у

різних сферах життя, а власне у громадському середовищі не до кінця сформувалося розуміння важливості обліку його активності на національному рівні.

Така ситуація утруднює загалом напрацювання консенсусного підходу до зарахування тих чи інших інститутів до громадянського суспільства. Це призводить до того, що навіть кількість громадських формувань виявляється кардинально різною залежно від суб'єкта моніторингу та методичних підходів [219]. Так, в Україні існують три основні інформаційні платформи, які акумулюють релевантні у цьому аспекті дані. Це – Єдиний державний реєстр підприємств та організацій України (ЄДРПОУ), Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (у його складі – Єдиний реєстр громадських формувань і Реєстр громадських об'єднань) та щорічний статистичний бюлетень «Діяльність громадських об'єднань в Україні» (на основі державного статистичного спостереження). Методика створення ЄДРПОУ досить детально відображає спектр організаційно-правових форм, яких можуть набувати організації громадянського суспільства. Проте вона не охоплює групу організацій, легалізованих не шляхом юридичної реєстрації, а через повідомлення про заснування (без статусу юридичної особи). Єдиний державний реєстр юридичних осіб, фізичних осіб-підприємців та громадських формувань (і його складові) не має цього недоліку, проте наразі він перебуває на етапі становлення і постійно модернізується, що загалом технічно ускладнює його наповнення й користування його даними [220]. Бюлетень «Діяльність громадських об'єднань в Україні» містить інформацію лише про окремі види інститутів – громадські об'єднання, профспілки і благодійні організації. Його перевагою є можливість не тільки відстежити динаміку кількості інституцій (як ЄДРПОУ й інші держреєстри), а й додатково оцінювати окремі аспекти впливу їх діяльності у суспільстві (наприклад, кількість реалізованих соціальних проектів). Водночас вибірка цих інститутів, як зазначають фахівці, недостатня для повноцінного аналізу.

У сенсі власне економічного впливу громадянського суспільства більш прийнятним аналітичним ресурсом фахівці вважають показники системи національних рахунків у розрізі діяльності інституційних секторів економіки [221].

Водночас експерти справедливо звертають вагу на те, що вітчизняна статистика національних рахунків не узгоджує законодавчі та фіскальні критерії зарахування тих чи інших організацій до громадянського суспільства із критеріями належності цих організацій до некомерційного сектору економіки і відповідних видів економічної діяльності. Через це окремі (громадські за соціальною і правовою суттю) інститути у статистиці обліковуються як елементи різних секторів, а до некомерційного сектору, навпаки, зараховуються непридатні для громадянського суспільства інститути (політичні партії тощо).

Отже, неточності обліку є наслідком того, що структура організованого громадянського сектору залишається до кінця не з'ясованою. Із аналізу фахових джерел випливає, що наразі досягнуто консенсусу лише щодо недоцільності віднесення політичних партій до цього сегмента суспільного життя. Проте сумнівною є і належність до нього організацій роботодавців, бізнес-асоціацій, кооперативів, кредитних спілок, органів самоорганізації населення тощо, адже вони не завжди чітко відповідають визнаним критеріям організації громадянського суспільства, а саме: неприбутковості (отриманий прибуток не розподіляється між членами та учасниками); комерційної незаангажованості та відсутності комерційних інтересів; непричетності до політико-адміністративних і бюджетно-розподільчих повноважень. Так, представництво та захист прав роботодавців найчастіше сприймаються в контексті досягнення саме комерційних цілей. Кооперативи та кредитні спілки часто допускають розподіл прибутку (персоналізацію вигоди). Органи ж самоорганізації населення інституційно поділяють повноваження з місцевими органами влади. Авторське тлумачення особливостей віднесення тих чи інших інституцій до громадянського суспільства деталізовано у попередніх працях [119, с. 23]. Ураховуючи це тлумачення й актуальні дані ЄДРПОУ, кількісну оцінку громадянського суспільства автор здійснює з огляду на таку структуру сектору: громадська організація; громадська спілка; релігійна організація; профспілка; творча спілка; благодійна організація; підприємство громадянського об'єднання; установа / заклад такого об'єднання, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків (ОСББ). Хоча дискусія про

цю структуру наразі не може вважатися завершеною.

Згідно з даними ЄДРПОУ, динаміка розвитку організацій громадянського суспільства протягом останніх років демонструє щорічне зростання як загалом кількості організаційних одиниць, так і одиниць майже кожного виду об'єднань (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

Динаміка кількості організацій громадянського суспільства в Україні (од.)

Організаційно-правові форми організації	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Підприємства громадських об'єднань	3425	3366	3370	3357	3247	3288
Установи / заклади громадських об'єднань	1347	1458	1487	1518	1592	1602
Громадські організації	51567	55339	58010	60516	64175	70321
Громадські спілки	143	166	188	311	511	753
Релігійні організації	19481	20298	20900	21637	22219	23261
Профспілки, їх об'єднання	21940	23290	24348	25176	25824	26321
Творчі спілки	223	232	240	258	267	279
Благодійні організації	9604	10180	10721	11615	13399	15384
ОСББ	10833	12660	13738	14865	15689	17109
Разом	118563	126989	133002	139253	146923	158318
Кількість організацій на 100 тис. населення	273	293	308	323	342	370

Джерело: складено автором за даними Держслужби статистики України [222].

Дані дають змогу розрахувати показник насичення соціуму громадянськими інститутами – кількість організацій на 100 тис. наявного населення. Ступінь присутності громадянського суспільства в житті країни може опосередковано вказувати на його соціоекономічну роль. Динаміка цього показника, підсилена загальною тенденцією депопуляції в Україні, теж засвідчила стабільне зростання.

Подібний показник використовується в багатьох європейських країнах [223]. Але методика його розрахунку не тотожна запропонованій тут (через взаємну невідповідність національних структур аналізованого сектору). Тому безпосередні міжкраїнові порівняння є некоректними. Довідково можна зазначити, що у фаховій літературі одним із найвищих індикаторів присутності громадянського суспільства у соціумі вважається результат Естонії (близько 250 асоціацій громадян в розрахунку на 10 тис. населення [219]).

На основі даних Держстату України і з використанням функцій пакета MS Excel автором спрогнозовано поведінку показника «кількість організацій на

100 тис. населення в Україні» у середньостроковій перспективі. За значенням коефіцієнта апроксимації визначено, що поведінку досліджуваного показника найбільш адекватно описує експоненціальний тренд ($R^2 = 0,99$). Продовживши виявлений тренд на період до 2020 р., можна зробити висновок про ймовірне збільшення кількості організацій до майже 500 в розрахунку на 100 тис. наявного населення. Це очікувано посилить соціоекономічну важливість сектору в країні.

Автор поділяє застороги багатьох фахівців про те, що відображений у ЄДРПОУ юридичний факт існування громадського інституту в Україні не обов'язково означає його практичне функціонування та не свідчить про його реальний вплив. З цих міркувань бюлетень «Діяльність громадських об'єднань в Україні» (попри відомі недоліки) є доволі інформативним джерелом. Адже його складено на основі звітів, наданих Державній службі статистики власне громадськістю відповідно до затвердженої форми державного статистичного спостереження. Є підстави вважати, що звітують лише реальні організації. За офіційними даними, протягом 2010–2015 рр. кількість організацій, керівні органи яких прозвітували, становила 20–23 тис. одиниць. У 2010–2012 рр. зростання цього показника було доволі виразним, тоді як період 2013–2014 рр. характеризується його суттєвим падінням. У 2015 р. ситуація поліпшилася, хоча максимальних значень, продемонстрованих у 2013 р., досягнуто не було (табл. 4.2).

Таблиця 4.2

**Діяльність громадських організацій України
(відповідно до державного статистичного спостереження)**

Показники	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Громадські організації (керівні органи), які прозвітували, од.	20082	21678	23260	21669	21417	22185
Члени на обліку, осіб	28989677	36308499	35029793	34731674	27008586	25680733
Реалізовані масові заходи, од.	649386	448321	589322	427724	349674	394528
Реалізовані соціальні проекти, од.	–	–	–	5252	5024	5478
Публікації, од.	–	–	–	120341	142275	240975
Виконані державні замовлення, од.	–	–	–	387	213	360
Використано коштів, тис. грн	2445689	2924339	3249155	3145596	3461405	5182310
Частка використаних коштів у ВВП, %	0,23	0,22	0,23	0,21	0,22	0,26

Джерело: складено автором за даними Держслужби статистики України [223].

Коливалась і кількість членів на обліку громадських організацій, перебуваючи у межах 25–36 млн осіб. І хоча протягом останніх років увиразнилася тенденція до скорочення цього показника, у 2015 р. він залишався доволі високим – близько 26 млн осіб. Щодо достовірності цієї цифри у фаховій літературі висловлюються певні резонні сумніви. Проте навіть якщо сприймати її як орієнтовну, соціодемографічні резерви впливу громадського сектору в українському суспільстві видаються значними.

Характеризуючи динаміку активності громадянського суспільства протягом 2010–2015 рр., відповідно до даних бюлетеня «Діяльність громадських об'єднань в Україні», відмітимо, що, наприклад, кількість здійснених громадськими організаціями масових заходів (семінари, лекції, конференції, збори тощо) змінювалася хвилеподібно. Кількість реалізованих соціальних проєктів і виданих публікацій у цілому зросла. А виконання державних замовлень загалом погіршилося. Практично стабільне збільшення демонструє сума використаних громадськістю коштів (у т. ч. на суспільні цілі). Додатково до перелічених індикаторів автор пропонує розрахувати частку зазначеної суми щодо ВВП України. Як видно, вона коливалася, але загалом протягом досліджуваного періоду теж засвідчила зростання.

Безпосередньо визначити внесок громадського сектору у ВВП дають змогу статистичні дані системи національних рахунків. На їх основі вітчизняні експерти оцінюють частку споживчих витрат некомерційних організацій, що обслуговують домогосподарства, у загальному складі ВВП за методом кінцевого використання. Своєю чергою, автор звертає увагу на те, що складова некомерційних організацій у кінцевому використанні ВВП не обмежується часткою у споживчих витратах. Тому для більш адекватного відображення цієї складової слід або співвідносити *споживчі витрати некомерційних організацій* і *загальну суму кінцевих споживчих витрат* у ВВП, або рахувати частку некомерційних організацій також і в інших складових ВВП за методом кінцевого використання (у т. ч. у валовому нагромадженні), і вже потім співвідносити цей сумарний показник і загальний обсяг ВВП. Результат обчислень за першим способом подано на рис. 4.1, що ілюструє такі тенденції.

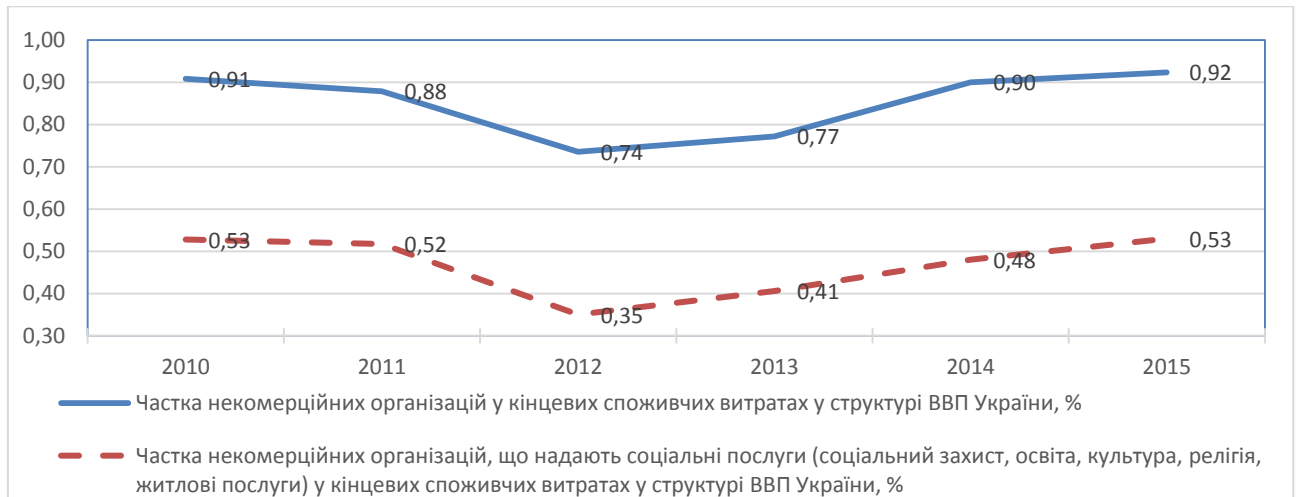

Рис. 4.1. Сектор некомерційних організацій у кінцевих споживчих витратах ВВП України

Джерело: розраховано автором за даними Держслужби статистики України [223].

Сектор некомерційних організацій протягом 2010–2015 рр. визначав приблизно 1% кінцевих споживчих витрат у ВВП України. При цьому після відчутного зменшення у 2011–2012 рр. цей показник у 2013 р. відновив зростання й у 2015 р. перевершив значення 2010 р. Якщо при проведенні цих розрахунків вилучити із суми споживчих витрат некомерційних організацій витрати, не пов'язані власне з наданням соціальних послуг (наприклад, на діяльність політичних партій), то частка некомерційних організацій у кінцевих споживчих витратах зменшиться. Проте тенденція до її зростання стане навіть більш очевидною. Безумовно, частка некомерційних організацій, що становить 1% кінцевих споживчих витрат, є мізерною. Але якщо оцінювати витрати за цілями, то абсолютні значення свідчать про таке: у 2015 р. загальна сума витрат некомерційного сектору (15 788 млн грн) була співвідносною з усіма освітніми витратами домогосподарств (17 476 млн грн) і перевершувала витрати сектору державного управління на економічну діяльність (12 614 млн грн).

Для оцінювання позицій некомерційних організацій у структурі ВВП доцільно використати і дані рахунку виробництва системи національних рахунків. Цей рахунок дає можливість дослідити динаміку абсолютних значень суми валової доданої вартості, створеної некомерційними організаціями, а також визначити частку сектору цих організацій у валовій доданій вартості,

створеній економікою в цілому. Аналіз зазначених показників протягом 2010–2015 рр. свідчить, що сума валової доданої вартості некомерційного сектору у цей період в Україні зростала за її хронічно низької частки у загальній сумі валової доданої вартості – на рівні 0,5–0,6 % (рис. 4.2).

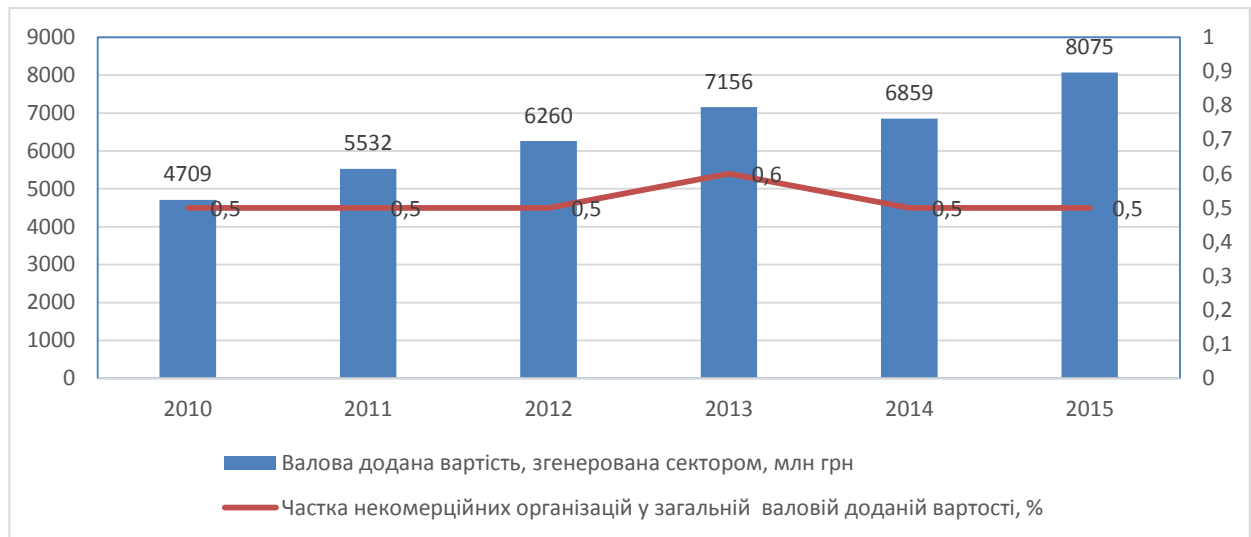

Рис. 4.2. Сектор некомерційних організацій у валовій доданій вартості в Україні

Джерело: розраховано автором за даними Держслужби статистики України [223].

Оцінюючи вказані тенденції, треба розуміти, що сектор некомерційних організацій є відсутнім у багатьох видах економічної діяльності. І це відображається на його позиціях у структурі валової доданої вартості. Наприклад, не можна розраховувати на активність сектору у видобувній промисловості чи постачанні електроенергії – видах економічної діяльності, які формують значну частку валової доданої вартості. Зате у наданні різноманітних послуг (екологічні ініціативи, поліпшення умов життя етнічних груп і груп меншості, розвиток громад і розширення можливостей освіти тощо) некомерційні організації займають вагоме місце, їх частка у формуванні валової доданої вартості за цим видом економічної діяльності протягом 2010–2014 рр. зросла з 31 % до майже 40 %.

Очевидно, що наведені статистичні показники не є повноцінними з погляду відображення реальності. Тому доцільно звернутися до аналізу практичних прикладів соціоекономічного прояву громадянського суспільства в Україні. Критичне осмислення фахових узагальнень [123; 224] дає змогу виокремити напрями такого прояву, зокрема, за ознакою створюваного громадським

сектором продукту (соціальні послуги, громадське представництво тощо). Як інші ознаки варто зазначити сферу спрямування громадських зусиль (права людини, охорона здоров'я тощо), а також об'єкт таких зусиль (молодь, діти, працівники тощо). Знаючи про ці та інші позиції, автор пропонує диференціювати напрями соціоекономічного впливу громадянського суспільства відповідно до ринкового підходу, популярного у закордонних дослідженнях громадського руху [225]. Громадянське суспільство проявляє себе передусім у контексті створення певних соціоекономічних благ (у т. ч. колективних, або товариських). Тому доцільно сприймати цей вплив крізь призму категорій попиту на вказані блага та їх пропозиції. З огляду на це можна стверджувати, що в Україні громадянське суспільство: 1) формує попит на соціоекономічні блага; 2) забезпечує пропозицію цих благ; 3) контролює різноманітні параметри участі інших суб'єктів у відносинах виробництва та споживання цих благ [226]. Для виконання завдань за кожним напрямом громадськість напрацювала / пристосувала і використовує відповідні інструменти (табл. 4.3). Цю авторську думку підтверджують наведені нижче практичні приклади.

Реалізуючи *завдання за напрямом формування та реалізації попиту*, громадянське суспільство створює та поширює запити на певні соціоекономічні блага, формує стандарти щодо суті, якості та способів споживання цих благ. Крім того, воно транслює поведінкові настанови щодо так званих недостойних (деструктивних) благ, присутність яких в економіці має бути обмеженою. Для цього громадянські інститути в Україні використовують, насамперед, *соціально-виховні практики*, націлені на боротьбу зі шкідливими стереотипами і соціальними фобіями. Тут можна згадати «Пласт» – українську скаутську організацію, метою якої є всебічне виховання та сприяння самореалізації молоді на засадах загальнолюдських чеснот. «Пласт» застосовує унікальну методику виховання, в основі якої – навчання через гру та працю, гурткова система виховання, заохочення самоврядування [227].

Таблиця 4.3

Характеристики соціоекономічного впливу громадянського суспільства в Україні

Напрямок впливу	Завдання	Інструменти
1. Формування та реалізація попиту	1.1. Створення і поширення запитів на соціоекономічні блага, формування відповідних параметрів суті, якості та способів споживання цих благ	<ul style="list-style-type: none"> • Соціально-виховні практики • Громадські ЗМІ • Громадянська освіта
	1.2. Роз'яснення ризиків так званих недостойних (деструктивних) благ, контрпропаганда цих благ	
2. Контроль	2.1. Забезпечення контролю адекватності соціоекономічних заходів влади і бізнес-інститутів	<ul style="list-style-type: none"> • Громадське лобювання (адвокасі) • Громадська експертиза • Громадське посередництво (медіація) • Громадський бойкот
	2.2. Зміцнення переговорної сили індивідів у захисті їхніх соціоекономічних прав / інтересів	
	2.3. Забезпечення взаємного врахування потреб та інтересів різними суб'єктами у виробництві / споживанні соціоекономічних благ	
	2.4. Покарання (соціоекономічний остракізм) виробників / споживачів недостойних благ або adeptів суспільно неприйнятних способів виробництва / споживання інших благ	
3. Забезпечення пропозиції	3.1. Самостійне створення соціоекономічних благ (у т. ч. соціальних послуг)	<ul style="list-style-type: none"> • Волонтеріат • Професійні, релігійні, територіальні спільноти • Соціальні Інтернет-мережі • Благодійність і фандрейзинг
	3.2. Супровід процесів створення благ різними суб'єктами, мета якого – забезпечення соціального інтегрування	

Джерело: авторська розробка.

Громадські ЗМІ як інструмент соціоекономічного впливу громадянського суспільства каналізують громадську самоорганізацію. Одним із прикладів таких ЗМІ є мережа блогів (блогосфера) – віртуальних майданчиків, де блогери обмінюються досвідом та отримують актуальні приклади вирішення проблем. Так, на порталі «Гурт» створено й активно поповнюється контентом кілька блогів, присвячених розвитку груп самопомоги в Україні. Їх автори й коментатори – це члени таких численних груп із різних куточків країни. Спілкування відбувається довкола питань ресурсів самопомоги, мотивації участі у цьому русі тощо [228].

Громадянське суспільство широко використовує й інструмент *громадянської освіти*, популяризуючи (через безоплатні освітні заходи) знання, які допомагають громадянам зрозуміти суть соціально-економічних явищ. Наприклад, шляхом

поширення відповідних знань громадський сектор долучає українські підприємства до корпоративної соціальної відповідальності. Зокрема, Центр «Розвиток КСВ» (м. Київ) спеціалізується на дослідженні і пропагуванні КСВ. Організація допомагає компаніям розробляти відповідну політику та готувати нефінансові звіти. Центр підготував перший у країні посібник для вузів з питань КСВ [229].

Через освітні заходи та громадські ЗМІ відбувається й контрпропаганда недостойних благ. Наприклад, Громадська організація «Життя» з 2009 р. об'єднує громадських активістів для «денормалізації» тютюнокуріння та пропагування вільного від тютюнозалежності життя [230].

Контрольні завдання мають на меті контролювання адекватності соціоекономічних заходів влади і бізнесу, зміцнення переговорної сили індивідів у відстоюванні їх соціоекономічних прав та інтересів, забезпечення взаємного врахування інтересів різними суб'єктами у виробництві / споживанні соціоекономічних благ, а також покарання виробників / споживачів недостойних благ. Одним із основних інструментів, який при цьому застосовується, є *громадське лобіювання (адвокасі)*. Його успішним прикладом можна вважати діяльність фонду «Пацієнти України», зусиллями якого у 2011 р. вдалося суттєво збільшити державне фінансування лікування ВІЛ / СНІДу. Крім того, у 2015–2016 рр. фонд долучився до просування низки законів, що делегують закупівлю ліків для України спеціалізованим міжнародним організаціям, а також законів, які спрощують реєстрацію в Україні якісних закордонних ліків. Цими заходами, як зазначається, зменшено масштаби корупції у фармацевтичній галузі та заощаджено кошти державного бюджету [231].

Громадська експертиза як контрольний інструмент офіційно функціонує в Україні з 2008 р., коли було схвалено відповідну постанову Кабінету Міністрів України з прописаною процедурою такої експертизи. Примітно, що чинна її редакція є результатом саме громадського лобіювання і підготовлена за безпосередньою участю громадських активістів [232]. Громадська експертиза передбачає оцінювання громадянським суспільством діяльності виконавчої влади, ефективності прийняття і виконання її органами рішень, підготовку пропозицій щодо вирішення суспільно значущих проблем. Органи виконавчої влади

законодавчо зобов'язані сприяти громадянському суспільству у проведенні експертизи. Експертні пропозиції обов'язкові до врахування владними органами під час підготовки програм соціально-економічного розвитку і формування бюджетів. Згідно з реєстром громадських експертиз, станом на 2016 р. громадські організації найчастіше оцінювали діяльність обласних держадміністрацій і центральних органів виконавчої влади зі спеціальним статусом [233]. Зокрема, громадськість інспектувала дотримання стандартів надання адміністративних і соціальних послуг особам з інвалідністю, оцінювала якість молодіжної політики, діяльність із профілактики та лікування туберкульозу в регіонах України тощо.

Громадське посередництво (медіація) – це контрольний інструмент, націлений на залагодження конфліктів у процесі створення / споживання соціоекономічних благ. Медіація пропонує альтернативу традиційним способам вирішення протиріч (арбітражу і судовим практикам), які передбачають залучення третьої сторони (судді). Медіація спонукає учасників конфлікту взаємодіяти безпосередньо один з одним для подолання суперечок. Громадський медіатор не є суддею і не формулює готові рішення для сторін: він забезпечує перемовини між ними, підводячи їх до самостійного пошуку взаємовигідних позицій [234].

Наразі медіація не стала поширеним видом діяльності громадських організацій в Україні. Нечисленні громадські ініціативи відстоюють її принципи в системах правосуддя (судова медіація), освіти (медіація ровесників) і в конкретних громадах (поширення ідеології партнерства). Прикладом такої діяльності є функціонування Інституту миру і порозуміння [235]. Його фахівці розробили модель шкільної служби вирішення конфліктів, де школярі-медіатори допомагають одноліткам долати суперечки. Модель реалізується у близько 120 школах країни.

Про актуалізацію інструменту *громадського бойкоту* свідчить, наприклад, масове солідарне скорочення споживання населенням України товарів російського виробництва як реакція на окупацію частини території України у 2014 р. та підтримку Росією незаконних збройних формувань на сході країни. Цей бойкот навіть призвів до виходу з українського ринку окремих російських брендів [236].

Реалізуючи завдання за напрямом забезпечення пропозиції, організації

громадянського суспільства надають безкоштовні (або символічної вартості) професійні соціальні, юридичні та інші послуги, максимально зорієнтовані на потреби конкретної цільової групи. Серед відповідних інструментів використовуються, наприклад, *професійні спільноти*, прикладом чого може слугувати діяльність громадської організації «Unit» із м. Київ, яка функціонує з 2015 р. і нині налагоджує роботу інклюзивного центру творчості, навчання, психологічної, соціально-педагогічної та юридичної підтримки для молоді з вадами розумового розвитку. Центр особливий тим, що на відміну від схожих громадських і державних установ пропонує комплексну опіку (у т. ч. можливість денного перебування, психологічну корекцію, юридичні консультації, трудову реабілітацію). У перспективі планується створення загальнонаціональної мережі подібних центрів як альтернатива психоневрологічним інтернатам [237].

Як приклад залучення *територіальної спільноти* можна згадати мобілізацію мешканців села Дерно Волинської області для надання допомоги переселенцям зі сходу України, ураженого війною. На базі місцевого дитячого будинку сімейного типу «Дім затишку» з літа 2014 р. громада села надає притулок сім'ям із Луганщини та Донеччини. Кожна родина, що перебуває тут, забезпечена їжею, засобами гігієни, одягом у т. ч. за рахунок коштів і зусиль мешканців села [238].

Релігійні спільноти також себе проявили у цьому зв'язку. Так, релігійні громади Київщини згуртувалися довкола проекту «Теплий дім». Проект спрямований на адаптацію вимушених переселенців, але його мета – не тільки облаштування побуту, а й створення умов для пошуку роботи вихідцями зі сходу країни [239].

Безмежні можливості у сфері надання соціальних послуг демонструє й *волонтеріат*. Привертає увагу, наприклад, діяльність громадської ініціативи «Центр зайнятості вільних людей», покликаної сприяти працевлаштуванню та ресоціалізації вимушених переселенців. Центр організовує професійні консультації щодо пошуку вакансій і навчання. Він об'єднує понад сто волонтерів, а також більше тисячі лояльних роботодавців, готових розглянути питання працевлаштування вимушено переміщених осіб [240].

Координації волонтерських зусиль сприяє *соціальний нет-воркінг* (соціальні

Інтернет-мережі). Як facebook-сторінку у перші дні окупації Криму волонтерами було започатковано ініціативу «КримSOS» – впливову нині експертну організацію, що координує громадські рухи з питань облаштування переселенців [241].

За допомогою *благодійності та фандрейзингу* все більше громадських організацій займаються активізацією місцевих громад. Зокрема, Фондація імені князів-благодійників Острозьких – благодійний фонд, що діє з 1995 р. у м. Рівне. Фондація залучає громадян до фінансування місцевого розвитку. Нею в регіоні реалізовано унікальний соціальний проект – система соціального дисконту, за якою фізичні особи, що роблять пожертву, отримують знижки на товари і послуги, а бізнес спонсорує інформаційні кампанії громадських соціальних акцій [242].

Отже, громадянське суспільство в Україні не лише є основним драйвером реалізації СВ, а й робить помітний внесок у соціоекономічний розвиток. У найближчій перспективі соціально-економічний вплив громадський інститутів, ймовірно, посилюватиметься з огляду на очікуване зростання їх кількості та розширення спектра діяльності. Логіка підказує, що окреслені автором напрями, за якими громадянське суспільство проявляє свій соціально-економічний вплив, узгоджуються з напрямками організаційної взаємодії суб'єктів-інститутів в межах стратегії реалізації СВ (освіта – в контексті формування попиту, праця – в контексті забезпечення пропозиції, комунікація – в контексті контролю). Така гармонізація напрямів уможливорює розгляд громадянського суспільства як ключового учасника стратегії реалізації СВ в Україні і за освітнім, і за трудовим, і за комунікаційним напрямками. За кожним із них громадськість залучатиме до співпраці релевантні інститути влади та бізнесу. Для цього у межах стратегії реалізації СВ необхідно напрацювати конкретні партнерські засоби.

4.2. Співробітництво громадянського суспільства та публічної влади в контексті стратегічних цілей розвитку соціальної відповідальності

Співробітництво громадянського суспільства й публічної влади (держави) для реалізації соціально відповідальної економічної поведінки може мати

найбільший успіх за *освітнім напрямом*. Першочергове значення у цьому контексті має загальна (шкільна) освіта, зважаючи на такі міркування: 1) порівняно з іншими складовими системи освіти, ця ланка першою пропонує індивідові фундаментальні систематизовані та достовірні знання про навколишній світ, завдяки чому вона є найбільш причетною до своєчасного і свідомого закріплення тих чи інших індивідуальних і суспільних настанов, у т. ч. поведінкових; 2) шкільна освіта справляє чи не найширший суспільний вплив, оскільки вона для кожного окремого члена соціуму, як правило, є обов'язковою. Саме вона закладає основу для реалізації соціально відповідальної економічної поведінки індивідів у подальшому житті, насамперед у періодах найбільшого прояву їх суб'єктності в соціально-економічних відносинах.

Вибір публічної влади як партнера для громадянського суспільства за освітнім напрямом стратегії реалізації СВ продиктований тим, що в Україні, відповідно до офіційних статистичних даних, серед загальноосвітніх шкіл навчальні заклади державної і комунальної форми власності становлять абсолютну більшість (у 2016 р. – 99%). Тобто частка закладів іншої форми власності не перевищує 1%. Саме тому взаємодія громадянського суспільства з публічно-владним сектором у цьому питанні є природною.

Як видається, ймовірним партнерським *засобом* цієї взаємодії в Україні є *громадсько активна школа* – інноваційний навчальний заклад загальноосвітнього напрямку, що функціонує як освітній, ресурсний і культурний осередок життєдіяльності місцевої громади [243; 244]. За авторським узагальненням, в основі цієї новації лежать такі ідеї: 1) діяльність школи не повинна і не може обмежуватися стінами окремого закладу та виконанням переліку соціальних функцій, делегованих державою (потенціал школи значно більший); 2) значущими є різні джерела отримання знань (не лише формальне навчання, а й освіта шляхом набуття практичного досвіду та спілкування); 3) діяльність школи має повністю враховувати специфіку безпосереднього соціального середовища (місцевої громади), з яким школа об'єктивно налагоджує та щоденно зміцнює багатогранні зв'язки; 4) школа потенційно може стати локомотивом позитивних

змін у громаді, згуртовуючи місцеве населення; 5) широка громадська діяльність школи не суперечить її основній (навчальній) функції, а навпаки, збагачує її, максимально наближаючи зміст освітньо-виховного процесу до реального життя, а також пришвидшуючи соціалізацію його учасників.

Утілення в життя цих ідей передбачає два взаємопов'язані компоненти у діяльності такої школи: сервісно-освітній і соціально-інтегративний. Перший компонент покликаний перетворити освіту на масове і загальнодоступне благо – сучасний, практичний, зрозумілий і доцільний продукт для задоволення потреб. Соціально-інтегративний компонент спрямований на те, щоб реалізувати природну спроможність школи стати центром суспільного (в т. ч. соціально-економічного) життя та основним ресурсом розвитку громади [245].

Громадсько активна школа створюється за ініціативи громадськості та, як правило, на базі звичайної загальноосвітньої школи (державного чи комунального закладу). Ні організаційне, ні бюджетне її підпорядкування при цьому особливого значення не мають: економіко-правовий статус закладу не змінюється. Важливими є інші зміни: представники громади, започатковуючи трансформацію школи у громадсько активну, максимально залучаються до її діяльності (до навчального процесу, управління школою, формування та функціонування її майнового комплексу тощо). Вони фактично й формують школу як новий багатопрофільний і відкритий *інститут співробітництва громади й адміністрації школи*. Навчально-виховна функція реалізується в контексті потреб розвитку громади. Управління школою провадиться самоврядним органом – радою, сформованою спільно представниками адміністрації, педагогічного й учнівського колективів, батьківської спільноти, громадських активістів [246].

На основі опрацювання фахових джерел можна сформулювати низку конкретних функціональних особливостей громадсько активних шкіл. По-перше, на відміну від традиційних загальноосвітніх закладів, громадсько активна школа продовжує повноцінно функціонувати після завершення формальної навчальної діяльності (шкільного дня) та передбачає взаємодію з особами всіх вікових категорій і широким колом зацікавлених сторін (не тільки з

дітьми / підлітками). У межах такого закладу послуги освіти можуть надаватись і контингенту дорослого населення з метою, наприклад, підвищення кваліфікації. Серед інших послуг – оздоровчі, соціальні, культурно-розважальні та заходи, орієнтовані на членів місцевої громади.

По-друге, діяльність такої школи передбачає широку демократизацію освітнього процесу та шкільного життя загалом, що ґрунтується на самоорганізації і самоврядності закладу, засвоєнні усіма учасниками шкільного життя основ громадянської взаємодії (свобода суджень, інтерактивність, критичне мислення, плюралізм, толерантність, етнічна, расова, релігійна, світоглядна різноманітність тощо), пропагуванні переваг демократичних відносин у громаді. Така позиція зобов'язує школу і зацікавлені сторони (батьків і загалом родини, комерційні структури, органи місцевого самоврядування, місцеві конфесійні осередки, вищі заклади освіти тощо) до горизонтальної співпраці та узгодження позицій у початковому процесі, в процесі організації шкільних заходів і в залученні школи до розвитку громади. Подібною співпрацею забезпечується соціалізація школярів через їх участь у житті спільноти.

По-третє, громадсько активна школа активно заохочує волонтерство через дослідження цього виду діяльності та його практичну реалізацію учнівським активом для потреб громади. Важливими напрямками діяльності закладу є фандрейзинг, акумулювання матеріальних і зосередження людських ресурсів, проектна активність для забезпечення самофінансування та покращення якості життя у громаді (спорудження велодоріжок, купівля медичного устаткування для місцевих закладів охорони здоров'я тощо). Примітно, що в позакласній соціально значущій діяльності громадсько активної школи завжди беруть участь її вихованці.

Громадсько активні школи достатньо поширені у сучасному світі: у тому чи іншому форматі вони функціонують приблизно у 70 країнах. Пріоритети їх діяльності можуть бути різними залежно від соціоекономічних умов і потреб конкретних місцевих громад. Одні заклади переважно сфокусовані на втіленні концепції безперервного навчання та наданні інших соціальних послуг (наприклад, спортивно-оздоровчих і медико-профілактичних, спрямованих

зокрема на превенцію підліткової вагітності, наркоманії тощо). Інші роблять особливий наголос на залученні школярів і членів громади до волонтерського руху. Деякі школи особливо розвивають неформальну освіту та позакласну активність (клуби за інтересами, самодіяльні гуртки, краєзнавчий туризм та екотуризм тощо). Існують заклади, які насамперед зосереджуються на мобілізації ресурсів громади для вирішення її поточних різнопланових проблем.

Є підстави узагальнити, що нині у світі склалося три основні моделі функціонування громадсько активних шкіл за цілями і призначенням. У країнах Заходу, де власне зародився цей рух, такі школи виконують місію боротьби із соціальним відторгненням і дискримінацією щодо молоді зі злидених районів і неблагополучних родин, іммігрантів та окремих етнічних груп, а також щодо осіб з обмеженими фізичними можливостями [247]. Найбільш затребуваними ці заклади є у депресивних і географічно відособлених ареалах із дефіцитом об'єктів соціально-культурної інфраструктури.

У країнах, що розвиваються, громадсько активні школи взяли на себе зобов'язання компенсувати недостатню увагу до освітньої сфери з боку держави. Передовсім вони є організаторами базових освітніх заходів, гарантуючи, що особи різного віку і статку отримують початкову освіту та необхідний мінімум знань і навиків (письмо, читання, арифметика) [248].

У постсоціалістичних країнах рух громадсько активних шкіл, ініційований за фінансової і технічної підтримки з боку західних фондаций, спочатку ставив за мету активно долучитися до демократичного транзиту цих країн [249]. Акцент у діяльності шкіл було зроблено на таких інструментах демократизації соціуму, як громадянська освіта, учнівське самоврядування, відкритість і прозорість управління школою тощо. Згодом актуалізувався також напрям інклюзивної освіти, особливо для дітей з фізичними або розумовими вадами.

В Україні ініціаторами активізації руху громадсько активних шкіл у місцевих громадах стали саме громадські організації. З 2003 р. реалізується низка тематичних проєктів, підсумком роботи яких стало створення національної мережі таких шкіл [165]. Зусиллями громадськості сформовано онлайн базу даних про ці

школи [250], яка, за підрахунками автора, налічує близько 240 закладів у 19 областях країни (без урахування тимчасово окупованих територій станом на 2017 р.). Громадсько активні школи розосереджені на території країни нерівномірно за відсутності вираженого географічного полюсу їх розвитку (рис. 4.3).

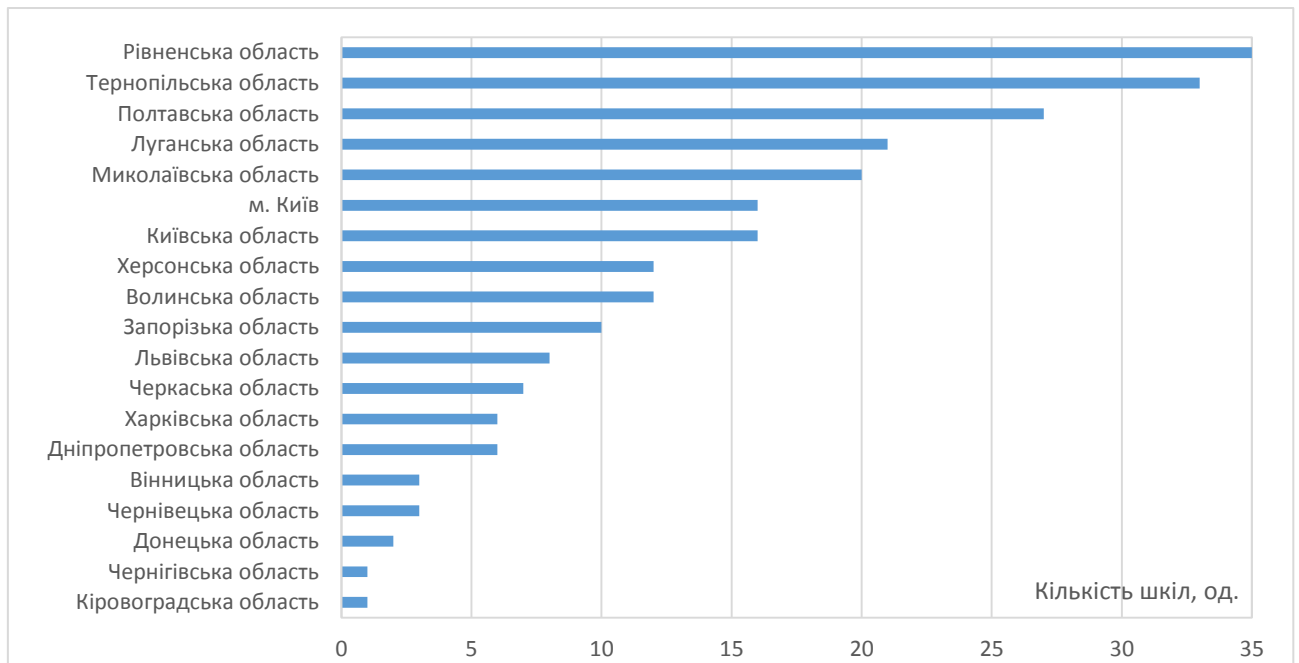

Рис. 4.3. Поширеність громадсько активних шкіл за регіонами України
Джерело: розраховано автором за даними онлайн бази громадсько активних шкіл в Україні [250].

Найбільшу кількість закладів сформовано у двох західних областях – Рівненській і Тернопільській (дещо більше ніж 30 у кожній). Також варто вказати на деякі центральні, південні та східні області – Полтавську, Луганську і Миколаївську (у межах 20–30 закладів). Слід зауважити, що до початку військового конфлікту на сході країни беззаперечним лідером руху громадсько активних шкіл була саме Луганщина (понад 40 закладів).

На жаль, у світі та в Україні недостатньо уваги сьогодні приділено соціально-економічному позиціонуванню громадсько активних шкіл. Власне, соціоекономічний контекст їх функціонування відображений фрагментарно і однобоко. Для вирішення цієї проблеми діяльність таких шкіл слід розглядати за такими аспектами: 1) втілення у життя принципів соціального залучення як за допомогою методики інклюзивної освіти (забезпечення рівного доступу до освіти незалежно від фізіологічних особливостей, етнічного й соціального походження,

майнового стану і статі учнів), так і через роботу з різними категоріями соціально відторгнених осіб (не лише з учнями, а й з іншими членами місцевої громади); 2) виконання завдання соціального згуртування: діяльність школи залежить від ступеня причетності представників різних верств населення до життя громади, а також сприяє зростанню цієї причетності; 3) реалізація локального контексту соціальної політики: школа орієнтується на максимальне використання місцевих ресурсів для вирішення локальних соціальних проблем, а також координує зусилля організацій та агенцій у громаді для усунення дублювання функцій і послуг, що надаються населенню; 4) пропагування та практична реалізація концепції безперервної освіти: школа передбачає можливості формального і неформального навчання в різні періоди життя, заохочує міжпоколінську взаємодію для обміну знаннями та досвідом; 5) формування світоглядної платформи гуманізації соціально-економічних відносин та актуалізації сталого розвитку: педагогічний процес у школі базується на розумінні, що соціальні процеси (в т. ч. соціоекономічні) та їх учасники є взаємопов'язаними, а тому важливо досягати балансу інтересів і не допускати проявів ринкового фундаменталізму та соціальної несправедливості. За авторським баченням, кожен із цих аспектів є окремим об'єктом співробітництва влади і громади на базі громадсько активної школи в межах стратегії реалізації СВ. Крім того, кожен такий аспект має передбачати як діяльність освітньо-інформаційного характеру (наприклад, забезпечення учнів теоретичними знаннями про зміст і важливість соціального залучення), так і навчально-практичні зусилля (наприклад, безпосередні заходи щодо інклюзивного навчання у школі або налагодження нею комунікації із соціально ізольованими членами громади та забезпечення опіки над ними) [251].

В Україні відомі непоодинокі заклади, в діяльності яких різною мірою втілено зазначені аспекти соціоекономічного позиціонування громадсько активної школи. Як приклад діяльності щодо *соціального залучення* варто згадати загальноосвітню школу у селищі Кирнасівка (Вінницька область). Демографічною особливістю цього селища, як і багатьох інших сільських населених пунктів в Україні, є значна частка осіб літнього віку, в т. ч. одиноких. Місцевою школою ініційовано низку соціальних проектів з метою встановити

соціальну опіку над такими особами, залучаючи їх до життя громади. Основним виконавцем цих проектів є учнівський колектив [252].

Соціальне згуртування громади на основі спільності інтересів її членів – у фокусі уваги колективу загальноосвітньої школи I-III ступенів с. Гірка Полонка Волинської області. Школа стала культурним центром, де складаються і передаються з покоління в покоління традиції громади. Тут проходять масові заходи, наприклад, щорічне вересневе свято, де презентуються успіхи громади і школи, вшановуються події з історії села та його видатні уродженці. А шкільний стадіон і спортзал згуртовують мешканців на ґрунті спортивних захоплень та активного способу життя [253].

Звертаючись до *локального контексту соціальної політики*, громадсько активні школи пропонують місцевому населенню різного роду соціальні послуги. Наприклад, школа із с. Дмитровичі на Львівщині відома успішним проектом створення невеликого дошкільного закладу-садочка (для 35 осіб). У такий спосіб школа відреагувала на гостру проблему піклування про дітей дошкільного віку у громаді, які в умовах сільськогосподарської зайнятості батьків часто і на тривалий час залишалися без належного догляду [254].

Долучаючись до *концепції безперервної освіти*, громадсько активні школи в Україні розробили й упроваджують різноманітні курси з вивчення окремих практично значущих предметів для членів громади різного віку. Так, одним із пріоритетів освітнього процесу у Ставищанському навчально-виховному комплексі №1 (Київська область) є опанування комп'ютерної грамотності мешканцями селища Ставища та прилеглих сіл. У рамках тематичного проекту педагогами складено програму навчання відповідно до запитів членів громади, розраховану на понад 120 годин теоретичних і практичних занять [255]. Асистентами педагогів у ході навчання стали учні цього закладу.

Гуманізація соціально-економічних відносин забезпечується громадсько активними школами переважно шляхом залучення дітей і членів громади до волонтерства. Гуманістичний підхід у господарській діяльності спирається на переконання, що результат такої діяльності (прибуток) не є самоціллю, а має

досягатися з урахуванням людських можливостей, а також широкого спектра нужд і особливостей людей навколо. Демонстрацією того, що волонтерство сприяє цьому якнайкраще, можна вважати роботу загальноосвітньої школи I–II ступенів с. Борівка на Київщині. Через фінансово-економічні труднощі громада села тривалий час була позбавлена окремих побутових послуг, зокрема перукарських. Своєю чергою, місцевій школі вдалося налагодити функціонування перукарського гуртка, який безкоштовно обслуговує мешканців громади (дітей і дорослих). Школа не обмежується наданням перукарських послуг: тут також відбуваються безкоштовні майстер-класи з перукарського мистецтва [256].

Сьогодні в Україні складаються передумови для активізації соціально-економічної ролі громадсько активних шкіл. Насамперед, це стосується започаткованої реформи освітньої галузі, підсумком якої повинна стати, серед іншого, модернізація змісту шкільної освіти та розширення доступу до освітніх послуг. Концептуальні засади запланованих змін висвітлено в окремих законопроектах, а також у програмному документі «Нова українська школа», презентованому Міністерством освіти та науки у 2016 р. Ініціаторами реформи наголос робиться на індивідуалізації освітнього процесу, передусім – на дитиноцентричності, тобто розвитку особистості з урахуванням її індивідуальних можливостей та інтересів. І це цілком справедливо та зрозуміло, оскільки традиційна школа загалом слабо забезпечує сучасними знаннями і навичками, необхідними для самореалізації у дорослому житті, не завжди сприяє становленню самостійного, творчого та раціонального індивіда. Розробниками реформи також декларується, що метою загальної середньої освіти є не тільки індивідуалізація навчання, а й виховання і соціалізація особистості, готової до громадянської активності та життя в соціумі. Водночас треба констатувати, що ця реформаторська ініціатива позиціонує соціальність освітньо-виховного процесу дещо поверхово. Серед проголошених десяти ключових компетентностей, що їх має розвивати нова школа, лише одна позиція («соціальні та громадянські компетентності») безпосередньо стосується соціальних пріоритетів і передбачає, зокрема, вміння брати

конструктивну участь у громадському житті, працювати в колективі, добиватися компромісу, попереджати і вирішувати конфлікти [257].

На думку автора, слід посилювати увагу до соціальних компонентів освітньо-виховного процесу в діяльності українських загальноосвітніх навчальних закладів для реалізації соціально відповідальної поведінки. Адже на найвищому рівні декларується, що започаткована реформа освітньої галузі має на меті підготовку конкурентоздатного випускника як майбутнього представника креативного класу, який формує профіль сучасної економіки. Як видається, досягнення такої мети має враховувати ймовірні ризики інноваційної зайнятості, серед яких найбільш гостро можуть проявитися саме соціальні. Так, індивідуалізація (атомізація) соціально-трудових відносин, зростання масштабу використання сучасних технологій за прискорення темпів їх оновлення, нестабільний характер зайнятості у близькому майбутньому можуть спровокувати зниження соціальної згуртованості, мінімізацію суспільної ролі колективу та колективних дій, втрату навиків міжособистісної взаємодії і соціальну дезадаптацію, ерозію соціального інстинкту, дегуманізацію психіки тощо [258; 259; 260]. Важливим є загальне усвідомлення, що процес адаптації до таких ризиків має розпочинатись у середній школі і його треба зробити повноцінним.

Концепт громадсько активної школи може вигідно доповнити новітню реформу освітнього сектору в Україні, забезпечивши еволюцію навчально-виховного процесу в напрямі від необхідної *дитиноцентричності* до закономірної *родиноцентричності*, а далі – до *громадоцентричності*. Використовуючи різноманіття методів, така школа, крім майданчика для індивідуалізації навчання і розвитку компетенцій для самореалізації, могла б стати ефективним запобіжником ерозії соціального інстинкту й егоїзації індивіда. Вона має можливість, не вдаючись до повчань і моралізаторства, демонструвати доцільність і дієвість індивідуальної участі у зміцненні сталості функціонування соціального середовища. Громадсько активна школа дає розуміння, що родина і громада – це не тільки важлива база індивідуального

розвитку, а й реципієнт умінь, досвіду, знань і мотивації учня.

Для реалізації поведінкових настанов СВ як соціоекономічного феномену важливе значення має економічна освіта і цей аспект ураховано у запланованій реформі освітньої галузі. З-поміж компетентностей, набуттю яких має приділяти основну увагу нова українська школа, розробниками реформи виокремлюється «підприємливість» як уміння продукувати та втілювати у життя нові ідеї з метою підвищення особистого і суспільного добробуту. Однак видається, що лише одне таке вміння є недостатнім для забезпечення економічної грамотності населення.

Нині загальною проблемою вітчизняної освітньої сфери є недостатня увага до економічної освіти як до необхідної складової системи загальних, базових знань. Протягом тривалого часу викладання економічних дисциплін в українській школі мало переважно профільний, спеціалізований характер та асоціювалося зі здобуттям фаху чи профорієнтаційними заходами. Відповідно, економічні знання акумулювала та пропонувала насамперед професійна і вища освіта. У середніх школах спеціалізовані класи економічного напрямку були до певної міри екзотикою, а їх функціонування підпорядковувалося цілям довузівської фахової підготовки. Це зміцнювало стереотипне вузьке сприйняття економічних знань як знань для обраних. Водночас практика суспільного життя переконує, що знання про економічні закони та про зразки економічної поведінки є затребуваними для адекватного орієнтування будь-якої особи у сучасному динамічному суспільстві на різних етапах її життя. Необхідна базова підготовка населення щодо прав людини як найманого працівника, споживача тощо [261].

Розуміння цього спонукало профільне міністерство з 2011 р. запровадити викладання шкільного предмета «Економіка» на загальних засадах незалежно від профілю того чи іншого класу [262]. Проте суттєві вікові обмеження щодо контингенту учнів залишаються чинними. За баченням укладачів Державного стандарту середньої освіти, який поступово набирає чинності з вересня 2013 р. [263], указана дисципліна вважається актуальною переважно для учнів старшої школи. Викликає подив і віднесення освітянами-управлінцями такого важливого предмета як «Основи споживчих знань» до профільної школи

(більше того – до її факультативної частини).

Автор поділяє позицію низки фахівців, які наполягають на відсутності особливих причин для вказаних обмежень. Предмети економічного змісту на загальних засадах можуть викладатися, починаючи з основної школи, відразу після завершення курсу початкової школи [264]. Немає підстав ігнорувати обґрунтовані пропозиції експертів щодо запровадження неперервної економічної освіти (від другого класу початкової школи) [265]. Такий підхід сприятиме зміщенню акцентів в освітній діяльності з тривіальної економічної підготовки (підготовки економічних кадрів) на економічне виховання (становлення економічного мислення). Таке виховання видається необхідним у контексті реалізації поведінкових настанов СВ як соціоекономічного феномену. Воно не стільки сприяє професійно-функціональному включенню особи у сферу економіки (як фахівця з визначеним переліком професійних компетенцій), скільки загалом забезпечує особу орієнтирами у соціально-економічних відносинах (як суб'єкта трансакцій у всьому їх різноманітті).

Економізацію змісту загальної освіти треба в Україні сприймати як необхідність з огляду, наприклад, на такі результати національного соціологічного моніторингу. Щороку протягом усього періоду спостереження (з 1995 р. по 2015 р.) більшість громадян засвідчували відчутну нестачу сучасних економічних знань, які б дозволили впевненіше орієнтуватися в нових суспільних умовах. Частка таких громадян суттєво коливалася, набуваючи значень в межах від 32% до 48%. Однак, порівнюючи зазначений показник станом на початок періоду спостереження (1995 р. – 47%) і на кінець цього періоду (2015 р. – 40%), можна стверджувати, що за цей час відчуття дефіцитності економічних знань послабшало зовсім несуттєво, з 2013 р. (35%) воно стабільно посилюється [189, с. с. 481].

Питання економізації змісту освіти в Україні актуальне і для громадсько активних шкіл. Підвищену увагу до викладання економічних знань виявляють одиниці з їх загалу й переважно ті, що заявили про свій економічний профіль для допрофесійної підготовки учнів [266; 267; 268]. Між тим ці школи потенційно можуть стати в авангарді охоплення широких верств населення економічною

освітою, застосовуючи проблемно орієнтоване навчання в процесі як формальної, так і позакласної (гуртки, спілкування) освітньої активності. При цьому формат громадсько активної школи передбачає, що економічні знання мають бути сучасними та відповідати умовам України. Як видається, сьогодні в контексті реалізації соціально відповідальної економічної поведінки школі необхідно приділити увагу таким змістовим компонентам системи економічних знань: 1) основи інформаційної економіки (економіки знань); 2) економіка спільного споживання (спільної участі); 3) сучасна підприємницька і трудова етика; 4) економічна безпека. За авторським баченням, перші два компоненти забезпечують знання про середовище прояву соціально відповідальної економічної поведінки, зближуючи загальноцивілізаційні тенденції розвитку економіки з локальним контекстом. Підприємницька і трудова етика може вважатися джерелом знань про зразки і моделі соціально відповідальної поведінки. Економічна безпека охоплює аспект фінансової безпеки та пропонує способи забезпечення стійкості поведінкових настанов СВ.

Отже, освітній напрям стратегії реалізації СВ становить об'єкт спільних зусиль громадянського суспільства й публічної влади. При цьому особливе значення має загальна (шкільна) освіта. Найбільш очевидним партнерським засобом і майданчиком співпраці громадянського суспільства та влади є громадсько активні школи. Практичний досвід їх діяльності в Україні засвідчує їх певний потенціал в контексті актуальних потреб соціально-економічного розвитку. Передумовами масштабної активізації цього потенціалу є започаткована в країні реформа освітньої галузі.

4.3. Залучення громадянським суспільством бізнесу до реалізації соціальної відповідальності

Імовірним об'єктом співробітництва громадянського суспільства і комерційного сектору є реалізація соціально відповідальної економічної поведінки за *трудошим напрямом*. Варто зауважити, що бізнес (поряд із

публічно-владним сектором) є в Україні провідним працедавцем і загалом забезпечує значний обсяг зайнятості. Відповідно до даних Державної служби статистики України, суб'єкти господарювання, які за організаційною формою є комерційними або публічно-владними інститутами, разом акумулюють понад 90% середньооблікової кількості штатних працівників. Водночас частка працівників, оплата праці яких фінансується із небюджетних джерел (поза публічно-владним сектором), становила більш як 60% [223]. Згідно з національним соціологічним моніторингом, частка зайнятих у приватному секторі з 2006 р. постійно перевершує відповідний показник у державному секторі. У 2015 р. так званих приватників налічувалось удвічі більше, ніж бюджетників – 37% проти 19% [269]. Отже, саме комерційний сектор найбільше акумулює працю. Тому праця як інструмент досягнення економічних цілей, у т. ч. для реалізації соціально відповідальної поведінки перебуває у компетенції швидше бізнесу, ніж інших суб'єктів економіки.

На думку автора, перспективним партнерським засобом у контексті співробітництва громадянського суспільства та бізнесу для стратегії реалізації СВ може стати *соціальне підприємництво* – специфічна діяльність у сфері соціальної економіки, що передбачає поєднання комерційних і соціальних цілей. У світовій практиці відомі два основні підходи до розуміння соціального підприємництва. Перший – *європейський* (соціально-ціннісний). Соціальне підприємство тут позиціонується як специфічна бізнес-структура, котра ставить соціальні цілі. Значна (якщо не переважна) частина прибутку такої структури використовується не для збагачення власників чи учасників підприємства, а для вирішення соціальних завдань і проблем. Як правило, для такої структури передбачено окрему організаційно-правову форму, що являє собою організаційний і функціональний гібрид, який працює на межі двох інституційних секторів, використовуючи прийоми та принципи роботи їх обох за регламентованими управлінськими та розподільчими (щодо прибутку) процедурами. Європейський підхід передбачає активне сприяння розвитку цього виду діяльності з боку держави (як інституційно, так і фінансово), оскільки фінансова самодостатність не

є головним критерієм успішності зазначених організаційних утворень.

Другий підхід – *американський* (ринковий), де соціальне підприємництво позиціонується здебільшого як підприємницька діяльність громадської організації, а прибуток спрямовується на реалізацію її місії чи статутних цілей. Відповідно, соціальним підприємством виступає найчастіше громадська організація. Управлінські й інші процедури для неї неспецифічні (в рамках загального регуляторного поля). Регулювання з боку держави при цьому є мінімально необхідним [270], а джерела фінансової підтримки різноманітні з чіткою орієнтацією на самоокупність і власну прибутковість організації.

Нині роботу соціальних підприємств також налагоджено в багатьох постсоціалістичних країнах Європи – в Литві, Польщі, Словаччині, Словенії, Угорщині, Чехії. Більшість із таких країн обрали європейський підхід з виокремленням окремої організаційно-правової форми, з відповідними управлінськими механізмами та тісною взаємодією з державою. В Україні теж існують певні започаткування у сфері соціального підприємництва. Проект Закону «Про соціальні підприємства» було напрацьовано ще у 2012 р. На заміну відхиленої тоді редакції законопроекту у 2015 р. з'явилася нова, що наразі опрацьовується профільним комітетом [271]. Відповідно до законопроекту, соціальним підприємством в Україні визначається суб'єкт господарювання, утворений юридичними та / або фізичними особами, пріоритетом діяльності якого є досягнення соціальних результатів, зокрема у сфері охорони здоров'я, освіти, науки, культури, навколишнього середовища, надання соціальних послуг і підтримки соціально вразливих груп населення.

Виходячи зі змісту законодавчих ініціатив, Україна тяжіє до європейського підходу. Така ситуація загалом є природною з огляду на історичні та географічні чинники. Однак соціоекономічні реалії сьогодення свідчать, що в країні формується своєрідне і дещо суперечливе сприйняття соціального підприємництва. Його умовно можна назвати *наздоганяючим* підходом, за якого декларації про необхідність інституціоналізації соціальних підприємств і формування відповідної державної політики поєднуються з фактичною

відсутністю їх мінімального законодавчого визнання, з їх вимушеною гнучкістю щодо вибору форм легітимізації, методів роботи й управлінських практик, а також із вкрай слабкими можливостями їх підтримки з боку держави. Натомість велике значення відіграють благодійні пожертви, ресурси міжнародних грантодавців, а також власна підприємницька ініціатива таких організацій. Тобто де-факто реалізуються основні характеристики американської моделі соціального підприємництва, хоча можливості для цього теж не є повноцінними з огляду на загальні проблеми ділового клімату в країні.

Попри суперечливу реальність соціальні підприємства в Україні активно функціонують і розвиваються. Ініціатори та прихильники цього виду діяльності нині обирають різні організаційні форми залежно від ситуативних можливостей та очікуваних переваг. Спільними рисами для різних організацій, які іменують себе соціальними підприємствами в Україні, науковці та практики вважають: 1) чітко задекларовану соціальну місію та її пріоритетність порівняно з бізнес-цілями; 2) здатність генерувати прибуток та відпрацьовані способи його реінвестування в організаційний розвиток; 3) прозорість у діяльності організації та можливість її оцінювання, що досягається, серед іншого, через публічне звітування.

Протягом останніх років низкою аналітиків було здійснено кілька спроб узагальнити практику соціального підприємництва в Україні. Першою значущою такою спробою стало формування «Каталогу соціальних підприємств України 2013 року», який презентує приклади діючих успішних соціальних підприємств [272]. У 2016 р. Національним університетом «Києво-Могилянська академія» опубліковано аналітичний звіт про стан соціального підприємництва в Україні [273]. Відповідно до результатів цих та інших узагальнень, найбільша частина організацій, що називають себе соціальними підприємствами, працюють як: 1) альянс громадської організації та фізичної особи – підприємця; 2) громадська чи благодійна організація; 3) фізична особа – підприємець чи приватне підприємство; 4) підприємство об'єднання громадян. За авторським баченням, перший зазначений тип є загалом адекватним відображенням суті соціального підприємництва, що дає змогу її реалізувати на практиці за непевності

законодавчих рамок і несприятливості соціально-економічних умов. Адже такий альянс може розраховувати як на процедури та знаряддя, традиційні для громадянського суспільства (волонтерство, гранти тощо), так і на бізнес-інструменти (наприклад, кредити). Щодо всіх інших представлених організаційних форм в Україні, то вони дещо затушовують або навіть викривлюють зміст соціального підприємництва, пропонуючи при цьому небагато практичних переваг. Так, ототожнення соціального підприємництва лише з діяльністю громадської організації нівелює специфіку власне цього виду діяльності. На перший погляд, діяльність підприємств об'єднань громадян (наприклад, підприємств громадських організацій інвалідів) теж цілком гармоніює зі змістом соціального підприємництва, але вважати їх такими в українських реаліях можна з певною умовністю. Відповідно до чинного законодавства, громадська організація може провадити підприємницьку діяльність без утворення підприємницьких структур. Тому якщо підприємницькі ініціативи громадської організації беззастережно зараховувати до ознак соціальних підприємств, то дилема щодо співвідношення понять «громадська організація» і «соціальне підприємство» лише підкреслюватиметься. І відповідно, ще більше актуалізуватиметься проблема категоріальної нечіткості та двозначності тлумачень. Ця важлива проблема, безумовно, має стати предметом фахової юридичної дискусії та детального роз'яснення, перш ніж підприємства об'єднань громадян зможуть бути повноцінно визнані формою соціального підприємства.

Малопродуктивним є й ототожнення соціального підприємництва з традиційною комерційною діяльністю, в т. ч. з діяльністю фізичної особи – підприємця. Загалом некоректним є навіть уподібнення соціального підприємництва до соціальної відповідальності бізнесу чи КСВ. Адже соціальна відповідальність традиційного бізнесу – це тільки його позиціонування у середовищі ділової активності [274], а не підприємництво із соціальною місією.

Окрема організаційна форма для соціальних підприємств за прикладом багатьох європейських країн сприятиме кращому розумінню особливостей (а тому і практичному розвитку) цього виду діяльності. За свідченням його дослідників,

спеціальні організаційні форми для соціальних підприємств нині запроваджують навіть країни з орієнтацією на ринковий підхід, який ототожнює ці підприємства і громадські організації. Виявилось, що з практичного погляду такий крок дає можливість більш якісно узгоджувати соціальні та комерційні цілі, а також вирішувати спектр управлінських питань. Отже, незважаючи на суперечності сучасного етапу розвитку, соціальне підприємництво в Україні має стати окремим видом діяльності у сфері соціальної економіки, який провадиться специфічними організаційно-функціональними структурами та передбачає підпорядкування господарської / підприємницької ініціативи досягненню соціальних цілей (вирішенню соціальних проблем), а не цілям збагачення власників.

Зацікавленість тематикою функціонування соціальних підприємств з боку вітчизняної наукової економічної спільноти зумовлює появу досліджень щодо перспектив інтеграції цього виду та способу підприємницької діяльності у соціоекономічний контекст сфери праці в Україні [275]. На основі аналізу конкретних прикладів із зарубіжної та української практики автором конкретизовано та розширено напрями інтеграції соціального підприємництва у сферу праці [276] (рис. 4.4).

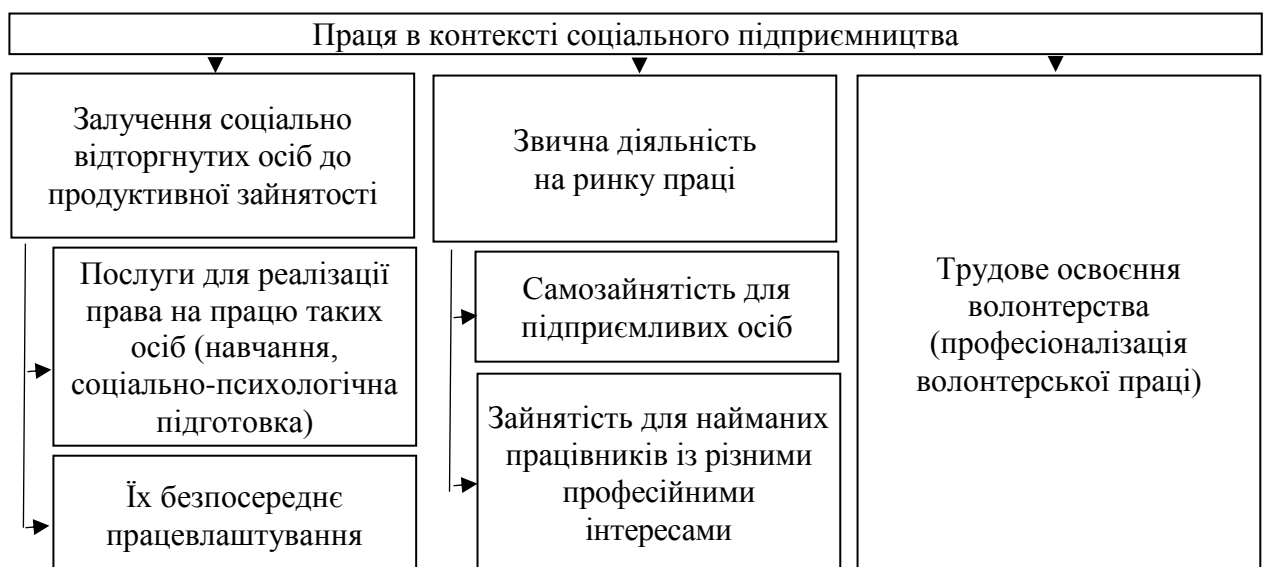

Рис. 4.4. Позичіонування соціального підприємництва у сфері праці

Джерело: авторська розробка.

Зазначений вид підприємництва здатен ефективно залучати до

продуктивної зайнятості категорії населення, з різних причин позбавлені можливості повноцінно працювати та самостійно забезпечувати власний добробут (невідповідність рівня фахової компетенції шукачів роботи, їх недостатній досвід роботи, наявність фізичних вад, низька життєва активність тощо). Для цього соціальні підприємства продукують *відповідні послуги*, націлені на трудову інтеграцію таких осіб (передусім, навчання та психологічна робота – соціальна адаптація і розвиток трудової мотивації) [277]. Ці організації також *безпосередньо створюють робочі місця* для людей з особливими потребами, забезпечуючи їм заробіток і самореалізацію [278].

Слід зазначити, що в Європі започаткування соціальних підприємств пов'язувалося саме з необхідністю трудової інтеграції уразливих груп населення. У 1991 р. в Італії (вперше у регіоні) було затверджено окрему організаційно-правову форму для соціального підприємства – соціальний кооператив. На відміну від традиційних кооперативів, спрямованих на задоволення потреб їх членів, соціальні кооперативи були зорієнтовані на інтереси широкого кола осіб. Ці кооперативи поділялись на дві групи. Організації першої надавали соціальні послуги (у сфері охорони здоров'я, освіти, соціального догляду, підготовки до трудового життя). Другу групу складали кооперативи, які приймали на роботу незахищені верстви населення [279]. Одним із таких кооперативів нині є майстерня «Quid» (м. Верона), що займається пошиттям одягу із залишків тканин брендових будинків моди та надає роботу двом десяткам жінок, які опинились у складних життєвих обставинах [280].

Успішним українським прикладом трудової інтеграції маргіналізованих та незахищених верств населення є спільнота взаємодопомоги «Оселя» (м. Львів). Це – унікальна громада, де разом живуть, працюють і ведуть спільне господарство безхатченки та тривало безробітні. В «Оселі» функціонують навчально-виробнича та мистецька майстерні. Протягом року у виробничій майстерні навчається і працює близько двадцяти осіб, які набувають навички з ремонту меблів та шиття. У мистецькій майстерні учасники спільноти декорують посуд, який до них приносять львів'яни [281].

Іншим прикладом слугує діяльність соціального підприємства «Вигода» з

м. Житомир, яке забезпечує роботою алко- та наркозалежних осіб, колишніх ув'язнених. Підприємство займається виготовленням металевих конструкцій.

Соціальні підприємства як *елемент звичного ринку праці* забезпечують *самозайнятість* для підприємливих людей, а також традиційну *роботу за наймом* для інших працівників [282]. Цей вид діяльності, як і класичне підприємництво, базується на зацікавленості людей, які вміють вдало сполучати різні фактори виробництва, готові до ризику та спроможні генерувати інноваційні рішення. Орієнтація соціального підприємства на прибуток дозволяє розраховувати на таких людей, особливо на тих, для кого важливі соціальні аспекти. Для них подібна самозайнятість – це спосіб уникнути або зменшити прояви когнітивного дисонансу як конфлікту на особистісному рівні між індивідуальним егоїзмом і сприйняттям соціальних потреб. Соціальні підприємства можуть також забезпечувати гідний рівень заробітної праці та належні умови праці фахівцям, залученим за наймом, із різних професійних сфер (юристам, лікарям, екологам, акторам, дизайнерам, програмістам, продавцям тощо). Соціальна місія організації у цьому разі може стати навіть конкурентною перевагою у боротьбі з іншими інститутами за ефективних працівників.

Історично перше соціальне підприємство у світі – ініціатива Grameen Bank, реалізована у 1976 р. у Бангладеш – ставило за мету організувати і професіоналізувати сферу надання неформальних позик у сільській місцевості. Було налагоджено механізм надання малих позик солідарним групам – невеликим неформальним спільнотам, які гарантували повернення позики, ґрунтуючись на господарській взаємодопомозі. Після повернення кредиту одним позичальником фінансування могли отримати інші учасники групи [283]. Незабаром практика довела істинність припущення засновників Grameen Bank, що такі мікропозики сприяють суттєвому зменшенню бідності населення у сільських районах країни, особливо серед жіночого контингенту. Цей механізм пізніше отримав назву «мікрокредитування» та набув значного поширення поза діяльністю власне соціальних підприємств. А сама ініціатива Grameen Bank перетворилася на потужну фінансову установу з представництвами у десятках країн світу, де на

постійній основі працюють професійні фінансисти та інші фахівці. Крім того, ця установа забезпечила самозайнятість як для організаторів цього глобального руху, так і для позичальників, які на отримані від цього банку кредитні кошти започаткували власну справу (в т. ч. із соціальною місією).

В Україні яскравим прикладом самозайнятості підприємливих людей із соціальними пріоритетами є функціонування соціального ресторану *Pizza Veterano*, організованого у м. Київ демобілізованими бійцями антитерористичної операції на сході України. Це підприємство стало повноцінним закладом громадського харчування для киян, а також засобом допомоги українським військовим (у т. ч. пораненим) та їхнім сім'ям.

Про залучення українськими соціальними підприємствами найманої праці переконливо свідчать відповідні експертно-аналітичні спостереження: кожна така організація є місцем постійної роботи в середньому для 3–5 осіб. Хоча насправді найманих працівників у межах цього виду діяльності може бути більше через масовість практики неофіційного найму на вітчизняних підприємствах загалом [284]. Як приклад законного та конкурентного використання найманої праці соціальними підприємствами можна згадати мережу благодійних магазинів «Ласка» (м. Київ), що працюють за поширеним у світі форматом *charity shop*. Мешканці та гості міста безоплатно віддають до магазину вживані, але добротні речі (наприклад, одяг). Магазин же оцінює та продає ці речі за прийнятними цінами й одержані кошти, за вирахуванням витрат на утримання, спрямовує на благодійність і благоустрій міської громади [285].

Окреслюючи потенціал соціального підприємства за напрямом трудового освоєння волонтерства, необхідно спершу зазначити, що сьогодні у світі волонтерство як таке все більше позиціонується в термінах сфери праці – «робота, а не гра» [286]. При цьому його традиційне розуміння винятково як соціального служіння чи соціально вмотивованого дозвілля, навпаки, послаблюється [287]. Із аналізу фахових джерел випливає, що у соціально-трудовій сфері волонтерство постає, насамперед, формою економічної активності (зайнятості). Підставою для цього у науковій літературі вказано той факт, що безоплатність як основна риса

волонтерства не означає ні хаотичності (безцільності) дій волонтерів, ні їх безкорисливості [288]. Волонтерські ініціативи завжди підпорядковані конкретній меті та вимагають організаторських зусиль різного ступеня складності. Хоча за свою діяльність волонтер за визначенням не може отримувати заробітної плати чи іншої фінансово-матеріальної винагороди, щодо нього застосовуються інші різноманітні способи заохочення, включно з можливостями доступу до економічно значущої інформації, користування певними привілеями та пільгами, встановлення і зміцнення індивідуальної мережі соціальних контактів [289]. Загалом мотивація волонтера є такою ж комплексною як і мотивація звичайного працівника, який, крім отримання грошової трудової винагороди, цілком може очікувати і моральної сатисфакції від своєї зайнятості, і реалізації соціально-комунікаційних потреб, і соціального визнання значущості своїх зусиль та ін. [290].

У соціально-трудовій сфері волонтерство може сприйматися і як окремий сегмент ринку праці [291]. Волонтер є власником низки економічних ресурсів (людський капітал, вільний час тощо) та раціонально приймає рішення про спосіб і масштаб їх доцільного використання. З іншого боку, функціонують організації, які акумулюють ці ресурси та координують дії волонтерів. Із практики розвинених країн відомі спеціалізовані бюро пошуку і найму волонтерів для виконання конкретних завдань. На цій основі волонтерство також цілком може вважатися особливою системою соціально-трудових відносин [292]. Адже волонтерська праця зумовлює певні обов'язки як з боку волонтера (щодо змісту, строків та об'єму роботи, техніки безпеки, збереження матеріальних цінностей тощо), так і з боку організатора його праці (щодо компенсації витрат, страхування життя і здоров'я волонтера тощо).

Іноді волонтерство у трудовому контексті тлумачать як один із дієвих способів професійного навчання / стажування [293]. Використання волонтерської праці нерідко вимагає попереднього засвоєння волонтерами фахових знань і набуття відповідних навичок, а також сприяє накопиченню професійного досвіду. У цьому зв'язку треба мати на увазі, що волонтерство виявляється і засобом трудового виховання, оскільки формує в особи потребу до праці, прищеплює трудову дисципліну і сумлінність, розвиває навички соціально-трудової взаємодії [294].

Зазначені аспекти розуміння переваг волонтерства у сфері праці загалом визначають способи його *трудового освоєння* соціальними підприємствами зокрема. За авторським припущенням, ці підприємства можуть виявитися ефективнішими майданчиками використання волонтерської праці порівняно, наприклад, з інститутами громадянського суспільства – традиційними користувачами цієї праці. Незважаючи на помітне соціоекономічне значення громадських організацій, їх діяльність в Україні часто є аматорською. Це пов'язано зі складністю залучення у громадський сектор кваліфікованих кадрів (управлінців, фінансистів, юристів тощо) через неможливість відповідно оплачувати їх послуги. А власне осіб із постійною мотивацією до громадської активності та, особливо, із професійним досвідом, сучасними знаннями нерідко бракує [295].

Натомість соціальні підприємства нерідко започатковуються саме професійно підготовленими і високо мотивованими волонтерами. Адже для здійснення підприємницької діяльності, націленої на конкретний результат (нехай і соціальний), певні фахові знання та досвід є об'єктивною необхідністю. Крім того, організувавши справу і переставши бути волонтером безпосередньо, соціальний підприємець схильний і надалі залучати волонтерську працю, але неаматорську і неспорадичну, оскільки для нього важлива ефективність роботи і сталість досягнень. Як наслідок, соціальні підприємства *професіоналізують волонтерську працю*.

За кордоном волонтерський рух для потреб соціальних підприємств є масовим. Так, організація Building Value із м. Цинциннаті (США) побудувала свою діяльність здебільшого довкола волонтерського активу, залучаючи його до робіт із демонтажу різних споруд, які офіційно підлягають знесенню. Волонтери оцінюють і відбирають будівельні матеріали, що можуть повторно використовуватися у новому будівництві, та продають їх з дисконтом. Речі й об'єкти, утилізація яких за прямим призначенням на нових будівельних майданчиках є неможливою, сортуються з метою подальшого використання у виробництві нових предметів побуту (наприклад, садових меблів) [296]. Серед волонтерів – студенти архітектурних підрозділів вишів і професійні архітектори, будівельники та дизайнери, оскільки такого роду сортування й оцінка вимагають спеціальних знань.

Фахівці зауважують, що в Україні ознакою значної частини соціальних підприємств є кількісна перевага волонтерів порівняно зі штатним персоналом або принаймні їх однакова пропорція. Одним із прикладів широкого залучення волонтерів є діяльність навчально-виробничого підприємства «Біатрон-3» у м. Харків, яке з 1991 р. працює для вдосконалення професійних навичок осіб з обмеженими можливостями. Переважно на волонтерських засадах здійснюють свою діяльність Благодійна крамниця «Шафа добра» у м. Харків, яка працює у форматі charity shop [297], а також туристично-спортивний клуб «Манівці» (м. Львів), що організовує різноманітні соціальні, спортивні й культурні заходи та навчально-тренувальні збори [298]. До реалізації більшості своїх проєктів ці організації залучають волонтерів різного віку, яких охоплено навчально-підготовчими заходами. А юні активісти усвідомлюють суспільну корисність своєї діяльності, а також отримують уявлення про культуру й етику трудових відносин.

В Україні сьогодні все чіткіше окреслюється тенденція активізації волонтерського руху і залучення до нього фахівців (на противагу аматорам). Це, своєю чергою, ймовірно сприятиме розвитку соціального підприємництва в частині трудового задіяння волонтерів. Охоплення волонтерською діяльністю (у т. ч. через соціальні підприємства) спеціалістів різних напрямів відкриває перспективи залучення нових ресурсів для потреб соціально-економічного розвитку.

Масштаб і сила професійного волонтерства в Україні особливо проявилися в період після анексії Криму та початку драматичних подій на Донбасі у 2014 р. Недостатність / несвоечасність / незграбність реагування держави на пов'язані з цим гуманітарні виклики призвели до сплеску активності зацікавлених і фахово підготовлених громадян [299]. Сьогодні волонтерський рух структурувався, набув масштабності та суспільного впливу. Вітчизняні волонтери стали активніше проявляти себе у питаннях, які вимагають професійного підходу і ґрунтовного практичного досвіду [300], а саме: утримання армії (постачання складних зразків військового спорядження та медикаментів); працевлаштування та налагодження побуту вимушених переселенців із зони конфлікту; організація медичної та психологічної допомоги військовим і цивільному населенню; захист

правопорядку; ініціювання змін до законодавства; створення й адміністрування інформаційних ресурсів (веб-сайтів) тощо [301].

Питаннями практичного сприяння соціальному підприємництву в Україні, у т. ч. у трудовому контексті, серед усіх інституційних суб'єктів СВ найбільше опікується громадянське суспільство (як і у випадку з функціонуванням громадсько активних шкіл). Так, на національному рівні у 2012 р. організацією «Молодіжний центр з проблем трансформації соціальної сфери «Соціум-XXI» започатковано проект «Всеукраїнський ресурсний центр розвитку соціального підприємництва «Соціальні ініціативи». Зусиллями громадськості за підтримки міжнародних партнерів підтримується спеціалізований веб-портал «Соціальне підприємництво в Україні», де розміщуються різноманітні методичні матеріали, публікуються законодавчі матеріали, описується відповідний міжнародний і вітчизняний досвід [302]. Ця проблематика – у фокусі уваги і громадського порталу «Гурт» [303].

Громадські інститути за міжнародного сприяння також ініціювали створення у регіонах України спеціальних центрів із комплексної підтримки започаткування та розвитку цього виду діяльності, зокрема шляхом навчання соціальних підприємців, просвітницької роботи [304]. Одним із наочних прикладів локального інтересу до соціального підприємництва є діяльність «Подільської агенції регіонального розвитку», заснованої у 2006 р. за ініціативи чотирьох громадських організацій Вінницької області. Зокрема, у 2007 р. Агенція долучилася до заснування кількох місцевих організацій (обслуговувальні кооперативи «Северин» і «Токарі»), які задекларували підприємництво із соціальною місією своїм пріоритетом. Із 2011 р. Агенція опікується розвитком соціального підприємства, створеного громадською організацією «Вінницька обласна організація інвалідів «Самодопомога». У 2012 р. у партнерстві з громадською організацією «Спілка підприємців «Стіна» було впроваджено проект «Розвивай свій бізнес – розвивай громаду», націлений на створення нових робочих місць, популяризацію соціального підприємництва у громадах Вінницької області [305; 306, с. 201–221].

Отже, трудовий напрям стратегії реалізації СВ фокусує спільні зусилля громадянського суспільства й бізнесу. Автор вважає, що партнерським засобом

і плацдармом співпраці цих інститутів може стати соціальне підприємництво, використання якого для потреб стратегії реалізації СВ є комплексним. За авторським баченням, воно може відбуватися за декількома напрямками: забезпечення зайнятості маргіналізованих осіб; створення умов для самозайнятості підприємливих людей і для традиційного найму інших осіб; залучення волонтерів у сферу праці, передусім, через їх професіоналізацію.

4.4. Багатостороння співпраця за участю громадянського суспільства для розвитку соціальної відповідальності

Реалізація СВ за *комунікаційним напрямом* організаційної взаємодії суб'єктів-інститутів передбачає найширшу публічність і відкритість дій та мотивів поведінки кожного суб'єкта, зацікавленого в розвитку СВ. Як видається, ефективність комунікації як інструментальної опції у стратегії реалізації СВ забезпечується залученням до співробітництва відразу всіх учасників соціально-економічних відносин: громадянське суспільство, залишаючись провідником ідеї СВ в Україні, має співпрацювати (комунікувати) як із бізнесом, так і з державою за одночасної їх готовності до суспільного діалогу.

Безмежні можливості комунікації для реалізації соціально відповідальної економічної поведінки забезпечуються сучасними інформаційними технологіями (електронними й онлайн засобами та цифровими пристроями). На користь перспективності саме цифрової комунікації (е-комунікації) в Україні свідчить, наприклад, динаміка зростання кількості Інтернет-користувачів в останні десятиліття. Так, за інформацією вітчизняних соціологів, у 2016 р. близько 60% дорослого населення України користувалися Інтернетом, тоді як ще у 1997 р. серед українців таких налічувалося ледве 1%. Упродовж лише 2015–2016 рр. кількість Інтернет-користувачів виросла на 5% [307]. Ці дані загалом збігаються зі спостереженнями міжнародних дослідників: згідно з результатами дослідження аналітичної компанії TNS Infratest [308], у 2016 р. 61% громадян України мали доступ до Інтернету, а 52% зверталися до нього щоденно. Крім того, в 2016 р. у

середньому на одну особу в Україні налічувалося 1,2 під'єднаних до Інтернету пристроїв, що на 58% перевищує показник 2013 р. Суттєво (на 150% протягом 2013–2016 рр.) зріс масштаб користування смартфонами, нині 70% громадян у віці до 35 років використовують ці прилади е-комунікації. Варто згадати, що в Україні загалом досить висока забезпеченість населення мобільним зв'язком: у 2016 р. на 100 мешканців припадало 133 абонента (у 2005 р. – 64) [309; 310].

Відповідно до загальнонаціонального соціологічного моніторингу у 2014 р., 65% громадян вказали про своє вміння користуватися комп'ютером та звичку робити це постійно або час від часу. Частка осіб, які не мають відповідних навичок і ніколи не користуються комп'ютером, постійно зменшується (з 80% у 2002 р. до 35% у 2014 р.). За даними Інституту соціології НАН України, динамічно зростає забезпеченість домогосподарств комп'ютерною технікою (з 5% у 2002 р. до 57% у 2014 р. збільшилася кількість сімей, що мають персональний комп'ютер у власності). Ці спостереження підтверджуються і міжнародними експертами: згідно з оцінкою Міжнародної телекомунікаційної спілки, у 2013 р. рівень комп'ютеризації домогосподарств України становив 56% [311]. Отже, різні аналітичні джерела вказують на те, що понад половина населення використовує ті чи інші інформаційно-комунікаційні технології, а також на швидку динаміку зростання масштабів освоєння цих технологій.

Багатостороннім (розрахованим на охоплення громадянського суспільства, бізнесу і публічної влади) партнерським засобом е-комунікації у стратегії реалізації СВ може слугувати практична модель місцевого розвитку – *smart-грумада* («розумна громада»). Вона заснована на взаємодії зацікавлених сторін (стейкхолдерів) у місцевих громадах з метою інтенсифікації позитивних змін через широке використання сучасних інформаційно-комунікаційних технологій, а також найактивніше впровадження інновацій [16, с. 298–310]. Попри порівняно нетривалий (з початку 2000-х рр.) практичний досвід реалізації цієї моделі в різних куточках світу нині можна виокремити низку її обов'язкових функціональних складових, притаманних для всього загалу громад, які її обрали. За авторським спостереженням, ці складові диференціюються з огляду на те, *хто*, *з якою метою*

та як використовує новітні технології у громаді. Однак сучасна міжнародна практика реалізації загальної моделі не дає підстав чітко виокремити види / типи «розумних громад» (за географічним, адміністративним, галузевим чи іншим принципом), які би правили за своєрідні лекала для подальшого відтворення в різноманітних умовах. Точніше, таких видів / типів зі специфічними та досить вільно сполучуваними рисами напрацьовано велику кількість. Це утруднює спроби типізації «розумних громад» для їх порівняння й оптимального вибору відповідної організаційної схеми. Натомість є підстави вивчати та порівнювати різні акценти (бачення) функціонування «розумної громади», які на практиці можуть беззастережно поєднуватися навіть у межах одного співтовариства [312].

На основі узагальнення зарубіжного досвіду пропонуються *два базові критерії*, за якими можливе виокремлення й увиразнення «розумної громади» як соціально-економічної моделі місцевого розвитку (*соціально-економічного профілю «розумної громади»*, рис. 4.5).

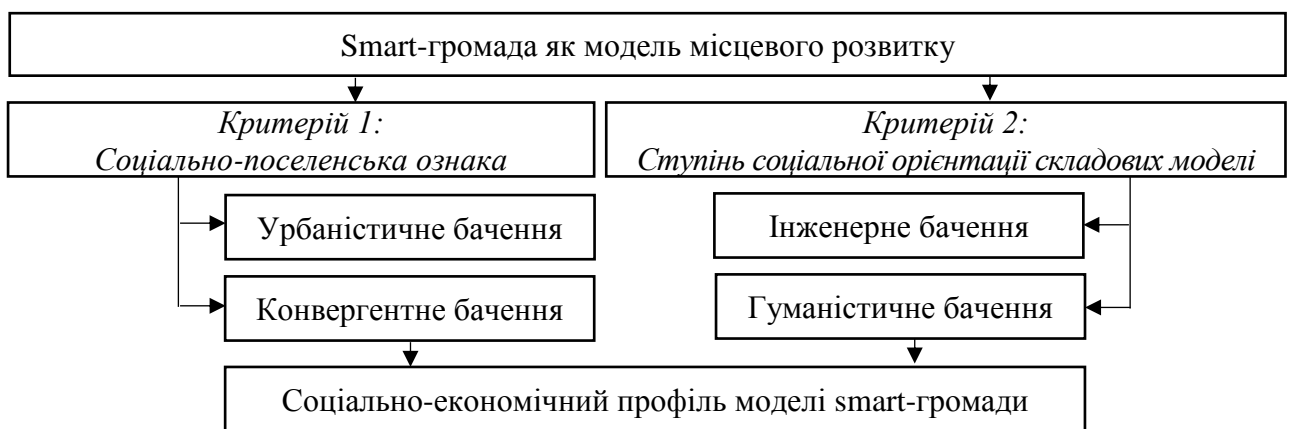

Рис. 4.5. Критерії визначення соціально-економічного профілю «розумної громади»

Джерело: авторська розробка.

Цей крок видається необхідним для пошуку можливостей і способів залучення smart-формату до стратегії реалізації СВ. *Соціально-економічний профіль «розумної» громади*, за авторським задумом, складає *методологічний фундамент для дослідження і вироблення пропозицій щодо реалізації СВ як соціоекономічного феномену електронно-комунікативними засобами в Україні.*

Першим таким соціально-економічним критерієм, який наче лежить на

поверхні, можна вважати *соціально-поселенську ознаку smart-співтовариства*. На цій основі автор виокремлює *урбаністичне та конвергентне бачення «розумної громади»*. *Урбаністичний* підхід абсолютизує потреби і риси міських ареалів (smart-city – «розумне місто»). Основним аргументом при цьому є той факт, що сьогодні понад половина населення Землі проживає саме в містах і ця пропорція, як прогнозується, з часом зростатиме. Крім того, міста традиційно були, є та, ймовірно, залишаться потужними осередками інноваційної та ділової активності. Особливу увагу дослідники й управлінці з урбаністичним баченням приділяють питанню реалізації «розумних» підходів до розвитку столичних міст і мегаполісів [312], від яких очікування на трансформаційні зрушення у smart-напрямі є чи не найбільшими. Фокусування на міській проблематиці характерне і для високих офіційних структур, зокрема для Європейської Комісії [313]. Відповідно до методологічної схеми, напрацьованої європейськими урбаністами, «розумні міста» повинні мати такі основні характеристики: 1) «розумна» (інноваційна) економіка з передовими технологічними рішеннями та ресурсозберезувальною енергетикою; 2) заохочення мобільності (доступність, простота та безпека транспортного сполучення); 3) увага до проблем довкілля і постійний екологічний моніторинг; 4) освічені, креативні, толерантні й активні громадяни; 5) висока якість життя (безпека, охорона здоров'я, житлово-побутові вигоди, культурне життя, соціальна згуртованість); б) «розумне врядування» (публічність і прозорість діяльності влади, стратегічні управлінські підходи). З незначними відмінностями та різним ступенем деталізації ці характеристики відтворюються і в smart-містах поза європейським континентом. Так, у деяких міських громадах у світі окрему увагу приділено зручності паркування й освітленню вулиць. В інших спеціальний акцент зроблено на громадській безпеці та дотриманні закону. Існують міста, де особливо переймаються утилізацією відходів.

Автор звертає увагу на те, що жодна з названих обов'язкових характеристик «розумного міста» не є винятково урбаністичною. Очевидно, тому й актуалізується альтернативне бачення «розумної громади» за соціально-

поселенською ознакою, яке можна умовно назвати *конвергентним*. Воно не протиставляє міські та неміські ареали, натомість зближує їх. Відповідно до цього підходу, модель smart-співтовариства концептуально не обмежена урбаністичною проблематикою [314]. «Розумні міста» є однією з варіацій smart-громади, якщо брати за основу широке тлумачення громади як соціальної групи (необов'язково урбанізованої), члени якої об'єднані територіальною, історичною, культурною й економічною спільністю. Тому територіальні та поселенські межі «розумної громади» для прибічників цього підходу є довільними і можуть варіювати від району окремого поселення до декількох адміністративних округів (регіонів). На ґрунті конвергентного бачення у розвинених країнах активно розгортається напрям трансформації невеликих міст на «розумних» засадах, а також напрям сільського smart-розвитку [315]. З часом різноманіття громад, які можуть розвиватись у smart-напрямі, було визнане і на офіційному рівні, зокрема у США, де цими питаннями займається Національна рада з науки і технологій [316]. Конвергентне бачення, як і урбаністичне, не обмежується одним регіоном світу.

Як видається, широкий – громадівський – підхід у межах *конвергентного* бачення є універсальним і методологічно зручнішим, ніж урбаністичний, оскільки враховує поселенську та територіальну варіативність smart-формату місцевого розвитку. Це бачення не заперечує й урбаністичну орієнтацію цього розвитку. Воно має очевидні переваги, коли мова йде про забезпечення його комплексності та просторово-поселенської рівномірності. Тому конвергентний підхід є більш придатним для соціально-економічного профілю «розумної громади» у контексті соціально-поселенського критерію.

Другим (не менш важливим) критерієм для увиразнення соціально-економічного профілю «розумної громади», на думку автора, є *ступінь соціальної орієнтації* обов'язкових функціональних складових її загальної моделі. Проведений аналіз фахових джерел спонукає досліджувати, в першу чергу, такі компоненти цієї моделі: 1) спектр комунікативно активних стейкхолдерів у громаді; 2) цілі інтеграції е-комунікаційних технологій у її діяльність; 3) алгоритми функціонування громади з урахуванням цієї інтеграції. За ступенем соціальності кожного з цих компонентів

можна умовно виокремити *інженерне* (з фокусом на темпах появи й ефективності освоєння нових інформаційних та інших технологій) і *гуманістичне* (з фокусом на якості людського і соціального капіталу) бачення «розумної громади».

Розглядаючи перший з окреслених компонентів (*стейкхолдери «розумної громади»*), треба загалом зауважити про надзвичайно відмінні погляди в різних фахових джерелах щодо складу можливих учасників цієї моделі. Виокремлюють мешканців (містян), місцеву владу, приватний сектор (зокрема, ІТ-сегмент приватної індустрії), науково-освітню сферу, інститути громадського здоров'я, благодійні організації тощо. Інколи їх укрупнюють у більш компактні групи: влада, бізнес, громадськість (мешканці). Трапляється і вищий рівень узагальнення з простим поділом на мешканців, з одного боку, та інститутів розвитку громади – з іншого. Очевидно, сукупність усіх перерахованих можливих стейкхолдерів і варіанти їх групування загалом узгоджуються із запропонованим у цій роботі способом диференціації суб'єктів СВ. Тому автор трактує учасників «розумної громади» як індивідів (мешканців) та інститути (громадянського суспільства, бізнесу, публічної влади).

За авторським спостереженням, інженерне бачення smart-спільноти наголошує на первинності тих стейкхолдерів, які беруть безпосередню участь у модернізації (оптимізації), науково-дослідному супроводі функціонування громади, а також у формуванні комерційного результату цього супроводу. До них належать, передусім, державні та приватні університети, ІТ-компанії, фінансові і маркетингові агенції, економічні та промислові департаменти органів влади тощо [317]. Як провідні суб'єкти змін, зазначені учасники декларують конкурентоздатність, автоматизацію / дебюрократизацію та безперервність локальних процесів як *ціль інтеграції е-комунікаційних технологій у діяльність громади*. При цьому такі стейкхолдери зосереджуються, як правило, у публічно-владному та комерційному секторах. За цих обставин громадянське суспільство і мешканці громади можуть виявитися всього лише тривіальними об'єктами трансформацій. Автор визнає, що у будь-якій smart-спільноті місцеве населення безальтернативно залучається до процедур консультування й оцінювання життєдіяльності громади. Проте в межах

інженерного бачення подібні комунікаційні засоби можуть стати звичайним маркетинговим / соціологічним інструментом для вивчення та / або стимулювання попиту на ті чи інші послуги у громаді. А людський і соціальний капітал сприйматимуться як передумова здійснення бажаних змін, а не як їх фокус.

Натомість за гуманістичного бачення рівнозначно оцінюється значущість усіх інститутів у громаді, які, своєю чергою, орієнтовані на добробут пересічних мешканців. Крім того, воно передбачає максимально активне *самозалучення* цих мешканців до всіх процесів життєдіяльності громади. Громадяни з використанням інформаційно-комунікативних технологій самостійно формують зміст і перелік потреб громади, а також способи їх задоволення. Як наслідок, населення та його представники в особі інститутів громадянського суспільства більшою мірою виявляють свою суб'єктність. Гуманістичне бачення стимулює та всіляко підтримує безпосередні соціальні контакти між людьми (між сусідами, колегами, однодумцями, однолітками тощо). Тому взаємодія у такій громаді перестає бути безликою технічною процедурою, а управлінські рішення – орієнтованими на узагальнені / середньостатистичні величини.

Експерти з гуманістичним баченням справедливо наголошують на тому, що за сучасних умов «розумні» мешканці та «розумне» соціальне середовище є чи не найважливішою характеристикою smart-співтовариств [318]. Адже сьогодні все чіткіше окреслюється проблема втрати «розумними громадами» (найбільше – містами) потенціалу реальної міжособистісної соціальної взаємодії. Спостерігається зниження інтенсивності безпосередніх соціальних контактів, дегуманізація й фрагментація міжособистісних і ділових відносин через їх віртуалізацію. Неможливість ігнорування цих та інших викликів в останні роки привела до осучаснення концепту smart-city у напрямі трансформації до human smart-city («розумне місто для людей») [319]. У ньому фокус зміщено з галузевих інтересів та економіко-управлінських аспектів на інтереси пересічних мешканців і соціальні проблеми. Йдеться про те, що міська громада не має перетворюватися в самоцінне надсучасного, прибуткового, організаційно досконалого, технократичного монстра. На цій основі дещо коригуються (а саме, соціалізуються)

базові характеристики «розумного міста». У їх переліку на перші місця висуваються: 1) етична інноваційна економіка; 2) здоров'я населення та екологічний добробут; 3) самоорганізація, громадська участь і соціальне залучення; 4) креативізація освітнього процесу та соціалізація змісту освіти; 5) безперешкодність транспортної, віртуальної і соціальної мобільності населення. Ці характеристики також загалом позбавлені виняткових урбаністичних асоціацій, а тому є однаково придатними в контексті соціоекономічного розвитку міських і неміських ареалів. Можна узагальнити, що за гуманістичного бачення перелік *цілей інтеграції е-комунікаційних технологій у діяльність громади* розширюється за рахунок *соціалізації технологічних і економічних процесів*.

Будь-яка з перелічених характеристик соціалізованої «розумної громади» може виступати майданчиком співробітництва індивідуальних та інституційних суб'єктів (громадянського суспільства, влади, бізнесу). Водночас слід рахуватися з тим, що кожен окремий суб'єкт, з огляду на зміст і специфіку своєї діяльності, схильний по-своєму визначати пріоритетність соціалізаційних завдань. Так, публічна влада вбачає в моделі «розумної громади» найбільше управлінської проблематики: для владних інститутів smart-формат полегшує менеджмент соціально значущих питань, виходячи з бюджетних можливостей та обмежень. Бізнес сприймає «розумну громаду» найбільше як полігон для розроблення, тестування і комерціалізації виробничих та інфраструктурних проектів (в т. ч. соціально й етично доцільних). Громадянське суспільство сфокусоване насамперед на легкості налагодження та підтримування соціальних контактів, підвищенні ефективності впливу громадськості на владу і бізнес. А для мешканців важливими є комфортне проживання, можливості професійної діяльності, життєві перспективи у широкому сенсі (щодо планування сім'ї, зручності інфраструктури, змістовності дозвілля, легкості отримання адміністративних і соціальних послуг тощо). Отже, можна стверджувати про існування у межах гуманістичного бачення окремих комплексних пріоритетів функціонування «розумних громад»: управлінського, комерційного, громадського і повсякденного. Актуальним питанням, очевидно, є інтеграція та взаємне узгодження цих пріоритетів.

Автор вважає, що така інтеграція має сенс під знаменником *соціальної політики*. Відомо, що до цієї сфери може входити низка питань, серед яких забезпечення матеріального добробуту, соціальне залучення, соціальний захист, соціальна справедливість, розвиток культури й освіти, громадське здоров'я, підвищення громадської активності, зміцнення демократії і т. д. У кінцевому підсумку заходи за кожним із цих питань забезпечують соціально-економічний розвиток. Не можна не помітити, що всі зазначені питання фактично консонують із обов'язковими характеристиками «розумної громади» (толерантні й активні громадяни, сучасна освіта тощо). Додатково на близькість контекстів smart-громади та соціальної політики вказує утвердження полісуб'єктності цієї політики в Україні та світі: сьогодні не лише державні інститути уповноважені проектувати та здійснювати заходи соціальної політики. І бізнес, і громадянське суспільство є повноцінними учасниками й ініціаторами цих заходів. Адже соціальна політика вимагає однакової уваги до адміністративних, фінансово-комерційних і соціально-інтеграційних аспектів.

На підставі цього можна припустити, що «розумна громада» є одним із перспективних механізмів ініціювання, здійснення та координації заходів соціальної політики. Ураховуючи кожен окремий пріоритет учасників життєдіяльності smart-громади, цей механізм виявляє переваги злагодженого співробітництва / діалогу суб'єктів для досягнення збалансованості соціально-економічного розвитку. При цьому масштаб та результати функціонування такого механізму не обмежені локальним рівнем. Загальнонаціональна соціальна політика теж може орієнтуватися на можливості smart-формату, наприклад для досягнення необхідної адресності заходів соціального захисту, інтерактивності в роботі соціальних відомств, забезпечення суспільної згоди щодо змісту соціальної політики (зміцнення довіри громадян до інститутів влади та бізнесу). Через мережу «розумних громад» встановлюється децентралізований режим функціонування соціальної політики національного рівня.

Алгоритми функціонування громади з урахуванням е-комунікації – ключовий компонент моделі «розумного співтовариства». Він вимагає, насамперед, визначення

режиму взаємодії стейкхолдерів під час ініціювання і функціонування smart-формату. Існують два такі режими. Перший – bottom-up-комунікація, коли ініціативу зі створення та розвитку smart-громади проявляють і лобіюють локальні спільноти (в особі місцевих владних інститутів чи громадськості). Другий режим – top-down-комунікація, що передбачає зацікавленість, передусім, публічної влади вищого адміністративного рівня або великих транснаціональних корпорацій, або глобальних громадських асоціацій. За їх ініціативи smart-формат тиражується та використовується на локальному рівні. Можливим є поєднання обох цих режимів в єдиний процес, де вони диференціюються стадійно: спочатку формується локальна ініціатива, яка згодом знаходить підтримку і сприяння на національному чи глобальному рівні. Або навпаки: спершу концепт «розумної громади» ініціюється згори й апробується в окремих ареалах, щоб із часом самостійно втілюватись у життя повсюдно на місцях. Як видається, переважання режиму bottom-up комунікації або поєднання обох цих режимів в єдиному процесі більшою мірою характерне саме для гуманістичного бачення «розумної громади», ніж для інженерного.

Коли відповідний режим взаємодії стейкхолдерів визначено й апробовано, актуалізується загальна схема алгоритму функціонування громади з урахуванням е-комунікації. При цьому спільною для інженерного та гуманістичного бачення є максимальна експлуатація сучасних інформаційно-комунікативних пристроїв і методів електронного зв'язку. Вона передбачає: 1) створення гнучкої мережевої телекомунікаційної електронної архітектури (у т. ч. бездротової), 2) формування цифрових платформ публічного спілкування та спільної діяльності; 3) безперервний моніторинг та аналіз різноманітних даних (безупинну роботу різних автономних сенсорів, передавачів, реєстраторів тощо); 4) освоєння цифрових та електронних технологій системою публічного менеджменту (місцевого самоврядування) [320].

Нині у світі для потреб «розумної громади» створено велику кількість електронних програм і програмних додатків з метою налагодження мережевої взаємодії цифрових пристроїв між собою та з різноманітними зовнішніми сенсорами. Об'єднані фізичними і / або віртуальними зв'язками, такі пристрої

сприяють, наприклад, попередженню дорожніх заторів, уможлиблюють розвантаження черг в адміністановах і соціальних закладах, полегшують здійснення фінансових трансакцій тощо.

У ході експлуатації інтелектуальних пристроїв та програм на засадах інженерного бачення, використовується алгоритмічна схема з трьох ключових етапів: 1) специфікація громади (дослідження й узагальнення її демографічних, економічних, географічних і технологічних рис); 2) розроблення відповідного плану заходів із визначенням сфер прикладення зусиль і головних виконавців (адміністративні, фінансові, організаційні питання, коротко- та довгострокові проекти); 3) сприяння участі населення в заходах розвитку (насамперед, через будівництво інфраструктури бездротового Інтернет-доступу) [321]. На противагу цьому, гуманістичне бачення робить участь населення базовим процесним компонентом: залучення і самозалучення мешканців застосовується вже етапі дослідження, а згодом і на етапі планування розвитку громади. Це означає, що місцеве населення бере участь не тільки у накопиченні соціологічних і маркетингових даних (побажань, очікувань і т. д.) для покращення тих чи інших послуг у громаді. Мешканці уповноважені також самостійно ініціювати створення і корекцію контенту та організацію надання цих послуг. Гуманістичне бачення вимагає, щоб технічний супровід «розумної громади» гарантував безперешкодність здійснення подібних ініціатив і можливості ефективної спільної діяльності / фактичного впливу мешканців у громаді (а не лише обміну думками, реакціями, оцінками та побажаннями). Реалізація цього завдання спирається на використання методики Living Lab, розробленої в середині 2000-х рр. у США [322]. Вона спрямована на створення відкритих інноваційних соціальних мікросистем («живих лабораторій») як фрагментів єдиного фізичного простору smart-громади. Такі лабораторії територіально обмежені районом або вулицею поселення і правлять за експериментальний майданчик для розроблення важливих для громади інноваційних рішень та їх апробації в реальних просторових і соціально-економічних умовах. Важливо, що ці експерименти моделюються і впроваджуються спільно користувачами (місцевими мешканцями) та

розробниками (компаніями IT-сфери, чиновниками, постачальниками технологій тощо). Користувачам надається можливість необмеженого впливу на інноваційний процес. За бажанням вони можуть після проходження відповідного навчання проявити себе як розробники. Такий спосіб взаємодії у громаді відображає основні принципи функціонування «живої лабораторії»: сумісний дизайн громади, спільне створення доданої вартості у ній, взаємна підзвітність стейкхолдерів.

На базі цих принципів будуються алгоритми специфічних електронних платформ для потреб різноманітних соціально орієнтованих smart-громад у світі. Прикладом такої платформи є електронна система MyNeighbourhood, яка діє в окремих містах Європи та Латинської Америки й орієнтується на зміцнення і реалізацію потенціалу сусідської округи в межах «розумної громади» [312]. Алгоритм функціонування цієї платформи передбачає три етапи: 1) вибір пілотного ареалу та реконструкція сусідської округи у ньому; 2) забезпечення округи необхідними засобами та можливостями; 3) масштабування досягнень округи до рівня громади. Перший етап передбачає створення і просування тематичних веб-ресурсів, де розміщуються, зокрема, методичні рекомендації місцевим жителям щодо спільного використання наявних ресурсів громади – матеріальних і фінансових активів, природних багатств, часу та знань. На другому етапі ці веб-ресурси слугують основою для формування електронної бази даних щодо різноманітних запитів та ініціатив місцевих мешканців. Така база здатна автоматично оцінити запит кожного члена сусідської мережі та згенерувати найбільш адекватну відповідь, яку до цього сформулював і завантажив у базу хтось із співмешканців. База функціонує як фокальна точка, де умовно сходяться проблема і спосіб її вирішення. Тематика запитів та ініціатив може бути широкою: від прибирання вулиці до колективних заходів щодо боротьби з локальною злочинністю. На третьому етапі створюється відкритий інформаційний портал для користувачів у всій громаді, який наповнюється місцевим контентом і проектами жителів та активно популяризується у віртуальному середовищі в контексті можливих методів подолання соціальних проблем громади через активну взаємодію безпосередніх сусідів.

За авторським розумінням, соціальна політика як сфера прикладення спільних

зусиль учасників smart-громади в межах гуманістичного бачення зумовлює певні особливості алгоритмів функціонування «розумної громади» з урахуванням е-комунікації. Доцільно припустити, що ці алгоритми використання переваг методики «живої лабораторії» мають бути вмонтовані у процеси створення й адміністрування *соціальних програм і проектів* як основного засобу реалізації соціальної політики. Як відомо, соціальна програма – це загальний план конструктивних трансформацій соціальної сфери (чи її окремої ланки), що ґрунтується на обов'язковій пов'язаності соціальних цілей і фінансово-матеріальних засобів їх досягнення. Зміст програми конкретизується у низці соціальних проектів, які характеризуються чіткими строками виконання і деталізованим інструментарієм. Проекти зазвичай більшою мірою, ніж програми, зосереджені на інноваціях [323].

З огляду на інноваційну суть smart-формату, автор вважає, що в «розумній громаді» соціальні програми та проекти мають бути однаково сфокусовані на інноваціях. Можна узагальнити, що соціальні програми та проекти у такій громаді використовують взаємодію інститутів для створення й освоєння соціальних, інфраструктурних і управлінських новацій. Соціальне програмування перебуває у сфері компетентності переважно публічної влади. Але з огляду на полісуб'єктність соціальної політики, громадськість і бізнес можуть обирати спосіб свого позиціонування у цьому процесі. Логіка підказує, що кожен із окреслених напрямів інноваційної активності в рамках соціальної програми має свого основного ініціатора і виконавця серед стейкхолдерів громади. Так, *громадянське суспільство* як комунікаційно найближче до населення очолює роботу за напрямом соціальних інновацій, залучаючи до неї публічну владу та комерційний сектор. Такі новації полягають, зокрема, в наданні нових видів соціальних послуг (наприклад, масові громадські відкриті онлайн-курси різної тематики) або в організації нових способів створення соціально-економічних благ (приміром, краудсорсинг і краудфандинг). *Бізнес* об'єктивно зацікавлений у комерційно перспективних проектах за техніко-інфраструктурним напрямом (включно з проектами енергоефективності), залишаючись при цьому відкритим до співпраці й діалогу з громадськістю та владою у цій сфері. *Місцева влада*

функціонально здатна забезпечити прогрес у сфері менеджменту соціальної сфери за доцільного і конструктивного впливу на адміністративні процеси комерційних і громадських суб'єктів через цифрові модулі електронної демократії.

На думку автора, найважливішою особливістю соціальних програм і проектів у smart-громаді все ж треба вважати не їх інноваційну складову, а інтерактивність (комунікативність) програмотворчого циклу та процесу імплементації програм. У такій громаді мешканці не лише залучені до схвалення дизайну будь-якої соціальної програми (через канали е-комунікації), а громадянське суспільство ставить не тільки завдання контролю якості виконання владою заходів соціальної політики. На додаток до цих обов'язкових аспектів найбільш практично значущі та злободенні програмні частини мають розроблятися й утілюватися за безпосередньої участі пересічних членів громади та громадських інститутів. У цьому зв'язку автор пропонує такий орієнтовний алгоритм дій. Спершу програма як нормативний документ формується органами влади з урахуванням позиції громадськості та бізнесу. А подальша реалізація програмних завдань і положень відбувається на рівні конкретних соціальних проектів, що розроблюються і здійснюються громадськістю та бізнесом. За наявності політичної волі та загального консенсусу у громаді е-комунікація як спілкування з мінімальною кількістю фізичних і просторових перешкод дає змогу так діяти з мінімальними трансакційними витратами.

Бізнес може конструктивно проявити себе, фіксуючи ще одну важливу особливість соціальних програм і проектів у smart-громаді. У загальному сенсі будь-яка соціальна програма, перебуваючи у сфері компетенції головним чином публічної влади, в ресурсному плані спирається на розподіл коштів у системі публічних фінансів і критично залежить від бюджетної забезпеченості певної території чи галузі соціальної сфери. Залучення комерційного сектору до соціальних програм в «розумній громаді» матиме наслідком появу диверсифікованого за джерелами мультиресурсного пулу, що сприятиме стабільності та повноті реалізації програмних / проектних заходів і сталості досягнутого ефекту. Завдання інших суб'єктів – зробити програмні / проектні заходи інвестиційно привабливими,

використовуючи, наприклад, мотивацію публічно-приватного партнерства.

Слід додати, що традиційно соціальні програми і проекти диференціюють, передусім за спрямованістю, на превентивні (спрямовані на попередження соціальних проблем), реактивні (сфокусовані на подоланні чи пригніченні деструктивних тенденцій) і розвиткові (націлені на зміну якості елементів соціальної сфери, зокрема на трансформацію соціально-економічних відносин). Розвиткові програми не є жорстко орієнтованими на визначений проблемний аспект функціонування соціальної і гуманітарної сфери. Це – не засіб поточного впливу на процеси. Водночас вони не позбавлені зовсім проблемного фокусу, а позиціонують наявні чи потенційні соціальні проблеми (їх стан, наслідки, ймовірність появи, причини загострення тощо) крізь призму *стратегії та перспективи* соціально-економічного розвитку. На переконання автора, контекст «розумної громади» в ході реалізації соціальної політики зобов'язує використовувати найперше розвиткові програми. Адже smart-формат *стратегічно* вимагає якісних і глибоких трансформацій. Превентивний чи пригнічуваний вплив на соціальні проблеми у громаді при цьому має *тактичне* значення.

За авторським баченням, соціально-економічний профіль «розумної громади», де технічно модерна комунікаційна мережа поєднується з предметною увагою стейкхолдерів до аспектів соціоекономічного розвитку, визначає *інструментальне середовище* для реалізації соціально відповідальної економічної поведінки електронно-комунікаційними засобами. Як видається, саме соціальне програмування і власне програмні рішення для соціального розвитку у «розумній громаді» можуть особливо посприяти формуванню і відтворенню зразків цієї поведінки. Процес розроблення програм / проектів для громади фокусує комунікацію суб'єктів СВ, які отримують можливість дискутувати та співпрацювати в ході формулювання програмних / проектних положень, демонструючи колективну нормотворчість.

Спільно сформульований та узгоджений зміст соціальних програм / проектів специфікує визначені параметри участі суб'єктів СВ у соціально-економічному розвиткові громади: сферу прикладення зусиль,

обов'язки, методики впливу тощо. Окремими тематичними програмними / проектними положеннями можуть розтлумачуватися особливості власне соціально відповідальної економічної поведінки у громаді, зокрема зміст і доцільність такої поведінки в актуальних для громади трансакціях. Приміром, це програми / проекти, націлені на популяризацію СВ у відносинах «пацієнт-лікар», де часто має місце інформаційна асиметрія. Іншим прикладом можуть слугувати програми / проекти, що передбачають взаємодію чиновництва і бізнесу, в якій можливі ризики зловживання владними повноваженнями. У такий спосіб соціальні програми / проекти «розумної громади» і за змістом, і за формою (як продукт колективного творення) набувають характеру норм СВ.

В Україні наразі напрацьовано мінімальний досвід використання моделі «розумної громади». Найбільш системні й конкретні рішення за цим питанням почали з'являтися лише з 2015 р., коли представниками громадськості і столичної влади було спільно розроблено цілісну концепцію «Київ Smart Сіті 2020» для «розумної» трансформації мегаполісу. Крім столиці, найбільш комплексно та показово реалізацію цієї моделі розпочато у містах Вінниця, Дніпро, Львів, Харків і Чернівці, що демонструють певні ознаки орієнтованості на соціалізацію технологічних і господарських процесів. Тут запроваджено такі сервіси, як онлайн виклик поліції, електронні адмінпослуги, електронна картка пацієнта, електронний запис до дитячого садка, онлайн сервіс «дитячий омбудсмен» тощо. У всіх цих містах (і в м. Київ) реалізовано бюджет участі – ініціативу, з допомогою якої містяни отримали право самостійно обирати спосіб витрачання певної суми коштів муніципального бюджету на благоустрій [312]. Крім того, столиця активно користується перевагами застосування методики «живої лабораторії» (на прикладі вул. Мельникова (Шевченківський район)).

Окремою ініціативою в Україні втілюється в життя модель smart-громади для малих і середніх міст у рамках всеукраїнської Інтернет-платформи електронного врядування «Розумне місто» [16, с. 308]. Платформа має широкий асортимент е-інструментів, які для кожної підключеної громади налаштовані індивідуально. Серед таких інструментів – моніторинг дефектів житлово-

комунального господарства, пошук донорів крові, сприяння діяльності ОСББ тощо. Усі вони тією чи іншою мірою мають соціальне значення. Станом на 2017 р. у системі налічувалося понад сімсот населених пунктів.

Можна стверджувати, що в Україні домінує урбаністичне бачення «розумної громади» із практичною орієнтацією переважно на управлінські пріоритети. Так, декларується, що «Київ Сمارт Сіті 2020» – це передусім модель *управління* містом (міською інфраструктурою, ресурсами). Платформа «Розумне місто» теж націлена на створення системи «розумного» менеджменту у громаді. Тому і соціально значущі питання актуалізуються та розглядаються крізь призму насамперед управлінської парадигми. Натомість становлення «розумної громади» як майданчика для багатостороннього співробітництва стейкхолдерів за різними взаємоузгодженими інтересами та пріоритетами ще триває. Платформ, які б стимулювали самоорганізацію та самозалучення населення і розвиток соціального капіталу зусиллями власне містян, у «розумних містах» України наразі не створено. Мешканці позиціонуються як «розумні» користувачі, про комфорт яких обіцяють дбати і яких залучають до міського життя управлінці відповідно до своїх завдань.

Отже, е-комунікація у межах практичної моделі «розумної громади» є перспективним напрямом організаційної взаємодії усіх суб'єктів СВ для стратегії її реалізації під егідою громадянського суспільства. Поширені у світі інженерне та гуманістичне бачення такої громади, так само як її урбаністичне та конвергентне сприйняття ставлять різні практичні акценти функціонування її загальної моделі. Вони можуть довільно сполучатись у кожному конкретному співтоваристві або застосовуватись порізно. Гуманістичне та конвергентне бачення найбільшою мірою увиразнюють соціально-економічний профіль «розумної громади». Це означає, що в соціально-економічному сенсі така громада має широкі територіальні та поселенські межі (не обмежена міським ареалом), а також характеризується чіткою орієнтацією інноваційної та господарської діяльності на соціальний розвиток. Водночас у нашій країні соціально-економічну модель smart-спільноти відтворено частково і непослідовно, проте існують передумови для її вдосконалення у найближчому майбутньому.

Висновки до розділу 4

У розділі окреслено базові елементи стратегії реалізації СВ як соціоекономічного явища в Україні. Висловлені пропозиції, зрозуміло, не можуть бути ні вичерпними, ні остаточними, оскільки напрацювання якісних стратегічних документів національного значення означає тривалу роботу щонайменше колективу експертів із різних професійних сфер. Натомість автор прагне надати очевиднішої предметності дискусії довкола стратегування реалізації СВ та сформулювати підстави для включення цього питання до порядку денного вітчизняної економічної науки. Розроблення такої стратегії очікувано сприятиме тому, що практичні кроки з реалізації СВ у контексті соціально-економічних потреб країни плануватимуться комплексно та у взаємному зв'язку.

За авторським баченням, стратегія реалізації СВ – це нормативний документ визначально-установчого рівня, в якому відображені довгострокові пріоритети, учасники-драйвери, напрями та загальний інструментарій реалізації СВ у світлі завдань соціоекономічного розвитку. Зміст попередніх розділів, а також урахування проголошених у державі імперативів соціальності та людиноцентричності економічних процесів зобов'язують вважати пріоритетом стратегії реалізації СВ формування та конструктивне вираження поведінкових настанов економічної взаємності передусім її індивідуальних суб'єктів. Взаємодія же суб'єктів-інститутів як окрема, не менш важлива складова феномену СВ має супроводжуватися конструктивною трансформацією самих інститутів та всебічно сприяти прояву індивідуальної соціально відповідальної економічної поведінки. Зважаючи на попередні авторські викладки, це сприяння (фасилітація) має відбуватися за освітнім, трудовим і комунікаційним напрямами організаційної взаємодії суб'єктів-інститутів у межах стратегії реалізації СВ. Водночас ключовим його драйвером треба вважати громадські інститути, які залучають до сфери реалізації СВ публічно-владні та комерційні інститути. Автор вважає, що необхідні для стратегії реалізації СВ громадські зусилля треба розглядати в контексті їх

загального соціоекономічного впливу в країні. З метою виявлення цього впливу автором удосконалено методичні підходи, які використовуються сьогодні в Україні для аналізу соціально-економічної проблематики функціонування організованого громадянського суспільства. На цій основі з'ясовано, що позиції громадянського суспільства як суб'єкта соціально-економічного розвитку в Україні в останні роки посилюються. Обґрунтовано ринковий підхід до аналізу функціонування громадянського суспільства в нашій країні. Виявлено, що вітчизняному громадянському суспільству властиві прояви формування попиту на різноманітні соціоекономічні блага, забезпечення пропозиції цих благ, а також контролю параметрів участі інших економічних суб'єктів (бізнесу, держави) у відносинах щодо виробництва та споживання соціоекономічних благ. Автор загострює увагу на тому, що кожен із цих проявів співвідноситься з відповідним напрямом організаційної взаємодії суб'єктів-інститутів у межах стратегії реалізації СВ (формування попиту – з освітнім напрямом, забезпечення пропозиції – з трудовим, контроль – з комунікаційним). Отже, ключова роль громадянського суспільства за всіма напрямками реалізації СВ виправдана з позиції соціально-економічної спроможності цього суб'єкта.

У межах стратегії реалізації СВ запропоновано конкретні партнерські засоби освітнього, трудового та комунікаційного змісту (інструментарій реалізації СВ) для використання громадянським суспільством у співпраці з інститутами влади та бізнесу. У розділі аргументовано, що за освітнім напрямом особливе значення має загальна (шкільна) освіта. Виявлено, що при цьому найпершим союзником громадських інститутів треба вважати публічну владу. Доведено, що основним засобом для співробітництва влади і громадськості є громадсько активна школа – інноваційний навчальний заклад, що функціонує як загальноосвітній, ресурсний і культурний осередок життєдіяльності місцевої громади. Автором сформульовано умови для активізації соціально-економічної ролі таких шкіл в Україні. За авторським переконанням, потенціал громадсько активних шкіл у контексті реалізації СВ найбільше проявиться, якщо реформаторські зусилля відбуватимуться у напрямі посилення соціалізаційних компонентів освітньо-

виховного процесу та економізації змісту загальної освіти.

За трудовим напрямом стратегії реалізації СВ ймовірним партнером для громадянського суспільства може стати бізнес, а найпершим засобом співробітництва цих інститутів – соціальні підприємства. Окреслено можливості використання соціального підприємництва в контексті реалізації СВ, які охоплюють забезпечення зайнятості маргіналізованих осіб, створення умов для самозайнятості і найму інших осіб, а також залучення волонтерської діяльності у сферу праці. Для кращого позиціонування волонтерства у сфері праці для потреб стратегії реалізації СВ співробітництво громадських і комерційних інститутів має бути націлене на професіоналізацію волонтерів.

За авторським баченням, комунікаційний напрям стратегії реалізації СВ створює підстави для залучення громадянським суспільством одночасно і бізнесу, і публічної влади. Засобом цього залучення є «розумна громада» як практична модель інтенсифікації місцевого розвитку на основі застосування комп'ютерно-інформаційних технологій. Досліджено практику функціонування такої громади в контексті комунікації і конструктивного співробітництва суб'єктів економічної діяльності у світі та в Україні. Виокремлено і систематизовано різні бачення реалізації зазначеної моделі. На основі порівняння різноманітних підходів із зарубіжної практики сформульовано підстави для увиразнення соціально-економічного профілю такої громади, який виступає плацдармом реалізації СВ за стратегічним комунікаційним напрямом. Визначальними рисами цього профілю є соціалізація технологічних та економічних процесів на місцевому рівні, а також відмова від виключно урбаністичної орієнтації моделі «розумної громади». Обґрунтовано перспективність ініціювання, здійснення та координації заходів соціальної політики за посередництва цієї моделі, яка залучає до управління соціальною і гуманітарною сферою широкий спектр зацікавлених суб'єктів (не тільки безпосередньо уряд і органи місцевого самоврядування). З'ясовано напрями інноваційної активності суб'єктів соціальної політики у «розумній громаді». Сформульовано алгоритм реалізації

соціально-економічної ролі цієї моделі з урахуванням актуалізації проблематики соціальної відповідальності в економіці. Невід'ємною частиною цього алгоритму є самоорганізація місцевого населення. З'ясовано, що вітчизняний досвід функціонування «розумних громад» поки що недостатньою мірою враховує їх соціально-економічний потенціал та їх можливий конструктивний вплив на процес реалізації соціальної відповідальності.

Основні результати дослідження, викладені у розділі 4, опубліковані в роботах: [16, с. 298–310; 107, с. 193–262; 215–216; 226; 251; 260; 276–278; 282; 299–301; 305; 306, с. 201–221; 312].

РОЗДІЛ 5. ІМПЛЕМЕНТАЦІЙНА ПІДТРИМКА СТРАТЕГІЇ РЕАЛІЗАЦІЇ СОЦІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ

5.1. Організаційна платформа реалізації соціальної відповідальності

Утілення в життя стратегії реалізації СВ як соціоекономічного феномену в Україні вимагає відповідного організаційного супроводу. За авторським баченням, організаційним каркасом імплементаційного процесу можуть слугувати елементи відомих у країні моделей співробітництва основних соціально-економічних інститутів, таких як публічно-приватне партнерство (ППП) і соціальний діалог (рис. 5.1).

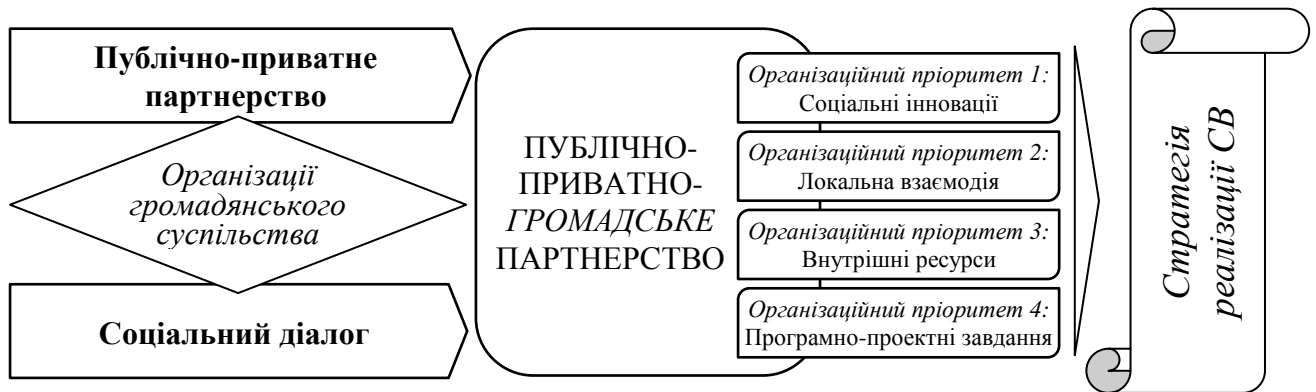

Рис. 5.1. Організаційні передумови імплементаційної підтримки стратегії реалізації СВ в Україні

Джерело: розроблено автором.

Використання цих моделей для стратегічних потреб можливе з певними уточненнями і застереженнями, про які йтиметься далі. Як відомо, ППП і соціальний діалог залучають до співпраці різні категорії учасників і спрямовані на досягнення різних цілей. ППП – це довготривала, детально спланована та належним чином формалізована взаємодія між інститутами публічної влади, з одного боку, та юридичними й фізичними особами поза державним і муніципальним сектором (як правило, приватним бізнесом) – з іншого. Деталізація змісту і завдань взаємодії здійснюється на основі проектного підходу та втілюється у проектах ППП, а її формалізація відбувається через контракти. Глобальною ціллю такої взаємодії визначається вирішення суспільно значущих питань (у т. ч. у соціальній сфері).

У світовій та українській практиці ППП вважають якісно новим форматом взаємин між публічним і комерційним секторами, заснованим на ідеології комплементарного співробітництва, за якого ресурси обох секторів об'єднуються, а ризики та обов'язки поділяються. Тобто ППП постає як організаційна інновація, яка безпрецедентним чином забезпечує реальне зближення суспільного та приватного економічних інтересів, чим відрізняється від інших видів економічної взаємодії публічного і комерційного секторів (передусім – від звичайної оренди державного чи комунального майна приватними компаніями або підприємцями, від приватизації цього майна). Характерна відмінність ППП полягає у пріоритетності задоволення саме суспільних потреб, але за рахунок залучення і використання ресурсів приватного сектору. Таке партнерство дає змогу розраховувати на оновлення матеріально-технічного стану об'єктів державної та комунальної власності, оптимізацію суспільних фінансів, демократизацію публічного менеджменту, осучаснення адміністративних процесів тощо.

Загально визнаними є два основні напрями практичної реалізації ППП: 1) створення, управління й технічна модернізація інфраструктурних об'єктів; 2) організація надання адміністративних і соціальних послуг [324]. Інколи окремо вказують ще на екологічний напрям – проекти ППП, які спрямовані на захист навколишнього середовища, але відмежовані від безпосередньо інфраструктурної проблематики чи проблематики публічних послуг (наприклад, екологічно орієнтовані наукові дослідження, інформаційні кампанії тощо). За авторським узагальненням, виокремлення соціальних цілей і врахування соціальних наслідків за кожним із зазначених напрямів формує ще один вектор ППП – власне соціально-економічний, що охоплює модернізацію об'єктів *соціальної* інфраструктури, ефективне управління закладами *соціальної* сфери, поліпшення якості освітніх / медичних послуг, пропаганду здорового способу життя й екологічне виховання тощо. Необхідність і можливість такого виокремлення підтверджують напрацювання вітчизняних фахівців [325; 326].

В Україні ППП офіційно започатковане в 2010 р. із набуттям чинності закону «Про державно-приватне партнерство» № 2404-VI. Тим часом застосування

окремих форм ППП, зокрема концесії було врегульовано ще у 1999 р. Нині в українському законодавстві закладено широкий перелік можливих предметних сфер використання ППП. Але практика засвідчує, що проекти ППП в Україні здебільшого зосереджуються на проблемах поліпшення технічного стану інфраструктури. Відповідно до звітів профільного міністерства, на початок 2017 р. реалізовувалось близько 200 проектів ППП, із яких понад 80% становили договори концесії. Вони стосувалися, передусім, технологічних процесів оброблення відходів, збирання, очищення та розподілення води, транспортного сполучення [327]. Саме підвищена увага до технологічних та інфраструктурних аспектів ППП притаманна і для аналітичних оглядів міжнародної практики такого партнерства [328]. Це дає підстави думати, що проекти ППП з практичного погляду є більшою мірою техніко-економічними і техніко-інструментальними, ніж власне соціальними. Тобто соціальними їх можна вважати тою мірою, якою вони впливають на розвиток і функціонування інфраструктурних об'єктів соціального призначення. Треба визнати, що навіть у такому сенсі конструктивний соціоекономічний ефект від ППП є неоціненним. Його прояв відчутний і в Україні, зокрема для таких елементів соціальної сфери [161; 306, с. 239–254]:

1) охорона здоров'я. Вітчизняна система охорони здоров'я не забезпечує необхідної якості обслуговування та є по суті фінансовим тягарем для держави. Фінансування, досвід та технології приватного сектору, мобілізовані через ППП, можуть допомогти вирішити цю проблему з відчутною користю для населення. За приклад доречно вказати національний проект «Нове життя. Нова якість охорони материнства та дитинства» в Україні, що реалізовувався у 2010–2014 рр. і мав на меті реформування системи охорони материнства та дитинства через створення мережі перинатальних центрів, забезпечених інноваційними технологіями та сучасним обладнанням. Загальна вартість проекту – 1,6 млрд грн, частка держбюджету – 1,1 млрд грн. У рамках проекту в Україні відкрито 11 центрів;

2) житлово-комунальне господарство. Із залученням приватного сектору теплову та електричну енергію для потреб соціальних установ можна виробляти ефективніше. Як приклад можна назвати проект ППП щодо комунальної системи

опалення за допомогою відновлюваної енергії в м. Малин (Житомирська область), який дозволяє опалювати школи за допомогою бойлера, що використовує пелети (гранули) із соломи замість природного газу;

3) громадський транспорт. Розвиток транспортної інфраструктури в Україні значно відстає від темпів зростання інтенсивності дорожнього руху та кількості автомобілів; з огляду на це паркування в українських містах перетворилося на проблему, що погіршує комфорт учасників дорожнього руху та мешканців міст у цілому, а також ставить під сумнів безпеку пересування. ППП може різнопланово долучитися до вирішення цієї проблеми. Так, муніципалітет м. Львів ініціював один із перших в Україні проектів ППП у сфері управління паркінгами, яким заплановано будівництво багаторівневого підземного паркінгу. Подібна ініціатива озвучена й адміністрацією м. Київ, де бізнес також залучено до встановлення й облаштування безпечних зупинкових комплексів для громадського транспорту;

4) рекреація та спорт. Через відсутність належного догляду численні громадські зони відпочинку в Україні стали непридатними для користування. ППП може забезпечити відновлення та сприяти подальшій експлуатації для потреб громадськості національних парків, спортивних майданчиків та інших об'єктів. Приміром, у 2010 р. Львівська облдержадміністрація передала в концесію замок XVII ст. – пам'ятку архітектури і містобудування національного значення у с. Старе Село, яка перебувала в аварійному стані. Приватний партнер зобов'язаний відновити функціонально і ввести об'єкт в експлуатацію як туристично-відпочинковий центр;

5) освіта. Нині загострюється проблема конкурентоздатності української освіти, її реальної інтеграції в єдиний європейський освітній простір. ППП сприяє осучасненню матеріально-технічної бази освітнього процесу шляхом активізації використання новітніх мультимедійних та Інтернет-технологій. Наприклад, національний проект «Відкритий світ» реалізувався протягом 2011–2016 рр. і передбачав створення інформаційно-комунікаційної освітньої мережі національного рівня на базі технологій радіозв'язку четвертого покоління 4G. У рамках проекту передано сучасне мультимедійне обладнання до 54 шкіл в усіх регіонах України.

Соціально-економічний ефект від здійснення ППП в Україні слугує підставою

для використання цієї моделі співробітництва суб'єктів економіки з метою забезпечення стратегії реалізації СВ в Україні. За окремими стратегічними компонентами ППП теж демонструє помітний потенціал (у попередньому розділі автор обґрунтував освітній, трудовий і комунікативний компоненти стратегії). У цьому зв'язку вартими уваги видаються, наприклад, висновки фахівців ініціативи «Програма розвитку державно-приватного партнерства», що діє в Україні за фінансової підтримки Агентства США з міжнародного розвитку (USAID). Так, у межах цієї ініціативи було обґрунтовано можливість застосування ППП не тільки для модернізації матеріально-технічного забезпечення закладів освіти, а й для управління цими закладами, менеджменту власне освітньо-виховного процесу та надання освітніх послуг населенню [329]. Таке перспективне бачення вказує на потенціал ППП щодо *освітнього* напрямку стратегії реалізації СВ.

Експертами цієї самої ініціативи було окреслено можливості використання ППП і в системі е-врядування. Це, вочевидь, може свідчити про реальну перспективу ППП щодо *комунікативного* напрямку стратегії реалізації СВ в Україні. При цьому фахівці звертають увагу як на техніко-інфраструктурні складові процесу освоєння ППП у сфері е-врядування (розбудова е-комунікаційних мереж, закупівля та обслуговування засобів зв'язку і т. д.), так і на сервісні аспекти ППП у ній (організація надання адміністративних електронних послуг через ППП, консультації та обмін досвідом, загальне управління системою е-врядування тощо) [330].

Водночас *трудова* напрямку спільних зусиль основних соціально-економічних суб'єктів в Україні не відведено належного місця у ППП. Це певним чином обмежує можливості використання публічно-приватного партнерства для потреб стратегії реалізації СВ. За кордоном трудова проблематика не ігнорується експертами з ППП [331]. Вітчизняна ж сфера праці нині, як і раніше, найбільше відповідає іншій організаційній платформі для міжінституційної співпраці, а саме – соціальному діалогу. В Україні функціонує його повноцінна система [16, с. 265–275]. Його сторони в особі урядових структур, профспілкових організацій, об'єднань працедавців залучені до законотворчості, до здійснення заходів регуляторної і соціальної політики у сфері праці, а також до моніторингу трудових аспектів

соціально-економічного розвитку. Крім того, соціальний діалог у вітчизняних фахових джерелах дуже тісно пов'язується з контекстом реалізації СВ [332].

Разом із тим соціальне підприємництво, визначене автором у попередньому розділі за основний засіб для трудового напрямку стратегії реалізації СВ, не є популярною ідеєю та поширеною темою для експертних дискусій в межах соціального діалогу. Зважаючи на провідне значення інститутів громадянського суспільства у просуванні цієї ідеї, актуалізувати її у системі соціального діалогу могла б активніша участь непрофспілкових громадських об'єднань. Закордонними спеціалістами потреба в урізноманітненні сторін соціального діалогу за рахунок громадських інститутів усвідомлюється відносно давно як реакція на виклики представлення множини соціально-економічних інтересів у сфері праці [333]. Так, свого часу Міжнародна організація праці закликала профспілки, уряди й асоціації працедавців до відкритості й усесторонньої співпраці з громадськими структурами, зокрема, у таких питаннях, як дитяча праця, трудова міграція та працевлаштування осіб з обмеженими можливостями [334]. Вочевидь, ці питання можуть ефективно вирішуватись, зокрема за допомогою соціальних підприємств, створення яких – у фокусі уваги багатьох громадських інститутів.

В Україні де-юре практично ніяк не враховується потенціал участі громадських формувань у соціальному діалозі [335]. Винятком у цьому відношенні можна вважати хіба що громадські організації інвалідів (якщо керуватися, наприклад, положеннями Закону України «Про основи соціальної захищеності осіб з інвалідністю в Україні» від 21.03.1991 р. № 876-ХІІ). Умовно цей виняток можна тлумачити і як свідчення певного зв'язку між проблематикою соціального діалогу і соціального підприємництва в Україні (тією мірою, якою організації інвалідів можуть вважатися соціальними підприємствами).

Примітно, що громадський сектор в Україні сам виступає ініціатором свого активного долучення до соціального діалогу [16, с. 270–275]. Налагоджено роботу кількох громадських майданчиків, які декларують цілі, що мають прямий стосунок до сфери соціального діалогу. Серед них – Національна платформа громадянського суспільства Східного партнерства, де працює робоча група «Соціально-трудова

політика та соціальний діалог». Необхідно також згадати Платформу громадянського суспільства Україна-ЄС та її робочу групу «Зайнятість, соціальна політика, рівні можливості та здоров'я» (створену як частина плану імплементації Угоди про Асоціацію між Україною та ЄС). Певний стосунок до проблематики соціального діалогу мають і громадські ради при Мінсоцполітики та при Комітеті Верховної Ради України з питань соціальної політики.

Самозалучення громадянського суспільства до соціального діалогу націлене на покращення інституційного середовища функціонування цього діалогу. Так, громадською консалтинговою агенцією «Бюро соціальних і політичних розробок» у 2015 р. було започатковано проект «Разом сильніші – новий соціальний діалог в країнах Східного партнерства» (за участю секретаріату Національної тристоронньої соціально-економічної ради). Загальна мета цього проекту – сприяти осучасненню вітчизняної моделі соціально-трудових відносин між державною, працедавцями та профспілками з метою узгодження їх інтересів і забезпечення сталого людського розвитку [336]. Проект передбачає розроблення Стратегії модернізації соціального діалогу в Україні, напрацювання пакету відповідних нормативно-правових актів, а також широке громадське обговорення реформи соціального діалогу. У рамках проектних заходів обговорювалися можливості посилення спроможності організацій громадянського суспільства як учасника соціального діалогу (у т. ч. за участю дисертанта).

Отже, в Україні складаються очевидні передумови для використання практик ППП (поряд із процедурами соціального діалогу) для імплементаційної підтримки стратегії реалізації СВ. Водночас зазначені практики та процедури у сучасному вигляді є лише частково придатними для цього й потребують вдосконалення і розвитку. Із закордонної практики відомо, що проблема залучення та участі інститутів громадянського суспільства актуалізується не тільки для соціального діалогу, а й для ППП. Навіть консервативні апологети останнього визнають важливість такого залучення, але наполягають на недоцільності зміни для цього усталеної конфігурації учасників (бізнес + публічна влада), стверджуючи, що питання про окреме місце громадськості у цій структурі недоречне. Інші зарубіжні

фахівці протиставляють класичну конфігурацію, умовно позначену як «3Р» («public-private partnership»), і модерну конфігурацію вигляду «4Р» («public-private-people partnership», або «публічно-приватно-громадське партнерство»), що ґрунтується на повномасштабній участі громадських активістів у ППП [337; 338]. Поступове осучаснення останнього до публічно-приватно-громадського партнерства (ППГП) викликане, по-перше, спробою подолати поширене нехтування у процедурах планування та реалізації проектів ППП голосом громадськості – безпосереднього бенефіціара цих проектів. По-друге, воно зумовлене намаганням зміцнити інституційне середовище, в якому відбувається взаємодія між публічним і приватним секторами. Адже розвинуте і конструктивно налаштоване щодо бізнесу та влади громадянське суспільство є запорукою прозорості й адресності відповідних партнерських зусиль.

В Україні дискусія про необхідність інституціоналізації та практичне використання переваг співпраці бізнесу, громадянського суспільства і держави поступово переходить зі сфери переважно академічного інтересу чи неформальної практики у сферу стратегічного національного інтересу. Сучасними фахівцями розглядається доцільність *державно-приватно-громадського партнерства* як самостійної форми співпраці інститутів для довгострокового управління розвитком територіальних громад [339]. Акцентуються механізми *суспільно-державно-приватного партнерства* в контексті налагодження взаємодії ринку і держави на основі концепції сумісно-розділеної праці [340]. Подібний формат партнерства крізь призму потреб соціальної політики України досліджував і автор у попередніх працях [119].

У розділах Стратегії сталого розвитку «Україна – 2020» (схвалена Указом Президента України від 12.01.2015 р. № 5 / 2015) суспільний договір між владою, бізнесом та громадянським суспільством визнається головною передумовою сталого розвитку країни. А у Національній стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016–2020 рр. (затверджена Указом Президента України від 26.02.2016 р. № 68 / 2016) питанню співпраці між секторами присвячено окремий розділ. Цим документом, серед іншого,

передбачено розширення сфер застосування публічно-приватного партнерства за участю організацій громадянського суспільства.

Як видається, ППГП – це саме та організаційна платформа для взаємодії зацікавлених сторін, яка шляхом залучення громадянського суспільства до реалізації соціально-економічних змін втілює перспективу модернізації і ППП, соціального діалогу. Цю перспективу треба врахувати в організаційному супроводі імплементації стратегії реалізації СВ в Україні. При цьому слід уточнити, що в практичному аспекті ППГП відрізняється від ППП і соціального діалогу таким: 1) воно зосереджене на вирішенні широкого кола соціоекономічних проблем, не обмежуючись інфраструктурними проектами (як ППП) і безпосередньо сферою праці (як соціальний діалог); 2) воно спирається на широке залучення до взаємодії, крім владних інститутів і бізнес-структур, усього спектра громадських організацій, не обмежуючись профспілками; тим самим ППГП спрямовує більший потік найрізноманітніших ресурсів у соціальну сферу; 3) воно не задовольняється переговорними, консультативними процедурами, звичними для соціального діалогу; 4) воно не пом'якшує (як соціальний діалог), а долає антагоністичну природу суб'єктів; не згладжує розбіжність інтересів партнерів, а пропонує солідарну платформу для спільних дій.

Осучаснення ППП і соціального діалогу для організаційних потреб стратегії реалізації СВ в Україні може відбуватися шляхом взаємної інтеграції цих моделей співробітництва, з одного боку, і ППГП – з іншого. Проникнення організаційних принципів ППГП у практику ППП і соціального діалогу, а саме, використання потенціалу інститутів громадянського суспільства, ймовірно забезпечить: 1) додаткові можливості громадського контролю і громадської експертизи законодавчо-нормативної бази реалізації ППП і соціального діалогу в Україні; 2) ефективніше визначення соціальних потреб конкретних територій і громад під час реалізації проектів ППП; 3) налагодження роботи з вивчення закордонного досвіду ППП у соціогуманітарній сфері шляхом залучення інтелектуальних ресурсів і активації каналів комунікації громадського сектору.

Своєю чергою, проникнення організаційних принципів ППП і соціального

діалогу у практику ППГП результуватиме у: 1) поширенні класичних інвестиційно-прогнозних підходів до проектування, які застосовуються в ППП, на розробку і впровадження соціальних проектів, що реалізуються партнерами у ППГП; це матиме наслідком підвищення економічної і соціальної ефективності останніх; 2) створенні передумов для покращення кадрового забезпечення та пришвидшення організаційного розвитку громадського сектору через його постійну і тіснішу співпрацю з корпоративним сектором; 3) актуалізації трудової проблематики соціально-економічної активності інститутів громадянського суспільства.

На цій основі автор формулює організаційні пріоритети ППГП, на які необхідно націлюватися для реалізації СВ в Україні. Першим із них є створення *соціальних інновацій*. Будучи такою самою повноцінною організаційною інновацією, як ППП, ППГП потенційно виступає ще й креативним майданчиком для появи та впровадження соціальних інновацій. Традиційне ППП безпосередньо не заточене під продукування інновацій соціального змісту, а лише організовує і полегшує використання комплексу ресурсів, які можуть забезпечувати соціальні потреби. Соціальні інновації у структурі ППГП уможлиблює участь громадських організацій, діяльність яких є інноваційною в широкому соціальному контексті. У ППГП вони залучають / стимулюють публічний і комерційний сектори до реалізації нових організаційних ідей в управлінні, реформуванні, функціонуванні соціальної сфери. Крім того, організації громадянського суспільства виявляють нові можливості захисту прав працівників у стосунках як із працедавцями, так і з державою.

Другим пріоритетом ППГП, на який треба орієнтуватися для реалізації СВ в Україні, є цілеспрямований розвиток *регіональних і місцевих форм* такого партнерства. Цей пріоритет впливає зі специфіки самої стратегії реалізації СВ, адже основні її компоненти – громадсько активна школа, соціальні підприємства, «розумна громада» – справляють соціально-економічний вплив найперше на місцевому рівні. Крім того, науковцями-сучасниками відмічено, що політика розвитку, головним суб'єктом якої є центральний уряд, нині загалом вичерпує себе, поступаючись місцем локальним учасникам, об'єднаним у партнерські коаліції, і

місцевій соціальній проблематиці [341]. Відображенням цієї тенденції в Україні є, зокрема, започаткована у 2014 р. реформа децентралізації публічного управління, яка має на меті надання місцевим громадам значної частини повноважень і ресурсів, що були традиційно зосереджені на центральному управлінському рівні. В основі зазначеної реформи – положення Європейської хартії місцевого самоврядування, а також апробовані у світі практичні кроки і політики у цій царині.

Специфікою нинішньої ситуації в Україні є виняткове кризове фінансово-економічне становище країни. Тому нетривіальним завданням у національних масштабах стає оптимізація звичних і пошук нових способів залучення та використання наявних ресурсів на протигагу посиленню фіскального тиску чи нарощуванню обсягів міжнародних запозичень. Це засвідчує третій пріоритет ППГП для реалізації СВ в Україні, яким є переважна *орієнтація на вітчизняні (внутрішні) ресурси*, сформовані та мобілізовані у суспільно консенсусний спосіб.

Четвертим організаційним пріоритетом ППГП автор визначив *програмно-проектні завдання*: партнерські зусилля мають орієнтуватися здебільшого на цілі, процес і результат соціально-економічних перетворень (на їх планування, ресурсне забезпечення, реалізацію, оцінку соціального впливу тощо). Треба відокремлювати програмно-проектний та інституційний пріоритети партнерських зусиль. Останній фокусує увагу партнерів не на процесах запланованих змін, а передусім на організаційних структурах, яким належить реалізувати ці зміни. Інституційний пріоритет чи не найбільш характерний для соціального діалогу (з-поміж усіх видів співробітництва між публічним сектором, бізнесом і громадськістю). Адже тут, приміром, цілком природно пріоритезуються профспілкові організації: успішність вирішення завдань соціального діалогу безпосередньо зумовлена злагодженістю роботи і масовістю членів профспілок. Натомість для ППГП, за прикладом ППП, більш важливим є аспект результативності партнерських зусиль, а організаційні проблеми партнерів-виконавців є вторинними. За авторським баченням, програмно-проектні ініціативи в межах ППГП для реалізації СВ мають мати такі риси як довгочасність і виражена тематична соціально-економічна орієнтація.

Отже, організаційною платформою імплементаційної підтримки стратегії реалізації СВ в Україні може стати ППГП як інноваційна форма співробітництва основних соціально-економічних інститутів. Підстави для інтенсифікації його розвитку в нашій країні формує необхідність посилення соціальної спрямованості проектів ППП (соціалізації ППП) та осучаснення системи соціального діалогу за рахунок залучення широкого контингенту інститутів громадянського суспільства. Використання ППГП для реалізації СВ передбачає дотримання визначених організаційних пріоритетів, які стосуються ресурсних, процедурних і територіальних аспектів співробітництва партнерів.

5.2. Інфраструктурно-мережеве забезпечення соціоекономічного втілення соціальної відповідальності

У ході формування імплементаційної підтримки стратегії реалізації СВ в Україні треба звернути увагу на інфраструктурне забезпечення цієї стратегії у межах організаційної платформи, якою є ППГП. Центральним елементом такого забезпечення, на переконання автора, має стати мережа спеціальних соціально орієнтованих агенцій, які б надавали матеріально-технічний, кадровий, консультаційний і ресурсно-інформаційний супровід зусиль суб'єктів, задіяних у процесі імплементації стратегії. Цими агенціями можуть стати так звані соціальні хаби (хаби соціальної активності) – почасти інноваційні лабораторії, почасти бізнес-інкубатори, почасти громадські центри, які локалізують різноманітні ресурси для співпраці зацікавлених сторін і продукування / втілення в життя інноваційних ідей соціального змісту.

Із закордонної практики відомо, що подібні утворення є різновидом організацій-хабів як таких – досконало оснащених з технічного погляду центрів для продуктивної організаційно гнучкої й емоційно невимушеної взаємодії та діяльності підприємливих і творчих осіб (винахідників, дизайнерів, митців, науковців тощо). Із тих чи інших причин ці люди відмовляються від рутинної офісної зайнятості, відчуваючи дефіцит спілкування і надмірну шаблонність

робочих завдань. Відхід від офісних та інших ієрархізованих і конвеєрно-лінійних стандартів організації праці й актуалізація діяльності хабів у сучасному світі набуває поширення з огляду на зростання масштабів інноваційної зайнятості та чим раз чіткішого увиразнення її творчого компонента, а також на поширення відносин співпраці – замість субординації. Серед відвідувачів / користувачів (резидентів) хабів окремо вирізняють соціальних підприємців і загалом громадських активістів різного спрямування. Хаб, який декларує здебільшого цілі підтримки та розвитку ініціатив останніх, власне й іменується соціальним хабом.

Характерно, що соціальні хаби з організаційного погляду найчастіше влаштовані саме як соціальні підприємства, оскільки декларують свою здатність надавати комерційно конкурентні послуги широкому загалу зацікавлених осіб, але отриманий прибуток спрямовують на соціально значущі цілі (у т. ч. на організацію безкоштовних для громадських бенефіціарів сервісів і можливостей розвитку). Ці можливості необов'язково стосуються соціального підприємництва, але є корисними для реалізації будь-яких соціальних і соціально-економічних ініціатив.

Ні хаби як такі, ні соціальні хаби в Україні поки не стали масовим явищем. Тим часом у великих містах в різних куточках країни вже налагоджено функціонування окремих агенцій подібного профілю, які активно переймають закордонний досвід та створюють прецедент, вартий уваги науковців і практиків. Для демонстрації цього автор пропонує короткий огляд комерційних і соціально орієнтованих хабів у м. Київ (столиця та місто, що представляє північний регіон), м. Львів (західний регіон), м. Харків (схід України) і м. Одеса (південь).

Datahub – це київська *комерційна* мережа офісних об'єктів, що зручно розташовані неподалік від станцій метрополітену і пропонують креативним підприємцям швидкісний Wi-Fi, переговорні кімнати, можливість скористатися принтером / сканером, кухонне приміщення. Господарі Datahub беруть на себе всі загальноорганізаційні турботи (адміністрування, прибирання, безпека, оплата рахунків за комунальні послуги). Тут також регулярно відбуваються тематичні лекції та семінари, зустрічі з діловими людьми, відомими у тих чи інших професійних колах. Зокрема, багато уваги приділяють вивченню та презентації досвіду підприємців, які

займаються виготовленням і рекламою вітчизняної продукції.

З-поміж *соціальних* хабів у м. Київ доречно згадати «Будинок вільних людей», який діє з 2015 р. як центр комплексної допомоги для вимушених переселенців (єдине волонтерське вікно). Цей хаб зосереджує в одному приміщенні представників громадських організацій і волонтерів, причетних до донбаської трагедії. Вони надають переселенцям юридичні консультації, соціальну і гуманітарну допомогу, послуги психолога, долучають біженців до культурних, освітньо-пізнавальних і розважальних заходів [342].

У м. Львів одним із *комерційних* хабів є ІТЕА Hub – місце для роботи, навчання, професійних знайомств і пошуку необхідних ділових контактів. Хаб пропонує спектр можливостей для продуктивного коворкінгу, приймає організаторів і сам організовує курси підвищення кваліфікації, майстер-класи, семінари, лекторії на тему розвитку та використання інформаційних технологій.

На базі старого львівського трамвайного депо нині створюють «Станцію Лема» – *соціальний* хаб, який слугуватиме майданчиком для комунікацій та співпраці соціально активних львів'ян. За задумом господарів хабу, кількоповерхове приміщення, у якому він розташовується, буде реконструйовано зі збереженням старовинних фасадів та інших елементів історичного значення. У ньому планується спорудити івент-зону, центр коворкінгу, відкриті тераси, майстерні, амфітеатр, центр дитячої творчості тощо [343]. Як і інші хаби соціального призначення, «Станція Лема» поєднуватиме комерційну (оренда площ і потужностей) та соціальну (безоплатна чи недорого підтримка соціальних проектів і громадських активістів) діяльність.

У м. Харків з метою *комерціалізації* наукових винаходів функціонує «Гараж-Хаб», створений студентами-фізиками місцевих вузів. Це – велика майстерня із сучасним обладнанням та фахівцями з різних технологічних сфер. Хаб проводить майстер-класи та освітні курси для всіх охочих розробити і втілити в життя власний інженерний проект: від побутового світильника авторського дизайну та меблевих елементів до високотехнологічного станка з цифровим управлінням.

Соціальною спрямованістю характеризується «Студія 42» – харківський

хаб, що забезпечує робочим простором активістів різних громадських рухів, ініціатив та організацій, які працюють над соціальними та культурними проектами. Тут налагоджено роботу коворкінгового центру та конференц-сервіс. Ініціативні групи та члени громадських організацій можуть безкоштовно користуватись у хабі окремим обладнаним робочим місцем (до чотирьох годин щодня). Є можливість проводити ділові зустрічі, конференції, тренінги, презентації. Також господарі хабу організують для представників громадськості безкоштовні курси іноземних мов [344].

У м. Одеса провадить діяльність *комерційний* освітній хаб і коворкінг центр «Дивергент». На території хабу щодня проводять освітні заходи, приурочені до тем різного змісту (нейролінгвістичне програмування, іміджеологія, особливості організації бізнесу). Постійно діє школа англійської мови, яка пропонує групові заняття, клубні зустрічі, граматичні семінари.

Impact Hub Odessa – центр *соціальних* ініціатив і креативний простір у м. Одеса, який розпочав діяльність у 2013 р. зі спільної ініціативи окремих підприємців, громадських діячів і місцевої влади [345]. Його особливість – акцент в роботі на проблематиці соціального підприємництва та волонтерства, а також належність до глобальної спільноти Impact Hub. Ця спільнота складається з понад сотні відділень по всьому світу (географія дійсно дуже широка – від Малайзії до Канади) та об'єднує більш як 16 тис. резидентів [346]. Комерційні та соціальні резиденти цього одеського хабу отримують доступ до найкращих міжнародних практик і консультації експертів з визначених питань. Хаб надає простір та устаткування, необхідне для креативної роботи і ділових контактів, супроводжує соціальні проекти від ідеї до реалізації й організує відкриті освітні заходи. Команда його менторів допомагає зацікавленим активістам сформуванню бачення того, як застосувати бізнес-підхід для подолання соціальних проблем у сфері освіти, охорони здоров'я, екології, зайнятості людей з інвалідністю. Вона реалізує тематичну програму «Connect for Impact» для співпраці між активістами України й Європи у сферах міського розвитку, інновацій, соціального підприємництва і молодіжних організацій. У хабі за сприяння благодійників створено бізнес-

інкубатор «Новий відлік» для підтримки підприємницьких ідей переселенців та учасників АТО. Завдяки «Новому відліку» з'явився перший у м. Одеса таксі-сервіс для інвалідів-візочників. А волонтерська служба хабу сприяє популяризації волонтерства та об'єднує волонтерів для соціально змістовних заходів навіть поза межами хабу – для потреб інших громадських і муніципальних закладів.

Крім столичних і регіональних хабів великих міст, в Україні формується також і мережа хабів, прицільно зорієнтованих на розвиток *місцевих* ініціатив. Так, Програмою розвитку ООН з 2013 р. було ініційовано проект інституційної підтримки низки відібраних на конкурсних засадах громадських об'єднань з метою перетворення їх у хаби для локальних організацій громадянського суспільства в окремих регіонах. Основними завданнями, які ставилися перед хабами, проголошувалися мобілізація місцевих активістів для реалізації спільних ініціатив і проектів, відтворення на своєму прикладі показової моделі організаційного розвитку, професійне консультування представників місцевих організацій щодо наслідування цієї моделі, адміністрування грантів для активізації організаційного розвитку місцевих організацій. При цьому діяльність і хабів, і власне бенефіціарів мала обмежуватися сферою демократизації та прав людини [347]. Сьогодні налічується дев'ять громадських об'єднань, трансформованих за підтримки Програми розвитку ООН у хаби, які в 2017 р. реалізували опіку над приблизно двома тисячами місцевих організацій у зазначеній сфері з різних куточків України. Передбачається, що невдовзі мережа розшириться до 15 хабів.

Отже, практика демонструє можливість і доцільність використання хабів з метою підтримки ініціатив і професіоналів, які ставлять за мету вирішення соціальних завдань. З урахуванням цього можна сформулювати загальне бачення описаної новації в контексті інфраструктурного забезпечення стратегії реалізації СВ в Україні. Доречно припустити, що існуючі та нові соціальні хаби могли б включити освітні, трудові та комунікативні питання реалізації СВ у свій порядок денний. Зважаючи на попередній досвід діяльності та вже сформовану спеціалізацію, типовий соціальний хаб може обрати для себе один із окреслених стратегічних напрямів. Так, діяльність хабів, зацікавлених освітньою тематикою, природним

чином має спрямовуватися на розвиток громадсько активний шкіл і підтримання відповідних ініціатив. Цілком імовірно, що IT-хаби будуть розвивати осередки «розумних громад». А хаби, де найбільше концентруються теоретичні / практичні знання та професійне спілкування щодо соціального підприємництва, напевне, активніше позиціонуватимуть його як новацію для сфери праці.

Автор вважає, що за спільної ініціативи громадськості, бізнесу та публічної влади, реальним є налагодження ефективної роботи так званих мультихабів, які охоплюватимуть усі три стратегічні напрями реалізації СВ. Подібні мультихаби треба організовувати на базі саме тих структур, які переймаються тематикою соціального підприємництва, розширяючи сферу їх активності освітніми та комунікативними питаннями. Такий крок є виправданим, оскільки соціальне підприємство – це не лише інноваційна (з соціально-економічного погляду) діяльність, а й визначений організаційний підхід, який пріоритезує чіткість і ефективність планування та виконання соціальних заходів. Цей підхід зобов'язує, щоб освітні, комунікаційні та інші соціальні проекти й ініціативи планувались і розглядались як самодостатні (незбиткові) й організаційно стійкі.

За авторським баченням, функціонування мультихабу передбачає існування трьох окремих просторів (робочих зон) – один для кожного стратегічного напрямку (освітнього, трудового, комунікаційного). У відповідному просторі мають функціонувати такі наріжні компоненти хабу, як *коворкінг-центр*, *менторська служба* та *служба з організації публічних заходів*. Як і будь-який інший, *коворкінг-центр* у мультихабі має стати співтовариством людей із різними знаннями, життєвим і професійним досвідом, які спільно або кожний окремо працюють над своїм проектом в єдиному просторі роботи і спілкування (обміну думками, оригінальними ідеями, корисними діловими контактами тощо). Резидентами цього коворкінг-центру можуть стати, приміром, учні, вчителі чи навіть представники батьківського активу того чи іншого загальноосвітнього закладу, який перебуває на етапі трансформації у громадсько активну школу. Зазначений центр можуть відвідувати активісти цієї школи для роботи над певними одиничними шкільними задумами і для спілкування з людьми зі схожими завданнями чи проектами. Простір коворкінгу

може також об'єднувати соціальних підприємців (команди та одинаків), які планують, наприклад, ширше залучення у свої організації волонтерів. Сумісно вони можуть напрацювати спосіб вирішення кожної своєї проблеми, а також заручитися підтримкою нових колег для майбутніх проектів і грантів.

Якщо вдається до теорії графів, то структуру коворкінг-центру соціального мультихабу можна представити неорієнтованим повним графом, вершини якого (V_1, V_2, \dots, V_n) – це учасники, а ребра – професійні та соціальні зв'язки (рис. 5.2).

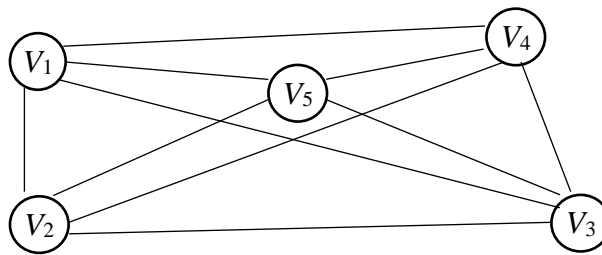

Рис. 5.2. Взаємодія учасників коворкінгу соціального мультихабу
Джерело: розроблено автором.

При цьому будь-яка вершина V_n має прямий зв'язок із кожною іншою вершиною цього графа. Такий граф означає, що взаємодія відбувається між однотипними елементами (тільки між учасниками хабу) та потенційно спрямована на кожного з них, при цьому зв'язки можуть бути як постійними, так і спорадичними.

Коворкінг-центр може пропонувати фіксовані робочі місця, забезпечені офісним приладдям, а також гостьовий формат перебування – разові, непостійні робочі місця, що, попри непостійність, теж повністю обладнані для потреб творчої і вдумливої індивідуальної чи колективної роботи. Крім того, для соціального мультихабу доречно запровадити програму коворкінг-візи, що дає можливість резидентам одного хабу працювати в коворкінг-центрах іншого. Ця опція є частиною закордонної практики коворкінгу та дедалі більше популяризується в Україні. Щонайменше кілька вітчизняних комерційних хабів із м. Київ, м. Одеса, м. Черкаси, м. Дніпропетровськ, м. Львів є учасниками глобальної програми коворкінг-візи, яка об'єднує сотні агенцій по всьому світу. Для них звичною практикою є надання безкоштовного коворкінг-сервісу резидентам хабів-партнерів з інших регіонів чи навіть країн на кількаденний строк щомісяця. В Україні формується і власна національна мережа цього руху, спільно ініційована десятьма українськими хабами

з різних міст [348]. Автор не бачить ґрунтовних причин обмеження дії програми коворкінг-візи комерційними хабами і наполягає на необхідності залучення до неї також соціальних хабів. Ця програма має значні можливості міжрегіонального та міжнародного обміну знаннями і прийомами практичної реалізації СВ.

Крім функціонування коворкінг-центру, соціальний мультихаб пропонує *менторську підтримку* активістам та ініціативним групам, які працюють в освітньому, трудовому чи комунікативному напрямі реалізації СВ. В основі менторства – взаємодія більш досвідченої та обізнаної особи з особою, яка має менший досвід і глибину знань, коли перша навчає та спонукає другу досягати визначених результатів у конкретній справі. Ця взаємодія поєднує навчання і консультування з постійним зворотним зв'язком і навіть певною мірою – з роботою психолога (в мотиваційному аспекті). Менторство нині набуває поширення у роботі комерційних хабів, у діяльності бізнес-інкубаторів тощо. Ментор допомагає бізнесменам-початківцям конкретними порадами, маючи цілісне бачення проблеми та її контексту і володіючи необхідними прийомами для конструктивного впливу на неї. Через менторів (їх публічну репутацію і ділові зв'язки) початківці часто отримують також і доступ до інших необхідних ресурсів (у т. ч. інвестиційних).

Для впровадження менторства мультихаби попередньо мають сформувані команду менторів, ініціювавши пошук відповідних фахівців серед представників громадського сектору, бізнесу, науково-педагогічних працівників, управлінців владного апарату. Такий пошук можна організувати за прикладом міжнародної мережі «Teach For All», яка залучає успішних випускників різнопрофільних вишів та молодих спеціалістів із будь-яких галузей для викладання у школах депресивних регіонів, що гостро відчувають дефіцит педагогічних кадрів. В Україні діє національний партнер цієї мережі – громадська організація «Навчай для України». Особи, які зголосилися до участі в програмі, після інтенсивної шеститижневої педагогічної та організаційної підготовки, спрямовуються цією організацією на дворічну роботу у школи сільської місцевості [349]. Автор уточнює, що для соціального мультихабу має значення не сама ця мережа, а алгоритми, які нею застосовуються для пошуку та організації роботи менторів. Водночас вона могла б

стати партнером хабу за освітнім напрямом реалізації СВ (приміром, для налагодження роботи громадсько активних шкіл у сільських громадах).

Формуванню команди менторів соціальних мультихабів може прислужитися і корпоративне волонтерство – поширений компонент політики КСВ. Очевидно, воно має особливий сенс тоді, коли пріоритетом соціальної активності бізнесу є професіоналізація громадських ініціатив. Корпоративне волонтерство передбачає допомогу знаннями та часовим ресурсом з боку співробітників комерційних інститутів окремим групам громадян і громадським організаціям, які ставлять перед собою соціальні цілі [350]. Залучені на волонтерських засадах юристи, фінансисти, бухгалтери, інший персонал і менеджмент комерційних компаній можуть виявитися ефективними менторами у структурі соціального мультихабу. Цей спосіб використання корпоративного волонтерства автор вважає більш конструктивним, ніж участь працівників компаній у тривіальних громадських акціях, на кшталт прибирання парків, роздачі благодійної допомоги тощо.

Менторський підрозділ соціального мультихабу також можна зобразити за допомогою теорії графів (рис. 5.3).

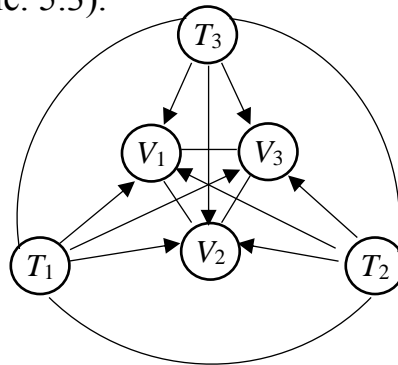

Рис. 5.3. Організація менторства у соціальному мультихабі

Джерело: розроблено автором.

Це – змішаний граф, взаємозв'язки між окремими вершинами якого є орієнтованими (між менторами T_1, T_2, \dots, T_n , з одного боку, й учасниками V_1, V_2, \dots, V_n – з іншого). При цьому взаємозв'язки між однотипними вершинами (між менторами або між учасниками) залишаються неорієнтованими. Орієнтоване ребро (дуга) графу означає власне менторську підтримку, адресовану окремому учаснику чи команді. Дуга уособлює постійну взаємодію протягом конкретного соціального проекту, яким опікується хаб. Неорієнтовані ребра можуть означати зв'язки різної

тривалості. Передбачається, що оптимальна кількість T_n у розрахунку на V_n може бути щоразу іншою залежно від змісту й цілей того чи іншого соціального проекту.

Із запрошенням до соціального мультихабу широкого кола фахівців-менторів (у т. ч. із бізнес-середовища) відкриваються технічні можливості здійснення хабом комплексної підтримки соціальних ініціатив і проектів – його перетворення на бізнес-інкубатор (акселератор) із соціальною місією. Комплексною підтримкою передбачається охопити ті ініціативи і проекти, що пропонують такі самі комплексні рішення. До прикладу, це проекти, що мають за мету реалізацію усіх соціально-економічних функцій громадсько активної школи або націлені на відтворення всіх проявів соціального підприємництва у трудовій сфері. Бізнес-інкубація й акселерація традиційно застосовуються щодо нових комерційно перспективних підприємств (часто – інноваційно орієнтованих) і передбачають експертне та фінансове сприяння їх розвитку з боку зацікавлених представників ділового середовища.

Комплексна (інкубаційна) підтримка, адаптована мультихабом до соціальних цілей, має орієнтуватися не тільки на інноваційні й ефективні, а й на довгострокові соціальні ініціативи. Охопленню того чи іншого учасника мультихабу цієї підтримкою, очевидно, передуватиме конкурсний відбір заявок і проектів, розробники яких декларують потребу у менторському супроводі. За його результатами у кожному конкретному випадку визначатиметься зміст та обсяг супроводу (щільність контакту між хабом та учасником його менторської, інкубаційної, акселераційної діяльності).

Автор припускає, що одним зі способів комплексної (інкубаційної, акселераційної) підтримки з боку соціального мультихаба може стати венчурна філантропія (так звана філантропія тісного контакту). Її активно використовують як елемент КСВ-діяльності за кордоном [351], на чому акцентував увагу також автор у попередніх працях [119, с. 159–164]. Вона означає тривалу (розраховану не на один проект) взаємодію благодійника (ментора) та бенефіціара, коли перший пропонує другому постійний консультативний супровід і стартове фінансування, а також дає можливість активно використовувати напрацьовані ним особисті, ділові та

професійні контакти [352]. Як правило, венчурні філантропи обирають об'єктом своєї уваги не окремі проекти, а громадську організацію або ініціативну групу, яка здатна генерувати серії проектів, має вагомі для філантропів соціальні пріоритети діяльності та відчуває потребу в ресурсах. Тісний контакт може мати на увазі пряму участь філантропа (ментора) у внутрішньо-організаційному менеджменті організації-бенефіціара. Якщо філантроп зацікавлений, наприклад, у розвитку соціального підприємництва, об'єктом його уваги природно стане організація чи ініціативна група, яка працює над новими бізнес-ідеями соціального спрямування. У такий спосіб соціальні підприємства, що створюються та демонструють спроможність реагувати на соціально-економічні виклики, отримують комплексний супровід налагодження своїх організаційних процесів. Це стосується і можливих способів ефективного використання найманої праці такими підприємствами, і залучення волонтерської праці, і користування високопрофесійним волонтерським резервом компаній, які виступають венчурними філантропами.

Треба визнати, що сьогодні венчурна філантропія як така (і зокрема як метод сприяння соціальному підприємництву) не стала помітною частиною КСВ-політики вітчизняного бізнесу. Проте зацікавленість загалом венчурними технологіями благодійності в Україні активно виявляють представники громадського сектору [353], що дає підстави сподіватися на подальше освоєння цієї новації, у т. ч. у соціальних мультихабах.

На додаток до коворкінгу і менторської підтримки, соціальний мультихаб має передбачити *організацію різних просвітницьких заходів*, спрямованих на розвиток ініціатив його учасників (конференції, тренінги, майстер-класи, публічні лекції відомих спікерів, бізнес-сніданки тощо). При цьому варто враховувати очікування самих учасників хабу (і коворкінгової, і менторської його ланок), а також думку залучених менторів, періодично опитуючи представників обох груп щодо тематики та формату планованих подій. Авторитетних менторів хабу можна заохочувати формувати власні лекторії і ставати незалежними спікерами (модераторами) в інших публічних акціях соціального мультихабу. Проте особлива цінність просвітницьких заходів хабу полягає в тому, щоб до звичного спілкування учасників та їх співпраці

з менторами додати нові професійні ідеї та критику із зовнішнього середовища.

З огляду на затребуваність сучасної електронної комунікації, а також на задовільну забезпеченість електронними носіями і пристроями мультимедійного зв'язку населення України треба передбачити можливості дистанційної роботи та взаємодії учасників соціального хабу. Для цього пропонується розробити специфічний комплексний електронний інтерактивний веб-ресурс (за прикладом відомого громадському загалу «Робочого стола громадського експерта», розміщеного в Інтернет-мережі [354]). Адміністратором зазначеного веб-ресурсу, природно, виступатиме соціальний мультихаб. Цей ресурс може містити: 1) методичні матеріали (у т. ч. методики самооцінки організаційної спроможності громадсько активних шкіл, соціальних підприємств, «розумних громад»); 2) базу кращих практик, описаних за єдиним зразком і класифікованих певним чином; 3) сторінку з матеріалами та засобами для інтерактивного електронного менторства; 4) форум для спілкування (в т. ч. майданчик для комунікації між західноукраїнськими та східноукраїнськими громадсько активними школами, соціальними підприємствами, громадами); 5) майданчик для краудфандингу (пошуку однодумців з матеріально-фінансовими, людськими, адміністративними ресурсами тощо); 6) постійно діючий web-круглий стіл з обміну досвідом.

Отже, зарубіжна і вітчизняна практика вказують на можливість використання мережі соціальних хабів з метою інфраструктурної підтримки стратегії реалізації СВ в Україні на організаційній платформі ППГП. При цьому доцільно розглянути питання налагодження роботи так званих мультихабів, які б охоплювали всі три стратегічні напрями реалізації СВ (освітній, трудовий і комунікаційний). Такий мультихаб має, зокрема, зосереджувати ресурси для коворкінгу, налагоджувати менторський супровід (у т. ч. дистанційний) відповідних ініціатив у рамках виконання стратегії реалізації СВ та організувати просвітницькі заходи.

5.3. Адміністративна підтримка реалізації соціальної відповідальності

Умовою повноцінного виконання стратегії реалізації СВ в Україні є розроблення відповідних заходів з її адміністративної підтримки в рамках ППГП. У цьому параграфі сформульовано загальні підходи до організації такої підтримки з огляду на соціальні пріоритети розвитку вітчизняної економіки. На переконання автора, ці підходи стосуються, по-перше, включення проблематики СВ до контексту реформи децентралізації публічного управління, по-друге, поширення ділового саморегулювання, а по-третє, використання технік і практик ігрофікації (гейміфікації) для потреб стратегії реалізації СВ (рис. 5.4).

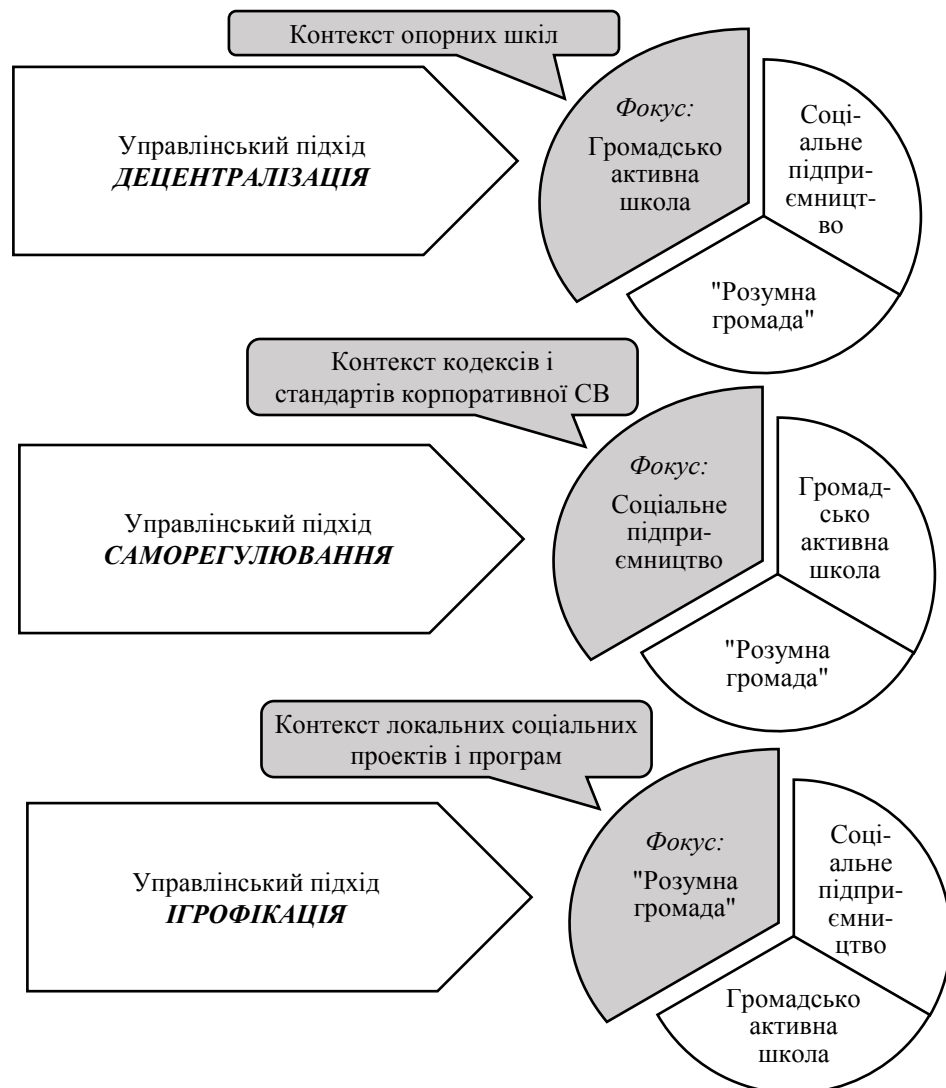

Рис. 5.4. Можливості адміністративної підтримки стратегії реалізації СВ в Україні
Джерело: розроблено автором.

Децентралізація як управлінський підхід передбачає пріоритезацію регіонального і ще більшою мірою – місцевого соціально-економічного розвитку (на противагу державному управлінню загальнонаціонального масштабу). Очікуваним підсумком започаткованої у 2014 р. в Україні реформи децентралізації публічного управління має стати набуття і розвиток місцевими громадами своєї здатності до самоорганізації та продуктивної активності, зростання кількості фінансово, інституційно та організаційно самодостатніх місцевих громад як альтернативи залежним, деморалізованим і некомпетентним в управлінських питаннях існуючим територіальним утворенням низового рівня. З цією метою було ініційовано процес добровільного об'єднання існуючих громад у перспективніші територіальні соціально-господарські спільноти. Станом на 2017 р. створено декілька сотень об'єднаних територіальних громад. Географія цього процесу різноманітна, а динаміка – доволі висока. За три роки реформування (2014–2016 рр.) місцеві бюджети зросли більш як удвічі, їх частка у зведеному бюджеті України постійно збільшується і станом на 2017 р. наблизилася до 50 %. Щонайменше шість мільйонів осіб нині проживає в об'єднаних територіальних громадах [355].

Треба зазначити, що вказана реформа відбувається не без проблем. Не всюди місцеві громади виявляються готовими до змін. Виникає дилема добровільності об'єднання громад, коли його варіанти і спосіб здійснення активно заохочуються ієрархічно вищими управлінськими органами та службами. Виконавча влада часто не виявляє бажання розглядати варіанти та конфігурації об'єднання, які б повністю враховували бажання місцевих мешканців, і наполягає на своєму баченні результатів реформування [356]. Відчувається відсутність в учасників реформи децентралізації вкрай необхідного стратегічного бачення комплексного соціально-економічного розвитку територій. Продовжується культивування та утвердження споживацьких настроїв всередині громад, які від процесів децентралізації якнайперше очікують зростання власного контролю над бюджетно-фінансовими ресурсами, а не вбачають у них передусім можливості й резерви внутрішнього розвитку. На вищих рівнях публічного управління існує ризик популістського та штучного прискорення реформи, виявлення її

фрагментарності та неузгодженості її окремих елементів [306, с. 201–221].

Однак попри всю відому критику і можливі практичні труднощі та ризики, загальна налаштованість громадськості й можновладців наводить на думку про те, що масштабна децентралізація – безальтернативний варіант розвитку країни; іншим подіям і процесам доведеться підлаштовуватися під нього. Очевидно, перспективи реалізації СВ в Україні також необхідно розглядати крізь призму децентралізації. У контексті стратегії реалізації СВ децентралізація означає, що втілення в життя цієї стратегії має залучати й орієнтуватися переважно на місцевий рівень (локальні громадські об'єднання, місцевий бізнес, органи місцевого самоврядування). При цьому не варто ігнорувати важливість участі і поважних національних інститутів (у т. ч. центральних органів влади), але локальних пріоритет має бути обов'язковим.

У розрізі можливостей децентралізації доцільно розглядати всі стратегічні напрями (освітній, трудовий і комунікаційний). Але освітній компонент стратегії найбільш очевидним чином перехрещується з децентралізаційною реформою, адже зміни в управлінні освітньою галуззю становлять окремий перелік завдань цієї реформи. Перспективним видається і включення до них проблематики функціонування громадсько активних шкіл. За авторським баченням, з одного боку, передача на рівень місцевих громад значної частини публічно-владних повноважень і необхідних для їх реалізації ресурсів, ймовірно, сприятиме розвитку руху громадсько активних шкіл. Оскільки їх діяльність зосереджена довкола життя тієї чи іншої громади, то очікуване зростання добробуту громад приноситиме безпосередню користь школам. З іншого боку, школи самі можуть стати вагомим чинником успіху децентралізаційних заходів, роз'яснюючи місцевому населенню зміст реформи та долучившись до громадського контролю над відповідними управлінськими процесами.

Нові перспективи громадсько активних шкіл виявляє функціонування мережі опорних навчальних закладів та їх філій. Як відомо, опорні школи мають стати альтернативою малокомплектним школам у сільських громадах і забезпечувати знаннями учнівський контингент основної та старшої середньої

школи. Ліквідовані малокомплектні заклади мають поступово перетворитися на філії опорних шкіл, залишивши за собою функції початкової школи (або початкової і основної). Примітно, що загальні цілі діяльності опорних і громадсько активних шкіл тотожні – забезпечення якісної і доступної освіти, а також підвищення ефективності використання ресурсів. З огляду на те, що опорні навчальні заклади, відповідно до чинного законодавства, обираються на конкурсних засадах, добрий шанс отримати статус опорних мають саме громадсько активні школи. Їх функціональні особливості, описані у параграфі 4.2, можуть виявитися вагомими конкурсними перевагами. Однак і статус філії опорного закладу є цілком прийнятним та навіть бажанішим для громадсько активної школи, адже будь-який опорний заклад, імовірно, буде пріоритетом фінансово-ресурсного забезпечення з боку суб'єктів управління освітньою галуззю. Тоді як в аспекті ресурсів та можливостей розвитку формат громадсько активної школи може виявитися більш корисним саме для філій.

Із ідеологією децентралізації тісно пов'язаний концепт *саморегулювання*. Якщо децентралізація втілює територіальний аспект сучасного управління соціоекономічними процесами, то саморегулювання стосується галузевого й організаційного аспектів, уособлюючи високий ступінь глибини (деталізації) децентралізованого управління. На практиці цей концепт реалізується як управлінський підхід і як особлива сфера діяльності. За результатами аналізу фахових джерел можна узагальнити, що у першому контексті саморегулювання означає регулювання виробничих, фінансових та інших економічно значущих відносин між суб'єктами ринку на засадах самоорганізації, тобто без безпосереднього втручання державних регуляторних органів. Цей підхід може використовуватися різними зацікавленими структурами для широкого спектра економічно-організаційних цілей (наприклад, для лобіювання економічно значущих рішень, для організованого підвищення кваліфікації учасників ринку, для нормотворчої діяльності в межах тієї чи іншої галузі чи сегмента ринку, для внутрішньогалузевого контролю за дотриманням встановлених правил господарювання, для вирішення спорів між учасниками ринку тощо). У цьому розумінні воно семантично близьке поняттю

самоврядування (галузевого, організаційного, професійного) [16, с. 295–296].

У другому контексті саморегулювання – це чітко окреслена і відособлена від інших напрямів ділової активності діяльність інститутів зі спеціальним статусом – саморегулювальних організацій. Вони уповноважені державою на реалізацію вичерпного переліку регуляторних цілей, засновані на членстві суб'єктів підприємництва одного виду економічної діяльності (однієї професійної когорти). Саморегулювальні організації створюються, насамперед, для формалізації (визнання державою) регуляторних повноважень і спроможності бізнесу конкретної спеціалізації, для виконання ними дорадчих функцій щодо державних регуляторів, для організації колективного захисту спільних інтересів їх членів у відносинах із державою, для кодифікації вузькопрофесійних правил і стандартів, а також для контролю за дотриманням їх вимог у середовищі членів організацій (про ці організації побіжно йшлося у параграфі 2.4). Державні регуляторні органи встановлюють із саморегулювальними організаціями правові стосунки з метою оптимізації державних функцій і відтворення прийняттого для себе сценарію лібералізації ринку. Природно, що саморегулювання як управлінський підхід визначає існування формально інституціоналізованих і спеціально уповноважених саморегулювальних організацій. Але практика свідчить, що воно не обмежується організаціями зі спеціальним статусом.

В Україні можливості саморегулювання використовуються недостатньо. Чинне законодавство допускає функціонування саморегулювальних організацій лише у 15-ти видах діяльності, серед яких: оцінка земель і землеустрій; архітектурна діяльність; діяльність на оптових ринках сільськогосподарської продукції; професійна діяльність на ринку цінних паперів; страхова діяльність; діяльність організацій / об'єднань працедавців тощо [357]. Серед засновників та учасників саморегулювальних організацій можуть бути і юридичні, і фізичні особи (у т. ч. індивідуальні підприємці). Загалом практики констатують численні прогалини, безсистемність і суперечливість законодавства щодо саморегулювання. Законодавцями досі не запропоновано єдиного розуміння цілей його здійснення. Відсутні універсальні критерії та чіткі процедури набуття

статусу саморегульованої організації. Давно обговорюється питання про необхідність і доцільність існування спеціальної організаційно-правової форми для потреб саморегулювання. Але чинні норми нині по-різному для різних сфер визначають організаційно-правові форми саморегульованої організації, найбільш поширеною з яких нині є громадська організація [358].

Крім того, в експертному середовищі навіть висловлюються сумніви щодо законності багатьох нормативно-правових актів, якими унормовується саморегулювання [357]. Очікується, що воно отримає суттєві стимули для розвитку з прийняттям рамкового Закону України, робота над яким триває з 2010 р., але теж позбавлена категоріальної однозначності та єдності підходів.

Незважаючи на такий стан речей, саморегулювання в країні провадиться та розвивається. Оперуючи офіційною інформацією, його дослідники зазначають, що сьогодні саморегульовані організації діють у п'яти із 15-ти передбачених законом видів діяльності. За авторським спостереженням, однією з найбільш прогресивних щодо саморегулювання сфер ділової активності є діяльність професійних учасників фондового ринку. Для них, зокрема, прямо передбачений кодекс професійної етики як елемент саморегулювання [359]. За окремими видами діяльності (медицина, освіта, наука) типовим є існування низки організацій, що функціонально і за характерними ознаками здійснюють саморегулювання, але не мають спеціальний статус саморегульованої організації (непоіменовані саморегульовані організації) [360]. До таких інститутів інколи відносять, наприклад, Національну академію наук України. Це доводить практичну нетотожність саморегулювання як управлінського підходу і як сфери діяльності формальних саморегульованих інститутів.

Власне зазначена нетотожність, на додаток до звичайної організаційної логіки, формує підстави для вільного застосування саморегулювання в контексті стратегії реалізації СВ в Україні. Для такого застосування немає необхідності створювати спеціальні організаційні одиниці чи добиватися від державних органів спеціального статусу для зацікавлених інститутів та осіб. Натомість останнім варто послідовно й настирливо використовувати саморегулювання як управлінський підхід, що рано чи пізно поставить питання про необхідність його формалізації з боку держави у

прив'язці до соціально-економічної проблематики СВ.

Оскільки саморегулювання здебільшого зосереджене на потребах бізнес-інститутів, то від нього найбільшого поштовху для розвитку можна очікувати саме у стратегічному компоненті соціального підприємництва. Треба визнати, що існуючі в Україні фундації та центри підтримки соціального підприємництва вже зараз можуть з певною умовністю вважатися організаційними осередками саморегулювання цієї діяльності. Те ж саме можна стверджувати і про соціальні хаби, які інституційно часто влаштовані саме як соціальні підприємства і нерідко спрямовані на розвиток цього виду діяльності. За авторським баченням, через соціальні хаби саморегулювання має актуалізуватись і для освітнього та комунікаційного компонентів стратегії реалізації СВ в Україні. Водночас не слід заперечувати можливість автономного об'єднання з метою саморегулювання як громадсько активних шкіл, так і «розумних громад».

Із аналізу спеціалізованої літератури випливає, що потенціал саморегулювання є чи не найбільшим у частині розроблення та консенсусного прийняття правил і стандартів комерційної та професійної діяльності, а також щодо контролю за їх дотриманням з найменшими трансакційними витратами. Тому саморегулювання може слугувати засобом популяризації кодексів корпоративної етики та стандартів КСВ [361], зокрема тих, які спонукають традиційний комерційно орієнтований бізнес підтримувати соціальні підприємства. Наприклад, найбільш повний і прогресивний підхід до розуміння організаційної СВ та управління нею нині сформульовано у міжнародному стандарті ISO 26000 «Керівництво із соціальної відповідальності». Напрацьований з урахуванням позицій і поглядів безпрецедентної кількості фахівців із різних куточків світу, він фіксує глобальну згоду щодо термінології і розуміння СВ організації як інструмента сталого розвитку. Характерно, що ISO 26000 сферою реалізації СВ організації проголошує не власне організаційну діяльність (як зазвичай декларувалося раніше в інших документах подібного змісту), а взаємини між організацією та її стейкхолдерами. Серед іншого, цей документ встановлює, що організація має співробітничати зі стейкхолдерами за такими напрямками: права

людини, наймана праця, захист довкілля, добросовісна ділова практика, культура споживання, розвиток місцевих громад [362]. Останній напрям передбачає активність корпорації щодо розширення можливостей зайнятості на території її ділової присутності, підтримання локальних громадських ініціатив, інвестиції у місцеву інфраструктуру тощо. Як свідчить закордонна практика [363], саме цей напрям зосереджує в собі зусилля бізнесу зі сприяння соціальному підприємництву.

Для реалізації СВ в Україні вартий уваги підхід, заснований на *ігрофікації* (*гейміфікації*) управлінських процесів. Ігрофікація передбачає застосування елементів гри (ситуаційної імітації) як різновиду творчої діяльності людини в неігрових обставинах реального життя [364]. Такими елементами є дотримання певного умовного сценарію та ролей, виконання деякої місії, моніторинг досягнень, система балів, прогрес за рівнями, нагороди і заохочення, випробовування (челендж), колекціонування (здобування) матеріальних чи віртуальних об'єктів (у т. ч. статусів), ігрові альянси з іншими учасниками гри тощо ³⁶⁵. Цими елементами акцент у діяльності суб'єктів зміщено із примусу чи зобов'язання (покарання за невідповідність нормам) до самоактивності та формування соціальної причетності (визнання та заохочення зусиль із дотримання норм).

Дослідниками встановлено, що в неігрових (у т. ч. економічно значущих) ситуаціях ігрофікація достеменно застосовується принаймні від початку ХХ ст. Однак тільки з появою та популяризацією відеоігор (а згодом – онлайн-ігор) вона отримала справжнє поширення як засіб вирішення дійсних життєвих проблем. Відео- й онлайн-формат дозволили глибоко збагнути структурні та видові особливості ігор, а також психологію / типажі їх учасників. Масштаби індустрії відео- й Інтернет-ігор і захоплення ними поставили перед багатьма практиками питання про оцінку переваг і можливостей гри в широких масштабах. Було виявлено, що елементи гри якнайкраще сприяють добровільному та свідомому залученню осіб і соціальних груп до тих чи інших дій у повсякденному житті (стимулюючи та підтримуючи їхній інтерес), формують суб'єктивну задоволеність (від естетики гри та ігрового процесу, від індивідуальних чи колективних досягнень, від комунікації тощо), здатні мотивувати і безболісно трансформувати деструктивні

звички (в т. ч. соціальні), ефективно протистояти рутині в робочих процесах, забезпечити конструктивну змагальність між учасниками і навпаки, за необхідності згуртувати людей довкола певної цілі. У зарубіжних академічних колах активно точиться підкріплена практичними прикладами дискусія про ігрофікацію як про майбутній соціально-економічний тренд і реальний шанс збалансувати суспільну необхідність та індивідуальні пристрасті, роботу і дозвілля, повинність і добру волю, вирішити низку соціальних проблем [366; 367; 368]. Водночас ігрофікація не означає спрощення складних проблем чи безцільне відтворення штучно змодельованих ситуацій. Ігрове ставлення до складних проблем уможлиблює їх вирішення з найменшим напруженням і природною відкритістю до новацій. А вигадкування умовних об'єктів (статусів, обставин) зрештою завжди виявляється підпорядкованим практичним цілям. При цьому окремо загострюють увагу на особливостях *соціальної ігрофікації*, де міжсуб'єктна взаємодія є суттю або основною рисою процесів, що підлягають трансформації у гру.

Не існує обмеження використання ігрофікації або її окремих елементів за сферами чи видами діяльності, хоча найчастіше вона стає частиною освітніх методик з метою зацікавити та підтримувати інтерес тих, хто навчається (навчальний відеоконтент, інтерактивні завдання тощо). Також розповсюдженою є ігрофікація з маркетинговими цілями (залучення споживачів, підвищення і закріплення їх лояльності тощо). Як видається, безпосередньо для управлінських цілей ігрофікація застосовується рідше, але прикладів для цього не бракує. Приміром, вона може бути повноцінним інструментом кадрового менеджменту організації, формування корпоративної культури і т. д. [369].

В Україні є прецеденти впровадження ігрових елементів у практику публічного менеджменту державних органів найвищого рівня, але останні не ризикують відверто називати речі своїми іменами на догоду консервативним стереотипам або через незнання. Так, у 2015 р. було внесено знакові зміни у «Кодекс України про адміністративні правопорушення» в частині штрафних стягнень, які присуджуються водіям за недотримання правил дорожнього руху. Альтернативою звичним штрафам стало попереднє щорічне нарахування конкретної суми балів кожному водієві, яка

щоразу зменшується внаслідок всякого скоєного правопорушення. Лише після вичерпання індивідуального бального залишку на порушника накладається грошове стягнення. Стосовно сплати штрафу також діє заохочення: покарання вважається понесеним повністю за умови сплати порушником половини стягнення протягом кількох днів з моменту вручення йому відповідної постанови. Передбачається, що така зміна скерує азарт водіїв у конструктивне русло.

На відміну від інститутів центральної влади, органи місцевого самоврядування за сприяння громадянського суспільства і прогресивного бізнесу сміливіше долучаються до управлінської ігрофікації. Підтвердженням цього є популярність гри «Світ громад: акселератор» – першого українського настільного кооперативного соціального симулятора, розробленого Інтернет-сервісом «Світ громад» (м. Луцьк), який функціонує з 2016 р. з метою створення середовища для обміну інформацією між громадами, презентування ними інвестиційних можливостей і розвиткових проектів. Близько 70-ти місцевих громад з усіх регіонів України (крім тимчасово окупованих) виявили інтерес до цієї гри. Ними вже було проведено близько 350 публічних ігрових заходів та доведено, що гра сприяє виявленню лідерів у громаді, розвитку громадянських компетенцій молоді, формуванню підприємницької культури підприємництва, моделюванню майбутнього розвитку громади [370]. Інтерес місцевого самоврядування до цього новітнього тренду засвідчує близькість контекстів децентралізації та ігрофікації.

Зазначене створює підґрунтя для використання ігрофікації як управлінського підходу з метою імплементаційної підтримки стратегії реалізації СВ в Україні поряд із децентралізацією та саморегулюванням. Оскільки ігрофікація великою мірою залежить від електронно-комунікаційних технологій, доцільно припустити, що основним плацдармом цього використання будуть «розумні громади». Тим паче, вони традиційно вдаються до ігрофікації для вирішення своїх поточних питань. Водночас потенціал ігрофікації для цілей розвитку громадсько активних шкіл і соціальних підприємств, очевидно, так само може бути значним з огляду на її виявлені та визнані можливості в освітній галузі й у бізнесі.

У smart-громадах цей управлінський підхід, ймовірно,

застосовуватиметься для організації взаємодії стейкхолдерів, зокрема, довкола формулювання та втілення в життя соціальних програм і проектів. За цих умов важливою складовою зазначених програм / проектів мають стати зміст та умови фасилітативних зусиль (на протипагу репресивним діям) з метою утвердження зразків соціально відповідальної економічної поведінки у громаді. За авторським баченням, фасилітація у «розумній громаді» має передбачати такі аспекти: 1) освітньо-інформаційний; 2) оптимізації витрат; 3) колективно-діяльнісний. У *першому аспекті* програмно-проектний підхід націлює, приміром, на розроблення й упровадження в діяльність освітніх закладів у «розумних громадах» тематичних курсів із основ КСВ, курсів підвищення обізнаності населення про громадянські, трудові, споживчі права тощо. Формат «розумної громади» у цьому зв'язку, поперше, полегшує комунікацію між реципієнтами і продуцентами знань (тією мірою, якою цифрові технології полегшують спілкування). По-друге, цей формат надає дизайнові освітніх програм / проектів ознак краудсорсингового продукту (продукту спільної – громадівської – творчості).

Програмні та проектні ініціативи *оптимізації витрат* спрямовані на мінімізацію бар'єрів прояву соціально відповідальної економічної поведінки. Вони мають пропонувати зручну, зрозумілу і безвитратну альтернативу можливому непорядному поводженню, наприклад альтернативні способи чесної сплати податків. Формат «розумної громади» у цьому випадку забезпечує прозорість таких трансакцій (тією мірою, якою е-комунікація впливає на прозорість взаємодії).

Колективно-діяльнісний аспект соціальних програм / проектів у «розумній громаді» покликаний забезпечувати діяльнісний контекст (практичні ситуації) прояву економічної взаємності. Приміром, програмно-проектні ініціативи можуть стосуватися захисту громадського порядку зусиллями самих членів громади («народна самооборона»). Іншим програмно-проектним фокусом може стати краудфандинг – добровільне об'єднання членами громади фінансових ресурсів із певною метою: допомога постраждалим унаслідок нещасного випадку, спорудження інфраструктурних об'єктів, фінансування діяльності соціальних підприємств тощо. Формат «розумної громади» у цьому випадку сприяє оперативності організації

необхідних дій і підзвітності їх ініціаторів / виконавців.

Отже, адміністративна підтримка стратегії реалізації СВ в Україні, за авторським баченням, має узгоджуватися з процесами децентралізації публічного управління, а також спиратися на поширення практики ділового саморегулювання і доречно використання технік ігрофікації (гейміфікації). При цьому децентралізація як управлінський підхід має найбільший потенціал для освітнього компонента стратегії, саморегулювання може особливо посприяти реалізації трудового її компонента, а ігрофікація є перспективною щодо комунікаційного стратегічного компонента.

5.4. Фінансові аспекти стратегічного розвитку соціальної відповідальності

Імплементативна підтримка стратегії реалізації СВ має спиратися на відповідну фінансову основу. При цьому необхідно зважати на те, що, по-перше, провідним виконавцем стратегії є громадянське суспільство. Тому фінансова складова імплементації, вочевидь, визначатиметься специфікою діяльності цього суб'єкта. Зазначена специфіка явно проявлятиметься навіть у разі використання коштів бізнесу чи публічних фінансів. Вона означає, що фінансування стратегії загалом матиме *громадське спрямування* – на користь громадських інститутів чи на безпосередню реалізацію їх суспільно значущих планів у співпраці з партнерами з комерційного та владного секторів. По-друге, автор пропонує розглянути можливості активізації також і *громадських джерел* фінансування, потенціал яких в Україні наразі фактично ігнорується. Зрозуміло, що такі джерела не можуть бути єдиними чи пріоритетними у всіх випадках. Проте їх присутність та активне використання є бажаними, бо урізноманітнюють внутрішні (вітчизняні) ресурсні потенції для фінансового забезпечення стратегії реалізації СВ.

У попередніх розділах виявлено, що серед суб'єктів СВ саме бізнес найбільш органічно здатен створювати фінансовий капітал. Тому доречно спершу зупинитися на можливостях участі комерційних інститутів у фінансовій підтримці

стратегії реалізації СВ. З урахуванням неприпустимості зростання фіскального тиску ця участь імовірно реалізуватиметься через фінансовий напрям КСВ, а саме – через програми *соціального інвестування*, тобто вкладення бізнесом вільних ресурсів у соціально важливі (у т. ч. громадські) ініціативи. Необхідно акцентувати на тому, що соціальні інвестиції – це не беззвітна / безконтрольна благодійність із соціальним контекстом, а доцільні, належним чином розраховані та контрольовані витрати з метою отримання конкретного соціального ефекту. Для імплементаційної підтримки стратегії реалізації СВ вони можуть набувати форми грантів, цільової фінансової допомоги, пільгової позики тощо.

Треба добре усвідомлювати, що загалом вітчизняний комерційний сектор досі не став активним учасником подолання соціальних проблем, посилаючись на загальні труднощі ділової активності в країні [371; 372]. Автор поділяє поширений у фаховій літературі скепсис щодо КСВ сучасного українського бізнесу [16, с. 286–297]. Адже по-справжньому переймаються цією темою хіба що великі корпорації, які можуть собі дозволити витратити значні суми коштів на соціальні цілі, а також підприємства з іноземним капіталом, змушені дотримуватися соціальних пріоритетів материнських компаній і постійно стежити за міжнародними тенденціями у ділових відносинах.

Водночас примітними в контексті стратегії реалізації СВ і зовсім не поодинокими є практичні приклади ініціювання вітчизняним бізнесом заходів із розвитку соціального підприємництва, із забезпечення функціонування загальноосвітніх шкіл, із поширення інформаційно-комунікаційних технологій у соціальній сфері [107, с. 238; 373–374]. Так, окремі українські банки пропонують доступні кредити для соціальних підприємців. Консалтингові, енергетичні, торговельні й інші компанії надають стипендії обдарованим школярам, займаються економічною освітою учнів. На порядку денному КСВ телекомунікаційних компаній – інтеграція цифрових технологій у повсякденну роботу освітніх і медичних закладів. Звісно, масштаби цієї діяльності могли б бути більшими, а кількість соціальних проблем у країні – відповідно меншою. Важливо інше: КСВ у країні за всіма напрямками стратегії реалізації СВ (освітнім, трудовим, комунікаційним) все ж є реальністю, незважаючи на обґрунтованість

нарікань щодо несприятливості національного бізнес-клімату. Причому, за спостереженням автора, соціальна участь багатьох бізнес-інститутів сьогодні не є цілковито питанням адекватності регуляторної чи фіскальної політики владних органів. Дуже часто це – питання суб'єктивної готовності та бажання підприємців стати частиною процесу позитивних суспільних змін. Надважливим у цьому питанні є необхідність чіткого розуміння бізнесом доцільності (суспільної чи приватної корисності) здійснюваних соціальних капіталовкладень. Тут варто пригадати вражаючі масштаби фінансової мобілізації суспільства (у т. ч. бізнесу) для забезпечення української армії, яке стало гострою потребою з 2014 р. Це дає підстави говорити про реальні перспективи приватних соціальних інвестицій в Україні, впевнено виносячи за дужки дійсні стійкі недоліки регуляторної та фіскальної державної політики. Водночас вкрай бажаним є належне сприяння розвитку соціального інвестування бізнесу з боку публічної влади, враховуючи зарубіжний досвід.

Якщо розглядати перспективу цього державного сприяння в Україні, то в контексті стратегії реалізації СВ особливо доречним буде питання про фінансові гарантії з боку держави у взаємодії бізнесу з громадянським суспільством. Із закордонних джерел відомо, що такі гарантії уможливають використання соціальних облігацій (облігацій соціального впливу) – новітнього інструменту мобілізації приватних фінансів для досягнення визначених соціальних цілей [375]. Емісію соціальних облігацій, як правило, ініціює організація, основна діяльність якої спрямована на вирішення соціальних проблем (наприклад, соціальне підприємство). Таку емісію зазвичай обслуговують незалежні компетентні інститути – інвестиційні компанії та банки. Інші зацікавлені бізнес-інститути вільно купують емітовані соціальні облігації, проявляючи свою КСВ. Публічна влада у разі успіху соціальної акції, для якої залучалися кошти, зі свого боку компенсує приватному інвесторові понесені витрати з невеликим фіксованим процентним доходом або без нього. Якщо акція виявилася безрезультатною і не мала належного соціального ефекту, кошти за соціальними облігаціями інвесторам не виплачуються. Аналіз результативності соціальної акції здійснює

ще одна залучена сторона – незалежні оцінювачі [376].

Мотивація з боку держави щодо гарантування соціальних облигацій за рахунок бюджетних коштів полягає у тому, що виплати приватному інвестору є відтермінованим зобов'язанням, а залучені кошти дають змогу невідкладно ініціювати необхідні заходи соціальної політики. Якщо виконавцем цих заходів зголошується бути чи від початку є визначена громадська (недержавна) структура, то очікується, що виплати інвестору за соціальними облигаціями будуть меншими, ніж витрати на безпосередню роботу бюджетних (публічних) виконавців.

Соціальні облигації запроваджуються для фінансування соціального розвитку в багатьох країнах, часто – в порядку експерименту. Хрестоматійним є приклад Великої Британії, де у 2010 р. у такий спосіб було ініційовано фінансування програми соціальної і трудової реабілітації осіб, звільнених із місць позбавлення волі. В Україні наразі мова йде лише про перспективу такого типу облигацій. Тим часом їх умовним прототипом іноді вважають облигації внутрішньої державної позики «Військові облигації», випущені урядом у 2014 р. з метою залучення додаткових коштів для забезпечення потреб національного війська [377].

Повертаючись до контексту стратегії реалізації СВ в Україні, необхідно зазначити, що вітчизняними вченими сьогодні активно висловлюються пропозиції щодо доцільності використання соціальних облигацій для фінансового сприяння діяльності соціальних підприємств [378]. Власне тому щонайменше один компонент стратегії (трудоий), як видається, без особливих застережень у перспективі може бути охоплений фінансуванням через випуск таких облигацій.

Автор припускає, що гарантування за соціальними облигаціями може стати новим перспективним проявом КСВ в Україні. Ймовірно, комерційні структури, які бажають продемонструвати суспільству соціальну складову своєї діяльності, могли б не тільки купувати, а й гарантувати соціальні облигації соціального підприємства у разі успішного досягнення соціальних цілей. Приватні гарантії можуть практикуватись окремо або доповнювати гарантії з боку органів публічної влади. У такий спосіб спектр гарантів диверсифікуватиметься і досягатиметься економія коштів платників податків.

Як видається, зазначена фінансова новація може виявитись актуальною і для підтримки ініціатив інших соціально орієнтованих організацій, наприклад громадсько активних шкіл. У цьому разі емітентом облігацій, очевидно, стануть муніципальні органи. Муніципалітети є партнерами таких шкіл у контексті освітнього напрямку стратегії реалізації СВ відповідно до авторської аргументації із попередніх розділів. Тим часом гарантом за соціальними облігаціями, випущеними місцевою владою для громадсько активної школи, можуть виступити владні органи обласного чи центрального рівня і / або соціально відповідальний бізнес.

Обстоюючи реалістичність таких дій, нагадуємо, що органи місцевого самоврядування в Україні (зокрема, у містах) добре знайомі з практикою емісії цінних паперів з огляду на чинний і передбачений саме для них механізм випуску облігацій місцевої позики. Щоправда, в останні декілька років місцева влада майже не вдається до місцевих запозичень. Але ще у 2012 р. (напередодні футбольного чемпіонату «Євро 2012») обсяг зареєстрованих випусків облігацій місцевих позик перевищував 5 млрд грн. Фахівці стверджують, що місцеві позики відновляться внаслідок децентралізаційної реформи [379]. За авторським баченням, фахову дискусію щодо випуску соціальних облігацій органами місцевого самоврядування доцільно об'єднати з проблематикою емісії ними звичайних облігацій місцевої позики.

Запровадження інструменту соціальних облігацій може виявитися простішим завданням, якщо йдеться про комунікаційний компонент стратегії, який реалізується у «розумних громадах». Адже ці громади функціонують на основі партнерської взаємодії відразу кількох суб'єктів, здатних гіпотетично випускати такі цінні папери: органів місцевого самоврядування, соціальних підприємств, а також місцевих комерційних компаній. У «розумній громаді» існує також вибір між імовірними гарантами за соціальними облігаціями.

Варто звернути увагу на ще один нетрадиційний спосіб участі публічного сектору у фінансуванні громадських інститутів та їх суспільно значущих заходів, а саме, на відсоткову філантропію (трансфер податку). Його суть полягає в тому, що пересічний платник податку на доходи фізичних осіб отримує право переадресувати певний встановлений законом відсоток суми цього податку до

організації, яка декларує соціальні цілі або реалізує суспільних інтерес [380]. Історичним прототипом відсоткової філантропії хрестоматійно вважаються спроби вирішити проблему фінансування інституту церкви після секуляризації європейських суспільств, що тривала до середини ХХ ст. Для цього окремі країни (наприклад, Німеччина й Австрія) запровадили спеціальний церковний податок, який сплачується вірянами й адмініструється державою на користь відповідної конфесії. Інші країни (Італія й Іспанія) передбачили можливість для платників прямих податків (зокрема, прибуткового) сплачувати частину суми податку не до бюджету, а на рахунок католицької релігійної громади. Згодом в Італії до потенційних бенефіціарів було включено громади інших релігійних конфесій, державні установи й організації громадянського суспільства, хоча на практиці зберігається пріоритет саме католицьких парафій.

До італійського досвіду звернулися країни Центральної та Східної Європи після розпаду соціалістичного табору та відродження релігійних свобод і демократичних традицій. Першою у цьому питанні стала Угорщина в середині 90-х рр. ХХ ст. Дискусія, що розпочалася з окреслення проблеми фінансування інституту церкви у цій країні, завершилася визнанням не тільки необхідності широкого спектра отримувачів коштів, а і пріоритетності саме світських бенефіціарів в особі громадських організацій, що надають населенню соціальні послуги. Позитивні результати угорського уряду зумовили поширення відсоткової філантропії на початку 2000-х рр. для світських цілей у Польщі, Словаччині, Румунії, Литві тощо. Цей спосіб мобілізації коштів сьогодні активно обговорюється законотворцями і планується до впровадження у Молдові, Чехії, Македонії, Швейцарії, навіть у далекій Японії.

В Україні подібна дискусія триває з 2009 р., коли громадські активісти презентували у м. Львів підготовлений ними законопроект, призначення якого – регулювання механізму відсоткової філантропії (офіційно – трансферу податку). У 2010 р. цей документ було зареєстровано у Верховній Раді України, але невдовзі знято з розгляду через ухвалення Податкового кодексу України. У 2012 р. зацікавлені громадські організації відновили роботу у цьому напрямі.

Було напрацьовано новий рамковий законопроект і за активної позиції громадськості у 2015 р. ініційовано його розгляд у парламенті.

У цьому законопроекті, зокрема, передбачено право платника податку з доходів фізичних осіб доручити відповідним органам перераховувати на користь однієї з неприбуткових організацій 2% від суми податку, сплаченого за звітний рік. Отримати кошти може організація, що функціонує на території України у статусі неприбуткової організації не менше одного року. При цьому неприбутковими організаціями вважаються установи й організації, включені до відповідного державного реєстру за ознакою неприбутковості (громадські об'єднання, благодійні та релігійні організації, бюджетні установи тощо). Водночас законопроект уточнює, що бенефіціарами не можуть бути органи державної влади, органи місцевого самоврядування, житлово-будівельні кооперативи, об'єднання співвласників багатоквартирних будинків, політичні партії, пенсійні фонди та фонди соціального страхування, кредитні та професійні спілки, об'єднання юридичних осіб. Судячи з тексту законопроекту, перелік цих винятків є вичерпним. Процедурно трансфер податку виглядає як перерахування казначейством коштів з бюджетного рахунку на поточний банківський рахунок відповідної неприбуткової організації на основі розрахунків податкового органу, здійснених на підставі даних, що вказані в податкових деклараціях громадян.

Експертами прогнозується, що впровадження відсоткової філантропії не зменшить базу надходжень до державного бюджету [381]. Натомість воно стимулюватиме неприбуткові організації активно популяризувати свою діяльність серед населення та завойовувати його довіру, створить для них фінансову базу для нарощення обсягів і покращання якості соціальних послуг, сприятиме цільовому фінансуванню місцевих потреб (культури, освіти, охорони здоров'я), а також зростанню податкової дисципліни громадян.

Підтримуючи цю ініціативу в цілому, автор вважає, що для цілей реалізації СВ в Україні об'єкт і процедуру відсоткової філантропії треба дещо трансформувати. Так, недоцільно обмежувати сферу її застосування аспектами утримання конкретної неприбуткової організації (нехай навіть найбільш

прогресивної і дійсно вартої підтримки). Натомість трансфер податку треба орієнтувати в першу чергу на досягнення визначеного соціально-економічного результату, робота над яким може потребувати зусиль не однієї організації, а залежати від злагодженого співробітництва між кількома зацікавленими установами. З цих міркувань пріоритетним об'єктом відсоткової філантропії має стати певна програма дій або соціальний проект із визначеними цілями, строками, виконавцями, територією реалізації. Як відомо, проектна діяльність відрізняється від будь-якої іншої громадської ініціативи та процесу її втілення тим, що фокусується передусім на суспільно значущій проблемі, яка потребує вирішення, та зосереджує увагу на продуктивному використанні наявних ресурсів. При цьому господарські та функціональні запити зацікавленої установи є вторинними і повністю підпорядковані очікуваному результату вирішення проблеми.

Пропоноване уточнення об'єкта трансферу податку не тільки має сенс з огляду на забезпечення ефективності освоєння мобілізованих коштів. Воно цілковито узгоджується, зокрема, з тенденцією набуття пріоритетності програмно-цільового методу у здійсненні бюджетних видатків, яка актуалізувалася з 2002 р. на рівні державного бюджету і від 2007 р. – на місцевому рівні (на противагу відомчому / функціональному фінансуванню, що звичним чином ураховує переважно потребу бюджетних установ у коштах і значно меншою мірою зважає на результати їх діяльності) [382].

Програмне (проектне) спрямування коштів відсоткової філантропії очевидно вимагатиме і певних змін технічної процедури її здійснення. Звісно, пересічний платник податків не вникатиме у технічні нюанси проектної діяльності неприбуткової організації, приймаючи рішення про її підтримку. Очікувано він великою мірою керуватиметься суб'єктивними симпатіями. У цьому зв'язку автор пропонує два сценарії організації трансферу податку. Перший сценарій передбачає, що організації, які бачать себе потенційними реципієнтами трансферу податку, мають публічно засвідчити свою прихильність і готовність до проектного способу використання мобілізованих коштів (презентувати населенню проект, під який вони очікують на надходження

коштів). Відтак громадяни, симпатизуючи комусь, все ж оцінюватимуть не організації як такі, а проектні громадські ініціативи. Про результати освоєння отриманих коштів організації зобов'язуються публічно прозвітувати. Наявність і змістовність звіту стане умовою допуску організацій до розподілу трансферу податку у наступному фіскальному періоді.

Другий сценарій передбачає спрямування відповідними податковими органами і казначейством мобілізованих сум податку на рахунки обмеженого переліку обраних організацій, які, своєю чергою, зобов'язані здійснити селекцію та профінансувати громадські проекти і програми. За авторським баченням, такими організаціями можуть бути соціальні хаби, окремим напрямом роботи яких має стати грантування локальних ініціатив, оформлених як програми / проекти. За такого сценарію платник податків у податковій декларації указуватиме не організацію, яку хотів би підтримати, а бажаний проблемний (проектний) напрям роботи, що видається йому вартим фінансового зосередження.

Існує декілька способів розрахунку потенційної вигоди від запровадження трансферу податку на основі реальних даних [383]. Найбільш простий із них такий:

$$M = Tax \cdot r, \quad (5.1)$$

де M – сума мобілізованих коштів, Tax – сума податку на доходи фізичних осіб, r – ставка, за якою здійснюється трансфер (у згаданому законопроекті – 2%).

Так, якщо спиратися на дані 2016 р., коли надходження від податку на доходи фізичних осіб до зведеного бюджету України становили близько 139 млрд грн [384], то мобілізована сума могла б виявитися доволі значною – 2,8 млрд грн. Вона стала б можливою, якби усі платники податку скористалися правом на відсоткову філантропію. Очевидно, що такий рівень реалізації цього права є малоімовірним. Міжнародна практика свідчить, що переадресувати частину сплаченого податку воліють не більше 30–40% громадян. Своєю чергою, автор пропонує скоригувати суму потенційної вигоди від трансферу податку на рівень довіри населення України до громадських об'єднань і благодійних фондів. Цей рівень регулярно відстежується в рамках національного соціологічного моніторингу Інституту соціології НАН України. Отже, більш реалістичним є розрахунок за формулою:

$$M = Tax \cdot r \cdot Confidence, \quad (5.2)$$

де *Confidence* – частка респондентів, які довіряють зазначеним інститутам.

За підсумками 2016 р. 31% опитаних українців висловилися про переважну або цілковиту довіру до благодійних і громадських формувань. Примітно, що це значення загалом відповідає масштабам залучення платників податків до відсоткової філантропії у зарубіжних країнах. Отже, мобілізовані кошти (*M*) у 2016 р. в Україні могли б скласти суму 865 млн грн.

Треба нагадати про відомі способи безпосереднього бюджетного фінансування громадського сектору, які можуть прислужитися для фінансової підтримки стратегії реалізації СВ в Україні. До таких способів традиційно відносять пряме субсидювання (утримання), державні закупівлі товарів і послуг громадських організацій, а також цільові гранти від публічної влади, що надаються на конкурсних засадах [385]. У європейських країнах кошти національного бюджету, надані у котрийсь із цих способів, становлять значну (іноді – левову) частку у структурі доходів громадських формувань (50% і більше).

В Україні лише окремі громадські інститути (зокрема, всеукраїнські громадські організації інвалідів і ветеранів, молодіжні та дитячі громадські організації, об'єднання національно-патріотичного спрямування, фізкультурно-спортивні товариства, творчі спілки) мають право одержувати державну підтримку у вигляді бюджетних субсидій для відшкодування витрат своєї діяльності (згідно з нормами чинного Бюджетного кодексу України). На противагу цьому для основної маси громадських інститутів ще з 2002 р. передбачені конкурсні механізми отримання бюджетних коштів на національному, регіональному та місцевому рівнях. Ці кошти надаються не на утримання громадських формувань, а на виконання розроблених ними проектів. Порядок конкурсу з визначення таких проектів урегульовано Постановою Кабінету Міністрів України від 12.10.2011 р. № 1049. Пріоритетні тематичні напрями проектів, які подаються до участі у конкурсі, можуть бути різноманітними: соціально-економічний розвиток, аналітична діяльність та проведення соціологічних досліджень, екологічна безпека, протидія корупції,

профілактика правопорушень, активізація внутрішнього туризму тощо.

За аналізом фахівців, бюджетне фінансування громадського сектору в Україні неухильно зменшується попри загальне зростання бюджетних видатків в країні [386]. Крім того, державна підтримка вітчизняного громадянського сектору ніколи небула значною. Тому марно сподіватися на великі обсяги публічних фінансів для підтримки стратегії реалізації СВ. За авторським баченням, можливе пряме залучення коштів бюджету для цих цілей доцільне тільки у вигляді конкурсної підтримки. При цьому виконання стратегії не варто робити окремим пріоритетом організованих владою конкурсів проектів громадських організацій, а інтегрувати з поточними пріоритетами.

Міркуючи про громадські джерела фінансової підтримки стратегії реалізації СВ в Україні, варто вказати на краудфандинг, що має на меті здебільшого підтримку саме програм / проектів. Його суть – колективне внесення невеликих грошових сум великою кількістю осіб з використанням спеціалізованих Інтернет-платформ на користь некомерційних соціальних і культурних ініціатив, а також бізнес-стартапів і виробничих проектів. Це – глобальна складчина, учасників якої (умовно пересічних людей із натовпу – бекерів) не пов'язують між собою ні сталі особисті стосунки, ні спільний ареал (територія, країна) проживання, ні будь-який інший фактор, крім суб'єктивної зацікавленості конкретною ідеєю. Ініціатор такої ідеї попередньо має зареєструватися на відповідному Інтернет-ресурсі та докладно (структурно) описати її, аргументуючи обсяг і кожен позицію фінансової потреби. Зазвичай термін збирання необхідної суми обмежений декількома тижнями, а платежі здійснюються в електронний спосіб. Якщо за його підсумками достатньої суми мобілізувати не вдалося, усі сплачені внески повертають кожному учасникові, що зголосився допомогти.

У світі нині відбувається краудфандинговий бум. Починаючи з 2011 р., обсяги краудфандингу щорічно подвоювалися і становили 35 млрд дол. США у 2015 р. [387]. Виокремлюють такі моделі краудфандингового фінансування: краудфандинг з винагородою для бекера, який загалом найбільше практикується для підтримки творчих, культурних, спортивних проектів, а власне винагорода є

одноразовою у вигляді кінцевого продукту проекту (примірника книжкового видання, екземпляру картини тощо); краудпожертвування – для соціальних, благодійних, культурних, політичних проектів; краудінвестування – передбачає придбання бекером частки бізнесу або майна особи чи організації, що залучає кошти; краудкредитування – стосується проектів бізнес-інститутів чи приватних осіб, а бекери-кредитори отримують процентні виплати в обмін на позикові кошти (ця модель передбачає навіть іпотечні кредити) [388]. Найбільших масштабів набуло саме краудкредитування (понад 25 млрд дол. США у 2015 р.). Краудфандинг з разовою винагородою і краудпожертвування разом забезпечили 5,5 млрд дол. США.

У мережі Інтернет функціонує понад 450 сучасних краудфандингових платформ. Найбільші з них фактично конкурують за значущістю з великими інвестиційними компаніями [389]. Напевне, найвідомішою такою платформою є Kickstarter із 14 млн учасників по всьому світові. Від моменту заснування у 2009 р. нею було залучено приблизно 3,5 млрд дол. США і створено понад 300 тис. робочих місць. За мобілізовані тут кошти реалізовано близько 140 тис. технологічних, мистецьких і соціальних проектів [390]. Із Kickstarter змагається платформа Indiegogo, яку поцінують дев'ять мільйонів бекерів практично з усіх країн світу і де обсяг фінансування уже перевершив один мільярд дол. США. Позиціонуючи свої конкурентні переваги щодо Kickstarter, платформа Indiegogo пропонує особам, що реєструють тут свої ідеї для збирання коштів, додаткові сервіси (освітні, консультативні, маркетингові послуги перед стартом і після завершення краудфандингової кампанії) [391].

Піонером краудфандингу в Україні стала започаткована у 2012 р. Інтернет-спільнотою «Велика ідея» платформа «Спільнокошт», де збирають кошти для проектів у сфері охорони здоров'я, освіти, літературних і журналістських проектів, для наукових досліджень. Окремим пріоритетом визначено соціальне підприємництво. За час функціонування платформи мобілізовано більш як 13 млн грн для понад 200 ідей: середній розмір фінансової підтримки в розрахунку на один проект становив приблизно 65 тис. грн. Однак серед них є й такі, ініціатори котрих зібрали понад один мільйон гривень [392].

Крім звичних для таких платформ можливостей збирання коштів, «Спільнокошт» пропонує умови для краудфандингового фінансування діяльності неприбуткових організацій (інституційний спільнокошт). З огляду на це автор звертає увагу на очевидні асоціації між краудфандингом і відсотковою філантропією. Ймовірно, краудфандингові платформи доречно розглядати (поряд із соціальними хабами) як потенційних адміністраторів та розподільовачів трансферу податку між неприбутковими організаціями.

Na-Starte – ще одна успішна українська платформа, заснована у 2014 р. Вона нагромаджує гроші для проектів у дуже різних тематичних категоріях: від музики і книговидавання до технологій та інновацій. Серед таких інновацій можуть бути і «розумні громади». Загалом на платформі зібрано понад чотири мільйони грн. Її особливістю стала єдина в Україні безкоштовна школа краудфандингу, яка акумулює універсальні практичні поради і релевантні приклади з досвіду щодо цього способу фінансування суспільно значущих ідей [393]. Цим Na-Starte споріднена із зарубіжною платформою Indiegogo.

Слід згадати і про спеціалізовану краудфандингову платформу для освітніх проектів GoFundEd, створену для допомоги ініціативним учителям креативізувати навчальний контент і виховний простір для учнів українських шкіл. Крім фінансових ресурсів, ініціатори ідей тут теж отримують організаційну підтримку [394].

Як бачимо, і в Україні краудфандинг активно розвивається. До того ж, діючі Інтернет-платформи без будь-яких умовностей можна вважати відкритими для проектів за кожним із визначених автором компонентів стратегії реалізації СВ – освітнього (шкільного), трудового (соціально підприємницького) і електронно-комунікативного (smart-громадівського).

Разом з тим доводиться зважати на несприятливі соціально-економічні умови розвитку краудфандингу сьогодні в Україні. Найбільшою проблемою хрестоматійно позиціонується низький рівень доходів населення: громадяни часто орієнтуються переважно на поточне споживання і мало цікавляться інноваційними способами капіталовкладень. Зростанню такої зацікавленості не сприяє суспільно-політична нестабільність у країні внаслідок порушення

національних кордонів і зовнішньої агресії. Не додає оптимізму також ступінь тінізації фінансового сектору, а довіра до фінансових установ та інституційних фінансових посередників залишається вкрай низькою [395]. Своєю чергою, дослідники зазначають, що криза в державі, дійсно перешкоджаючи повноцінному розвитку краудфандингу, водночас посилює його акценти саме на проектах соціального спрямування [396]. Тобто краудфандинг в Україні, ймовірно, не скоро сприймається як напрям інвестиційної активності для заробітку, але як фінансовий важіль прискорення позитивних *соціальних змін* він вже зараз є актуальним. Власне для реалізації СВ в Україні виразні соціальні пріоритети вітчизняного краудфандингу є вкрай доречними.

З метою унаочнення потенціалу краудфандингу в Україні для потреб стратегії реалізації СВ автор пропонує звернутися до розрахунку за формулою:

$$K_{fund} = N_{smart-user} \cdot P_{min} \cdot rest, \quad (5.3)$$

де K_{fund} – загальна сума коштів, що потенційно можуть бути залучені через краудфандинг; $N_{smart-user}$ – кількість користувачів смартфонів в Україні (саме особи зі звичкою та навиком рутинного онлайн-доступу є найімовірнішими краудфандинг-донорами; крім того, смартфони самі собою є недешевими пристроями, тому певною мірою засвідчують фінансову змогу своїх власників бути такими донорами); P_{min} – підкреслено дріб'язковий (але регулярний) умовний внесок користувача смартфона на користь якоїсь із краудфандингових платформ; $rest$ – кількість вихідних і святкових днів у році (адже участь у краудфандингу не має відволікати від робочих буднів).

Щодо першого параметра доцільно скористатися даними Міжнародної дослідницької компанії Newzoo, що вивчає світовий ринок відеоігор і презентувала у 2017 р. рейтинг 50 країн із найбільшою аудиторією користувачів смартфонів. В Україні такими виявилися 10 448 тис. осіб [397]. З огляду на це значення $rest$ має відображати дані про вихідні дні та свята у 2017 р. Їх налічувалося 120, відповідно до національного календаря робочих днів. Значенням умовного краудфандингового внеску може слугувати ціна однієї

хвилини стільникового зв'язку згідно з тарифами одного із вітчизняних операторів (0,5 грн – на номери мереж операторів-конкурентів). Отже, через краудфандинг в Україні у 2017 р. можна було б акумулювати 627 млн грн, якби власники смартфонів на дозвіллі витрачали з цією метою не більш як 50 коп.

Таким чином, фінансова підтримка стратегії реалізації СВ в Україні має характеризуватися переважно громадським спрямуванням, рівно як і посиленням акцентів на громадських джерелах цієї підтримки. Така настанова зосереджує зусилля суб'єктів-партнерів передусім на проектних ініціативах інститутів громадянського суспільства. Крім того, вона зобов'язує враховувати ресурсний потенціал таких новітніх фінансових інструментів, як соціальні облигації, трансфер податку на доходи фізичних осіб, а також краудфандинг.

Висновки до розділу 5

У розділі сформульовано й обґрунтовано комплекс заходів імплементаційної підтримки стратегії реалізації СВ в Україні. Виявлено, що організаційною платформою для цієї підтримки може слугувати структура ППГП (публічно-приватно-громадського партнерства) як інноваційної форми співробітництва основних соціально-економічних інститутів. Встановлено, що в Україні складаються загальні передумови активізації розвитку цього партнерства.

Наведено аргументи на користь того, що ППГП як організаційна платформа потенційно може використовуватися для впровадження кожного з трьох компонентів стратегії реалізації СВ (освітнього, трудового і комунікаційного). Сформульовано організаційні пріоритети ППГП для потреб реалізації СВ в Україні. Перший із цих пріоритетів підкреслює вагомість продукування соціальних інновацій у структурі ППГП. Це означає, що участь інститутів громадянського суспільства слід розглядати не як простий додаток до традиційних форм співробітництва суспільних секторів, а як провідний чинник здійснення ППГП та реалізації СВ. Другим пріоритетом визначено розвиток регіональних і місцевих форм ППГП з огляду на те, що соціально-економічний вплив самої стратегії реалізації СВ зосереджено

переважно на місцевому рівні. Адже в авторському тлумаченні і громадсько активно школа, і соціальні підприємства, і «розумна громада» є локальними осередками реалізації СВ. Третій пріоритет – покладання у першу чергу на вітчизняні (внутрішні) ресурси, мобілізовані для потреб реалізації СВ у суспільно консенсусний спосіб. Четвертий пріоритет – програмно-проектні завдання (партнерські зусилля мають орієнтуватися на цілі, процес і результат соціально-економічних перетворень).

Імплементаційна підтримка стратегії реалізації СВ в Україні на базі організаційної платформи, якою виступає ППГП, має передбачати інфраструктурні, адміністративні та фінансові аспекти. На основі узагальнення вітчизняної та закордонної практики обґрунтовано можливість і доцільність використання мережі спеціальних агенцій – соціальних хабів (хабів соціальної активності) – для інфраструктурного забезпечення стратегії. Такі агенції є різновидом хабів як таких – популярних в останні роки нових осередків основної зайнятості та невимушеної взаємодії підприємливих і творчих осіб як альтернативи рутинній (шаблонній) офісній роботі. Із практики відомо, що ці осередки можуть бути влаштовані як класичні бізнес-структури (для надання платних послуг робочого місця, конференц-простору, професійних тренінгів тощо) або мати здебільшого соціальні цілі (для матеріально-технічного, кадрового, консультаційного, ресурсно-інформаційного супроводу втілення в життя різноманітних соціальних ініціатив). За спостереженням автора, рухом створення як комерційних, так і соціальних хабів нині охоплено усі основні частини території України (захід, схід, північ і південь). Власне соціальні хаби могли б слугувати наріжним елементом інфраструктурної підтримки стратегії реалізації СВ в країні. Треба звернути увагу на те, що інфраструктурне забезпечення стратегії через такі хаби відображає перший зі сформульованих у розділі функціональних пріоритетів ППГП як організаційної основи реалізації СВ, а саме, акцент на соціальних інноваціях.

Запропоновано включити освітні, трудові та комунікаційні питання реалізації СВ до порядку денного існуючих і новостворених соціальних хабів в Україні. За спільної ініціативи громадськості, бізнесу та публічної влади реальною є перспектива налагодження ефективної роботи так званих соціальних мультихабів,

діяльність яких спрямовуватиметься на всі три стратегічні напрями реалізації СВ. За авторською пропозицією, функціонування мультихабу передбачає існування трьох окремих просторів (робочих зон), пов'язаних із кожним компонентом стратегії (освітнім, трудовим, комунікаційним). У відповідному просторі має бути налагоджено, передусім, діяльність коворкінг-центру і менторської служби для суб'єктів, зацікавлених і задіяних у реалізації СВ. У розділі з використанням теорії графів розроблено модель організації коворкінгу і менторства у соціальному мультихабі. Автором також передбачено можливості електронної взаємодії учасників процесу реалізації СВ на базі спеціального інтерактивного веб-ресурсу.

Сформульовано управлінські підходи до організації імплементаційної підтримки стратегії реалізації СВ в Україні. На переконання автора, вони полягають, по-перше, в узгодженні процесу реалізації СВ із процесами децентралізації публічного управління в країні, по-друге, у використанні переваг ділового саморегулювання, а по-третє, в активному запровадженні практик ігрофікації (гейміфікації). У такій формі управлінський аспект імплементаційної підтримки стратегії реалізації СВ відображає другий зі сформульованих автором функціональних пріоритетів ПППП як організаційної платформи реалізації СВ, а саме, акцент на локальності (регіональності). При цьому автор спирається на те, що реформа децентралізації наразі загальноновизнано є основним трендом осучаснення публічного управління в країні. Тому плани щодо реалізації СВ безальтернативно мають урахувувати цей тренд. У розділі виявлено, що освітній компонент стратегії найбільше стосується децентралізаційного контексту. Зокрема, автор розглядає проблематику функціонування громадсько активних шкіл у цьому контексті (в частині діяльності опорних шкіл, запроваджуваних за реформою децентралізації).

Підкреслено, що з ідеологією децентралізації тісно пов'язаний концепт ділового саморегулювання. Децентралізація втілює територіальний аспект управління процесом реалізації СВ, тоді як саморегулювання стосується галузевого й організаційного управління. Виявлено, що попри відомі проблеми розвитку саморегулювання в Україні, є підстави розраховувати на цей управлінський підхід у контексті трудового компонента стратегії реалізації СВ, а саме, для активізації

бізнесу з метою підтримки соціальних підприємств.

Визначено доцільність використання для потреб реалізації СВ в Україні такого нетрадиційного управлінського підходу, як соціальна ігрофікація (гейміфікація), тобто застосування елементів гри в обставинах реального управління соціально-економічними процесами. Автор спирається на практичні свідчення стосовно того, що ці елементи з управлінського погляду здатні конструктивно замінити примус чи зобов'язання визначених суб'єктів їх самоактивністю і самозалученням. Власне тим самим зміцнюється потенціал децентралізації і саморегулювання. Оскільки запровадження ігрофікації, як правило, обмежене масштабом поширення електронних технологій, автор припускає, що основним об'єктом цього управлінського підходу стануть «розумні громади» (тобто комунікаційний компонент стратегії реалізації СВ). У цих громадах є сенс застосовувати ігрофікацію найперше для організації взаємодії стейкхолдерів, зокрема довкола формулювання й утілення в життя соціальних програм і проєктів, основою яких мають стати зміст та умови фасилітативних зусиль (на противагу репресивним діям) для утвердження зразків соціально відповідальної економічної поведінки.

Запропоновані параметри фінансової підтримки реалізації СВ передбачають розвиток соціального інвестування вітчизняного бізнесу (зокрема, через новітній інструмент соціальних облігацій), удосконалення інститутами публічної влади порядку адміністрування податку на доходи фізичних осіб і запровадження відсоткової філантропії на місцевому рівні, а також залучення пересічних громадян до фінансування соціальних ініціатив через краудфандингові платформи. Необхідно підкреслити, що така фінансова підтримка орієнтована переважно на внутрішні (національні) ресурси, як цього вимагає третій сформульований автором організаційний пріоритет ППГП. Тим часом четвертий пріоритет, а саме, програмно-проектні завдання однаковою мірою актуалізується і для інфраструктурного, і для адміністративного, і для фінансового аспекту імплементаційної підтримки стратегії реалізації СВ.

Основні результати дослідження, викладені у розділі 5, опубліковані в роботах: [16; 107; 158; 333–335; 361–362; 371–372].

ВИСНОВКИ

У дисертації сформовано новий науковий напрям, що полягає в інтеграції теоретико-економічних, методико-аналітичних та організаційних засад формування і реалізації полісуб'єктної соціальної відповідальності як комплексного соціоекономічного феномену в Україні. Актуальність такого напрямку зумовлена необхідністю розвитку теоретичних і практичних знань економічного змісту щодо СВ за сучасних соціально-економічних трансформацій в країні. За підсумками дослідження сформульовано такі висновки концептуального та прикладного характеру.

Соціальна відповідальність є багатозначним суспільним явищем із тривалою історією становлення і вивчення. Необхідна для його економічного дослідження комплексна методологічна схема спирається на консолідацію поведінкових (індивідуальних), суспільних (взаєминних) та історичних його аспектів. Це конкретизує загальну структуру аналізу СВ як еволюційно зумовленого цілісного економічного феномену у складі суб'єктів, що характеризуються соціально відповідальною поведінкою, економічної інстанції та предмета СВ. На останньому зосереджуються узгоджені економічно специфічні цілі суб'єктів. Інстанція же забезпечує необхідні для цього узгодження соціальні норми і заходи впливу. Між окремими суб'єктами, як і між суб'єктами й інстанцією встановлюються специфічні взаємини, які утворюють економічний феномен СВ як соціальну систему (систему відносин СВ). При цьому соціально відповідальна поведінка – це більше ніж ознака економічних суб'єктів у цій системі. Це спосіб їх існування, який забезпечує інтеграцію їх як одиничного у соціальний простір, визначає життєздатність самої системи і водночас значною мірою залежить від системного контексту. Поведінкові та суспільні аспекти СВ є взаємообумовленими і рівноважливими. Тому редукувати сутність економічного феномену СВ до одного з цих аспектів, як і спростувати зв'язок між ними, непродуктивно з погляду методології його пізнання.

Зміст складових економічного феномену СВ, як і характер їх взаємозв'язків, змінювався впродовж низки історичних етапів / епох. При цьому не можна

ототожнювати чи змішувати риси досліджуваного феномену на сучасному та більш ранніх етапах. Довільне використання еволюційно різних сутностей, так само як і взаємна підміна індивідуальних і суспільних проявів СВ чи неналежне урахування їхнього взаємозв'язку, досі залишається причиною неоднозначності / суперечливості тлумачення змісту соціальної відповідальності.

Історичні форми соціально відповідальної економічної поведінки, форми всіх елементів системи відповідальних відносин, а також історичні шаблони взаємодії цих елементів підпорядковувались еволюційній трансформації економічної суб'єктності як такої. З урахуванням цього автором виокремлено низку етапів історичного розвитку економічного змісту СВ: доекономічний; політекономічний; утилітарний; соціоекономічний (кінець ХХ – початок ХХІ ст.). На кожному з них домінувала конкретно-історична форма економічної суб'єктності, починаючи з економічних протосуб'єктів із несформованим ставленням до економічної дійсності. Переламним у ході історичного розвитку СВ слід вважати політекономічний етап – час зародження власне економічного суб'єкта зі специфічними рисами економічної ментальності і діяльності, коли з'явилися очевидні ознаки чітко окресленого економічного змісту феномену СВ. На сучасному історичному етапі з'являються підстави розглядати цей феномен як соціоекономічний, оскільки зміст економічних суб'єктності та діяльності соціалізується нині найбільше. Нинішній тип економічного суб'єкта усвідомлює власні економічні інтереси / потреби та водночас ураховує соціальні обставини і наслідки своєї діяльності.

Рівнозначними елементами соціоекономічного феномену СВ на сьогоdnішньому етапі його розвитку є поведінка взаємності суб'єктів економіки та відносини еквівалентності між ними. Взаємність однаковою мірою проявляється суб'єктами-індивідами та суб'єктами-інститутами. Останні диференційовані на громадянське суспільство, бізнес і публічну владу (державу), що виконує роль соціоекономічної інстанції та забезпечує існування ієрархії різноманітних контрактів як нинішньої історичної форми норм СВ. Відносини еквівалентності між інститутами, між індивідами та між інститутами й індивідами означають неприпустимість необґрунтованого диктату волі жодного

із суб'єктів, у т. ч. інстанції. Ці відносини дають змогу суб'єктам розраховувати на взаємно й однаково конструктивні дії візаві. Предметом діяльнісного впливу інститутів та індивідів є накопичений ними спільно соціальний капітал. Він виникає як результат тривалої історичної зміни суспільних уявлень про співвідношення індивідуальних і суспільних аспектів багатства / добробуту.

Формування соціоекономічного феномену СВ підпорядковане відповідним закономірностям. Автором виокремлено, по-перше, закономірності формування поведінки взаємності, а по-друге, – закономірності формування відносин еквівалентності. За авторським баченням, ці дві групи закономірностей мають спільне методологічне підґрунтя для теоретичного аналізу, яке уособлює поєднання основних підходів до розуміння економічної діяльності – суспільно-виробничого та трансакційного. Згідно з першим підходом, економічна діяльність традиційно розглядається як виробництво і післявиробнича активність (розподіл, обмін і споживання) з огляду на технологічну детермінованість економіки. Другий підхід тлумачить економічну діяльність як обмін правами власності (сукупність трансакцій) і підкреслює соціальну природу економіки, оскільки власність має сенс лише з огляду на її соціальну легітимацію. Поєднання цих підходів дає змогу розглядати економічних суб'єктів як суб'єктів соціальної відповідальності не лише суто в традиційному контексті господарських процесів (відповідальний виробник, споживач, платник податків, працедавець тощо), а й з позиції різноманіття економічних трансакцій як соціально детермінованої економічної взаємодії. Такий методологічний крок заповнює суттєву прогалину в економічному дослідженні СВ з акцентом на його соціоекономічному напрямі.

У роботі виявлено можливості продуктивного поєднання суспільно-виробничого та трансакційного підходів на прикладі сфери праці. Сама собою вона є серцевиною виробничих процесів. Трансакційний же підхід необхідним чином фокусує увагу на залученні учасників цих процесів до соціальної (трансакційної) взаємодії і на соціальному утвердженні трудового / виробничого результату. У такий спосіб підвищується актуальність

і розширюються можливості втілення парадигми соціалізації сфери праці (перетворення власне трудових відносин у соціально-трудові).

Маючи спільне методологічне підґрунтя для виявлення, кожна з виокремлених груп закономірностей формування СВ структурується на власній специфічній методологічній основі. Для структуризації першої групи закономірностей обрано неокласичну модель економічного суб'єкта (*REMM*-модель). Закономірності формування соціально відповідальної економічної поведінки відображають взаємозв'язок цієї поведінки і характеристик економічного суб'єкта як учасника трансакцій. Ці закономірності включають: раціональність як осмислене прагнення суб'єкта максимізувати результат діяльності, щоправда, обмежене інформаційними, когнітивними, часовими чинниками (обмежена раціональність); складний утилітаризм як усвідомлення суб'єктом необхідності максимізувати результат лише за рахунок продуктивних дій та без шкоди для інших суб'єктів (візаві); емпатію як осмислене прагнення суб'єкта стати на позицію візаві та зрозуміти його інтереси і мотиви.

На іншій методологічній основі структуровано закономірності другої групи – щодо формування системи відносин еквівалентності. Цією основою слугує діалектика функціонування трансакційного комплексу сфери праці. Обґрунтовано теоретико-економічну універсальність зазначеного комплексу: у сфері праці проявляється весь можливий спектр трансакцій: симетричних та асиметричних, торгових, управлінських, інституційних тощо. Саме тому структуровані на такій підставі закономірності формування відповідальних відносин можна вважати актуальними для економіки в цілому. Серед цих закономірностей – диференціація функцій суб'єктів у системі з огляду на ризик; меритократія як орієнтованість системи на винагородження індивідуальних здібностей та зусиль; взаємозалежність суб'єктів та необхідність координації їх зусиль в межах системи. За задумом автора, кожна із закономірностей другої групи належним чином співвідноситься з однією з трьох закономірностей першої.

Аналіз закономірностей формування відносин еквівалентності виявляє необхідність удосконалення термінологічного апарату економіки праці, зокрема

тої його частини, яка стосується особливостей співвідношення патерналістських і партнерських соціально-трудова відносин. Для позначення цих особливостей доречно вживати спеціальний термін «нелінійний (гібридний) патерналізм».

Із указаних закономірностей впливають принципи формування соціоекономічного феномену СВ. Важливо розуміти концептуальну відмінність між описаними закономірностями та принципами. Перші розкривають буття й описують статику феномену СВ, а другі відображають динаміку його формування. Закономірності допускають щодо себе лише пізнання. Водночас принципи є передумовами фактичної появи феномену СВ у соціоекономічній дійсності, допускаючи щодо себе реальний вплив (наприклад, зменшення чи збільшення інтенсивності прояву, зміщення його акцентів тощо). За аналогією із закономірностями формування досліджуваного феномену автором виокремлено дві групи принципів – щодо поведінки економічної взаємності та щодо відносин еквівалентності. Принципи першої групи – це риси суб'єкта економічної діяльності (інтенціональність, порядність і лояльність), похідні від встановлених закономірностей і водночас такі, що сприяють досягненню суб'єктом відповідності з останніми. Ці принципи треба розглядати у взаємозв'язку з атрибутами самої поведінки, тобто з проактивністю, Парето-релевантністю, синергійністю. Щодо формування відносин еквівалентності, то тут принципи є суспільними чинниками прояву зазначених продуктивних рис суб'єкта. Серед таких принципів наріжною є соціальна свобода, проте довіра та солідарність теж обов'язкові. Сутність кожного з принципів є багатоаспектною та містить, зокрема, соціальні й економічні складові.

Переваги поведінки економічної взаємності реалізуються через функціональний зв'язок між цією поведінкою та очікуваною суб'єктивною корисністю. Соціально відповідальний суб'єкт економіки як раціональних учасник трансакцій завжди прагне максимізувати власну корисність. Водночас функція останньої охоплює не лише наміри та схильності суб'єкта, а й низку зовнішніх щодо нього чинників (діяльність інстанції, вимоги її норм тощо). Вплив зовнішніх чинників опосередкований контрактами як нормами СВ, які передбачають фасилітативні, обмежувальні або заохочувальні санкції (реакції

інстанції чи інших суб'єктів). Типовий контракт може містити різну частку вказаних санкцій. Фасилітативні санкції актуалізуються, коли суб'єкт намагається самостійно оцінити переваги взаємності, та зміцнюють його внутрішню мотивацію до такої поведінки. Обмежувальні або заохочувальні реакції інстанції чи візаві уособлюють зовнішню стимуляцію суб'єкта до взаємності та актуалізуються за умови, коли його оцінювальні зусилля недостатні для створення і закріплення внутрішньої мотивації до такої поведінки.

У контексті реалізації феномену СВ прояви взаємної поведінки є специфічними для торгових і кооперативних трансакцій, відносин конкуренції, а також для трансакцій управління та раціонування. Наприклад, у стосунках конкурентів економічна взаємність скеровує їх у напрямі спільного напрацювання правил конкуренції та їх послідовного дотримання, а також у напрямі створення принципово нових товарів і послуг, що утверджує конкуренцію так званого блакитного океану та уможливорює конструктивний вихід суб'єктів зі сфери зіткнення та протиборства інтересів.

Прояви економічної взаємності є специфічними також на різних етапах процесу контрактації за кожним видом трансакцій (до, під час і після укладення контракту). На цій основі виокремлено два взаємопов'язані компоненти економічної взаємності, а саме, деонтологічну поведінку (взаємне виконання суб'єктами перед- і постконтрактних зобов'язань) і поведінку доброї волі (взаємне доцільне перевершення ними цих зобов'язань). В останньому випадку, за авторським баченням, реалізується так званий метаконтракт, у якому економічна взаємність може бути як завгодно сильною. Виокремлення та обґрунтування зазначених компонентів поведінки взаємності в контексті кожного виду трансакції є суттю запропонованого автором теоретико-економічного обґрунтування співвідношення обов'язкових і добровільних проявів СВ. Проблема розуміння цього співвідношення особливо часто виникає в ході дискусії довкола корпоративної соціальної відповідальності.

Реалізація відповідальних відносин між суб'єктами пов'язана зі специфічними економічними функціями, які кожен із них виконує щодо системи

цих відносин загалом і один щодо одного. При цьому автор звертає особливу увагу на функціональну роль громадянського суспільства, яке на рівні із публічною владою та бізнес-інститутами включене у процес створення соціально-економічних благ. Але саме його інститути ініціюють необхідні системі суспільні зміни для утвердження СВ, спонукають публічну владу як інстанцію використовувати контрактну стратегію соціально-економічного управління (на противагу експлуаторській як вкрай деструктивній), а бізнес – належним чином урахувати соціальні наслідки своєї діяльності

За особливої ролі громадянського суспільства вагомість впливу бізнесових і владних інститутів, а також індивідів є беззаперечною. Адже еквівалентність як основа системи відносин СВ на сучасному етапі її історичного розвитку зобов'язує суб'єктів сприймати та визнавати значущість соціально-економічної ролі будь-якого візаві. Саме еквівалентність уможливорює визнання належної функціональної ролі громадянського суспільства у системі відносин СВ, не допускаючи монополії впливу ні публічної влади, ні бізнесу як інституційно потужних і схильних до цього суб'єктів.

Поведінкові та суспільні прояви соціальної відповідальності по-різному співвідносяться із соціальним капіталом. Останній у системі відповідальних відносин реалізується, по-перше, як унікальний ресурс сталості прояву самої взаємної поведінки, яка перетворюється із спорадичного вольового акту одиничних суб'єктів у стійкий, поширений і самопідтримувальний поведінковий стереотип. Вступаючи у ті чи інші трансакції кожен зі своїм економічним інтересом, суб'єкти за правильної конфігурації зовнішніх та внутрішніх факторів переконуються у правильності свого вибору на користь взаємності, у достовірності очікування на взаємність візаві та на ізолювання невзаємних дій системою. Безперервно споживаючи ресурс сталості взаємної поведінки, вони одночасно багаторазово нарощують його: що більше суб'єкти проявляють зацікавленість у взаємності, то більше зростає її поширеність і тривалість у системі. Своєю чергою, тривала взаємність природно посилює взаємодію суб'єктів, усе більше інтегруючи їх до системи відповідальних відносин. Перспектива отримання корисності через тривалий прояв взаємності сама собою викликає у суб'єкта постійну готовність до

відповідальних дій. Як наслідок, фіксується автоматизм і самовідтворення поведінки взаємності, а також її доцільність для суб'єктів навіть за умови слабого контролю з боку інстанції та недосконалості контрактів.

По-друге, соціальний капітал у системі відповідальних відносин реалізується як засіб мобілізації (полегшення отримання, розміщення й узгодження) широкого спектра інших ресурсів – у т. ч. інших видів капіталу. Кожний окремий суб'єкт, спеціалізуючись на виконанні конкретної функції у системі цих відносин, отримує безперешкодний доступ до необхідних активів (у т. ч. інших капіталів). Ресурсний обмін між суб'єктами передбачає, що індивід володіє та пропонує до обміну людський капітал, бізнес – фінансовий, публічна влада – адміністративний. Громадянське суспільство пропонує і через соціальний капітал розподіляє ресурс вігоровності як конструктивне втілення пасіонарності, концентрацію здатності до соціальних інновацій, громадської активності. Еквівалентність у відносинах утворює важливість для системи кожного з перерахованих ресурсів. Проявляючи зацікавленість у ресурсах візаві, кожен суб'єкт використовує і водночас зміцнює мобілізаційний потенціал соціального капіталу як предмета СВ.

Ресурсне та мобілізаційне втілення соціального капіталу взаємодіють: перше як сталість взаємної поведінки підтримує постійність ресурсних потоків у межах другого, яке, своєю чергою, конкретизує / уречевлює переваги прояву економічної взаємності для суб'єктів у вигляді можливості доступу до людського, фінансового, адміністративного капіталів, ресурсу пасіонарності та інших благ.

З урахуванням двоїстості соціоекономічного феномену СВ і функціональної специфіки суб'єктів у системі відносин еквівалентності автором розроблено теоретичний дизайн цілісного механізму реалізації СВ в економіці. Його схематично відтворює стрічка Мебіуса, умовно сформована з двох площин, які уособлюють два рівноважливих, взаємозумовлених та взаємокерованих субмеханізми (ментальний і комунітарний). Ці механізми, плавно й постійно перетікаючи один в одного, націлені на реалізацію поведінкових і взаєминних проявів СВ в економіці. У межах ментального субмеханізму інструментальними опціями для реалізації СВ визначено освіту, працю та комунікацію. Перша є гарантом

адекватного оцінювання індивідом переваг порядного поведіння у соціоекономічному середовищі, а також значною мірою запобігає толеруванню громадянами нечесної поведінки оточуючих. В контексті поведінки взаємності працю як процес створення матеріальних і духовних благ та цінностей потрібно протиставляти бездіяльності чи деструктивній активності (наприклад, злочинству). При цьому береться за основу широке тлумачення праці як осмисленої доцільної та конструктивної діяльності (праця – це обов’язково робота за наймом чи за винагороду). Комунікація передбачає публічність індивідуальних вчинків і відкритість мотивів / передумов поведінки. Вона уможливорює зворотний зв’язок між суб’єктом та об’єктом діяння, обумовлюючи публічне оцінювання і контроль цього діяння з огляду на соціальні норми.

В основі же комунітарного механізму лежить організована належним чином співпраця інститутів із фасилітативними (сприяльними) завданнями щодо індивідів у питанні застосування останніми освітніх, трудових та комунікативних опцій. Автор навмисно акцентує на фасилітативних заходах як найменш досліджених, але затребуваних у контексті реалізації СВ, хоча не заперечує доцільність традиційних обмежувальних (каральних) чи заохочувальних заходів.

У роботі запропоновано авторську методику аналізу формування СВ як соціоекономічного феномену. У її межах комплексна система індикаторів для оцінювання формування СВ та функціонування соціально відповідальних суб’єктів економіки в Україні дає змогу робити міжкраїнові порівняння результатів у динаміці. При цьому для аналізу автором обрано країни зі спорідненим суспільно-історичним досвідом, подібними сьогоденними проблемами соціально-економічного розвитку, а також спільною (європейською) перспективою розвитку.

Індикатори диференційовано за двома групами для аналізу поведінково-індивідуальних і соціальних (взаємних) проявів СВ. У першій групі оцінка здійснюється за допомогою соціологічних і статистичних показників та описує індивідуальні поведінкові настанови СВ (порядність, лояльність тощо). Друга група використовує експертні та статистичні дані, відображаючи певний аспект якості взаємин суб’єктів (ступінь свободи, довіри та солідарності у відносинах).

Вона об'єднує три типи показників – економіко-гуманітарні, економіко-ресурсні і соціоуправлінські. У такій конфігурації система індикаторів покликана оцінити як внутрішні характеристики суб'єктів СВ, так і якість їх участі у функціонуванні системи відносин еквівалентності.

Використання при аналізі розробленої автором системи оцінювання формування СВ засвідчило, що індивідуальні суб'єкти та інститути громадянського суспільства в Україні більшою мірою, ніж решта суб'єктів, схильні проявляти соціально відповідальну економічну поведінку та брати участь у відповідних соціально-економічних відносинах. Це пов'язано з суттєвими недоліками в організації функціонування публічної влади, а також із непослідовною участю бізнесу в процесі соціалізації економічного розвитку.

З урахуванням результатів аналізу формування СВ автором сформульовано основи стратегії її реалізації як соціоекономічного феномену в Україні. Така стратегія сьогодні є вимогою часу та має орієнтуватися на розвиток настанов соціально відповідальної економічної поведінки громадян і на співпрацю соціально-економічних суб'єктів за провідної участі громадянського суспільства. На його спроможність бути в авангарді стратегічних змін вказують кількісні і вартісні оцінки, аналіз конкретних напрямів його соціоекономічного впливу. Позиції останніх як суб'єктів соціально-економічних відносин в Україні останнім часом посилюються. Вони активно включені до процесу розроблення дорожньої карти ключових реформ, мобілізують національні ресурси для забезпечення війська в умовах зовнішньої агресії, опікуються насущним вирішенням найгостріших внутрішніх соціально-економічних проблем. У найближчій перспективі соціально-економічний вплив громадянського суспільства, ймовірно, активізується.

Необхідний для стратегії реалізації СВ інструментарій охоплює засоби освітнього, трудового та комунікаційного змісту для використання громадянським суспільством у співпраці з інститутами влади та бізнесу. За освітнім напрямом шкільна освіта має визначальне значення. Основним партнером громадських інститутів при цьому є публічна влада. Спільні зусилля партнерів зосереджено довкола поширення громадсько активних шкіл – інноваційних навчальних закладів,

що функціонують на базі звичайних шкіл як загальноосвітні, ресурсні і культурні осередки життєдіяльності місцевих громад. Такі школи потенційно можуть, зокрема, посприяти охопленню широких верств населення економічною освітою, перетворення останньої на необхідну складову системи загальних, базових знань. Це уможливить доцільне зміщення акцентів в освітній діяльності зі звичайної економічної підготовки на економічне виховання, необхідне у контексті реалізації поведінкових настанов СВ як соціоекономічного феномену.

Партнером для громадянського суспільства за трудовим вектором стратегії реалізації СВ є бізнес, а найпершим засобом співробітництва громадських і комерційних інститутів – соціальні підприємства. Виокремлені у роботі можливості їх використання в контексті реалізації СВ ґрунтуються на інтеграції цього виду і способу підприємницької діяльності у соціоекономічний контекст сфери праці в Україні та передбачають, по-перше, залучення до продуктивної зайнятості категорії населення, з різних причин позбавлені можливості повноцінно працювати і забезпечувати власний добробут, по-друге, забезпечення самозайнятості для підприємливих людей, а також традиційну роботу за наймом для інших працівників, по-третє, різностороннє використання соціально-економічних переваг волонтерства. Соціальні підприємства можуть виявитися ефективнішими майданчиками використання волонтерської праці порівняно, наприклад, з інститутами громадянського суспільства – традиційними користувачами цієї праці. Такий ефект зумовлений, передусім, здатністю цих підприємств залучати до волонтерського руху фахівців (на противагу аматорам).

Комунікаційний вектор стратегії реалізації СВ передбачає співпрацю громадянського суспільства і з бізнесом, і з державою. З огляду на те, що комунікація безпрецедентним чином активізується сучасними інформаційними технологіями, основним засобом цієї співпраці визначено «розумну громаду» як практичну модель місцевого розвитку на основі широкого застосування цифрових засобів (пристроїв, рішень). Перспективність саме цифрової комунікації (е-комунікації) в Україні очевидна, зважаючи на загалом позитивну динаміку

зростання кількості Інтернет-користувачів, забезпеченості домогосподарств комп'ютерною технікою та мобільним зв'язком в останні роки.

Вивчення моделі «розумної громади» у контексті реалізації СВ дає змогу розширити традиційні уявлення про таку громаду, які зазвичай обмежують ареал функціонування зазначеної моделі містами (smart-містами) та ґрунтуються переважно на інженерній (технологічній) парадигмі розвитку останніх. Автор конструює соціально-економічний профіль «розумної громади», що актуалізується для широкого спектра поселень (міських і неміських), а також передбачає більш виражену орієнтацію моделі на розвиток людського і соціального капіталу з фокусом на громадську активність і самоорганізацію місцевого населення. На цій основі обґрунтовано перспективність ініціювання, здійснення та координації заходів соціальної політики за посередництва «розумної громади», яка залучає до управління соціальною і гуманітарною сферою широкий спектр зацікавлених суб'єктів (не тільки безпосередньо уряд і органи місцевого самоврядування). Активність суб'єктів соціальної політики у «розумній громаді» передбачає підвищену увагу до процесів створення й адміністрування соціальних програм і проектів. Соціально-економічний профіль «розумної громади», де технічно модерна комунікаційна мережа поєднується з предметною увагою стейкхолдерів до аспектів соціоекономічного розвитку, визначає інструментальне середовище для реалізації соціально відповідальної економічної поведінки електронно-комунікаційними засобами. Саме соціальне програмування і власне програмні рішення для соціально-економічного розвитку у «розумній громаді» можуть особливо посприяти формуванню і відтворенню зразків цієї поведінки. Процес розроблення програм / проектів для громади утворює фокус комунікації суб'єктів СВ, які отримують можливість дискутувати та співпрацювати в ході формулювання програмних / проектних положень, демонструючи колективну нормотворчість. Окремі тематичні соціальні проекти можуть стосуватися особливостей власне соціально відповідальної економічної поведінки у громаді, зокрема змісту і доцільності такої поведінки в актуальних для громади трансакціях.

Національну стратегію СВ в сьогоденній Україні треба сприймати як вагомому передумову активізації соціально-економічного розвитку країни та повноцінної реалізації задекларованих на найвищому управлінському рівні пріоритетів соціалізації й гуманізації вітчизняної економіки. На думку автора, вона результуватиме в інтенсифікації людського розвитку, забезпеченні умов для самореалізації індивідів і утвердженні новітніх форм суспільного договору.

При цьому необхідно усвідомлювати, що без закономірної імплементаційної підтримки ця стратегія (власне, як і сам феномен СВ) може зійти нанівець, ставши в один ряд із тривіальними соціально популістськими й ідеологічно заангажованими очікуваннями та гаслами. У роботі розроблено комплекс відповідних імплементаційних заходів, що має передбачати організаційний, інфраструктурний, управлінський і фінансовий супровід стратегії СВ. Цей комплекс необхідним чином пов'язано з ініційованими в країні реформою децентралізації і освітньою реформою, а також орієнтовано на широке залучення інститутів громадянського суспільства (у т. ч. у фінансових питаннях забезпечення стратегії СВ).

Організаційною платформою для імплементації стратегії може слугувати модернізована структура публічно-приватного партнерства (ППП). Необхідна модернізація асоціюється з посиленням соціальної спрямованості проектів ППП, а також із залученням до взаємодії державних і приватних партнерів третіх учасників – організацій громадянського суспільства. В Україні складаються загальні передумови для таких змін і, як наслідок, для еволюції публічно-приватного партнерства у публічно-приватно-громадське партнерство (ППГП) як інноваційну форму співробітництва основних соціально-економічних інститутів з метою реалізації соціальної відповідальності. Крім того, питання про розвиток ППГП постає як реакція на потребу в осучасненні системи соціального діалогу (у розширенні спектра сторін цього діалогу) за рахунок громадських утворень, відмінних від традиційних профспілок. Непрофспілкові громадські інститути в Україні демонструють інтерес і готовність долучитися до вирішення соціальних проблем сфери праці. У межах ППГП їх участь може виявитися найбільш затребуваною та максимально конструктивною для реалізації СВ.

На базі цієї платформи треба передбачити інфраструктурні, адміністративні і фінансові імплементаційні заходи. Для інфраструктурного забезпечення стратегії доцільним є використання мережі спеціальних агенцій – соціальних хабів. Перспективним є налагодження ефективної роботи так званих соціальних мультихабів, робота яких комплексно охоплюватиме і освітні, і трудові, і комунікаційні питання реалізації СВ.

Адміністративна підтримка стратегії реалізації СВ в рамках ППГП передбачає узгодження процесу реалізації СВ із процесами децентралізації публічного управління в країні, використання переваг ділового саморегулювання, активне запровадження в управлінську сферу практик ігрофікації (гейміфікації). Децентралізація виявляє нові можливості розвитку громадсько активних шкіл з метою реалізації соціальної відповідальності. Саморегулювання може слугувати засобом популяризації кодексів корпоративної етики та стандартів корпоративної соціальної відповідальності, зокрема тих, які спонукають традиційний комерційно орієнтований бізнес підтримувати соціальні підприємства.

Ігрофікація сприятиме організації взаємодії стейкхолдерів у «розумних громадах», передусім, у ході розроблення та втілення в життя соціальних програм і проектів, ціллю яких є реалізація СВ. Автор усвідомлює дискусійність та можливі обмеження (ментальні, психологічні, організаційні) цього нетрадиційного управлінського підходу в Україні. Саме через це сферу його використання у роботі звужено до функціонування «розумних громад» – таких же нетрадиційних та інноваційних за суттю. Водночас на перспективність і переваги ігрофікації вказує той факт, що її елементи вже сьогодні використовуються у практиці публічного менеджменту окремих державних органів найвищого рівня, як і органів місцевого самоврядування.

Автором розроблено засади фінансових взаємовідносин суб'єктів-учасників стратегії реалізації СВ. Ці засади визначають, по-перше, громадське спрямування мобілізованої партнерами фінансової підтримки, по-друге, враховують потенціал громадських джерел цієї підтримки, по-третє, орієнтують її переважно на внутрішні (національні) ресурси. Основними способами

фінансової підтримки імплементації стратегії є соціальне інвестування українського бізнесу (особливо через інструмент соціальних облігацій, що купуються комерційними інститутами і гарантуються органами місцевого самоврядування), залучення пересічних громадян до фінансування соціальних ініціатив через краудфандингові платформи, а також запровадження інститутами публічної влади відсоткової філантропії (трансферу податку), що вимагає змін у порядку адміністрування податку на доходи фізичних осіб. Чи не найбільший потенціал має саме останній спосіб. Його суть полягає в тому, що пересічний платник податку на доходи фізичних осіб отримує право переадресувати певний встановлений законом відсоток суми цього податку до організації, яка декларує соціальні цілі, зокрема дотичні до проблематики реалізації СВ за освітнім, трудовим, комунікаційним напрямками. В Україні експертами та законотворцями вже започатковано дискусію щодо запровадження трансферу податку. Своєю чергою, автором розраховано, що потенційна вигода від цього для потреб реалізації СВ в Україні може сягати кількисот мільйонів гривень.

Отже, важливість наукового супроводу процесу реформування вітчизняної соціоекономічної сфери актуалізує економічні дослідження соціальної відповідальності, що постає комплексним полісуб'єктним феноменом, теоретичний базис формування та реалізації якого ґрунтується на врахуванні особливостей різних економічних шкіл і підходів. Його становлення і розвиток в Україні відбувається з певними проблемами, хоча прояви СВ в українській економіці є помітними. У цьому зв'язку першочергової уваги потребують загальноосвітні, соціально-трудова, інформаційно-комунікаційні аспекти реалізації СВ. За умови належним чином організованого співробітництва основних соціально-економічних суб'єктів досліджуваний феномен має чітку перспективу в контексті реалізації соціальних завдань вітчизняної економіки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кант И. Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. Санкт-Петербург: Наука, 1995. 528 с.
2. Руссо Ж.-Ж. Об общественном договоре. Трактаты. Москва: КАНОН-пресс, Кучково поле, 1998. С. 207–212.
3. Блаженный Августин. Сповідь. Київ, 1994. 224 с.
4. Гоббс Т. Левиафан или материя, форма и власть государства церковного и гражданского. Москва: Мысль, 1964. С. 324–326.
5. Йонас Г. Принцип відповідальності. У пошуках етики для технологічної цивілізації. Київ, Лібра, 2001. 400 с.
6. Подшивалов В. Н. Социальная ответственность личности: философско-антропологический аспект: дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.13. Екатеринбург, 2009. 196 с.
7. Карпухин С. В. Социальная ответственность как философская проблема: автореф. дис. ... док. филос. наук: спец. 09.00.11. Санкт-Петербург, 2001. 39 с.
8. Звонар В. П. Формування онтологічної основи економічного дослідження феномену соціальної відповідальності // Глобальні та національні проблеми економіки. 2015. Вип. 8. URL: <http://global-national.in.ua/archive/8-2015/03.pdf> (дата звернення: 19.03.2016).
9. Осокіна Ю. С. Відповідальність соціального суб'єкта: філософський аналіз: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03. Київ, 2007. 17 с.
10. Парамонова И. М. Социальная ответственность: генезис, сущность, структура и стратегия развития (системный анализ): дис. ... канд. филос. наук: спец. 09.00.11. Санкт-Петербург, 2001. 126 с.
11. Звонар В. П. Логіка дослідження соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену // Економіка України. 2015. № 5. С. 4–16.
12. Смирнова Е. Э., Курлов В. Ф., Матюшкина М. Д. Социальная норма и возможности ее измерения // Социологические исследования. 1999. № 1. С. 97–101.

13. Институциональная экономика. Новая институциональная экономическая теория / Московский гос. ун-т им. М. В. Ломоносова / ред. А. А. Аузан. Москва, 2006. 415 с.
14. Ключевский В. О. История сословий в России: Полный курс лекций. Минск: Харвест, 2004. 208 с.
15. М'ясникова Н. О. Відповідальність у сучасних соціальних практиках: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.03. Харків, 2008. 20 с.
16. Людський розвиток в Україні: інституційне підґрунтя соціальної відповідальності : кол. моногр. / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2017. 368 с.
17. Звонар В. П. Соціальна відповідальність: еволюція системної парадигми // Формування ринкової економіки: спец. вип.: у 2 т. 2012. Т. 1. С. 461–470.
18. Звонар В. П. Економічна парадигма соціальної відповідальності: розвиток та сучасність // Соціально-трудові відносини: теорія та практика : зб. наук. праць. 2013. № 2 (6). С. 77–83.
19. Вебер М. Основные социологические понятия // Западно-европейская социология XIX – начала XX веков. Москва, 1996. С. 455–491.
20. Вейлэ К. Первобытное общество и его хозяйство / пер. А. Мейер. Санкт-Петербург: Издание П. П. Сойкина, 1914. С.14–23.
21. Аристотель. Сочинения: в 4 т. Москва: Мысль, 1983. Т. 4. С. 376–644.
22. Scudder B. The Vikings' Guide to Good Business: excerpts from the King's mirror. Reykjavik: Gudrun, 1997. 77 p.
23. Вебер М. Избранное: протестантская этика и дух капитализма / сост. Ю. Н. Давыдов, пер. М. И. Левина. 2-е изд., доп., перераб. Москва, 2006. 651 с.
24. Шмитт К. Левиафан в учении о государстве Томаса Гоббса: смысл и фиаско одного политического символа / пер. Д. В. Кузницына. Санкт-Петербург, 2006. 299 с.
25. United States Declaration of Independence: A Transcription / U.S. National Archives and Records Administration. URL: http://www.archives.gov/exhibits/charters/declaration_transcript.html (Last accessed: 17.05.2017).

26. Звонар В. П. Узагальнення теоретичних підходів до визначення категорії фонду оплати праці // Науковий вісник Полтавського ун-ту споживчої кооперації України. Серія: Економічні науки. 2010. № 4, Ч. 3. С. 158–162.
27. Рикардо Д. Начала политической экономии и налогового обложения. Глава V. О заработной плате URL: http://www.gumfak.ru/econom_html/ricardo/ricardo05.shtml (дата звернення: 06.03.2016).
28. Лахина А. П. Социальная ответственность в системе управления социально-экономической деятельностью корпорации: автореф. дис. ... канд. экон наук: спец. 08.00.05. Москва, 2009. 22 с.
29. Зильберфарб И. И. Творческий путь Шарля Фурье // Французский ежегодник, 1958. Москва: Наука, 1959. С. 295–334.
30. Скотний П. В. Креативи методологічного індивідуалізму в перспективах сучасної економічної теорії // Науковий вісник НЛТУ України. 2010. Вип. 20.7. С. 109–117.
31. Бергсон А. Творческая эволюция / пер. с фр. В. А. Флеровой. Москва: Канон-ПРЕСС – Ц, 2004. 384 с.
32. Маркузе Г. Одновимірна Людина. Дослідження ідеології розвинутого індустріального суспільства // Сучасна зарубіжна соціальна філософія. Київ: Либідь, 1996. С. 87–134.
33. Сартр Ж. П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. Москва: Политиздат, 1990. С. 319–344.
34. Baudrillard J. In the Shadow of the Silent Majorities or the End of the Social, and Other Essays. New York, NY: Semiotext (e), 1983. 128 p.
35. Бентам И. Введение в основание нравственности и законодательства. Москва: РОССПЭН, 1998. 415 с.
36. Daal Jan Van. From Utilitarianism to Hedonism: Gossen, Jevons And Walras // Journal of the History of Economic Thought. 1996. Vol. 18, Iss. 02. P. 271–286.
37. Доклад Всемирной комиссии по вопросам окружающей среды «Наше общее будущее» / ООН, Генеральная Ассамблея. URL: <http://www.un.org/ru/ga/pdf/brundtland.pdf> (дата звернення: 13.08.2016).

38. Кабан П. Історія, сьогодення та перспективи розвитку стандартизації, метрології та сертифікації в Україні // Вимірювальна техніка та метрологія. 2000. № 57. С. 101–107.
39. Becker M. C. Organizational Routines: a Review of the Literature // *Industrial and Corporate Change*. 2004. Vol. 13, № 4. P. 643–677.
40. Бернштейн Э. Условия возможности социализма и задачи социал-демократии. Санкт-Петербург: Изд. В. Врублевского, 1906. 240 с.
41. Майер Т. Демократический социализм – социальная демократия: Введение. Москва: Республика, 1993. 173 с.
42. Espin-Andersen G. *Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton (NJ, USA): Princeton University Press, 1998. P. 32.
43. The Gospel According to Andrew: Carnegie’s Hymn to Wealth / *History Matters: The U.S. Survey Course on the Web*. URL: <http://historymatters.gmu.edu/d/5767> (Last accessed: 17.03.2017).
44. Bowen H. R. *Social Responsibilities of the Businessman*. New York: Harper & Brothers, 1953. 276 p.
45. Carroll A. B. The Pyramid of Corporate Social Responsibility: toward the Moral Management of Organizational Stakeholders // *Business Horizons*. 1991. July-August. P. 39–48.
46. UNDP Human Development Report 2010. *The Real Wealth of Nations: Pathways to Human Development* / UNDP. 2010. P. 2.
47. Звонар В. П. Якість життя як соціально-економічна система // *Zeszyty naukowe uczelni Warszawskiej im. Marii Skłodowskiej-Curie*. 2015. No. 3. P. 87–99.
48. Farquhar M. Definitions of quality of life: a taxonomy // *Journal of Advanced Nursing*. 1995. Vol. 22, Iss. 3. P. 502–508.
49. Tapscott D., Williams A. *Wikinomics: How Mass Collaboration Changes Everything*. Portfolio Trade; Expanded edition, 2010. 368 p.
50. Etzioni A. The New Normal // *Sociological Forum*. 2011. Vol. 26, No. 4. P. 779–789.
51. Communitarianism // *The Cambridge Dictionary of Sociology* / ed. Bryan S. Turner. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. P. 81–83.
52. Veblen T. *The Theory of Leisure Class. Economy of Institutions*. New York, 1899. 400 p.

53. Homo institutus – Человек институциональный: коллективная монография / под ред. проф. О. В. Иншакова. Волгоград, 2005. С. 84.
54. Колот А. Соціальна відповідальність людини як чинник стійкої соціальної динаміки: теоретичні засади // Україна: аспекти праці. 2011. № 3. С. 3–9.
55. Барсукова С. Ю. Реципрокные взаимодействия. Сущность, функции, специфика // Социологические исследования. 2004. № 9. С. 20–29.
56. Granovetter M. Economic Action and Social Structure: The Problem of Embeddedness // American Journal of Sociology. 1985. Vol. 91. P. 481–510.
57. Грановеттер М. Сила слабых связей // Экономическая социология. 2009. Т. 10. № 4. С. 31–50.
58. Реутова М. Н. Принцип реципрокности в социально-сетевых отношениях: эмпирический анализ // Научный журнал Дискурс. 2017. № 8 (10). С. 113–126.
59. Этциони А. Новое золотое правило // Новая постиндустриальная волна на Западе: антология. Москва: Academia, 1999. С. 312–334.
60. Zvonar V. Curb on corruption in Ukraine: civil society's competence and agenda // Демографія та соціальна економіка. 2013. № 2 (20). С. 93–101.
61. Конституция экономической политики. Расчет согласия. Границы свободы / Д. Бьюкенен; ред. Р. М. Нуреев; пер. Ю. Н. Парамонов, А. А. Соловьева; Московско-Парижский Банк; Фонд экономической инициативы; Центр исследований постиндустриального общества. Москва, 1997. 560 с.
62. Грیشнова О. А. Соціальна відповідальність – шлях до європейської соціальної держави в Україні // Соціально-трудові відносини: теорія та практика: збірник наукових праць. 2011. № 2. С. 5–12.
63. Звонар В. П. Закономірності формування соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену // Ефективна економіка. 2016. № 4. URL: <http://www.economy.nauka.com.ua/?op=1&z=4911> (дата звернення: 17.12.2016).
64. Commons J. R. Institutional Economics // The American Economic Review. 1936. Vol. 26, No. 1. P. 237–249.
65. Капелюшников Р. И. Право собственности (очерк современной теории) // Отечественные записки. 2004. № 6. С. 20.

66. Bromley D. W. *Economic Interests and Institutions: The Conceptual Foundations of Public Policy*. New York, Oxford: Basil Blackwell, 1989. 274 p.
67. Тамбовцев В. Л. Институциональный рынок как механизм институциональных изменений // *Общественные науки и современность*. 2001. № 5. С. 25–38.
68. Радаев В. В. Экономическая борьба и социальные связи: структура конкурентных отношений в новом российском ритейле // *Экономическая социология*. Т. 10, № 1. 2009. С. 19–56.
69. Колот А. М. Соціально-трудова сфера: стан відносин, нові виклики, тенденції розвитку: монографія. Київ, 2010. 251 с.
70. Колот А. М. Соціально-трудові відносини: теорія і практика регулювання: монографія. 2-ге вид. Київ, 2008. С. 13–14.
71. Макарова М. Н. «Конец труда»: миф и реальность постиндустриализма // *Экономическая социология*. 2007. Т. 8, № 1. С. 45–52.
72. Брунер К. Представление о человеке и концепция социума: два подхода к пониманию общества // *THESIS*. 1993. Т. 1, Вып. 3. С. 51–72.
73. Саймон Г. Рациональность как процесс и продукт мышления // *THESIS*. 1993. Вып. 3. С. 16–38.
74. *Постсоветский институционализм* / ред. Р. М. Нуреев, В. В. Дементьев. Донецк: Каштан, 2005. С. 339.
75. Олейник А. Н. Институт плана и институт рынка // *Вопросы экономики*. 1999. № 4. С. 132–148.
76. Найт Ф. Х. Риск, неопределенность и прибыль / пер. с англ. М. Я. Каждан. Москва: Дело, 2003. 360 с.
77. Янг М. Возвышение меритократии // *Утопия и утопическое сознание*. Москва: Прогресс, 1991. 241 с.
78. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество: Опыт социального прогнозирования. Москва: Мысль, 1999. 956 с.
79. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва: Междунар. отношения, 1999. 256 с.

80. Гнедаш О. Мерітократія – образ майбутнього України // Українська правда. 2011. 27 травня. URL: <http://www.pravda.com.ua/columns/2011/05/27/6188243> (дата звернення: 01.11.2016).
81. Звонар В. П. Економічна феноменологія соціальної відповідальності у сфері праці // Демографія і соціальна економіка. 2012. № 1 (17). С. 60–69.
82. Zvonar V. P. Regularities and principles of social responsibility formation in labor relations // Демографія та соціальна економіка. 2014. № 2. С. 155–163.
83. Масюк О. Міфологеми соціального партнерства // Політичний менеджмент. 2008. № 8. С. 101–109.
84. Schlag P. Nudge, Choice Architecture and Libertarian Paternalism // Michigan Law Review. 2009. Vol. 108:913. P. 913–924.
85. Звонар В. П. Партнерство та патерналізм у соціально-відповідальних трансакціях найму // Економічна стратегія розвитку України у XXI столітті: теоретичні та практичні аспекти досліджень: тези VIII Міжнар. наук.-практ. конф. (2–3 грудня 2011 р., Київ). Київ, 2011. С. 23–25.
86. Звонар В. П. Принципи реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену: теоретичний аспект аналізу // Вісник Житомирського державного технологічного ун-ту. Серія: Економічні науки. 2016. № 3. С. 63–70.
87. Норт Д. Понимание процесса экономических изменений. Москва, 2010. 256 с.
88. Сёрль Дж. Рациональность в действии / пер. с англ. А. Колодия, Е. Румянцевой. Москва: Прогресс-Традиция, 2004. 336 с.
89. Янжул И. И. Экономическое значение честности (забытый фактор производства) // Избранные труды / ред. П. Г. Подкидченко. Москва: Наука, 2005. С. 402–420.
90. Вільямсон О. Економічні інституції капіталізму: фірми, маркетинг, укладання контрактів / пер. з англ. А. Олійник. Київ: АртЕк, 2001. С. 44–50.
91. Akerlof G. A. The Market for «Lemons»: Quality Uncertainty and the Market Mechanism // The Quarterly Journal of Economics. 1970. V. 84. P. 488–500.
92. Law and Economics: An Institutional Perspective / ed. W. J. Samuels, A. A. Schmid – Boston, Hague, London: Springer Science & Business Media, 2012. P. 56–57.

93. Петриченко П. А., Рудінська О. В., Яроміч С. А. Лояльність клієнтів на споживчому ринку: основні поняття і тенденції розвитку // Бізнесінформ. 2012. № 5. С. 255–257.
94. Buchanan B. Building organizational commitment: The socialization of managers in work organizations // *Administrative Science Quarterly*. 1974. Vol. 19. P. 533–546.
95. Ансофф И. Стратегическое управление. Москва: Экономика, 1989. С. 63–65.
96. Вильчинская-Бутенко М. Э. Синергичное взаимодействие субъектов трудовой организации в процессе корпоративного воспитания // *Теория и практика сервиса: экономика, социальная сфера, технологии*. 2014. № 3 (21). С. 24–32.
97. Слободянюк Л. М. Свобода людини: індивідуальний та соціальний виміри: автореф. дис. ... канд. філос. наук: спец. 09.00.13. Львів, 2007. 22 с.
98. Линдблом Ч. Рыночная система. Что это такое, как она работает и что с ней делать. Москва, 2010. С. 198–214.
99. Невидимая рука рынка / ред Дж. Итуэлл, М. Милгейт, П. Ньюмен; науч. ред. Н. А. Макашева. Москва, 2008. С. 119–126.
100. Павлов Р. Н. Институты социальной ответственности бизнеса: дис. ... канд. экон. наук: спец. 08.00.05. Москва, 2003. 216 с.
101. Маркс К. Нищета философии. / пер. В. Засулич. Москва: Эксмо, 2017. 160 с.
102. Грішнова О., Полив'яна Н. Соціальний капітал: сутність, значення, взаємозв'язок з іншими формами капіталу // *Україна: аспекти праці*. 2009. № 5. С. 19–24.
103. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки: кол. монографія / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2012. 320 с.
104. Дюркгейм Э. О разделении общественного труда. Москва, 1992. С. 57–58.
105. Луман Н. Л. Социальные системы. Очерк общей теории / пер. с нем. И. Д. Газиев. Санкт-Петербург: Наука, 2007. С. 193–240.
106. Козлова Т. З. Проблема солидарности в трех социологических традициях // *Социологические исследования*. 1997. № 5. С. 116–119.
107. Звонар В. П. Соціальна відповідальність як соціоекономічний феномен: теорія та українські реалії / Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України Київ, 2018. 288 с.

108. Беккер Г. Экономический анализ и человеческое поведение // THESIS. 1993. Вып. 1. С. 24–40.
109. Kreps D. Game Theory and Economic Modelling. Oxford: Clarendon Press, 1990. 203 p.
110. Звонар В. П. Економічна поведінка в структурі феномена соціальної відповідальності // Актуальні проблеми економіки. 2016. № 8 (182). С. 383–391.
111. Макаров А.М. Ответственное взаимодействие групп интересов как условие развития предприятия // Вестник Удмуртского университета. Серия: Экономика. 2003. Вып. 1. С. 69–77.
112. Dore R. Goodwill and the Spirit of Market Capitalism // British Journal of Sociology. 1983. No 34 (4). P. 459–482.
113. Sanders T. Love is the killer app: How to win business and influence friends. New York: Crown Business, 2003. 240 p.
114. Mitchell J. Hug Your Customers: Still The Proven Way to Personalize Sales and Achieve Astounding Results. New York, Boston: Hachette Books, 2015. P. 15–18.
115. Кропоткин П. А. Взаимная помощь как фактор эволюции. Москва: Самообразование, 2007. 240 с.
116. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло»). Москва: Прогресс, 1994. 272 с.
117. Kim W. Chan., Mauborgne R. Blue Ocean Strategy. Harvard Business Review. 2004. Vol. 82, Iss. 10. P. 76–85.
118. Звонар В. П. Економічна система соціальної відповідальності: функціонально-територіальні особливості // Демографія і соціальна економіка. 2016. № 1. С. 19–30.
119. Звонар В. П. Міжсекторне партнерство як механізм реалізації соціальної політики (на матеріалах Волинської області): дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.07. Луцьк, 2008. 267 с.
120. Система национальных счетов 2008 / Еврокомиссия, МВФ, ОЭСР, ООН, Всемирный банк. Нью-Йорк, 2012. С. 67–96.
121. Мартиненко В. М. Демократичне врядування: проблеми теорії та практики // Публічне управління: теорія та практика: зб. наук. праць. 2010. № 1. С. 16–22.
122. Класифікація інституційних секторів економіки України. Статистичний класифікатор України від 01.01.2015 р. / І. Нікітіна та ін. Київ. 40 с.

123. Стан та динаміка розвитку організацій громадянського суспільства в Україні: 2002–2013 роки: звіт за даними дослідження / упоряд.: Л. Паливода. Київ, 2014. 88 с.
124. Аузан А., Тамбовцев В. Экономическое значение гражданского общества // Вопросы экономики. 2005. № 5. С. 28–49.
125. Заостровцев А. Рентоориентированное поведение: потери для общества // Вопросы экономики. 2000. № 5. С. 31–44.
126. Агабеков Г. Б. Концепция разделения властей: история и современность. Науч.-аналит. обзор. Москва: ИНИОН, 1992. 54 с.
127. Олейник А. Н. Институциональная экономика. Москва: ИНФРА-М, 2002. 416 с.
128. Олсон М. Рассредоточение власти и общество в переходный период. Лекарства от коррупции, распада и замедления темпов экономического роста // Экономика и математические методы. 1995. Т. 31. № 4. С. 55.
129. North D. Structure and Change in Economic History. New York: Norton, 1981. P. 24.
130. Савченко І. Г. Соціальна відповідальність органів державної влади в умовах розбудови соціальної держави: автореф. дис. ... канд. з держ. упр.: спец. 25.00.01. Харків, 2007. 22 с.
131. Патнам Р. Д., Леонарді Р., Нанетті Р. Й. Творення демократії: Традиції громадянської активності в сучасній Італії / пер. В. Ющенко. Київ: Основи. 2001. С. 221.
132. Бурдые П. Формы капитала // Экономическая социология. 2002. Т. 3, № 5. С. 60–75.
133. Демків О. Б. Мережева структура соціального капіталу: автореф. дис. ... канд. соціол. наук: спец. 22.00.03. Київ, 2006. 16 с.
134. Thurow L. Investment in Human Capital. Belmont, 1970. P. 104.
135. Радаев В. В. Понятие капитала, формы капиталов и их конвертация // Экономическая социология. 2002. Т. 3, № 4. С. 20–32.
136. Васютинська О. Г. Дослідження особистісної пасіонарності в сучасній психології // Вісник Одеського національного університету. Серія: Психологія. 2012. Т. 17, Вип. 5. С. 13–20.
137. Карпенко М. П. Вигоросность как условие инноваций и фактор развития человеческого капитала // Вестник Российской академии естественных наук. 2012. № 4. С. 103–107.

138. Полищук Л., Меняшев Р. Экономическое значение социального капитала // Вопросы экономики. 2011. № 12. С. 46–65.
139. Олсон М. Возвышение и упадок народов: Экономический рост, стагфляция и социальный склероз. Москва: Новое издательство, 2013. 324 с.
140. Баткене А. Коррупция в государственном секторе // Актуальні проблеми розвитку управлінських систем: досвід, тенденції, перспективи: зб. мат. V наук.-практ. конф. (22 квітня 2010). Харків, 2010. С.64–75.
141. Верстюк С. Корупція: визначення, причини появи, вплив на економіку // Економіка України. 2001. № 3. С. 67.
142. Звонар В. П., Ткаченко Л. Г. Регулювання у сфері оплати праці // Праця і зарплата. 2011. № 7, лютий. С. 4–5.
143. Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації (кол. моногр.) / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2010. С. 224–238.
144. Шаульська Л., Якимова Н. Проблема тіньової зайнятості в контексті структурних трансформацій ринку праці // Схід. 2017. № 2. С. 28–35.
145. Звонар В. П. Теоретичний дизайн механізму реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену // Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія». Серія: Економіка. 2016. № 3 (31). С. 4–9.
146. Лібанова Е. М. Нерівність в українському суспільстві: витоки та сучасність // Економіка України. 2014. № 3. С. 4–19.
147. Билевич А. В. Система повышения квалификации и переподготовки кадров как фактор развития социально-экономического потенциала региона // Веснік Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Серія. 3: Гісторыя. Філасофія. Псіхалогія. Паліталогія. Сацыялогія. Эканоміка. Права. 2008. № 2. С. 75–78.
148. Зборовский Г. Е., Шуклина Е. А. Образование как ресурс информационного общества // СОЦИС. 2005. № 7. С. 107–113.
149. Шаульська Л. В. Панькова А. Д. Модернізація системи суспільних відносин в контексті підвищення цінності та престижу праці // Вісник Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. Економічні науки. 2015. Вип. 10. С. 354–358.

150. Окольская Л. А. Социализация с точки зрения социального конструктивизма и теорий социального воспроизводства // Вопросы воспитания. 2010. № 1 (2). С. 25–33.
151. Винограденко Г. Г., Фролова И. В. Социализация: вопросы истории и теории // Вестник Восточной экономико-юридической гуманитарной академии. 2012. № 4. С. 21–27.
152. Хананашвили Н. Л. Правосознание ребенка и легализм взрослых (экология социальных отношений) // Вопросы ювенальной юстиции. 2011. № 4. С. 15–18.
153. Звонар В. П. Соціальна відповідальність як універсальний суспільний економічний орієнтир // Політика корпоративної соціальної відповідальності в контексті сталого соціально-економічного розвитку: матеріали I Міжнар. наук.-практ. конф. (5–6 грудня 2013 р., Донецьк). Донецьк, 2013. С. 79–81.
154. Звонарь В. П. Как создать зажиточное и солидарное общество в Украине // Новое время. Общественно-политический еженедельник. 2015. 14 сентября. URL: <https://nv.ua/opinion/zvonar/kak-sozdat-zazhitochnoe-i-solidarnoe-obshchestvo-v-ukraine-68620.html> (дата звернення: 22.05.2017).
155. Звонар В. П. Параметры социально ответственной личности экономического субъекта // Экономическая теория. 2014. № 3. С. 72–81.
156. Dodds F. Multi-stakeholder partnerships: Making them work for the Post-2015 Development Agenda / UN Department of Economic and Social Affairs. URL: http://www.un.org/en/ecosoc/newfunct/pdf15/2015partnerships_background_note.pdf (Last accessed: 12.09.2016).
157. Галлямов Р. Р., Горбунова Г. Д. Отечественные и зарубежные определения понятия «межсекторное социальное партнерство»: сравнительный анализ основных подходов // Вестник Восточной экономико-юридической гуманитарной академии. 2013. № 1. С. 26–32.
158. Державний бюджет і бюджетна стратегія в умовах економічних реформ: у 4 т. Державні соціальні видатки: напрями раціоналізації та підвищення ефективності / ДННУ «Акад. фін. управління». Київ, 2011. Т. 4. С. 494–571.
159. Galbraith J. K. American Capitalism: The Concept of Countervailing Power (Classics in Economics). Transaction Publishers; New edition edition: 1993. 208 p.

160. Звонар В. П. Соціальна відповідальність бізнесу як інструмент управління якістю трудового життя // Сучасні проблеми управління виробництвом: тези доповідей V Міжнар. наук.-практ. конф. (14–15 жовтня 2010 р., Донецьк). Донецьк, 2010. С. 105–107.
161. Звонар В. П. Публічно-приватне партнерство в Україні як феномен і ресурс економіки соціальних інновацій // Соціально-економічна інтеграція України у глобальну інноваційну економіку: досвід підприємств і регіонів: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (26–27 вересня 2014 р., Черкаси). Черкаси, 2014. С. 154–157.
162. Сидорова Е. Н. Межсекторное взаимодействие как фактор гармонизации социальных отношений в регионе: дис. ... канд. соц. наук: спец. 22.00.04. Саранск, 2009. 171 с.
163. Звонар В. П. Оплата праці як елемент соціальної відповідальності роботодавців в Україні: інституціональний аспект аналізу // Формування ринкової економіки: спец. вип.: у 3 т. 2010. Т. 1. С. 297–306.
164. Звонар В. П. Заробітна плата і соціальна відповідальність роботодавців в Україні // Праця і зарплата. 2011. № 20, травень. С. 4–5.
165. Громадсько-активні школи в Україні: кроки до дій / Всеукраїнський фонд «Крок за кроком». Вид. 2-ге. Київ, 2008. 164 с.
166. Модельний закон про саморегульовані організації. Міжнародний документ від 31.10.2007. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_i51 (дата звернення: 14.02.2016).
167. Звонар В. П. Прозорість суспільних фінансів в Україні як фокус діяльності громадянського суспільства і держави // Прометей: зб. наук. праць. 2013. Вип. 3 (42). С. 244–249.
168. Звонар В. П. Публічно-приватне партнерство в Україні в контексті соціальної інноваційності розвитку // Вісник Одеського нац. ун-ту. Серія: Економіка. 2014. Т. 19, Вип. 3 / 3. С. 149–155.
169. The Legatum Prosperity Index. URL: <http://www.prosperity.com> (Last accessed: 14.06.2017).

170. European Quality of Life Surveys. URL: <http://www.eurofound.europa.eu/european-quality-of-life-surveys-eqls> (Last accessed: 14.06.2017).
171. Quality of Life Project in New Zealand's Cities. URL: <http://www.qualityoflifeproject.govt.nz/index.htm> (Last accessed: 14.06.2017).
172. World Value Survey. URL: <http://www.worldvaluessurvey.org> (Last accessed: 14.06.2017).
173. Шульга М. Уявлення населення про соціальну відповідальність // Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. / ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга; Інститут соціології НАН України. Київ, 2014. Вип. 1 (15), Т. 1. С. 186–195.
174. The European Social Survey. URL: <http://www.europeansocialsurvey.org> (Last accessed: 13.07.2016).
175. Новікова О. Ф., Дейч М. Є. Соціальна відповідальність держави: проблеми та стратегії модернізації системи управління // Соціальна економіка. 2013. № 2–3. С. 94–113.
176. Руководство по отчетности в области устойчивого развития / Global Reporting Initiative. URL: <http://www.globalreporting.org/NR/rdonlyres/D9583813-D9CD-4F9C-906B-C73035490C77/2984/1GRIG3Russian.pdf> (дата звернення: 13.07.2016).
177. The Global Competitiveness Index Dataset / The World Economic Forum. URL: http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/GCI_Dataset_2007-2017.xlsx (Last accessed: 14.07.2017).
178. CRT Principles for Business. URL: <http://www.cauxroundtable.org/index.cfm?&menuid=125&parentid=8> (Last accessed: 15.04.2017)
179. The Global Compact Differentiation Programme. URL: http://www.globalcompactnetwork.org/files/comunicazioni_annuali/linee_guida/Differentiation_program.pdf (Last accessed: 15.04.2017).
180. Прозорість і корпоративна соціальна відповідальність / І. Курінна та ін.; Центр «Розвиток КСВ». Київ, 2015. 47 с.
181. Боротьба з корупцією. Роль бізнесу в Україні: аналітична довідка / М. Саприкіна та ін.; Центр «Розвиток КСВ». Київ, 2011. 51 с.

182. Черкашина А. В., Котвіцька А. А. Дослідження сучасного стану соціальної відповідальності найбільших аптечних мереж міста Харкова / Управління правління, економіка кономика та забезпечення забезпечення якості в фармації фармації. 2014. № 2(34). С. 36–41.
183. Звонар В. П. Комплексне оцінювання реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену // Економіка України. 2017. №3. С. 68–83.
184. The history of the European Union. URL: http://europa.eu/about-eu/eu-history/index_en.htm (Last accessed: 17.03.2016).
185. European Neighborhood Policy and Enlargement Negotiations. URL: http://ec.europa.eu/enlargement/countries/check-current-status/index_en.htm (Last accessed: 11.02.2017).
186. EU Relations with Eastern Partnership. URL: http://eeas.europa.eu/eastern/index_en.htm (Last accessed: 13.11.2016).
187. Стегній О. Г. Тенденції соціальних змін в Україні та Європі за даними Європейського соціального дослідження: наукове повідомлення // Вісник НАН України. 2012. № 11. С. 24–31.
188. European Social Survey Data / European Social Survey European Research Infrastructure. URL: <http://nesstar.ess.nsd.uib.no> (Last accessed: 01.02.2016).
189. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін / ред. В. М. Ворона, М. О. Шульга; Інститут соціології НАН України. Київ, 2016. Вип. 3 (17). С. 427–545.
190. Юрина А. А. Социально-психологическая адаптация граждан, потерявших работу (на базе центра занятости населения) // Перспективы развития науки: сборник статей Международной научно-практической конференции (13 августа 2015 г, г. Уфа). Уфа: Омега Сайнс, 2015. 106–115.
191. ILOSTAT Database / International Labour Organization. URL: <http://www.ilo.org/ilostat> (Last accessed: 23.04.2017).
192. Звонар В. П. Соціальна свобода як передумова соціальної відповідальності економічних суб'єктів в Україні // Соціально-економічні проблеми і держава. 2014. Вип. 1 (10). URL: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2014/14zvpsvu.pdf> (дата звернення: 17.03.2017).

193. Freedom in the World. Methodology / Freedom House. URL: <https://www.freedomhouse.org/report/freedom-world-2015/methodology> (Last accessed: 24.05.2017).
194. Freedom in the World Aggregate Scores. / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/sites/default/files/Aggregate%20Category%20and%20Subcategory%20Scores%252c%20FIW2003-FIW2017.xlsx> (Last accessed: 23.07.2017).
195. Index of Economic Freedom Data / The Heritage Foundation. URL: <http://www.heritage.org/index/explore?view=by-region-country-year> (Last accessed: 26.06.2017).
196. Human Development Data / UNDP. URL: <http://hdr.undp.org/en/data#> (Last accessed: 24.05.2017).
197. Global Corruption Barometer Data. URL: <http://www.transparency.org/research/gcb> (Last accessed: 25.03.2017).
198. Hutchinson F., Lavers T., Wolkers M. Report on the Global Corruption Barometer 2005 / Transparency International. Berlin, 2005. P. 13
199. World Development Indicators Data. URL: <http://data.worldbank.org/indicator> (Last accessed: 22.07.2017).
200. Alonso J. A. International Migration and Development: A review in light of the crisis // UN Committee for Development Policy Background Paper. 2011. № 11 (E). URL: http://www.un.org/en/development/desa/policy/cdp/cdp_background_papers/bp2011_11e.pdf (Last accessed: 17.03.2017).
201. Chuvashov S. V. Socio-Psychological Capital, Values and Emigration Intentions of Russian Youth // Working papers by NRU Higher School of Economics. Series: Psychology. 2014. No. WP BRP 23/PSY/2014. URL: <http://www.hse.ru/data/2014/11/18/1101172793/23PSY2014.pdf> (Last accessed: 20.11.2016).
202. Fragile States Index Data / The Fund for Peace. URL: <http://fundforpeace.org/fsi/excel> (Last accessed: 14.06.2017).
203. Николаев И. А., Ефимов С. В., Марушкина Е. В. Доверие в экономике: количественная оценка: аналитический доклад. Москва, 2006. С. 16.

204. International Country Risk Guide Methodology. URL: <http://www.prsgroup.com/wp-content/uploads/2012/11/icrgmethodology.pdf> (Last accessed: 22.02.2016).
205. PRS International Country Risk Guide. URL: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/PRS.xlsx> (Last accessed: 05.02.2017).
206. Worldwide Governance Indicators Dataset. URL: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/wgidataset.xlsx> (Last accessed: 05.06.2017).
207. CAF Publications. URL: <https://www.cafonline.org/about-us/publications> (Last accessed: 22.06.2017).
208. Civil Society Organization Sustainability Index / USAID. URL: <https://www.usaid.gov/europe-eurasia-civil-society> (Last accessed: 16.08.2017).
209. About Nations in Transit / Freedom House. URL: <https://freedomhouse.org/report-types/nations-transit> (Last accessed: 14.06.2017).
210. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році» / ред. кол.: В. П. Горбулін та ін. Київ: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2016. С. 324–334.
211. Про державне стратегічне планування: проект закону від 03.11.2011 р. № 9407. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=41685 (дата звернення: 18.09.2016).
212. Національна стратегія КСВ: крок уперед / Центр «Розвиток КСВ». URL: <http://csr-ukraine.org/національна-політика> (дата звернення: 15.06.2017).
213. Костишина Т. А., Рудич Л. В. Стратегія соціальної відповідальності споживчої кооперації як складова формування людського потенціалу та забезпечення якості життя сільського населення // Україна: аспекти праці. 2015. № 6. С. 45–50.
214. Соціальна відповідальність: теорія і практика розвитку: монографія / ред. А. М. Колот; Київський нац. економічний ун-т імені Вадима Гетьмана. Київ, 2012. С. 483–496.
215. Звонар В. П. Стратегія реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену в Україні // Причорноморські економічні студії: економічний науково-практичний журнал. 2017. Вип. 18. С. 129–134.

216. Звонар В. П. Громадянське суспільство як агент соціально-економічного впливу в Україні // Демографія та соціальна економіка. 2017. № 2. С. 138–151.
217. Лібанова Е. М. Модернізація економіки України в контексті соціальних викликів // Демографія та соціальна економіка. 2011. № 1(15). С.24–37.
218. Громадянське суспільство в Україні: звіт за результатами дослідження / Л. Паливода та ін. Київ, 2016. 74 с.
219. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: доповідь / В. О. Кулик та ін.; Нац. ін-т стратегічних досліджень. Київ, 2012. URL: http://www.niss.gov.ua/public/File/2012_nauk_an_rozrobku/stan_poz_gp_sus.pdf (дата звернення: 18.09.2016).
220. Опалько Ю. В. Відкритість і прозорість у діяльності громадських об'єднань: стан, проблеми, перспективи вирішення: аналітична записка / Нац. ін-т стратегічних досліджень. Київ, 2015. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/2132> (дата звернення: 18.09.2016).
221. Ляпін Д., Паливода Л. Оцінка соціального та економічного внеску благодійних організацій України в економіку країни. Київ, 2013. 24 с.
222. Державна служба статистики України. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 11.02.2017).
223. Красносільська А. Показники розвитку громадянського суспільства України у європейському контексті // Громадянське суспільство. 2012. № 1 (19). С. 4–6.
224. Salamon L. M. Putting the civil society sector on the economic map of the world // *Annals of Public and Cooperative Economics*. 2010. Vol.81, № 2. P. 167–210.
225. Dollery B., Wallis J. Economic Theories of the Voluntary Sector: a survey of Government Failure and Market Failure Approaches // *University of Otago Economics Discussion Papers*. 2002. No. 0208. URL: <https://ourarchive.otago.ac.nz/bitstream/handle/10523/986/DP0208.pdf?sequence=3&isAllowed=y> (last accessed 12.04.2017).
226. Звонар В. Громадянське суспільство як суб'єкт політики людського розвитку в Україні // *Spoleczno-kulturowe problemy rozwoju spoleczenstw Polski i Ukrainy*. Warszawa: Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie, 2013. P. 25–34.

227. Пластовий портал. URL: <http://www.plast.org.ua/about/plast> (дата звернення: 18.09.2016).
228. Ресурсний Центр «Гурт». Блоги. Самодопомога. URL: <http://gurt.org.ua/blogs/keywords/самодопомога> (дата звернення: 18.09.2016).
229. Центр «Розвиток КСВ». URL: <http://csr-ukraine.org/about.html> (дата звернення: 18.09.2016).
230. Центр громадянського представництва «Життя». URL: <http://center-life.org> (дата звернення: 18.09.2016).
231. Благодійний фонд «Пацієнти України». URL: <http://patients.org.ua> (дата звернення: 17.12.2016).
232. Балацька А., Сушко О., Шевченко Т. Громадська експертиза: теоретичні та практичні аспекти / Інститут Медіа Права. Київ, 2011. С. 4.
233. Реєстр громадських експертиз діяльності органів виконавчої влади. URL: http://civic.kmu.gov.ua/consult_mvc_kmu/civex/lst/7 (дата звернення: 18.09.2016).
234. Маст Э., Шероуз С. Медиация в контексте (опыт США) / пер. Украинского центра согласия. URL: http://www.commonground.org.ua/mast_shearose.html (дата звернення: 18.09.2016).
235. Інститут миру і порозуміння. URL: <http://ipcg.org.ua/> (дата звернення: 18.09.2016).
236. Лукойл оптимизирует структуру активов в восточной Европе и в Украине. URL: http://www.lukoil.ru/press.asp?div_id=1&id=4814&year=2014 (дата звернення: 16.04.2017).
237. Центр Актив – інклюзивний простір для підтримки молоді в місті Київ / Громадська організація «Unit». URL: <http://www.ngo-unit.org/центр-актив/> (дата звернення: 27.03.2017).
238. «Дім затишку» став затишною оселею для родин зі Сходу / Ківерцівський районний інформаційний портал. URL: <http://kivertsi.com.ua/news/dim-zatishku-stav-zatishnoyu-oseleyu-dlya-rodin-zi-shodu-1> (дата звернення: 27.03.2017).

239. Теплий дім. Спільнота. URL: https://www.facebook.com/pg/Теплый-Дом-Sweet-Home-1593278370956504/about/?tab=page_info (дата звернення: 27.03.2017).
240. Центр Зайнятості Вільних Людей. URL: <http://czvl.org.ua/> (дата звернення: 27.03.2017).
241. Про КримSOS. URL: <http://krymsos.com/about/krum-sos/> (дата звернення: 27.03.2017).
242. Фундація імені князів-благодійників Острозьких. URL: <http://fundraising.org.ua/fundatsiya-ostrozkikh> (дата звернення: 27.03.2017).
243. Ворон М. Школа як осередок розвитку громади // Підручник для директора. 2006. № 9. С. 23 – 27.
244. Decker L. E., Richardson M. B. Community Schools: Linking Home, School, and Community / National Community Education Publication Series, 1996. P. 13
245. Корнетов Г. Б. Феномен общественно активной школы в контексте развития демократической педагогики. Москва: Академия социального управления, 2009. 264 с.
246. Абрамова С. В. Взаємодія школи і громади в діяльності гаш (громадсько активних шкіл) як умова формування соціально активної особистості // Вісник Луганського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. 2013. № 10, Ч. III. С. 236–244.
247. Jones C. Community schools – a summary // Освітологічний дискурс. 2011. № 2 (4). С. 47–61.
248. Building Community Schools: A Guide for Action / National Center for Community Schools; The Children's Aid Society. New York, 2011. 51 p.
249. Линдемманн-Комарова С. Руководство для создания общественно-активных школ: методология и опыт применения в пяти странах. Ереван, 2004. 233 с.
250. Онлайн база данных общественно-активных школ. URL: <http://gash.ussf.kiev.ua/ru/ukraine> (дата звернення: 20.04.2017).
251. Звонар В. П. Громадсько активна школа крізь призму потреб соціально-економічного розвитку України // Innovative Potential of Socioeconomic Systems: the Challenges of the Global World: Proceedings of the International Scientific Conference (December 22, 2017, Lisbon (Portugal)). Lisbon: Nova University, 2017. Part II. P. 72–75.

252. Найда Ю. М., Ткаченко Л. М. Стандарти громадсько активної школи: соціальна інклюзія / ред. Л. І. Даниленко. Київ, 2014. С. 49–53.
253. Загальноосвітня школа I-III ступенів с. Гірка Полонка Луцького району Волинської області. URL: <http://gash.ussf.kiev.ua/uk/content/загальноосвітня-школа-і-ііі-ступенів-сгірка-полонка-луцького-району-волинської-області> (дата звернення: 27.03.2017).
254. Товкало М. Я. Стандарти громадсько активної школи: розвиток громади / ред. Л. І. Даниленко Київ, 2014. С. 33.
255. Програма курсів комп'ютерної грамотності «З комп'ютером на ти» Ставищанського навчально-виховного комплексу № 1. URL: <http://stavyschenvk1.edukit.kiev.ua/gash/kursi> (дата звернення: 27.03.2017).
256. Case Study Quality Research Manual / International Project «International Standards for Community Schools: Strengthening the National Capacities»; Charles Steward Mott Foundation. 2016. URL: http://gash.ussf.kiev.ua/sites/gash.ussf.kiev.ua/files/Case%20Study%20Quality%20Research%20Manual_ENG.pdf (Last accessed: 27.03.2017).
257. Концептуальні засади реформування середньої школи «Нова українська школа» / Міністерство освіти і науки України. URL: <http://mon.gov.ua/Новини%202016/12/05/konzepcziya.pdf> (дата звернення: 16.05.2017).
258. Колот А. М. Індивідуалізація особистості та формування індивідуалізованого суспільства як феномени сучасності: наслідки та уроки // Україна: аспекти праці. 2014. № 2. С. 3–10.
259. Колот А. М. Трансформація інститута зайнятості как составляющая глобальных изменений в социально-трудовой сфере: феномен прекаризации // Ринок праці та зайнятість населення. 2014. № 2. С. 3–6.
260. Людський розвиток в Україні. Інноваційні види зайнятості та перспективи їх розвитку: кол. монографія / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2016. С. 219–256.
261. Грішнова О. А. Соціальна відповідальність у контексті подолання системної кризи в Україні // Демографія та соціальна економіка. 2011. № 1. С. 39–46.

262. Завдання шкільного предмета «Економіка» / Міністерство освіти і науки України. URL: <http://mon.gov.ua/content/Освіта/4ekonom.pdf> (дата звернення: 15.03.2017).
263. Про затвердження Державного стандарту базової і повної загальної середньої освіти: постанова Каб. Міністрів України від 23.11.2011 р. № 1392. URL: [http://mon.gov.ua/content/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0/post-derzh-stan-\(1\).pdf](http://mon.gov.ua/content/%D0%9E%D1%81%D0%B2%D1%96%D1%82%D0%B0/post-derzh-stan-(1).pdf) (дата звернення: 15.03.2017).
264. Булавенко С. Д. Формування економічної культури учнів основної та старшої школи: автореф. дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.07. Київ, 2011. 23 с.
265. Бушкова Н. К. Формирование экономической культуры учащихся в системе непрерывного экономического образования школы: дис. ... канд. пед. наук: спец. 13.00.01. Рязань, 2001. 192 с.
266. Комунальний заклад освіти «Спеціалізована середня загальноосвітня школа № 142 еколого-економічного профілю» Дніпропетровської міської ради. URL: <http://school142.dnepredu.com/uk> (дата звернення: 15.03.2017).
267. Комунальний заклад освіти «Фінансово – економічний ліцей» Дніпропетровської міської ради. URL: <http://fel2005.dp.ua> (дата звернення: 15.03.2017).
268. Спеціалізована школа I-III ступенів № 234 м. Київ з поглибленим вивченням економіки і права. URL: <http://sch234.at.ua> (дата звернення: 15.03.2017).
269. Таблиці моніторингового опитування «Українське суспільство» 2015 р. / Інститут соціології НАН України. URL: http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php (дата звернення: 21.02.17).
270. Салій І. Американський та європейський шляхи соціального підприємництва. URL: <http://www.socialbusiness.in.ua/index.php/novyny/v-ukraini/109-amerykanskyi-ta-ievropeiskyi-shliakhy-sotsialnoho-pidprijemnytstv> (дата звернення: 19.04.2017).
271. Про соціальні підприємства: Проект Закону України від 23.04.2015. № 2710. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_J?ses=10009&num_s=2&num=&date1=&date2=&name_zp=%CF%F0%EE+%F1%EE%F6%B3%E0/%EB%F

- C%ED%B3+%EF%B3%E4%EF%F0%E8%BA%EC%F1%F2%E2%E0&out_type=&id= (дата звернення: 19.04.2017).
272. Каталог соціальних підприємств України 2013 р. / Всеукраїнський ресурсний центр розвитку соціального підприємництва «Соціальні ініціативи». Київ, 2013. 80 с.
273. Гусак Н., Кузнєцова В., Стеценко Т. Соціальне підприємництво в Україні: звіт за результатами дослідження. Київ, 2016. 45 с.
274. Кіреєва О. Б. Соціальне підприємництво як інструмент державної соціальної політики // Публічне адміністрування: теорія та практика. 2011. № 2 (6). URL: [http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2011-02\(6\)/11kobdsp.pdf](http://www.dbuara.dp.ua/zbirnik/2011-02(6)/11kobdsp.pdf) (дата звернення: 19.04.2017).
275. Шаульська Л. В., Кабаченко Г. С. Розвиток соціального підприємництва як напрям державного регулювання ринку праці // Економіка і організація управління. 2016. № 2 (22). С. 300–309.
276. Zvonar V. Social entrepreneurship as a tool to respond to challenges of long-term unemployment in Ukraine // PROSOPON. Europejskie Studia Społeczno-Humanistyczne. 2017. № 20 (3). P. 73–78.
277. Звонар В. П. Соціальне підприємництво в контексті викликів довготривалого безробіття в Україні // Ukraine – EU. Modern Technology, Business and Law: Proceedings of the International scientific conference (April 3–8, 2017, Slovakia–Austria–Hungary). Chernigiv, 2017. Part I. P. 167–170.
278. Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: нац. доповідь / Е. М. Лібанова та ін.; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Умань, 2012. С. 348–372.
279. Ігнатович Н. І., Гура В. Л. Зарубіжний досвід розвитку соціального підприємництва // Вісник Київського нац. ун-ту імені Тараса Шевченка. Серія: Економіка. 2014. № 12. С. 22–25.
280. Progetto QUID. URL: <http://progettoquid.it/about/?lang=en> (Last accessed: 19.04.2017).
281. Спільнота взаємодопомоги «Емаус – Оселя». URL: <http://emaus-oselya.org/ua> (дата звернення: 19.04.2017).

282. Звонар В. П. Соціальне підприємництво у контексті функціонування сфери праці // *Economy and Management: Modern Transformation in the Age of Globalization: Proceedings of the International scientific conference (March 24, 2017, Klaipeda (Lithuania))*. Klaipeda: Baltija Publishing, 2017. Part II. P. 67–69.
283. Grameen Bank. URL: <http://www.grameen-bank.net> (Last accessed: 19.04.2017).
284. Свинчук А. А. Організаційні механізми розвитку соціальних підприємств в Україні: дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.04. Київ, 2016. 340 с.
285. Ласка – социальный проект, благотворительный магазин. URL: <http://laskastore.com/about> (дата звернення: 19.04.2017).
286. Маккарлі С., Лінч Р. Управління діяльністю волонтерів. Як залучити громадськість до вирішення проблем суспільства / пер. з англ. О. Винничук. Київ, 1998. 160 с.
287. Стеббинс Р. А. Свободное время: к оптимальному стилю досуга // *СОЦИС*. 2000. № 7. С. 64–72.
288. Шекова Е. Добровольческие трудовые отношения: основные определения // *Человек и труд*. 2003. № 4. С. 6–7.
289. Певная М. В. Волонтерство как ресурс профессионализации сферы социальной работы // *Социальные вызовы модернизации регионов России: материалы II социологического форума (28–29 июня 2011, г. Тюмень) / ред. М. М. Акулич, Г. С. Корепанова, В. А. Юдашкина: в 2 ч. Ч. 2. Тюмень, 2011. С. 162–167.*
290. Джордан П. Добровольцы – ценный источник // *Общинная жизнь*. 2004. № 1. URL: <http://www.kehila.ru/article/?69> (дата звернення: 19.04.2017).
291. Крапівіна Г. О. Дефініції інноваційних детермінант трансформації інституту зайнятості на сучасному ринку праці // *Соціально-трудові відносини: теорія та практика: зб. наук. пр.* 2015. Вип. 1. С. 213–227.
292. Борецька Н. П., Крапівіна Г. О. Добровольчество: інноваційна форма соціально-трудових відносин // *Соціально-трудові відносини: теорія та практика: зб. наук. праць*. 2011. № 2. С. 12–18.

293. Петровська І. Р., Данилів Р. І. Волонтерство як додатковий ресурс професійного становлення майбутніх психологів // Управління в освіті: зб. мат. VII Міжнар. наук.-практ. конф. (16–18 квітня 2015, м. Львів). Львів, 2015. С. 106–107.
294. Сикорская Л. Е. Волонтерство как форма трудового воспитания студенческой молодежи // Проблемы педагогики и психологии. 2009. № 1. С. 163–168.
295. Воробйов С. В. Державна екологічна політика: проблеми інформаційної взаємодії інститутів громадянського суспільства та влади // Інформаційне суспільство в Україні: стан, проблеми, перспективи: матеріали щорічної науково-практичної конференції за міжнародною участю «Дні інформаційного суспільства 2015» (19–20 травня 2015 р., Київ). Київ, 2015. С. 186–187.
296. Building Value. Sustainable goods. Sustainable careers. Sustainable community. URL: <http://buildingvalue.org> (Last accessed: 19.04.2017).
297. Шкаф добрых вещей. Благотворительная комиссия в Харькове. URL: <http://www.mediaport.ua/shkaf-dobryh-veshchey-blagotvoritelnaya-komissionka-v-harkove> (дата звернення: 19.04.2017).
298. Туристсько-спортивний клуб «Манівці». Звіт організації за 2014 рік. URL: http://manivci.org/assets/uploads/files/level_publicity_dodatok2_1_pdf (дата звернення: 19.04.2017).
299. Звонар В. П., Рингач Н. О. Трансформація соціального капіталу в українському суспільстві під впливом анексії Криму та подій на Донбасі // Глобальні та національні проблеми економіки. 2016. Вип. 13. URL: <http://global-national.in.ua/archive/13-2016/93.pdf> (дата звернення: 20.03.2017).
300. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі: нац. доповідь / [Лібанова Е. М., Горбулін В. П., Пирожков С. І. та ін.]; ред. Е. М. Лібанова; НАН України. Київ, 2015. С. 244–250.
301. Звонар В. П., Рингач Н. О. Негативні і позитивні соціальні наслідки дестабілізації суспільно-політичної системи в Україні // Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки. 2016. Вип. 3–4 (11–12). С. 56–68.
302. Соціальне підприємництво в Україні. URL: <http://www.socialbusiness.in.ua> (дата звернення: 23.06.2017).

303. Місяць соціального підприємництва на порталі «Гурт». URL: <http://www.gurt.org.ua/news/recent/28829> (дата звернення: 23.06.2017).
304. Центри підтримки соціальних підприємців. URL: <https://socialenterpriseorg.wordpress.com/category/сприяння-соціальному-підприємництву/центри-підтримки-соціальних-підприємств/> (дата звернення: 23.06.2017).
305. Звонар В. П. Сільська громада в Україні як суб'єкт соціально-економічного розвитку: активізація через самоорганізацію та партнерство // Економіка та держава. 2016. № 11. С. 44–48.
306. Трансформація сільського розселення в Україні: кол. монографія / ред. Т. А. Заяць; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2017. 298 с.
307. Кількість інтернет-користувачів в Україні перевищила 60% // Дзеркало тижня. 2016. 6 травня. URL: https://dt.ua/TECHNOLOGIES/kilkist-internet-koristuvachiv-v-ukrayini-perevischila-60-207572_.html (дата звернення: 24.06.2017).
308. Consumer Barometer with Google. Trended data of Ukraine. URL: <https://www.consumerbarometer.com/en/trending/?countryCode=UA&category=TRN-NOFILTER-ALL> (Last accessed: 24.06.2017).
309. Мобільний зв'язок / Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері зв'язку та інформатизації.. URL: <http://nkrzi.gov.ua/index.php?r=site/index&pg=149&language=uk> (дата звернення: 24.06.2017).
310. Mobile-cellular subscriptions. URL: http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/statistics/2016/Mobile_cellular_2000-2015.xls (Last accessed: 24.06.2017).
311. Core indicators on access to and use of ICT by households and individuals (excel). URL: <http://www.itu.int/en/ITU-D/Statistics/Documents/statistics/2016/CoreHouseholdIndicator.xls> (Last accessed: 24.06.2017).
312. Звонар В. П. Smart-громада як соціально-економічний феномен // Демографія та соціальна економіка. 2017. № 3. С. 76–88.

313. Smart Cities and Communities. The European Innovation Partnership on Smart Cities and Communities. Strategic Implementation Plan / European Commission. URL: http://ec.europa.eu/eip/smartcities/files/sip_final_en.pdf (Last accessed: 24.06.2017).
314. Gurstein M. Smart Cities vs. Smart Communities: Empowering Citizens not Market Economics // The Journal of Community Informatics. 2014. Vol 10, No. 3. URL: <http://ci-journal.net/index.php/ciej/article/view/1172/1117> (Last accessed: 24.06.2017).
315. Ward J. The smart rural community / National Telecommunications Cooperative Association. Arlington, VA. 2012. 30 p.
316. Smart Cities and Communities Federal Strategic Plan: Exploring Innovation Together / National Science and Technology Council. URL: https://www.nitrd.gov/drafts/SCC_StrategicPlan_Draft.pdf (Last accessed: 24.06.2017).
317. Умные города как «столицы» цифровой экономики / В. П. Куприяновский и др. // International Journal of Open Information Technologies. 2016. Vol. 4, No. 2. P. 41–52.
318. Smartness that matters: towards a comprehensive and human-centred characterisation of smart cities / Alexander Prado Lara and others // Journal of Open Innovation: Technology, Market, and Complexity. 2016. Vol. 2. P. 1–13.
319. Oliveira A., Campolargo M. From Smart Cities to Human Smart Cities // Proceedings of the 2015 48th Hawaii International Conference on System Sciences (5–8 Jan., 2015, Kauai, HI, USA). Washington, DC: IEEE Computer Society. P. 2336–2344.
320. Кунанець Н., Пасічник В., Химич Г. Досвід реалізації проектів класу «розумне місто» на основі інформаційних і телекомунікаційних технологій // Вісник Львівського державного ун-ту безпеки життєдіяльності. 2016. № 14. С. 17–37.
321. Musa S. Smart Cities – A Roadmap for Development // Journal of Telecommunications System & Management. 2016. Vol. 5, Iss. 3. URL: <https://www.omicsgroup.org/journals/smart-cities--a-roadmap-for-development-2167-0919-1000144.pdf> (Last accessed: 23.05.2017).
322. Veeckman C., Graaf S. The City as Living Laboratory: Empowering Citizens with the Citadel Toolkit // Technology Innovation Management Review. 2015. March. P. 6–17.
323. Макарова О. В. Соціальна політика в Україні: монографія / Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2015. С. 68–81.

324. Запатрина І. В. Потенціал публично-частного партнерства в розвиваючихся економіках. Київ: Центродрук, 2011. 152 с.
325. Баталов О. А., Валюшко І. В. Особливості застосування державно-приватного партнерства як механізму реалізації нової регіональної політики: аналітична записка / Нац. ін-т стратегічних досліджень. Київ, 2013. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1239> (дата звернення: 19.12.2017).
326. Зубченко С. О. Перспективи використання державно-приватного партнерства у реалізації українських гуманітарних проєктів: аналітична записка / Нац. ін-т стратегічних досліджень. Київ, 2013. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/1068> (дата звернення: 19.12.2017).
327. Інформація щодо стану здійснення державно-приватного партнерства / Міністерство економічного розвитку і торгівлі України. URL: <http://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=ed00a2ba-480a-4979-84eb-d610a0827a8c&title=ZagalniiOgliad> (дата звернення: 10.09.2017).
328. Public-Private Partnerships and the 2030 Agenda for Sustainable Development: Fit for purpose? / A. Chowdhury, J. Jomo, K. Sharma, D. Platz; // UN Department of Economic and Social Affairs Working Paper. 2016. No. 148. URL: http://www.un.org/esa/desa/papers/2016/wp148_2016.pdf (Last accessed: 23.05.2017).
329. Доценко-Білоус Н. Секторальний огляд з ДПП у сфері надання освітніх послуг / Програма розвитку державно-приватного партнерства USAID; Компанія «FHI 360». Київ, 2015. URL: <http://ppp-ukraine.org/wp-content/uploads/2015/12/Education-Sector-Brief-UKR.pdf> (дата звернення: 08.11.2016).
330. Іносенті Е. Державно-приватне партнерство в системі електронного урядування / Програма розвитку державно-приватного партнерства USAID; Компанія «FHI 360». Київ, 2015. URL: http://ppp-ukraine.org/wp-content/uploads/2015/03/PPPs-in-e-Gov-Guide_ukr.pdf (дата звернення: 08.11.2016).
331. Felsing K. Public-Private Partnership Handbook / Asian Development Bank. URL: <http://www.apec.org.au/docs/adb%20public%20private%20partnership%20handbook.pdf> (Last accessed: 23.11.2017).

332. Колот А. М., Павловська О. В. Соціальне партнерство як інститут формування консолідованої соціальної відповідальності: теоретичні засади // Соціальна економіка. 2013. № 1. С. 81–90.
333. Звонар В. П. Європейський досвід адаптації політики зайнятості до змін, пов'язаних зі старінням населення // Социальная политика : принципы и методы реализации в контексте мирового опыта: материалы международной научно-практической конференции (27 мая 2011 г., Симферополь). Симферополь, 2011. С.45–47.
334. Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2012. С. 330–351.
335. Звонар В. П. Теорія та практика ефективного регулювання мінімальної заробітної плати в Україні // Україна: аспекти праці. 2010. № 3. С. 21–26.
336. Бюро соціальних та політичних розробок. Проекти. URL: <https://bureau.in.ua/index.php/projects> (дата звернення: 19.03.2017)
337. Public-Private-People Partnership: Winning in collaboration / Pricewaterhousecoopers (PwC). URL: <http://www.pwc.in/assets/pdfs/publications/2014/public-private-people-partnership-winning-in-collaboration.pdf> (Last accessed: 23.05.2017).
338. Public-private-people partnership as a way to reduce carbon dioxide emissions from residential development / Matti Kuronen at alias // International Journal of Strategic Property Management. 2010. № 14. P. 200–216.
339. Ільченко Н. В. Комплексна система забезпечення та підтримки розвитку територіальних громад в Україні: автореф. дис. ... канд. з держ. упр.: спец. 25.00.04. Київ, 2011. 20 с.
340. Інституційні трансформації соціально-економічної системи України: монографія / ред. А. А. Гриценко, ДУ «Ін-т екон. та прогнозування НАН України». Київ, 2015. С. 241–242.
341. Ільченко Н. В. Формування комплексної системи забезпечення та підтримки розвитку територіальних громад в Україні // Наукові розвідки з державного та муніципального управління. 2013. № 1. С. 136–148.

342. «Будинок вільних людей». В Києве відкрили центр допомоги для переселенців / Інформаційне агентство «ОстроВ». URL: <https://www.ostro.org/general/society/news/478574/> (дата звернення: 19.11.2017).
343. Станція Лема. URL: <http://lemstation.com> (дата звернення: 19.11.2017).
344. Хаб соціальної активності «Студія 42». URL: <http://www.stdo42.com> (дата звернення: 19.11.2017).
345. Impact Hub Odessa. URL: <https://impacthub.odessa.ua> (дата звернення: 19.11.2017).
346. Impact Hub Global Community. URL: <http://www.impacthub.net> (Last accessed: 23.11.2017).
347. Купрій В., Залужний А. Підсумки програми ПРООН з розбудови потенціалу організацій – регіональних лідерів (хабів): аналітичний звіт / ПРООН, Міністерство закордонних справ Данії. Київ, 2016. URL: http://www.ua.undp.org/content/dam/ukraine/docs/DG/UNDPHubReport_FINAL.pdf?download (дата звернення: 19.11.2017).
348. Dovhopiata O. Ukrainian coworking centers united in a single network // The Kharkiv Times. 2016. February 8. URL: <https://www.thekharkivtimes.com/2016/02/08/ukrainian-coworking-centers-united-in-a-single-network> (Last accessed: 23.11.2017).
349. Навчай для України. URL: <http://teachforukraine.org> (дата звернення: 19.11.2017).
350. Плахова О. М. Корпоративне волонтерство як прояв соціальної відповідальності бізнесу // *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*. 2014. Вип. 20. С. 263–266.
351. Гулевська-Черниш А. ФілантроДіагностика: сектор благодійності – дзеркало суспільства // *Дзеркало тижня*. 2016. № 1083. URL: https://dt.ua/socium/filantrodiagnostika-sektor-blagodiynosti-dzerkalo-suspilstva_.html (дата звернення: 18.12.2016).
352. Gordon J. A stage model of venture philanthropy // *Venture Capital*. 2014. Vol. 16, Iss. 2. P. 85–107.

353. О фонде «Доброta». URL: <http://www.dobrota.donetsk.ua/fond/index.php> (дата звернення: 19.11.2017).
354. Робочий стіл громадського експерта. URL: http://civicexpert.in.ua/korisni_materiali (дата звернення: 13.07.2017).
355. Моніторинг децентралізації / Міністерство регіонального розвитку, будівництва та житлово-комунального господарства України. URL: <https://www.slideshare.net/oleksandrvmrnyk/2017-84019312> (дата звернення: 17.12.2017).
356. Кулініч О. Чим загрожує «добровільно-примусове» об'єднання громад // Економічна правда. 2015. 15 червня. URL: http://www.epravda.com.ua/columns/2015/06/15/546631/view_print (дата звернення: 14.08.2017).
357. Зелена книга саморегулювання в Україні / І. Лавриненко та ін.; Офіс ефективного регулювання. Київ, 2017. 98 с.
358. Гончаренко О. Види саморегулювання господарської діяльності // Підприємництво, господарство і право. 2016. № 11. С. 68–72.
359. Положення про об'єднання професійних учасників фондового ринку: затв. Рішенням Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку від 27.12.2012 р. № 1925. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0182-13> (дата звернення: 17.10.2017).
360. Кочин В. В. Цивільно-правові відносини участі суб'єктів підприємництва у саморегулювальних організаціях: монографія / НДІ приватного права і підприємництва імені Ф. Г. Бурчака НАПрН України. Київ, 2015. 128 с.
361. Соціальна відповідальність влади, бізнесу, громадян : монографія: у 2-х т. / ред. Г. Г. Півняк; Нац. гірн. ун-т. Дніпропетровськ, 2014. Т. 1. С. 355–361.
362. Фінансова система національної економіки: проблеми розвитку та управління змінами: у 3 т. / ред. Т. І. Єфименко. Київ, 2014. Т. 3. С. 523–659.
363. Поддержка и развитие социального предпринимательства в Забайкальском крае. Профайл проекта. URL: <http://csrjournal.com/23974-podderzhka-i-razvitie-socialnogo-predprinimatelstva-v-zabajkalskom-krae-armz.html> (дата звернення: 15.09.2017).
364. Кременчуцька М. К. Гра як творча діяльність особистості // Наука і освіта. 2015. № 1. С. 104–108.

365. Werbach K. Gamification. Online course on Coursera Platform / University of Pennsylvania. URL: <https://www.coursera.org/learn/gamification> (Last accessed: 03.11.2017).
366. Зикерман Г., Линдер Дж. Геймификация в бизнесе: как пробиться сквозь шум и завладеть вниманием сотрудников и клиентов / пер. с англ. И. Айзятуловой. Москва: Манн, Иванов и Фарбер, 2014. 272 с.
367. Reeves B., Read L. J. Total Engagement: Using Games and Virtual Worlds to Change the Way People Work and Businesses Compete. Cambridge: Harvard Business Review Press, 2009. 288 p.
368. McGonigal J. Reality is Broken: Why Games Make Us Better and How They Can Change the World. New York. Penguin, 2011. 416 p.
369. Zatwarnicka-Madura V. Gamification: current status, trends and development prospects // Актуальні проблеми економіки. 2016. № 180. С. 376–382.
370. #Грасвітгромад. Блог про використання ігрофікації для розвитку громад. URL: <http://gameblog.woc.org.ua> (дата звернення: 11.09.2017).
371. Звонар В. П. Соціальний захист працівників в Україні у пріоритетах корпоративної соціальної відповідальності // Демографія та соціальна економіка. 2010. № 2 (14). С. 113–122.
372. Звонар В. П. Імітація корпоративної соціальної відповідальності в Україні: аналіз проблеми та стратегія подолання // Економічний аналіз. 2014. № 1. С. 76–85.
373. Практики КСВ в Україні 2015 / ред. М. Саприкіна; Центр «Розвиток КСВ». Київ, 2015. 148 с.
374. Практики КСВ в Україні 2016 / ред. М. Саприкіна; Центр «Розвиток КСВ». Київ, 2016. 100 с.
375. Coble W. Health Impact Bonds: Removing the Legal Barriers // University of Pittsburgh Law Review. 2014. Vol. 76. No. 1. P. 113–130
376. Introduction and guidance to developing Social Impact Bonds, information about sources of funding and available support. Published 16 November 2012 / UK Government services and information. URL: <https://www.gov.uk/guidance/social-impact-bonds#history> (Last accessed: 20.09.2017).

377. Свинчук А. А. Соціальні облигації як фінансовий інструмент розвитку соціальних підприємств в Україні // Наука й економіка. 2015. №. 2. С. 7–12.
378. Штибель У. І. Формування соціально-орієнтованої банківської системи в Україні: дис. ... канд. екон. наук: спец. 08.00.08. Львів, 2016. 262 с.
379. Облігації – доступне джерело фінансування проектів громад / Прес-центр ініціативи «Децентралізація влади». URL: <http://decentralization.gov.ua/en/news/7151?page=6> (дата звернення: 19.12.2017).
380. Куц С. Відсоткова філантропія. Аналітична записка за результатами аналізу державної політики в галузі фінансування організацій громадянського суспільства / ГО «Центр філантропії». Київ, 2006. URL: <http://www.philanthropy.org.ua/filestorage/File/Onepercent-brief.htm> (дата звернення: 16.08.2017).
381. Бакальчук В. Механізми державного стимулювання благодійної діяльності у сфері культури: аналітична записка / Нац. ін-т стратегічних досліджень. Київ, 2009. URL: <http://old.niss.gov.ua/monitor/june2009/5.htm> (дата звернення: 14.11.2016).
382. Станкус Т. Програмно-цільовий метод у бюджетному процесі на рівні місцевих бюджетів. Харків: Фактор, 2017. 128 с.
383. Ткачук І. Я. Відсоткова філантропія як метод залучення додаткових фінансових ресурсів громадськими організаціями України // Інноваційна економіка. 2013. № 2. С. 298–303.
384. Бюджет України 2016. Статистичний збірник. Київ: Міністерство фінансів України, 2017. 315 с.
385. Горєлов Д. Державне фінансування громадських організацій: зарубіжний досвід та рекомендації щодо впровадження в Україні: аналітична записка / Нац. ін-т стратегічних досліджень. Київ, 2012. URL: <http://www.niss.gov.ua/articles/811> (дата звернення: 12.11.2017).
386. Існуючі механізми співпраці органів державної влади з організаціями громадянського суспільства в контексті реалізації Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні 2016–2020. Київ, 2016. 280 с.
387. Crowdfunding industry statistics. URL: <http://crowdexpert.com/crowdfunding-industry-statistics> (Last accessed: 21.09.2017).

388. Dietrich A., Amrein S. Crowdfunding Monitoring Switzerland 2017 / Lucerne School of Business. Zug, 2017. 53 с.
389. Пятковский Ю. Народное финансирование IT-проектов – краудфандинг. URL: http://www.ukr.net/news/narodnoe_finansirovanie_it_proektov_kraudfanding-20587134-1.html (дата звернення: 07.11.2017).
390. Kickstarter. Bringing creative projects to life. URL: <https://www.kickstarter.com> (Last accessed: 02.10.2017).
391. Find it first on Indiegogo. URL: <https://www.indiegogo.com> (Last accessed: 12.09.2017).
392. Спільнокошт – краудфандинг в Україні. URL: <https://biggggidea.com/projects> (дата звернення: 10.11.2017).
393. Платформа колективного фінансування Na-Starte. URL: <https://na-starte.com> (дата звернення: 08.12.2017).
394. GoFundEd. Підтримуй скільки проєкти. URL: <https://gofunded.org> (дата звернення: 11.12.2017).
395. Марченко О. С. Соціально-економічні умови та проблеми розвитку краудфандингу в Україні // Вісник Нац. ун-ту «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». Серія: Економічна теорія та право. 2014. № 2. С. 37–46.
396. Ткачук І. Я. Краудфандинг в контексті залучення додаткових ресурсів для реалізації проєктів державно-приватного партнерства // Інноваційна економіка. 2016. № 5–6. С. 183–186.
397. Top 50 countries by smartphone users and penetration / NEWZOO. URL: <https://newzoo.com/insights/rankings/top-50-countries-by-smartphone-penetration-and-users> (Last accessed: 27.12.2017).

ДОДАТКИ

Додаток А

Таблиця А.1

**Скоригований індекс економічної свободи та його складові
для України і референтних країн у 2005–2013 рр.**

Референтні країни	2005				2006				2007				2008				2009				2010				2011				2012				2013						
	gs	re	om	IEF	gs	re	om	IEF	gs	re	om	IEF	gs	re	om	IEF	gs	re	om	IEF	gs	re	om	IEF	gs	re	om	IEF	gs	re	om	IEF	gs	re	om	IEF	gs	re	om
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37			
<i>Нові члени ЄС</i>																																							
Естонія	71	72	87	77	73	71	89	78	74	73	85	78	74	68	85	76	71	67	86	75	66	72	86	76	59	71	86	73	68	70	86	76	68	70	86	76			
Латвія	67	74	74	72	73	72	76	73	71	71	75	73	70	69	72	70	70	66	73	70	69	69	73	70	64	71	72	70	69	73	72	72	70	77	74	74			
Литва	73	78	81	78	79	74	79	77	77	73	79	76	76	71	79	75	74	70	81	75	72	71	83	75	68	74	82	76	73	73	82	77	74	74	83	77			
Польща	54	66	67	63	57	66	62	62	56	66	69	64	56	65	69	64	61	67	69	66	59	67	71	66	57	67	71	66	60	68	74	68	60	69	76	69			
Чехія	53	68	81	69	59	69	79	70	58	70	79	70	62	71	79	71	63	73	79	73	63	76	79	74	59	76	79	73	63	78	79	74	63	78	83	76			
Словаччина	71	75	81	76	72	74	79	75	72	75	79	75	71	76	75	74	74	72	76	74	74	73	78	75	66	71	77	72	71	74	77	75	68	66	79	72			
Словенія	54	66	67	64	43	64	69	61	48	65	65	61	51	69	65	63	55	68	69	65	53	69	69	65	46	68	69	63	44	68	69	62	41	72	69	63			
Угорщина	48	72	74	67	48	72	72	66	48	74	79	69	45	73	79	68	47	73	78	68	49	73	78	69	52	75	76	69	55	74	77	70	54	74	78	70			
Румунія	78	66	56	65	78	67	65	69	78	68	65	70	79	69	65	70	73	69	71	71	72	69	73	71	71	69	72	71	75	70	72	72	73	71	73	72			
Болгарія	67	77	69	71	70	75	64	70	69	74	69	71	72	75	69	72	67	75	66	70	73	78	68	73	72	78	67	73	79	76	67	73	78	78	68	74			
Хорватія	46	60	66	59	47	59	66	59	48	61	66	60	50	61	66	60	59	59	71	64	62	63	73	66	61	63	73	66	62	62	74	67	58	60	76	65			
Кіпр	64	75	74	72	62	75	74	71	61	75	74	71	59	75	74	71	59	75	74	71	60	80	76	73	60	79	76	73	56	76	72	70	58	76	66	68			
Мальта	49	72	67	64	44	70	69	63	45	70	69	63	52	71	65	64	54	69	73	67	51	70	74	67	56	70	74	68	53	69	77	68	55	65	76	67			
<i>Країни-кандидати</i>																																							
Албанія	78	63	67	70	81	65	68	70	83	62	72	71	84	65	72	72	83	66	75	74	80	66	72	72	80	69	72	73	84	69	72	74	84	69	78	76			
Македонія	73	67	63	67	73	70	64	69	75	70	64	69	77	68	64	69	78	76	68	73	77	76	68	73	79	82	68	76	80	81	68	76	81	81	69	76			
Чорногорія	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	67	68	57	64	72	77	63	70	59	80	63	68	62	79	63	69	67	75	63	68	68	75	66	70			
Сербія	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	66	64	56	62	62	65	58	62	63	65	62	63	62	64	63	63	62	65	64	64	61	65	67	65			
Туреччина	68	57	60	61	66	59	60	61	73	60	62	64	78	60	62	66	81	60	67	68	81	60	68	69	68	60	72	66	71	62	70	67	71	66	72	69			
<i>Країни Східного партнерства</i>																																							
Україна	83	56	52	62	68	55	52	57	61	56	54	56	58	54	51	54	60	53	44	51	55	53	45	51	54	55	45	51	54	56	45	51	58	63	45	55			

Продовження таблиці А.1

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37
Білорусь	56	57	42	51	71	62	32	53	68	65	27	52	55	67	32	51	59	73	37	56	55	72	37	54	61	71	37	56	66	64	37	54	75	62	40	57
Молдова	74	66	53	63	74	67	53	64	70	66	53	62	68	61	54	60	64	60	53	59	67	62	55	61	63	62	55	59	69	61	55	61	70	61	60	63
Грузія	92	74	63	74	90	86	67	80	86	85	67	79	81	86	70	79	77	84	73	78	74	85	73	78	72	84	73	77	79	85	75	79	79	86	76	80
Азербайджан	79	64	44	60	80	65	46	62	82	66	46	62	79	76	49	67	79	73	57	69	77	76	57	69	74	75	57	68	77	74	57	68	76	77	62	71
Вірменія	90	75	74	79	90	77	72	78	88	78	75	79	90	76	75	79	90	76	75	79	87	78	77	80	82	79	77	79	85	79	77	80	84	80	75	79

Джерело: розраховано автором за *Index of Economic Freedom Data*: сайт. URL: <http://www.heritage.org/index/explore?view=by-region-country-year> (Last accessed: 26.06.2017).

Таблиця А.2

**Індекс економічної довіри і його складові для України та референтних країн
у 2005–2013 рр.**

Референтні країни	2005			2006			2007			2008			2009			2010			2011			2012			2013		
	<i>ct</i>	<i>dp</i>	<i>I_{cd}</i>	<i>ct</i>	<i>dp</i>	<i>I_{cd}</i>	<i>ct</i>	<i>dp</i>	<i>I_{cd}</i>	<i>ct</i>	<i>dp</i>	<i>I_{cd}</i>	<i>ct</i>	<i>dp</i>	<i>I_{cd}</i>	<i>ct</i>	<i>dp</i>	<i>I_{cd}</i>	<i>ct</i>	<i>dp</i>	<i>I_{cd}</i>	<i>ct</i>	<i>dp</i>	<i>I_{cd}</i>	<i>ct</i>	<i>dp</i>	<i>I_{cd}</i>
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
<i>Нові члени ЄС</i>																											
Естонія	0,86	0,91	0,88	0,85	0,88	0,87	0,78	0,81	0,80	0,67	0,76	0,71	0,63	0,79	0,71	0,71	0,96	0,83	0,80	0,95	0,87	0,82	0,98	0,89	0,83	0,99	0,91
Латвія	0,80	0,88	0,84	0,74	0,85	0,79	0,55	0,74	0,64	0,51	0,73	0,61	0,29	0,65	0,43	0,62	0,92	0,76	0,78	0,98	0,88	0,83	0,99	0,90	0,81	1,00	0,90
Литва	0,84	0,90	0,87	0,85	0,88	0,86	0,76	0,77	0,76	0,68	0,67	0,68	0,68	0,80	0,74	0,80	0,93	0,86	–	–	–	–	–	–	–	–	–
Польща	0,76	0,88	0,82	0,83	0,91	0,87	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
Чехія	0,81	0,95	0,88	0,82	0,95	0,89	0,81	0,95	0,88	0,79	0,94	0,86	0,80	0,95	0,87	0,81	0,96	0,88	0,82	0,96	0,89	0,83	0,96	0,89	0,85	0,97	0,91
Словаччина	0,77	0,90	0,83	0,72	0,85	0,78	0,70	0,84	0,77	0,81	0,84	0,83	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
Словенія	0,71	0,87	0,79	0,73	0,88	0,80	0,81	0,85	0,83	0,77	0,83	0,80	0,81	0,94	0,87	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
Угорщина	0,67	0,78	0,73	0,70	0,68	0,69	0,65	0,71	0,68	0,59	0,57	0,58	0,55	0,75	0,64	0,72	0,79	0,76	0,69	0,74	0,71	0,65	0,77	0,71	0,79	0,90	0,84
Румунія	0,12	0,73	0,29	0,40	0,80	0,56	0,43	0,71	0,55	0,35	0,59	0,45	0,23	0,48	0,34	0,40	0,69	0,52	0,49	0,73	0,60	0,53	0,76	0,64	0,57	0,81	0,68
Болгарія	0,67	0,87	0,76	0,66	0,87	0,75	0,60	0,84	0,71	0,56	0,81	0,67	0,53	0,74	0,63	0,54	0,83	0,67	0,57	0,86	0,70	0,62	0,87	0,73	0,65	0,90	0,76
Хорватія	0,54	0,93	0,71	0,60	0,93	0,75	0,63	0,90	0,76	0,60	0,88	0,73	0,52	0,87	0,67	0,58	0,93	0,74	0,62	0,93	0,76	0,63	0,92	0,76	0,64	0,94	0,77
Кіпр	0,75	0,84	0,79	0,77	0,86	0,81	0,77	0,86	0,81	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	
Мальта	0,83	0,89	0,86	0,82	0,87	0,85	0,79	–	–	0,81	–	–	0,88	–	–	0,87	–	–	0,87	–	–	0,87	–	–	–	–	
<i>Країни-кандидати</i>																											
Албанія	0,45	0,78	0,59	0,45	0,78	0,59	0,39	0,76	0,55	0,45	0,71	0,56	0,47	0,71	0,58	0,46	0,73	0,58	0,48	0,75	0,60	0,56	0,77	0,65	0,61	0,82	0,71
Македонія	0,49	0,78	0,62	0,54	0,80	0,66	0,59	0,79	0,68	0,62	0,75	0,68	0,60	0,70	0,65	0,63	0,70	0,66	0,66	0,75	0,70	0,68	0,78	0,73	0,70	0,81	0,75
Чорногорія	–	0,79	–	0,54	0,78	0,65	0,64	0,78	0,71	0,64	0,84	0,73	0,63	0,84	0,73	0,62	0,84	0,73	0,62	0,87	0,73	0,62	0,86	0,73	0,63	0,88	0,74
Сербія	0,26	0,84	0,46	0,27	0,78	0,46	0,54	0,83	0,67	0,29	0,69	0,45	0,51	0,78	0,63	0,23	0,51	0,34	0,24	0,58	0,37	0,19	0,54	0,32	0,24	0,66	0,40
Туреччина	–	0,11	–	–	0,06	–	–	0,02	–	–	0,00	–	–	0,23	–	–	0,34	–	–	0,38	–	–	0,29	–	–	0,32	–
<i>Країни Східного партнерства</i>																											
Україна	0,29	0,63	0,43	0,34	0,67	0,48	0,40	0,65	0,51	0,22	0,57	0,36	0,05	0,40	0,15	0,30	0,54	0,41	0,30	0,66	0,45	0,18	0,44	0,28	0,27	0,53	0,38

Продовження таблиці А.2

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
Білорусь	0,53	0,60	0,57	0,66	0,67	0,66	0,67	0,64	0,66	0,67	0,63	0,65	0,52	0,54	0,53	0,64	0,61	0,62	0,42	0,42	0,42	0,12	0,03	0,06	0,14	0,12	0,13
Молдова	0,13	0,43	0,24	0,19	0,49	0,30	0,16	0,35	0,23	0,04	0,22	0,10	0,07	0,35	0,16	0,28	0,67	0,43	0,38	0,67	0,50	0,43	0,67	0,54	0,48	0,69	0,58
Грузія	0,22	0,68	0,39	0,24	0,56	0,37	0,24	0,56	0,37	0,19	0,51	0,32	0,20	0,53	0,33	0,31	0,57	0,42	0,35	0,50	0,42	0,36	0,54	0,44	0,42	0,58	0,49
Азербайджан	0,25	0,63	0,39	0,20	0,54	0,33	0,14	0,50	0,26	0,11	0,47	0,23	0,09	0,47	0,21	0,06	0,50	0,17	0,15	0,53	0,28	0,18	0,56	0,32	0,19	0,57	0,33
Вірменія	0,20	0,75	0,39	0,27	0,75	0,45	0,22	0,73	0,40	0,24	0,72	0,42	0,16	0,63	0,32	0,14	0,61	0,29	0,21	0,60	0,35	0,24	0,59	0,37	0,30	0,56	0,41

Джерело: розраховано автором за World Development Indicators Data: сайт. URL: <http://data.worldbank.org/indicator> (Last accessed: 22.07.2017).

**Соціоуправлінський індекс соціальної довіри і його складові для України
та референтних країн у 2005–2013 рр.**

Референтні країни	2005			2006			2007			2008			2009		
	<i>bq</i>	<i>norm</i>	<i>PTI</i>	<i>bq</i>	<i>norm</i>	<i>PTI</i>	<i>bq</i>	<i>norm</i>	<i>PTI</i>	<i>bq</i>	<i>norm</i>	<i>PTI</i>	<i>bq</i>	<i>norm</i>	<i>PTI</i>
<i>Нові члени ЄС</i>															
Естонія	0,63	0,81	0,71	0,63	0,88	0,74	0,63	0,87	0,74	0,63	0,87	0,74	0,63	0,84	0,73
Латвія	0,63	0,68	0,65	0,63	0,69	0,66	0,63	0,73	0,67	0,63	0,75	0,68	0,63	0,74	0,68
Литва	0,63	0,69	0,66	0,63	0,70	0,66	0,63	0,72	0,67	0,63	0,72	0,67	0,63	0,71	0,66
Польща	0,75	0,63	0,69	0,75	0,63	0,69	0,75	0,63	0,69	0,75	0,67	0,71	0,75	0,67	0,71
Чехія	0,75	0,79	0,77	0,75	0,77	0,76	0,75	0,80	0,77	0,75	0,81	0,78	0,75	0,81	0,78
Словаччина	0,75	0,66	0,70	0,75	0,66	0,70	0,75	0,65	0,70	0,75	0,69	0,72	0,75	0,65	0,70
Словенія	0,75	0,80	0,78	0,75	0,78	0,77	0,75	0,81	0,78	0,75	0,83	0,79	0,75	0,84	0,79
Угорщина	0,75	0,79	0,77	0,75	0,83	0,79	0,75	0,82	0,78	0,75	0,81	0,78	0,75	0,73	0,74
Румунія	0,25	0,47	0,34	0,25	0,51	0,36	0,25	0,53	0,36	0,25	0,54	0,37	0,25	0,56	0,37
Болгарія	0,50	0,50	0,50	0,50	0,51	0,51	0,50	0,53	0,52	0,50	0,52	0,51	0,50	0,55	0,52
Хорватія	0,75	0,57	0,66	0,75	0,54	0,64	0,75	0,56	0,65	0,75	0,58	0,66	0,75	0,60	0,67
Кіпр	1,00	0,80	0,89	1,00	0,87	0,93	1,00	0,86	0,93	1,00	0,88	0,94	1,00	0,87	0,93
Мальта	0,75	0,91	0,83	0,75	0,91	0,83	0,75	0,92	0,83	0,75	0,92	0,83	0,75	0,91	0,82
<i>Країни-кандидати</i>															
Албанія	0,50	0,29	0,38	0,50	0,29	0,38	0,50	0,31	0,39	0,50	0,35	0,42	0,50	0,38	0,44
Македонія	–	0,44	–	–	0,37	–	–	0,42	–	–	0,43	–	–	0,47	–
Чорногорія	–	0,48	–	–	0,47	–	–	0,50	–	–	0,53	–	–	0,57	–
Сербія	0,50	0,21	0,32	0,50	0,37	0,43	0,50	0,39	0,44	0,50	0,37	0,43	0,50	0,42	0,46
Туреччина	0,50	0,58	0,54	0,50	0,56	0,53	0,50	0,54	0,52	0,50	0,57	0,53	0,50	0,58	0,54
<i>Країни Східного партнерства</i>															
Україна	0,25	0,27	0,26	0,25	0,25	0,25	0,25	0,27	0,26	0,25	0,27	0,26	0,25	0,27	0,26
Білорусь	0,25	0,11	0,17	0,25	0,08	0,14	0,25	0,11	0,17	0,25	0,14	0,19	0,25	0,16	0,20
Молдова	0,25	0,41	0,32	0,25	0,38	0,31	0,25	0,37	0,30	0,25	0,39	0,31	0,25	0,41	0,32
Грузія	–	0,30	–	–	0,40	–	–	0,45	–	–	0,48	–	–	0,49	–
Азербайджан	0,25	0,26	0,26	0,25	0,22	0,23	0,25	0,22	0,23	0,25	0,22	0,23	0,25	0,21	0,23
Вірменія	0,25	0,40	0,32	0,25	0,35	0,30	0,25	0,37	0,31	0,25	0,45	0,33	0,25	0,40	0,32

Продовження таблиці А.3

Референтні країни	2010			2011			2012			2013		
	<i>bq</i>	<i>norm</i>	<i>PTI</i>	<i>bq</i>	<i>norm</i>	<i>PTI</i>	<i>bq</i>	<i>norm</i>	<i>PTI</i>	<i>bq</i>	<i>norm</i>	<i>PTI</i>
<i>Нові члени ЄС</i>												
Естонія	0,63	0,85	0,73	0,63	0,85	0,73	0,63	0,86	0,73	0,63	0,86	0,73
Латвія	0,63	0,74	0,68	0,63	0,72	0,67	0,63	0,73	0,67	0,63	0,73	0,68
Литва	0,63	0,73	0,68	0,63	0,74	0,68	0,63	0,76	0,69	0,63	0,74	0,68
Польща	0,75	0,69	0,72	0,75	0,73	0,74	0,75	0,72	0,74	0,75	0,74	0,74
Чехія	0,75	0,80	0,78	0,75	0,82	0,78	0,75	0,82	0,78	0,75	0,83	0,79
Словаччина	0,75	0,66	0,71	0,75	0,68	0,71	0,75	0,65	0,70	0,75	0,65	0,70
Словенія	0,75	0,82	0,78	0,75	0,83	0,79	0,75	0,81	0,78	0,75	0,81	0,78
Угорщина	0,75	0,73	0,74	0,75	0,73	0,74	0,75	0,68	0,71	0,75	0,68	0,71
Румунія	0,25	0,56	0,38	0,25	0,57	0,38	0,25	0,58	0,38	0,25	0,57	0,38
Болгарія	0,50	0,53	0,52	0,50	0,52	0,51	0,50	0,52	0,51	0,50	0,52	0,51
Хорватія	0,75	0,62	0,68	0,75	0,61	0,68	0,75	0,61	0,67	0,75	0,61	0,68
Кіпр	1,00	0,87	0,93	1,00	0,83	0,91	1,00	0,84	0,92	1,00	0,82	0,91
Мальта	0,75	0,90	0,82	0,75	0,87	0,81	0,75	0,87	0,81	0,75	0,87	0,81
<i>Країни-кандидати</i>												
Албанія	0,50	0,41	0,45	0,50	0,41	0,45	0,50	0,39	0,44	0,50	0,39	0,44
Македонія	–	0,47	–	–	0,48	–	–	0,48	–	–	0,49	–
Чорногорія	–	0,55	–	–	0,55	–	–	0,56	–	–	0,55	–
Сербія	0,50	0,43	0,46	0,50	0,46	0,48	0,50	0,45	0,47	0,50	0,46	0,48
Туреччина	0,50	0,59	0,54	0,50	0,58	0,54	0,50	0,57	0,54	0,50	0,56	0,53
<i>Країни Східного партнерства</i>												
Україна	0,25	0,25	0,25	0,25	0,24	0,24	0,25	0,26	0,26	0,25	0,24	0,24
Білорусь	0,25	0,14	0,19	0,25	0,14	0,19	0,25	0,17	0,21	0,25	0,20	0,22
Молдова	0,25	0,43	0,33	0,25	0,46	0,34	0,25	0,46	0,34	0,25	0,43	0,33
Грузія	–	0,48	–	–	0,51	–	–	0,55	–	–	0,54	–
Азербайджан	0,25	0,21	0,23	0,25	0,20	0,22	0,25	0,23	0,24	0,25	0,28	0,27
Вірменія	0,25	0,37	0,31	0,25	0,42	0,33	0,25	0,43	0,33	0,25	0,45	0,33

Джерело: розраховано автором за PRS International Country Risk Guide: сайт. URL: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/PRS.xlsx> (Last accessed: 05.02.2017); Worldwide Governance Indicators Dataset: сайт. URL: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/wgidataset.xlsx> (Last accessed: 05.06.2017).

**Індекс благодійності та його складові для України і референтних країн
у 2010–2013 рр. (об'єктивний показник)**

Референтні країни	2010				2011				2012				2013			
	<i>help</i>	<i>money</i>	<i>time</i>	<i>WGI</i>	<i>help</i>	<i>money</i>	<i>time</i>	<i>WGI</i>	<i>help</i>	<i>money</i>	<i>time</i>	<i>WGI</i>	<i>help</i>	<i>money</i>	<i>time</i>	<i>WGI</i>
<i>Нові члени ЄС</i>																
Естонія	37	12	15	21	41	19	21	27	40	17	18	25	36	16	18	23
Латвія	34	16	18	23	40	34	12	29	35	31	9	25	38	28	13	26
Литва	38	7	9	18	36	20	11	22	37	8	12	19	38	12	13	21
Польща	45	39	13	32	36	28	8	24	37	32	12	27	35	21	9	22
Чехія	36	29	18	28	30	27	14	24	34	22	14	23	31	21	14	22
Словаччина	33	25	16	25	31	37	13	27	30	33	11	25	32	30	15	26
Словенія	48	40	34	41	44	35	36	38	45	35	34	38	47	41	32	40
Угорщина	37	20	8	22	38	26	8	24	52	21	10	28	51	24	12	29
Румунія	38	25	5	23	34	20	4	19	38	23	8	23	40	21	8	23
Болгарія	32	13	5	17	31	10	4	15	36	15	7	19	37	14	7	19
Хорватія	29	11	4	15	28	15	6	16	31	10	6	16	29	14	10	18
Кіпр	58	45	26	43	48	56	27	44	54	47	27	43	58	47	25	43
Мальта	44	65	25	45	43	66	22	44	46	72	24	47	43	78	25	49
<i>Країни-кандидати</i>																
Албанія	24	12	6	14	23	9	7	13	25	13	10	16	56	17	9	27
Македонія	31	24	8	21	39	22	7	23	29	22	7	19	40	33	14	29
Чорногорія	31	11	6	16	23	10	5	13	34	13	8	18	29	15	9	18
Сербія	29	14	4	16	29	13	3	15	31	18	7	19	35	21	4	20
Туреччина	40	14	7	20	31	10	4	15	34	13	5	17	38	12	5	18
<i>Країни Східного партнерства</i>																
Україна	37	11	30	26	36	7	20	21	36	8	29	24	35	9	26	23
Білорусь	36	16	35	29	28	16	30	25	34	11	30	25	35	15	33	28
Молдова	44	18	21	28	41	19	17	26	39	22	19	27	36	21	17	25
Грузія	37	4	21	21	32	3	16	17	38	3	18	20	39	4	18	20
Азербайджан	42	18	23	28	36	20	28	28	44	17	28	30	41	14	25	27
Вірменія	47	10	11	23	43	6	9	19	47	7	8	21	44	9	7	20

Джерело: складено автором за Charities Aid Foundation Publications: сайт.
URL: <https://www.cafonline.org/about-us/publications> (Last accessed: 22.06.2017).

**Індекс синергійності та його складові для України і референтних країн у 2005–2013 рр.
(атрибутивний показник)**

Референтні країни	2005			2006			2007			2008			2009			2010			2011			2012			2013		
	ad	srv	I _s	ad	srv	I _s	ad	srv	I _s	ad	srv	I _s	ad	srv	I _s	ad	srv	I _s	ad	srv	I _s	ad	srv	I _s	ad	srv	I _s
<i>Нові члени ЄС (крім Кіпру та Мальти)</i>																											
Естонія	2,0	2,4	2,2	1,9	2,3	2,1	1,8	2,3	2,0	1,8	2,3	2,0	1,8	2,3	2,0	1,7	2,3	2,0	1,8	2,3	2,0	1,8	2,3	2,0	1,8	2,3	2,0
Латвія	2,0	2,4	2,2	2,0	2,4	2,2	2,0	2,4	2,2	2,3	2,5	2,4	2,2	2,5	2,3	2,2	2,5	2,3	2,1	2,5	2,3	2,1	2,5	2,3	1,9	2,5	2,2
Литва	1,9	3,7	2,7	2,0	3,6	2,7	2,0	3,4	2,6	2,0	3,3	2,6	2,1	3,5	2,7	2,0	3,4	2,6	2,0	3,4	2,6	2,0	3,4	2,6	2,0	3,4	2,6
Польща	1,8	2,3	2,0	1,8	2,3	2,0	2,0	2,3	2,1	1,9	2,2	2,0	1,8	2,2	2,0	1,8	2,2	2,0	1,7	2,2	1,9	1,6	2,2	1,9	1,6	2,2	1,9
Чехія	2,2	2,2	2,2	2,4	2,2	2,3	2,4	2,2	2,3	2,4	2,2	2,3	2,3	2,3	2,3	2,2	2,3	2,2	2,1	2,4	2,2	2,1	2,4	2,2	2,0	2,4	2,2
Словаччина	2,3	2,2	2,2	2,4	2,2	2,3	2,5	2,2	2,3	2,6	2,4	2,5	2,6	2,6	2,6	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,5	2,4	2,6	2,5	2,5	2,6	2,5
Словенія	4,0	3,6	3,8	4,0	3,5	3,7	3,9	3,5	3,7	3,9	3,5	3,7	3,8	3,4	3,6	3,6	3,5	3,5	3,5	3,5	3,5	3,6	3,4	3,5	3,5	3,4	3,4
Угорщина	3,2	2,4	2,8	3,2	2,4	2,8	3,3	2,4	2,8	3,2	2,5	2,8	3,1	2,6	2,8	3,1	2,7	2,9	—	—	—	3,3	2,9	3,1	3,5	3,0	3,2
Румунія	3,4	3,1	3,2	3,4	3,1	3,2	3,3	3,1	3,2	3,4	3,1	3,2	3,4	3,1	3,2	3,4	3,1	3,2	3,4	3,1	3,2	3,4	3,1	3,2	3,5	3,2	3,3
Болгарія	2,5	3,1	2,8	2,4	3,1	2,7	2,4	3,1	2,7	2,6	3,1	2,8	2,6	3,2	2,9	2,6	3,2	2,9	2,7	3,2	2,9	2,6	3,2	2,9	2,7	3,2	2,9
Хорватія	3,5	3,4	3,4	3,4	3,3	3,3	3,2	3,1	3,1	3,2	3,1	3,1	3,2	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,1	3,2	3,1	3,1	3,2	3,1	3,1	3,2	3,1
<i>Країни-кандидати (крім Туреччини)</i>																											
Албанія	3,3	3,9	3,6	3,3	3,9	3,6	3,3	3,9	3,6	3,4	3,7	3,5	3,4	3,7	3,5	3,5	3,7	3,6	3,6	3,7	3,6	3,6	3,7	3,6	3,4	3,7	3,5
Македонія	3,1	3,9	3,5	3,0	3,9	3,4	3,0	3,9	3,4	3,1	3,8	3,4	3,2	3,8	3,5	3,3	3,8	3,5	3,3	3,8	3,5	3,4	3,8	3,6	3,4	3,8	3,6
Чорногорія	3,8	4,0	3,9	3,7	4,0	3,8	3,6	4,0	3,8	3,6	4,0	3,8	3,5	4,0	3,7	3,5	4,0	3,7	3,5	4,0	3,7	3,5	4,0	3,7	3,5	4,0	3,7
Сербія	3,8	4,5	4,1	4,0	4,5	4,2	4,0	4,5	4,2	3,9	4,4	4,1	3,8	4,3	4,0	3,7	4,2	3,9	3,6	4,2	3,9	3,5	4,2	3,8	3,4	4,2	3,8
<i>Країни Східного партнерства</i>																											
Україна	3,1	3,3	3,2	3,0	3,3	3,1	2,9	3,3	3,1	2,9	3,3	3,1	2,8	3,3	3,0	2,7	3,3	3,0	2,6	3,3	2,9	2,5	3,3	2,9	2,3	3,3	2,8
Білорусь	6,0	5,1	5,5	6,0	5,4	5,7	6,0	5,5	5,7	6,0	5,5	5,7	6,0	5,4	5,7	5,9	5,5	5,7	5,8	5,5	5,6	5,7	5,4	5,5	5,5	5,3	5,4
Молдова	3,9	4,5	4,2	3,9	4,5	4,2	3,8	4,5	4,1	3,7	4,5	4,1	3,7	4,5	4,1	3,6	4,4	4,0	3,6	4,4	4,0	3,5	4,4	3,9	3,4	4,3	3,8
Грузія	4,0	4,1	4,0	4,1	4,0	4,0	4,2	4,1	4,1	4,4	4,1	4,2	4,4	4,1	4,2	4,3	4,1	4,2	4,3	4,1	4,2	4,2	4,1	4,1	4,1	4,1	4,1
Азербайджан	5,1	4,6	4,8	5,1	4,6	4,8	4,9	4,6	4,7	4,8	4,6	4,7	4,6	4,6	4,6	4,6	4,6	4,6	4,6	4,6	4,6	4,6	4,6	4,6	4,7	4,6	4,6
Вірменія	3,8	4,0	3,9	3,8	4,0	3,9	3,7	3,9	3,8	3,6	3,9	3,7	3,4	3,9	3,6	3,4	3,9	3,6	3,4	3,9	3,6	3,4	3,9	3,6	3,3	3,9	3,6

Джерело: розраховано автором за Civil Society Organization Sustainability Index: caim. URL: <https://www.usaid.gov/europeeurasia-civil-society> (Last accessed: 16.08.2017).

**Економіко-гуманітарний показник соціальної солідарності та його складові для України і референтних країн
у 2005–2013 рр.**

Референтні країни	2005			2006			2007			2008			2009			2010			2011			2012			2013		
	CS _{env}	CS _{int}	SoI	CS _{env}	CS _{int}	SoI	CS _{env}	CS _{int}	SoI	CS _{env}	CS _{int}	SoI	CS _{env}	CS _{int}	SoI	CS _{env}	CS _{int}	SoI	CS _{env}	CS _{int}	SoI	CS _{env}	CS _{int}	SoI	CS _{env}	CS _{int}	SoI
<i>Нові члени ЄС (крім Кіпру та Мальти)</i>																											
Естонія	1,9	2,4	2,1	1,9	2,4	2,1	1,8	2,4	2,1	1,8	2,3	2,0	1,7	2,3	2,0	1,7	2,3	2,0	1,7	2,3	2,0	1,7	2,3	2,0	1,8	2,3	2,0
Латвія	2,7	3,0	2,8	2,6	3,0	2,8	2,6	3,1	2,9	2,7	3,1	2,9	2,7	3,2	2,9	2,7	3,1	2,9	2,6	3,1	2,9	2,6	3,2	2,9	2,5	3,1	2,8
Литва	2,6	2,7	2,7	2,6	2,7	2,7	2,6	2,7	2,7	2,6	2,7	2,7	2,6	2,9	2,8	2,6	2,9	2,8	2,6	3,0	2,8	2,5	3,0	2,8	2,5	3,0	2,8
Польща	2,1	2,7	2,4	2,1	2,7	2,4	2,1	2,6	2,4	2,0	2,6	2,3	2,0	2,7	2,3	2,0	2,6	2,3	2,0	2,6	2,3	2,0	2,7	2,3	2,0	2,7	2,3
Чехія	2,9	3,0	2,9	2,8	2,9	2,9	2,8	2,9	2,9	2,8	2,9	2,9	2,7	3,0	2,9	2,7	3,0	2,9	2,7	3,1	2,9	2,6	3,1	2,8	2,6	3,1	2,8
Словаччина	2,4	3,1	2,7	2,3	3,0	2,7	2,3	3,0	2,6	2,4	3,0	2,7	2,5	3,1	2,8	2,5	3,1	2,8	2,5	3,2	2,8	2,6	3,2	2,9	2,6	3,3	2,9
Словенія	4,0	4,3	4,2	3,9	4,3	4,1	3,8	4,3	4,0	3,7	4,2	4,0	3,7	4,2	3,9	3,6	4,1	3,8	3,5	4,1	3,8	3,5	4,1	3,8	3,4	4,1	3,7
Угорщина	2,2	3,2	2,6	2,1	3,1	2,6	2,2	3,2	2,7	2,2	3,2	2,7	2,3	3,4	2,8	2,4	3,3	2,8	–	–	–	2,6	3,4	3,0	2,8	3,5	3,1
Румунія	3,6	4,0	3,8	3,5	4,0	3,8	3,5	3,8	3,7	3,5	3,8	3,7	3,5	3,8	3,6	3,4	3,8	3,6	3,5	3,9	3,7	3,5	3,9	3,7	3,5	3,9	3,7
Болгарія	2,7	4,3	3,4	2,6	4,3	3,4	2,6	4,2	3,3	2,6	4,2	3,3	2,6	4,3	3,4	2,8	4,4	3,5	2,9	4,5	3,6	2,9	4,4	3,6	2,9	4,3	3,5
Хорватія	3,2	3,8	3,5	3,0	3,7	3,3	2,9	3,6	3,2	2,9	3,5	3,2	2,8	3,6	3,2	2,8	3,5	3,2	2,9	3,6	3,2	2,9	3,7	3,3	2,9	3,7	3,2
<i>Країни-кандидати (крім Туреччини)</i>																											
Албанія	3,9	4,2	4,0	3,8	4,2	4,0	3,8	4,2	4,0	3,8	4,2	4,0	3,9	4,2	4,0	3,9	4,2	4,0	3,9	4,2	4,1	3,9	4,2	4,1	3,8	4,2	4,0
Македонія	3,3	4,1	3,7	3,4	4,1	3,7	3,3	4,1	3,7	3,3	4,1	3,7	3,4	4,1	3,7	3,4	4,0	3,7	3,5	4,1	3,8	3,5	4,1	3,8	3,6	4,1	3,8
Чорногорія	4,0	4,8	4,4	4,0	4,8	4,4	3,9	4,7	4,3	3,9	4,6	4,3	3,9	4,7	4,3	4,0	4,6	4,3	3,9	4,6	4,2	3,8	4,6	4,2	3,8	4,6	4,2
Сербія	4,2	4,8	4,5	4,4	4,9	4,7	4,4	4,9	4,6	4,3	4,7	4,5	4,2	4,7	4,4	4,2	4,8	4,5	4,1	4,8	4,4	4,0	4,8	4,4	3,9	4,7	4,3
<i>Країни Східного партнерства</i>																											
Україна	3,8	4,0	3,9	3,7	4,0	3,8	3,7	3,9	3,8	3,7	3,9	3,8	3,6	3,9	3,8	3,6	3,8	3,7	3,5	3,9	3,7	3,5	3,8	3,7	3,4	3,8	3,6
Білорусь	6,0	5,5	5,8	6,1	5,6	5,9	6,2	5,7	6,0	6,1	5,8	6,0	6,0	5,8	5,9	6,1	5,8	5,9	6,0	5,8	5,9	6,0	5,8	5,9	5,9	5,7	5,8
Молдова	3,9	4,6	4,3	4,0	4,6	4,3	4,1	4,6	4,3	4,1	4,6	4,3	4,1	4,6	4,3	4,0	4,6	4,3	3,9	4,5	4,2	3,9	4,4	4,1	3,9	4,3	4,1
Грузія	3,7	4,4	4,0	3,7	4,4	4,0	3,8	4,5	4,1	3,8	4,6	4,2	3,9	4,7	4,3	3,9	4,6	4,2	3,9	4,5	4,2	3,8	4,6	4,2	3,8	4,6	4,2
Азербайджан	4,9	5,3	5,1	4,9	5,3	5,1	4,8	5,2	5,0	4,7	5,1	4,9	4,6	5,0	4,8	4,6	5,0	4,8	4,6	5,0	4,8	4,6	5,0	4,8	4,6	5,0	4,8
Вірменія	3,8	4,7	4,2	3,8	4,6	4,2	3,8	4,5	4,1	3,8	4,5	4,1	3,7	4,4	4,1	3,8	4,5	4,1	3,8	4,6	4,2	3,8	4,4	4,1	3,8	4,4	4,1

Джерело: розраховано автором за Civil Society Organization Sustainability Index: caüm. URL: <https://www.usaid.gov/europe-eurasia-civil-society> (Last accessed: 16.08.2017).

Солідарність як соціоекономічна комунікація в Україні та референтних країнах у 2006–2013 рр.

Референтні країни	2006			2007			2008			2009			2010			2011			2012			2013					
	<i>B_{out}</i>	<i>B_{in}</i>	<i>I_{es}</i>	<i>B_{out}</i>	<i>B_{in}</i>	<i>I_{es}</i>	<i>B_{out}</i>	<i>B_{in}</i>	<i>I_{es}</i>	<i>B_{out}</i>	<i>B_{in}</i>	<i>I_{es}</i>	<i>B_{out}</i>	<i>B_{in}</i>	<i>I_{es}</i>	<i>B_{out}</i>	<i>B_{in}</i>	<i>I_{es}</i>	<i>B_{out}</i>	<i>B_{in}</i>	<i>I_{es}</i>	<i>B_{out}</i>	<i>B_{in}</i>	<i>I_{es}</i>			
<i>Нові члени ЄС</i>																											
Естонія	5,0	4,2	4,6	4,9	4,3	4,6	5,0	4,1	4,6	5,1	4,0	4,5	5,0	4,0	4,5	5,1	4,1	4,6	5,0	4,2	4,6	4,9	4,3	4,6	4,9	4,3	4,6
Латвія	4,4	4,2	4,3	4,4	4,0	4,2	4,3	3,5	3,9	4,1	3,6	3,9	4,0	3,6	3,8	4,1	3,7	3,9	4,3	3,8	4,1	4,6	4,0	4,3	4,6	4,0	4,3
Литва	4,8	3,9	4,3	4,8	4,1	4,4	4,8	4,0	4,4	4,7	3,8	4,2	4,5	3,6	4,1	4,5	3,6	4,0	4,6	3,7	4,1	4,8	3,8	4,3	4,8	3,8	4,3
Польща	4,1	3,6	3,9	4,2	3,6	3,9	4,6	3,5	4,0	4,6	3,5	4,1	4,5	3,5	4,0	4,5	3,5	4,0	4,5	3,7	4,1	4,5	3,8	4,1	4,5	3,8	4,1
Чехія	4,6	4,6	4,6	4,4	4,4	4,4	4,3	4,3	4,3	4,4	4,3	4,4	4,2	4,3	4,2	4,1	4,2	4,1	4,1	4,2	4,1	4,1	4,2	4,1	4,1	4,2	4,1
Словаччина	4,4	4,4	4,4	4,3	4,2	4,3	4,3	4,1	4,2	4,2	4,2	4,2	4,0	4,1	4,0	3,9	3,8	3,9	4,0	3,8	3,9	3,9	3,9	3,9	3,9	3,9	3,9
Словенія	4,9	4,3	4,6	4,9	4,3	4,6	4,8	4,1	4,5	4,9	4,2	4,5	4,7	3,9	4,3	4,5	3,6	4,0	4,5	3,7	4,1	4,4	3,7	4,1	4,4	3,7	4,1
Угорщина	4,3	5,0	4,6	4,1	4,9	4,5	3,8	4,1	3,9	3,8	3,6	3,7	3,8	3,6	3,7	3,9	3,6	3,7	3,9	3,6	3,8	4,0	3,7	3,9	4,0	3,7	3,9
Румунія	3,9	4,1	4,0	3,9	4,2	4,0	3,9	3,6	3,8	3,9	3,3	3,6	3,9	3,2	3,6	3,7	3,1	3,4	3,6	3,1	3,4	3,6	3,4	3,5	3,6	3,4	3,5
Болгарія	4,0	3,2	3,6	4,1	3,4	3,8	4,1	3,4	3,7	3,8	3,3	3,6	3,8	3,3	3,6	3,9	3,4	3,7	4,1	3,7	3,9	4,2	3,7	3,9	4,2	3,7	3,9
Хорватія	4,1	4,4	4,2	4,2	3,7	4,0	4,2	3,2	3,7	4,1	3,2	3,6	4,0	3,1	3,6	4,0	3,3	3,6	3,9	3,3	3,6	4,2	3,4	3,8	4,2	3,4	3,8
Кіпр	4,7	4,3	4,5	4,7	4,3	4,5	4,9	4,6	4,7	5,0	4,7	4,9	5,0	4,6	4,8	4,6	4,4	4,5	4,5	4,3	4,4	4,7	4,4	4,5	4,7	4,4	4,5
Мальта	4,4	3,6	4,0	4,6	3,8	4,2	4,5	3,9	4,2	4,5	4,1	4,3	4,6	4,2	4,4	4,6	4,1	4,3	4,5	4,2	4,4	4,6	4,5	4,5	4,6	4,5	4,5
<i>Країни-кандидати</i>																											
Албанія	3,8	4,7	4,2	3,9	4,1	4,0	3,9	3,6	3,8	4,0	3,5	3,7	4,4	3,6	4,0	4,9	3,8	4,3	4,4	3,4	3,9	3,9	3,6	3,7	3,9	3,6	3,7
Македонія	3,6	3,2	3,4	3,8	3,3	3,5	3,9	3,4	3,6	4,0	3,4	3,7	4,1	3,5	3,8	4,1	3,6	3,8	4,0	3,6	3,8	4,2	3,8	4,0	4,2	3,8	4,0
Чорногорія	–	–	–	3,7	3,4	3,5	4,1	3,3	3,7	4,3	3,3	3,8	4,4	3,5	3,9	4,5	3,4	3,9	4,4	3,4	3,9	4,3	3,6	4,0	4,3	3,6	4,0
Сербія	–	–	–	3,8	3,5	3,6	3,9	3,4	3,6	3,8	3,2	3,5	3,5	3,0	3,3	3,3	2,9	3,1	3,4	3,0	3,2	3,5	3,1	3,3	3,5	3,1	3,3
Туреччина	4,7	3,9	4,3	4,8	4,0	4,4	4,4	3,7	4,1	4,3	3,8	4,0	4,4	3,7	4,1	4,6	3,5	4,1	4,7	4,0	4,4	4,8	4,3	4,5	4,8	4,3	4,5
<i>Країни Східного партнерства (крім Білорусі)</i>																											
Україна	3,9	3,8	3,9	3,8	3,8	3,8	4,1	3,9	4,0	3,8	3,6	3,7	3,6	3,4	3,5	3,6	3,3	3,5	3,9	3,4	3,6	3,9	3,3	3,6	3,9	3,3	3,6
Молдова	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	–	3,6	3,1	3,4	3,6	3,2	3,4	3,6	3,3	3,4	3,7	3,3	3,5	3,7	3,3	3,5
Грузія	3,7	3,6	3,7	3,9	3,7	3,8	4,0	3,9	3,9	3,8	3,8	3,8	3,7	3,6	3,7	3,9	3,6	3,8	4,0	3,7	3,8	3,9	3,7	3,8	3,9	3,7	3,8
Азербайджан	4,3	4,1	4,2	4,4	4,0	4,2	4,4	3,8	4,1	4,3	3,8	4,1	4,1	3,8	3,9	4,2	3,9	4,1	4,3	4,2	4,3	4,4	4,2	4,3	4,4	4,2	4,3
Вірменія	3,8	3,9	3,9	3,7	3,7	3,7	3,7	3,5	3,6	3,5	3,6	3,5	3,4	3,5	3,5	3,6	3,8	3,7	4,0	4,2	4,1	4,2	4,2	4,2	4,2	4,2	4,2

Джерело: розраховано автором за *The Global Competitiveness Index Dataset: сайт*.

URL: http://www3.weforum.org/docs/GCR2017-2018/GCI_Dataset_2007-2017.xlsx (Last accessed: 14.07.2017).

Конфронтаційна солідарність в Україні та референтних країнах у 2005-2013 рр.

Референтні країни	2005			2006			2007			2008			2009			2010			2011			2012			2013		
	<i>pub</i>	<i>AU_{in}</i>	<i>I_{cs}</i>	<i>pub</i>	<i>AU_{in}</i>	<i>I_{cs}</i>	<i>pub</i>	<i>AU_{in}</i>	<i>I_{cs}</i>	<i>pub</i>	<i>AU_{in}</i>	<i>I_{cs}</i>	<i>pub</i>	<i>AU_{in}</i>	<i>I_{cs}</i>	<i>pub</i>	<i>AU_{in}</i>	<i>I_{cs}</i>	<i>pub</i>	<i>AU_{in}</i>	<i>I_{cs}</i>	<i>pub</i>	<i>AU_{in}</i>	<i>I_{cs}</i>	<i>pub</i>	<i>AU_{in}</i>	<i>I_{cs}</i>
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
<i>Нові члени ЄС</i>																											
Естонія	79,4	55,5	66,4	83,9	55,5	68,2	82,5	56,8	68,5	84,0	58,1	69,8	80,4	58,1	68,3	82,3	58,1	69,1	82,5	58,1	69,2	78,2	58,1	67,4	78,7	58,1	67,6
Латвія	70,1	66,5	68,3	74,1	64,8	69,3	69,4	66,6	68,0	70,4	67,2	68,8	71,8	67,2	69,4	72,7	67,2	69,9	72,5	67,2	69,8	75,8	67,2	71,4	76,3	67,2	71,6
Литва	75,0	72,5	73,7	75,1	72,5	73,8	74,3	72,5	73,4	73,3	72,5	72,9	73,2	71,4	72,3	74,2	73,3	73,7	73,0	73,3	73,1	73,9	72,5	73,2	74,4	72,5	73,4
Польща	68,1	76,4	72,1	65,9	74,4	70,0	66,0	72,8	69,3	67,5	72,5	69,9	69,9	74,2	72,0	71,3	75,0	73,1	71,1	75,0	73,0	72,0	75,0	73,5	72,5	75,4	73,9
Чехія	77,0	73,6	75,3	83,4	75,4	79,3	78,2	75,4	76,8	79,6	76,6	78,1	77,0	76,6	76,8	78,5	73,4	75,9	77,7	73,4	75,5	77,3	71,2	74,2	76,8	70,6	73,6
Словаччина	77,5	70,7	74,0	79,0	70,7	74,8	75,7	67,8	71,6	77,7	67,6	72,5	76,1	67,6	71,7	76,1	68,6	72,2	75,8	68,6	72,1	74,4	68,6	71,4	73,9	68,7	71,3
Словенія	76,0	89,8	82,6	80,0	89,8	84,8	80,1	90,3	85,1	85,0	89,3	87,1	82,8	89,3	86,0	81,3	90,4	85,7	79,1	87,7	83,3	81,0	87,7	84,3	79,6	87,7	83,6
Угорщина	74,5	74,4	74,5	77,6	59,7	68,0	74,8	61,0	67,5	75,2	61,2	67,9	72,7	61,2	66,7	72,2	63,0	67,5	72,0	63,0	67,4	70,6	60,7	65,5	70,6	60,1	65,1
Румунія	45,1	62,7	53,2	48,8	60,6	54,3	45,1	59,4	51,8	45,1	57,2	50,8	44,5	56,6	50,2	45,9	56,6	51,0	44,1	56,6	49,9	45,0	56,6	50,5	51,7	56,6	54,1
Болгарія	60,8	62,7	61,7	54,6	63,8	59,0	53,9	63,8	58,6	53,4	60,0	56,6	59,8	60,0	59,9	59,3	56,1	57,7	60,2	56,1	58,1	60,7	56,1	58,4	59,7	56,0	57,8
Хорватія	67,2	57,5	62,1	69,8	57,5	63,3	68,9	57,5	62,9	71,4	55,6	63,0	70,8	55,6	62,7	70,3	53,6	61,4	70,1	53,6	61,3	72,5	55,1	63,2	71,1	55,1	62,6
Кіпр	84,3	–	–	86,3	–	–	88,3	–	–	89,8	–	–	88,0	–	–	90,9	–	–	92,4	–	–	88,2	–	–	88,2	–	–
Мальта	75,5	–	–	80,5	–	–	84,0	–	–	86,9	–	–	84,2	–	–	83,7	–	–	83,9	–	–	84,8	–	–	86,3	–	–
<i>Країни-кандидати</i>																											
Албанія	31,4	62,4	44,3	35,6	57,1	45,1	42,2	55,2	48,3	44,2	53,9	48,8	47,8	51,6	49,7	44,5	48,4	46,4	47,9	46,1	47,0	46,4	46,5	46,5	45,5	47,1	46,3
Македонія	44,1	45,4	44,7	53,2	44,2	48,5	48,5	42,9	45,6	55,3	42,3	48,4	52,6	43,5	47,9	51,2	42,1	46,4	51,7	42,1	46,6	52,1	40,3	45,8	53,1	40,3	46,3
Чорногорія	64,2	28,6	42,8	52,7	29,6	39,5	47,6	50,0	48,8	53,9	50,0	51,9	55,5	50,6	53,0	58,4	48,6	53,3	59,7	48,6	53,9	59,7	48,6	53,9	60,2	48,1	53,8
Сербія	43,6	27,5	34,7	49,3	32,9	40,3	47,1	32,9	39,4	47,6	33,7	40,1	54,1	34,2	43,0	52,6	34,2	42,4	52,6	34,2	42,4	51,2	34,2	41,8	51,2	34,2	41,8
Туреччина	58,8	–	–	59,0	–	–	64,1	–	–	63,6	–	–	63,2	–	–	64,1	–	–	65,4	–	–	65,4	–	–	64,5	–	–
<i>Країни Східного партнерства</i>																											
Україна	32,4	27,0	29,6	36,6	24,7	30,1	29,1	24,7	26,8	27,2	24,7	25,9	21,5	24,7	23,1	24,4	22,4	23,4	21,3	22,4	21,8	32,2	22,4	26,8	31,3	22,4	26,4

Продовження таблиці А.8

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28
Білорусь	12,7	12,9	12,8	11,7	11,2	11,4	12,6	7,9	10,0	12,6	8,9	10,6	10,5	9,6	10,0	11,5	9,1	10,2	13,7	9,1	11,2	19,9	8,4	12,9	20,4	8,4	13,1
Молдова	26,5	25,8	26,1	24,4	22,8	23,6	21,8	21,9	21,9	23,3	20,4	21,8	36,4	20,4	27,2	29,7	20,4	24,6	31,3	20,4	25,3	33,2	21,9	26,9	41,7	21,4	29,9
Грузія	40,2	24,6	31,4	47,8	23,5	33,5	56,8	20,6	34,2	65,5	16,6	33,0	64,1	15,0	31,0	65,1	16,2	32,5	69,2	15,0	32,2	70,1	12,5	29,6	69,7	11,2	27,9
Азербайджан	27,0	20,4	23,5	30,2	20,4	24,8	23,3	20,4	21,8	22,8	16,2	19,2	30,6	16,2	22,3	23,0	13,5	17,6	24,2	13,5	18,1	25,1	13,5	18,4	37,9	13,2	22,4
Вірменія	50,0	32,4	40,3	46,3	32,4	38,8	44,2	31,6	37,4	49,0	27,8	36,9	54,5	27,4	38,6	48,8	25,0	34,9	49,3	25,0	35,1	54,0	25,0	36,8	57,3	23,3	36,5

Джерело: розраховано автором за Nations in Transit Reports: сайм. URL: <https://freedomhouse.org/report-types/nations-transit> (Last accessed: 14.06.2017); Fragile States Index Data: сайм. URL: <http://fundforpeace.org/fsi/excel> (Last accessed: 14.06.2017); Worldwide Governance Indicators Dataset: сайм. URL: <http://info.worldbank.org/governance/wgi/pdf/wgidataset.xlsx> (Last accessed: 05.06.2017).

Додаток Б

Рис. Б.1. Базові елементи стратегії реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену в Україні

Джерело: розроблено автором.

Додаток В

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Звонар В. П. Соціальна відповідальність як соціоекономічний феномен: теорія та українські реалії / Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2018. 288 с.
2. Людський розвиток в Україні: інституційне підґрунтя соціальної відповідальності: кол. монографія / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2017. [*Особистий внесок здобувача: розділ 1, с. 10–64; підрозділ 4.5, с. 286–297; підрозділ 4.6, с. 298–310*].
3. Трансформація сільського розселення в Україні: кол. монографія / ред. Т. А. Заяць; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2017. [*Особистий внесок здобувача: підрозділ 3.3, с. 201–221*].
4. Звонар В. П., Цимбал О. І., Якимова Н. С. Соціальні ризики і загрози розвитку інноваційної зайнятості // Людський розвиток в Україні. Інноваційні види зайнятості та перспективи їх розвитку: кол. монографія / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2016. Підрозділ 3.2. С. 219–256. [*Особистий внесок здобувача: проблему послаблення соціальної згуртованості, інтенсифікації асиметрії в соціально-економічних відносинах досліджено в контексті соціальних ризиків інноваційної зайнятості*].
5. Звонарь В. П. Имитация социальной ответственности: проблема бизнеса и общества в Украине // Соціальна відповідальність влади, бізнесу, громадян: монографія: у 2 т. / ред. Г. Г. Півняк; Нац. гірничий ун-т. Дніпропетровськ, 2014. Т. 1. С. 355–361
6. Людський розвиток в Україні: соціальні та демографічні чинники модернізації національної економіки: кол. монографія / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2012. [*Особистий внесок здобувача: розділи 2, 3, с. 69–149*].

7. Інноваційні фінансові механізми запровадження стандартів соціальної відповідальності бізнесу / В. П. Звонар, Л. С. Лісогор, І. М. Новак, Л. Г. Ткаченко // Фінансова система національної економіки: проблеми розвитку та управління змінами: у 3 т. / ред. Т. І. Єфименко; ДННУ «Акад. фін. управління». Київ, 2012. Т. 3. Розділ 18.6. С. 523–659. [*Особистий внесок здобувача: узагальнено міжнародний досвід із кодифікації та стандартизації соціальної відповідальності бізнесу з визначенням саморегулювальних, громадських та окремих фіскальних інструментів втілення цього досвіду в Україні*].
8. Звонар В. П., Новак І. М. Розвиток громадянського суспільства та соціальний діалог // Нерівність в Україні: масштаби та можливості впливу / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2012. Підрозділ 6.4. С. 330–351. [*Особистий внесок здобувача: досліджено перспективу подолання нерівності в Україні з огляду на соціально-економічний потенціал інститутів громадянського суспільства*].
9. Соціальна відповідальність бізнесу в контексті раціоналізації державних соціальних видатків в Україні / Ю. М. Галусян, В. П. Звонар, Л. С. Лісогор, С. В. Ничипоренко, І. М. Новак, Л. Г. Ткаченко // Державний бюджет і бюджетна стратегія в умовах економічних реформ: у 4 т. Державні соціальні видатки: напрями раціоналізації та підвищення ефективності / ДННУ «Акад. фін. управління». Київ, 2011. Т. 4. Розділ 6. С. 494–571. [*Особистий внесок здобувача: висвітлено основні підходи до розуміння соціальної відповідальності бізнесу, проаналізовано окремі напрями соціальної активності роботодавців в Україні (підвищення кваліфікації, добровільне страхування, вихідна допомога при звільненні працівників)*].
10. Напрями реформувань у сфері зайнятості та оплати праці / В. П. Звонар, Л. С. Лісогор, Л. Г. Ткаченко, Г. Ю. Швидка // Пенсійна реформа в Україні: напрями реалізації: кол. монографія / ред. Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Київ, 2010. Підрозділ 6.3. С. 224–238. [*Особистий внесок здобувача: напрацьовано пропозиції щодо активізації соціальної відповідальності в Україні в контексті конкурентних важелів реформування оплати праці*].

11. Звонар В. П. Smart-громада як соціально-економічний феномен // Демографія та соціальна економіка. 2017. № 3. С. 76–88 (Ulrich's Periodicals Directory; Index Copernicus та ін.).
12. Звонар В. П. Громадянське суспільство як агент соціально-економічного впливу в Україні // Демографія та соціальна економіка. 2017. № 2. С. 138–151 (Ulrich's Periodicals Directory; Index Copernicus та ін.).
13. Звонар В. П. Стратегія реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену в Україні // Причорноморські економічні студії. 2017. Вип. 18. С. 129–134 (Index Copernicus).
14. Звонар В. П. Комплексне оцінювання реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену // Економіка України. 2017. № 3. С. 68–83 (Index Copernicus; Open Academic Journals Index та ін.).
15. Звонар В. П. Економічна поведінка в структурі феномена соціальної відповідальності // Актуальні проблеми економіки. 2016. № 8. С. 383–391 (Scopus; EBSCOhost та ін.).
16. Звонар В. П. Економічна система соціальної відповідальності: функціонально-територіальні особливості // Демографія і соціальна економіка. 2016. № 1. С. 19–30 (Ulrich's Periodicals Directory; Index Copernicus та ін.).
17. Звонар В. П. Закономірності формування соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену // Ефективна економіка. 2016. № 4. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=4911> (дата звернення: 17.12.2016) (Index Copernicus; Scientific Indexing Services та ін.).
18. Звонар В. П. Принципи реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену: теоретичний аспект аналізу // Вісник Житомирського державного технологічного університету. Серія: Економічні науки. 2016. № 3. С. 63–70 (Index Copernicus; WorldCat та ін.).
19. Звонар В. П., Рингач Н. О. Трансформація соціального капіталу в українському суспільстві під впливом анексії Криму та подій на Донбасі // Глобальні та національні проблеми економіки. 2016. Вип. 13. URL: <http://global-national.in.ua/archive/13-2016/93.pdf> (дата звернення: 20.03.2017). (Index

- Copernicus). [*Особистий внесок здобувача: здійснено оцінку соціальних змін в Україні з огляду на гуманітарний аспект подій на Донбасі*].
20. Звонар В. П. Сільська громада в Україні як суб'єкт соціально-економічного розвитку: активізація через самоорганізацію та партнерство // *Економіка та держава*. 2016. № 11. С. 44–48 (Scientific Indexing Services та ін.).
21. Звонар В. П. Теоретичний дизайн механізму реалізації соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену // *Наукові записки Нац. ун-ту «Острозька академія»*. Серія: Економіка. 2016. № 3 (31). С. 4–9 (EBSCOhost та ін.).
22. Звонар В. П. Логіка дослідження соціальної відповідальності як соціоекономічного феномену // *Економіка України*. 2015. № 5. С. 4–16 (Index Copernicus; Open Academic Journals Index та ін.).
23. Звонар В. П. Формування онтологічної основи економічного дослідження феномена соціальної відповідальності // *Глобальні та національні проблеми економіки*. 2015. Вип. 8. URL: <http://global-national.in.ua/archive/8-2015/03.pdf> (дата звернення: 19.03.2016) (Index Copernicus).
24. Звонар В. П. Параметри соціально відповідальної особистості економічного суб'єкта // *Економічна теорія*. 2014. № 3. С. 72–81 (РИНЦ; Google Scholar).
25. Zvonar V. Regularities and principles of social responsibility formation in labor relations // *Демографія та соціальна економіка*. 2014. № 2. С. 155–163 (Ulrich's Periodicals Directory; Index Copernicus та ін.).
26. Звонар В. П. Публічно-приватне партнерство в Україні в контексті соціальної інноваційності розвитку // *Вісник Одеського національного університету*. Серія: Економіка. 2014. Т. 19, Вип. 3 / 3. С. 149–155 (Google Scholar).
27. Звонар В. П. Соціальна свобода як передумова соціальної відповідальності економічних суб'єктів в Україні // *Соціально-економічні проблеми і держава*. 2014. Вип. 1 (10). URL: <http://sepd.tntu.edu.ua/images/stories/pdf/2014/14zvpsvu.pdf> (дата звернення: 17.03.2017) (Index Copernicus; EBSCOhost та ін.).

28. Звонар В. П. Імітація корпоративної соціальної відповідальності в Україні: аналіз проблеми та стратегія подолання // Економічний аналіз. 2014. № 1. С. 76–85 (Index Copernicus; Open Academic Journals Index та ін.).
29. Звонар В. П. Економічна парадигма соціальної відповідальності: розвиток та сучасність // Соціально-трудові відносини: теорія та практика. 2013. № 2 (6). С. 77–83 (Google Scholar).
30. Звонар В. П. Прозорість суспільних фінансів в Україні як фокус діяльності громадянського суспільства і держави // Прометей. 2013. Вип. 3 (42). С. 244–249 (Index Copernicus; РИНЦ).
31. Zvonar V. Curb on corruption in Ukraine: civil society's competence and agenda // Демографія та соціальна економіка. 2013. № 2 (20). С. 93–101 (Ulrich's Periodicals Directory; Index Copernicus та ін.).
32. Звонар В. П. Економічна феноменологія соціальної відповідальності у сфері праці // Демографія та соціальна економіка. 2012. № 1 (17). С. 60–69 (Google Scholar).
33. Звонар В. П. Соціальна відповідальність: еволюція системної парадигми // Формування ринкової економіки: спец. вип.: у 2 т. 2012. Т. 1. С. 461–470.
34. Звонар В. П. Соціальний захист працівників в Україні у пріоритетах корпоративної соціальної відповідальності // Демографія та соціальна економіка. 2010. № 2 (14). С. 113–122 (Google Scholar).
35. Звонар В. П. Теорія та практика ефективного регулювання мінімальної заробітної плати в Україні // Україна: аспекти праці. 2010. № 3. С. 21–26 (Google Scholar).
36. Звонар В. П. Узагальнення теоретичних підходів до визначення категорії фонду оплати праці // Науковий вісник Полтавського ун-ту споживчої кооперації України. Серія: Економічні науки. 2010. № 4, Ч. 3. С. 158–162.
37. Звонар В. П. Оплата праці як елемент соціальної відповідальності роботодавців в Україні: інституціональний аспект аналізу // Формування ринкової економіки: спец. вип.: у 3 т. 2010. Т. 1. С. 297–306.

38. Zvonar V. Social entrepreneurship as a tool to respond to challenges of long-term unemployment in Ukraine // PROSOPON. Europejskie Studia Społeczno-Humanistyczne. 2017. № 20 (3). P. 73–78.
39. Звонар В. П. Якість життя як соціально-економічна система // Zeszyty naukowe uczelni Warszawskiej im. Marii Skłodowskiej-Curie. 2015. № 3. P. 87–99.
40. Звонар В. П. Громадянське суспільство як суб'єкт політики людського розвитку в Україні // Społeczno-kulturowe problemy rozwoju społeczeństw Polski i Ukrainy. Warszawa: Wyższa Szkoła Menedżerska w Warszawie, 2013. P. 25–34.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

41. Звонар В. П. Громадсько активна школа крізь призму потреб соціально-економічного розвитку України // Innovative Potential of Socio-economic Systems: the Challenges of the Global World: proceedings of the International Scientific Conference (December 22, 2017, Lisbon, Portugal). Lisbon: Nova University, 2017. Part II. P. 72–75.
42. Звонар В. П. Соціальне підприємництво у контексті функціонування сфери праці // Economy and Management: Modern Transformation in the Age of Globalization: proceedings of the International scientific conference (March 24, 2017, Klaipeda, Lithuania). Klaipeda: Baltija Publishing, 2017. Part II. P. 67–69.
43. Звонар В. П. Соціальне підприємництво в контексті викликів довготривалого безробіття в Україні // Ukraine – EU. Modern Technology, Business and Law: proceedings of the International scientific conference (April 3–8, 2017, Slovakia – Austria – Hungary). Cherniv, 2017. Part I. P. 167–170.
44. Звонар В. П. Публічно-приватне партнерство в Україні як феномен і ресурс економіки соціальних інновацій // Соціально-економічна інтеграція України у глобальну інноваційну економіку: досвід підприємств і регіонів: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (26–27 вересня 2014 р., Черкаси). Черкаси, 2014. С. 154–157.
45. Звонар В. П. Соціальна відповідальність як універсальний суспільний економічний орієнтир // Політика корпоративної соціальної відповідальності в контексті сталого соціально-економічного розвитку: матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. (5–6 грудня 2013 р., Донецьк). Донецьк, 2013. С. 79–81.

46. Звонар В. П. Партнерство та патерналізм у соціально-відповідальних трансакціях найму // Економічна стратегія розвитку України у XXI столітті: теоретичні та практичні аспекти досліджень: тези VIII міжнар. наук.-практ. конф. (2–3 грудня 2011 р., Київ). Київ, 2011. С. 23–25.
47. Звонар В. П. Європейський досвід адаптації політики зайнятості до змін, пов'язаних зі старінням населення // Социальная политика : принципы и методы реализации в контексте мирового опыта: материалы международной научно-практической конференции (27 мая 2011 г., Симферополь). Симферополь, 2011. С.45–47.
48. Звонар В. П. Соціальна відповідальність бізнесу як інструмент управління якістю трудового життя // Сучасні проблеми управління виробництвом: тези доп. V міжнар. наук.-практ. конф. (14–15 жовтня 2010 р., Донецьк). Донецьк, 2010. С. 105–107.

Праці, які додатково відображають наукові результати дисертації:

49. Аналітична доповідь до Щорічного Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє та зовнішнє становище України в 2016 році» / ред. кол.: В. П. Горбулін та ін. Київ: Нац. ін-т стратегічних досліджень, 2016. Підрозділ 13.2 у співавторстві. С. 324–334. [*Особистий внесок здобувача: практику соціальної відповідальності окреслено як складову політики, що дасть змогу зламати тенденцію падіння рівня життя населення*].
50. Політика інтеграції українського суспільства в контексті викликів та загроз подій на Донбасі: нац. доповідь / [Лібанова Е. М., Горбулін В. П., Пирожков С. І. та ін.]; ред. Е. М. Лібанова; НАН України. Київ, 2015. Підрозділ 4.8 у співавторстві. С. 244–250. [*Особистий внесок здобувача: окреслено та структуровано якісні зміни соціального капіталу в українському суспільстві після ескалації конфлікту на Донбасі й анексії Криму*].
51. Звонар В. П. Громадянське суспільство та соціальна відповідальність як чинники успіху політики сталого людського розвитку в Україні // Сталий людський розвиток: забезпечення справедливості: нац. доповідь / кер. авт.

колективу Е. М. Лібанова; Ін-т демографії та соціальних досліджень імені М. В. Птухи НАН України. Умань, 2012. Розділ 8. С. 348–372.

52. Звонар В. П., Рингач Н. О. Негативні і позитивні соціальні наслідки дестабілізації суспільно-політичної системи в Україні // Науково-інформаційний вісник Академії національної безпеки. 2016. Вип. 3–4 (11–12). С. 56–68. [*Особистий внесок здобувача: досліджено сутність позитивних трансформацій в українському суспільстві під впливом воєнних подій на сході країни*].

53. Звонар В. П. Как создать зажиточное и солидарное общество в Украине // Новое время. Общественно-политический еженедельник. 2015. 14 сентября. URL: <https://nv.ua/opinion/zvonar/kak-sozdat-zazhitochnoe-i-solidarnoe-obshchestvo-v-ukraine-68620.html> (дата звернення: 22.05.2017).

54. Звонар В. П., Ткаченко Л. Г. Регулювання у сфері оплати праці // Праця і зарплата. 2011. № 7, лютий. С. 4–5. [*Особистий внесок здобувача: досліджено закордонну практику використання механізму диференційованих розмірів заробітної плати з метою детінізації відносин у сфері праці*].

55. Звонар В. П. Заробітна плата і соціальна відповідальність роботодавців в Україні // Праця і зарплата. 2011. № 20, травень. С. 4–5.

Додаток Д

Відомості про апробацію результатів дисертації:

1. Круглий стіл «Впровадження курсу з корпоративної соціальної відповідальності в українських університетах: методологія, перші результати, перспективи», м. Київ, 6 жовтня 2010 року.
2. Міжнародна науково-практична конференція «Современные проблемы управления производством», м. Донецьк, 14–15 жовтня 2010 року.
3. Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-трудові відносини: теорія та практика», м. Київ, 22–24 вересня 2010 року.
4. Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічні та демографічні наслідки системної кризи в Україні та шляхи їх подолання», м. Київ, 26 листопада 2010 року.
5. Міжнародна науково-практична конференція «Соціальна політика: принципи та методи реалізації в контексті світового досвіду», м. Судак, 27 травня 2011 року.
6. Тренінг «Підготовка нефінансового звіту: як розповісти історію компанії», м. Київ, 15–16 червня 2011 року.
7. Майстер-клас з корпоративного волонтерства від провідних міжнародних експертів, м. Київ, 22 листопада 2011 року.
8. Міжнародна науково-практична конференція «Модернізація українського суспільства: чинники, передумови, перспективи», м. Київ, 29 листопада 2011 року.
9. VIII Міжнародна науково-практична конференція «Економічна стратегія розвитку України у XXI столітті: теоретичні та практичні аспекти досліджень», м. Київ, 2–3 грудня 2011 року.
10. Міжнародний семінар молодих вчених з проблем соціально-економічного розвитку у сучасному світі, м. Пекін (Китай), 20 серпня – 18 вересня 2012 року.
11. Міжнародна конференція «Праця в XXI столітті: новітні тенденції, соціальний вимір, інноваційний розвиток», м. Київ, 3–5 жовтня 2012 року.
12. Щорічна міжнародна науково-практична конференція «Дні інформаційного суспільства – 2013», м. Київ, 20–21 травня 2013 року.

- 13.І Міжнародна науково-практична конференція «Політика корпоративної соціальної відповідальності в контексті сталого соціально-економічного розвитку», м. Донецьк, 5–6 грудня 2013 року.
- 14.Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-економічна інтеграція України у глобальну інноваційну економіку: досвід підприємств і регіонів», м. Черкаси, 26–27 вересня 2014 року.
- 15.Міжнародна науково-практична конференція «Соціально-трудова сфера: сучасні виклики, новітні тенденції, доміанти інноваційного розвитку», м. Київ, 08 жовтня 2014 року.
- 16.Круглий стіл «Соціальна відповідальність влади, бізнесу, громадян», 12 листопада 2014 року.
- 17.Міжнародна науково-практична конференція «Територіальні соціально-демографічні особливості України», м. Київ, 17 листопада 2015 року.
- 18.Міжнародна науково-практична конференція «Ризики зайнятості вразливих груп населення», м. Київ, 22 червня 2016 року.
- 19.Науково-практичний семінар «Виклики і загрози дестабілізації суспільно-політичної системи України», м. Київ, 16 листопада 2016 року.
- 20.Третя міжнародна науково-практична конференція «Україна – ЄС. Сучасні технології, економіка та право», Словаччина – Австрія – Угорщина, 3–8 квітня 2017 року.
- 21.Міжнародна наукова конференція «Економіка і менеджмент: сучасні трансформації в епоху глобалізації», Клайпеда (Литва), 24 березня 2017 року.
- 22.Міжнародна наукова конференція «Інноваційний потенціал соціально-економічних систем: виклики глобального світу», Лісабон (Португалія), 22 грудня 2017 року.
- 23.Науково-практичний семінар «Розвиток принципів корпоративної соціальної відповідальності у контексті взаємодії бізнесу та університету», м. Київ, 21 березня 2018 року.

**ЗАСТУПНИК СЕКРЕТАРЯ
РАДИ НАЦІОНАЛЬНОЇ БЕЗПЕКИ І ОБОРОНИ УКРАЇНИ**

вул. Петра Болбочана, 8, м. Київ, 01601, телефон: (044) 256-06-50, телефакс: (044) 255-05-85

22. 02. 18 № 284/14-04/2-18

**Інститут демографії та соціальних
досліджень імені М.В. Птухи
Національної академії наук України**

В Апараті Ради національної безпеки і оборони України розглянуто науково-аналітичні матеріали «Стратегічні орієнтири реалізації соціальної відповідальності в контексті соціально-економічної безпеки», підготовлені Звоначем В.П.

Відповідно до Закону України «Про основи національної безпеки України» одним з напрямів державної політики у соціальній та гуманітарній сферах є істотне посилення соціальної складової економічної політики, реальне підвищення життєвого рівня населення.

У зв'язку з цим відомості, наведені в аналітичному матеріалі, є актуальними та плануються до використання під час підготовки документів з відповідних питань національної безпеки.

Олександр ЛИТВИНЕНКО

ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України
Вхідн. № <u>83</u>
Одержано <u>23. 02. 2018</u>

**ЄДНІСТЬ ГРОМАДИ
ЗАМОЖНЕ СЕЛО**

08170, с. Віта-Поштова, вул. Боярська 4

+38 (098) 187 12 34

e-mail: egzsvp@gmail.com

Вих. №7, 29.01.2018

Директору Інституту
демографії та соціальних
досліджень імені М.В. Птухи
НАН України
акад. Е.М. Лібановій

Шановна Елло Марленівно!

Ідеї та пропозиції, сформульовані фахівцем очолюваного Вами Інституту к.е.н., с.н.с. В.П. Звонарем, було використано в ході реалізації проекту «ХАБ Соціального Партнерства як інноваційний інструмент соціально-економічного та демократичного розвитку сільських територій в Україні (на прикладі громади під управлінням Віта-Поштової сільської ради, Києво-Святошинського району Київської області)», який впроваджується ГО «Єдність громади – заможне село» у співпраці з ГО «Центр соціального лідерства». В.П. Звонар долучився до роботи із впорядкування термінології для цілей проекту, підготовки анкети для опитування місцевих підприємців, розроблення стратегії розвитку ХАБу.

Голова Правління
ГО «Єдність громади – заможне село»

Г. Лісовський

ІДСД ім. М. В. Птухи НАН У.
Вхідн. № <u>32</u>
Одержано <u>05.02.2018</u>

БЮРО СОЦІАЛЬНИХ ТА ПОЛІТИЧНИХ РОЗРОБОК

Веб: www.bureau.in.ua вул. Остапа Вишні, 5, оф. 18, м. Київ, 01103
Ел. пошта: bureau@bureau.in.ua | Телефон: +380 093 4066096

01.03.2016 Вих. №32

Директору Інституту
демографії та соціальних
досліджень імені М.В. Птухи
НАН України
акад. Е.М. Лібановій

Шановна Елло Марленівно!

Інформаційно-аналітичні матеріали та пропозиції, підготовлені фахівцем Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України к.е.н., с.н.с. В.П. Звонарем, було розглянуто та враховано експертами Бюро соціальних і політичних розробок в ході розроблення Національної стратегії сприяння соціальному діалогу в Україні на 2017–2020 роки, що здійснюється в рамках проекту «Разом сильніші – новий соціальний діалог в країнах Східного партнерства» за участю секретаріату Національної тристоронньої соціально-економічної ради.

Використані матеріали стосувалися питань посилення спроможності організацій громадянського суспільства як учасника соціального діалогу, а також визначення соціальних та економічних (на додаток до екологічних) пріоритетів застосування модернізованого соціального діалогу в Україні.

РОСТИСЛАВ ДЗУНДЗА

Керівник проекту “Разом сильніші – новий соціальний діалог в країнах Східного партнерства”

Голова Правління Бюро соціальних та політичних розробок

ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України
Вхідн. № <u>104</u>
Одержано <u>01.03.2016</u>

НАРОДНИЙ ДЕПУТАТ УКРАЇНИ

**Мартиняк
Сергій Васильович**

Україна, 01008, м. Київ, вул. Грушевського, 5

№ 48/15

«07» липня 2015 року

Директору Інституту
демографії та соціальних
досліджень імені М.В. Птухи
НАН України
акад. Е.М. Лібановій

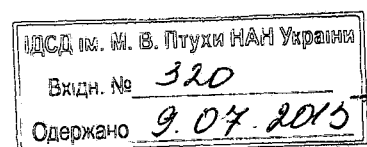
Шановна Елло Марленівно!

Інформаційно-аналітичні матеріали та пропозиції, підготовлені фахівцем Вашого Інституту к.е.н., с.н.с. В.П. Звонарем, отримали позитивну оцінку та були використані у діяльності аналітичної служби народного депутата України С.В. Мартиняка.

Використані матеріали стосувалися питань удосконалення механізмів наповнюваності і забезпечення самодостатності місцевих бюджетів в Україні (проект Закону України «Про внесення змін до статті 64 Бюджетного кодексу України» (щодо особливостей сплати податковим агентом податку на доходи фізичних осіб) і проект Закону України «Про внесення змін до статей 168.4.3. та 168.4.4. Податкового кодексу України» (щодо особливостей сплати податковим агентом податку на доходи фізичних осіб)).

Народний депутат України,
член Комітету Верховної Ради України
з питань аграрної політики
та земельних відносин

С.В. Мартиняк

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи

бульвар Т.Шевченка, 60, м. Київ, 01032

E-mail: demography@idss.org.ua

Телефон/факс (044) 486-62-37, 486-62-38

Web: <http://www.idss.org.ua>

Код ЄДРПОУ 26297291

25.03.2014 № 181-10/119

на № _____ від _____

Спеціалізованій вченій раді
Д 26.247.01

ДОВІДКА

Аналітичні матеріали за авторством старшого наукового співробітника Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М.В. Птухи НАН України к.е.н., с.н.с. В. П. Звоняря (вихідний лист № 181-5/85 від 06.03.2013) були використані під час підготовки проекту Державного стандарту України «Система управління соціальною відповідальністю. Вимоги та настанови щодо впровадження та застосування» (вихідний лист № 9/01, датований 21.01.2014, від Інституту підвищення кваліфікації фахівців у галузі технічного регулювання та споживчої політики зі зведенням відгуків і пропозицій щодо покращення редакції стандарту та висновків розробника про їх урахування).

Матеріал містив низку конструктивних рекомендацій щодо визначення потенційних користувачів стандарту, щодо коректності вживаних у ньому термінів і понять, щодо розуміння загальних принципів соціальної відповідальності організації, щодо реалізації окремих організаційних практик трудового напрямку, налагодження і розвитку взаємин організації зі споживачами та клієнтами, щодо функціонування системи управління соціальною відповідальністю організації.

Учений секретар,
к.е.н., с.н.с.

В. В. Черніченко

НАРОДНИЙ ДЕПУТАТ УКРАЇНИ

01008 м. Київ-8, вул. М.Грушевського, 5

Тел.: 255-39-68

« 3 » 11. 2014

№ 421/043

Директору Інституту демографії
та соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України
акад. Е.М. Лібановій

Шановна Елло Марленівно!

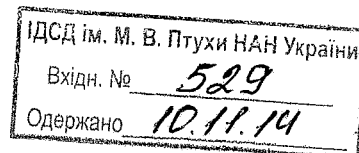
Інформаційно-аналітичні матеріали та пропозиції, підготовлені фахівцем Вашого Інституту к.е.н., с.н.с. В.П. Звонарем, отримали позитивну оцінку та були використані у діяльності аналітичної служби народного депутата України К.Т. Ващук.

Використані матеріали стосувалися можливостей та доцільності здійснення громадського контролю за діяльністю органу господарського розвитку і управління ВЕЗ Криму (після завершення режиму тимчасової окупації території АР Криму та м. Севастополя) (поправки до законопроекту № 4032).

З повагою,

Народний депутат України

К.Т.ВАЩУК

Координаційна рада з питань розвитку
громадянського суспільства

11.10.2013 № 5/10-13

Директору Інституту
демографії та соціальних
досліджень імені М.В. Птухи
НАН України
акад. Е.М. Лібановій

Шановна Елло Марленівно!

Пропозиції стосовно розвитку місцевої демократії в Україні, підготовлені фахівцем Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи НАН України к.е.н., с.н.с. В.П. Звонарем, отримали позитивну оцінку й були використані у діяльності Робочої групи з питань місцевої демократії та самоорганізації населення Координаційної ради з питань розвитку громадянського суспільства при Президентові України.

Пропозиції В.П. Звонаря спрямовані на вдосконалення організаційних засад скликання та проведення загальних зборів членів територіальної громади за місцем проживання та конференцій їхніх представників.

Секретар
Робочої групи, к.юр.н.

О.С. Орловський

ІДСД ім. М. В. Птухи НАН України
Вхідн. № <u>628</u>
Одержано <u>14.10.2013</u>

УКРАЇНА
ВОЛИНСЬКА ОБЛАСНА ДЕРЖАВНА АДМІНІСТРАЦІЯ

м-н Київський, 9, м. Луцьк, 43027, тел./факс (0332) 778 153, e-mail: post@voladm.gov.ua, код ЄДРПОУ 13366926

02.07.12 № 3729/37/2-12
на № _____ від _____

Директору Інституту демографії
та соціальних досліджень імені
М.В. Птухи НАН України
акад. Е.М. Лібановій

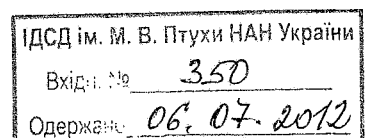
Шановна Елло Марленівно!

Інформаційно-аналітичні матеріали та пропозиції, підготовлені фахівцем Вашого Інституту к.е.н., с.н.с. В.П. Звонарем, отримали позитивну оцінку та були використані фахівцями Волинської обласної державної адміністрації при підготовці «Стратегічних напрямків економічного і соціального розвитку області на 2012 – 2015 роки з урахуванням завдань Програми економічних реформ на 2010 – 2014 роки «Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава» (схвалені розпорядженням голови облдержадміністрації від 01.02.2012 № 40).

Пропозиції к.е.н., с.н.с. В.П. Звонаря були використані, зокрема, при розробленні стратегічних пріоритетів і завдань щодо забезпечення збалансованого просторового розвитку регіону та підвищення якості життя населення області.

Заступник голови

О.І. КУРИЛЮК

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут демографії та соціальних досліджень імені М.В.Птухи

бульвар Т.Шевченка, 60, м. Київ, 01032

E-mail: demography@idss.org.ua

Телефон/факс (044) 486-62-37, 486-62-38

Web: <http://www.idss.org.ua>

Код ЄДРПОУ 26297291

30. 01. 2017 № 181-10/314

на № _____ від _____

Спеціалізованій вченій раді
Д 26.247.01

ДОВІДКА

про впровадження результатів дисертаційної роботи в навчальний процес

Результати дисертації к.е.н., с.н.с. Звонаря Віктора Павловича впроваджено у процес підготовки аспірантів першого року навчання Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України за програмою дисципліни «Розвиток соціального капіталу» (тема 10 – Організації громадянського суспільства як форма існування соціального капіталу; тема 11 – Соціальні інновації як позитивна екстерналія процесу формування соціального капіталу; тема 12 – Соціальне партнерство в парадигмі соціального капіталу; тема 13 – Соціальна відповідальність як виклик деструктивним проявам соціального капіталу).

На практичних заняттях і в матеріалах лекцій висвітлюються питання:

- Сучасний стан та соціально-економічний потенціал сектору громадських організацій в Україні;
- Соціальне підприємництво. Вплив на бідність і соціальне відторгнення;
- Електронна комунікація та соціальні інтернет-мережі: вимір соціального капіталу;
- Соціальна відповідальність: економічний та філософський феномен;
- Система соціальної відповідальності;
- Механізми реалізації соціальної відповідальності в умовах України.

Учений секретар,
к.е.н., с.н.с.

В. В. Черніченко